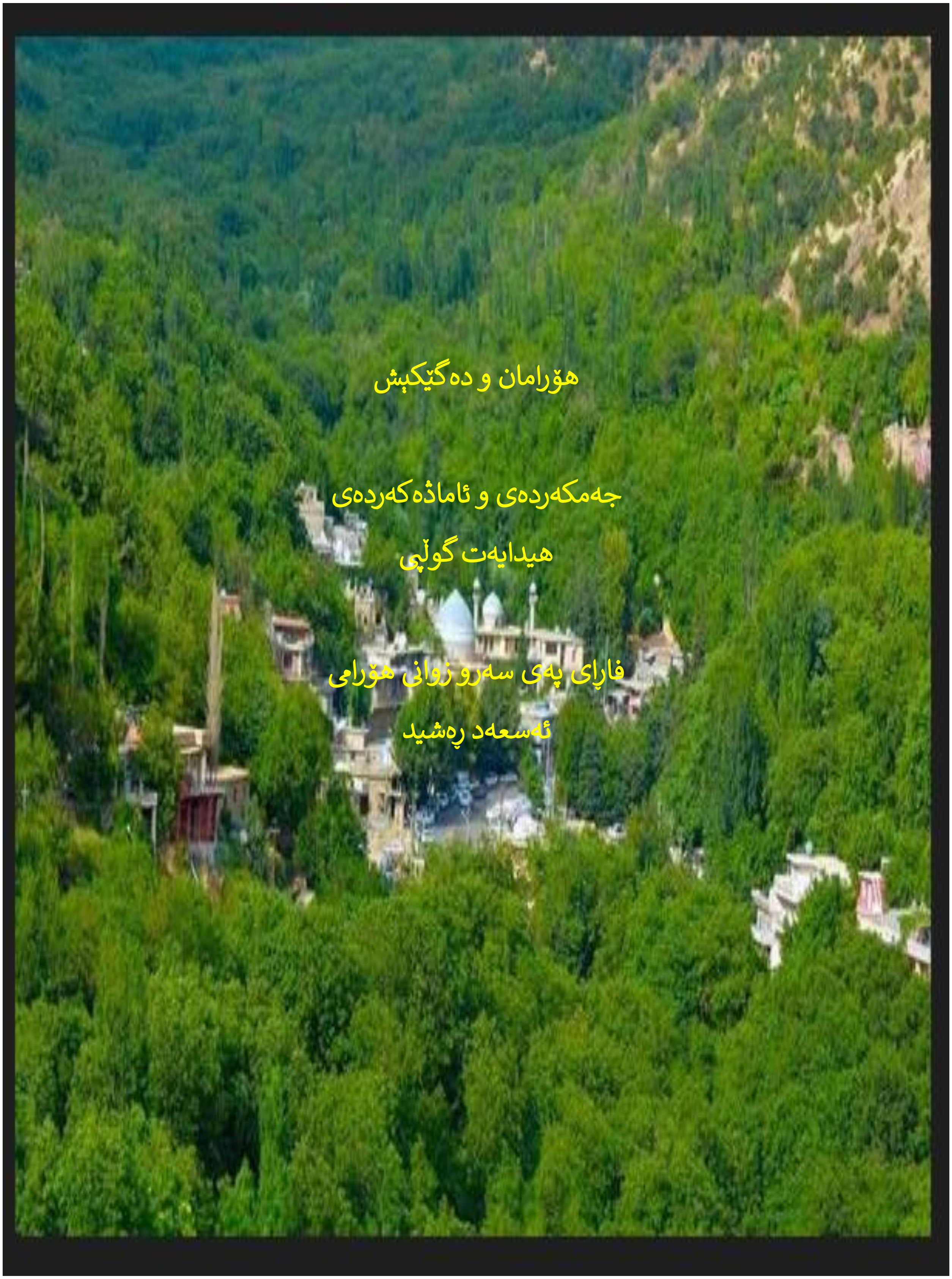
هۆرامان و دەگێکپش
جەمکەردەی و ئاماڎەکەردەی
هیدایەت گوڵپی
فاڕای پەی سەرو زوانی هۆرامی
ئەسعەد ڕەشید

به نامی خوڎای بەزەییمەنی ڕەحمینی

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓاْۚ
إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٞ ١٣ ﴾ الحجرات: ١٣

ئەی خەڵکەکە ئێمە شمەما جە نێرێۆی و مێڵێۆی خولوقنێندی و کەردێندێما بە چنەها گەلی و خێڵی تاکو یۆتریني بشناسدی، بە ڕاسی قەڎردارتەرینتا (موحتەرەمینتەرینتا) جە لاو خوڎایۆ ئانەن زیاتەر (فرەتەر) پارێز بکەرۆن، بە ڕاسی خوڎا چەنەزانی هاگاڎارەن.

﴿ وَقُل رَّبِّ أَنزِلۡنِي مُنزَلٗا مُّبَارَكٗا وَأَنتَ خَيۡرُ ٱلۡمُنزِلِينَ ٢٩ ﴾ المؤمنون: ٢٩

بواچەیچ ئەی پەروەرڎگار یاگێوە موبارەکەنە بووەزنەمەرە و تۆ خاستەرین ئەرەوەزنی.

(ئیتر کەشتیەکە سەرو کەشو جودی دلی کوردەسانو سەرنیشتینە لەنگەرش گیرت).

هۆرامان

و

ئاوەڎانیەکێ هۆرامانی

هۆرامانو بەشو لهۆنی/ هۆرامانو پانیشتی

هەرێمو کوردەسانو ئێراقی

نامۍ کتێبتی: هۆرامان و دەگاکێش

بابەت: تاریخ/تۆکاری

ئاماڎەکەردەی و نویستەی: هیدایەت هۆرامی/ مەلازادە

فاڕای پەی سەرو زوانی هۆرامی: ئەسعەد ڕەشید

ئی کتێبە:

گوڵچنێن جە تاریخوو(تازەو سەردەمیانە) و هۆرامانی و چەنی لاڎەگا و ئاوەڎانیەکا هۆرامانی(بەشو لهۆنی _ پانیشتو کوردەسانی). شۆنیرەگێڵای و پەیجووری و سۆراخکەردەی و دماتەر گلێرۆکەردەی بەشێ جە تاریخوو لادەگاکاو هۆرامانی، سەرجەنۆ متەرەی زانیاریەکا دلۍ چن لاپەڕێ کتێبێوە تاریخی و فەرهەنگی و کەلتوورینە بە زوانەکانو(هۆرامی و سۆرانی) دلۍ دوۍ بەرگە قەشەنگانە.

وەڵینە:

بە نامۍ خوڎای تاک و تەنیا و کاربەجای

*شۆنیرەگێڵای پارچە پەنهانیەکا هەر چێوێرە (بابەتە تاریخیەکۍ)و ئێستەیۆو سوراخ کەردەیشان، دیسان پێوەێکەردەیشان پێوەرە، وەرچەم ڤستەیشان بە وایەو هاگاڎاربیەی جە نەوە وەڵینەکاو ئەشناسایشان بە نەوەکا ئیسەی و دمارۆی و هاگاڎاربیەی چەنەشان هەرپاسە کارێ ئاسان نیەن، بەڵکوم کارێ قورس و گرانەن و هیلاکی و مانیای و شەوبێڎاریش گەرەکەن.

ئانێشان(ئا کەسۍ) هەکە دەسمڎانە کارێ پیرۆزی ئەچامنەی، بە ڕاسی هەرمانێ ناوازێ ئەنجامە مڎان کە چێوە گومبیەکا جارێتەر ماراوە ڕووەوکاری، ئانەیچ ئاسان نیەن. بە دیاری کریایی هۆردایۆ لاپەڕەکا تاریخی(گێڵنایۆشان و جەمکەردەیشان)، یام دوەبارە نمایێش کەردەیشان پەی نیشاندای بنج و بنەوان و ڕیشەوگرد گەل و نەتەوێوە، پەوکەی مێژوو پەی وێش مانای جۆراو جۆرە مەبەخشۆن.

مێژوو یانی بیەی، یانی شوناس، مێژوو ئاوێنەو هەر میللەتێن، هەکە ویەردەو وێش مەوینۆوە.ماناو گێڵنایۆ یاڎەوەریەکان، ئەشناسای هێزو دەسەڵاتە وەڵینەکان بە نەوە تازەکا، قۆمیاو دەردیسەریەکان کە سەرشارە ئامێنی، قات و قڕی و ئاوارەیی و کۆچەکان کە بەشێ جە

ژیوای هەر میللەتێ بیەن. پەوکەی مێژوو گرنگی و بایەخ و وێش هەنش. بیەی هەر گەل و نەتەوێوە، یانی بیەی بناغەو ڕەچەڵەکیش.

*مێژوو هەر میللەتێ کاریگەری تەمامش هەن سەرو ئازایی و هێزو تەواناییی و وەڵکەوتەی و ئاستو ڕۆشنویریشۆ.

*مێژوو ئاشناکەردەیۆ ویەردەین بە نەوەکا، وەفێوەن پەی بە زینەیی مەنەیۆ شۆناسو مامایا و بابایامانو پارێزنایشەن جە گومبیەی و فۆتیای.

*مێژوو یانی ئەرشیف، یانی گەنجینە، یانی کەلوپەلی بە قیمەت و وەردەس، یانی شایەتی نامەو میللەتا.

*مێژوو یانی لاکەردەیۆ، یاوانەی چانەی جە چکۆوە ئامانی و ئەژداژت کێن.

*مێژوو یانی تۆمارکەردەی قۆمیا ویەردەکا، چەنی ئانەیچە ویرەوەریەکێ بەشێنی جە مێژووی.

ئێمە پێسە میللەتێ چێردەسەی، تا ئیسە بەشێ فرێ جە لاپەڕەکا مێژوویمان نادیارێنێ، چێروو تەپ و تۆزو زەمانەینە شاریێنێ، بوارمان نەبیەن کە بە وردی گێڵمێ شۆنیشارەو دماتەر مێژوو وێما بنویسمێ و ئانەیچ تا ئیسە نویسیانۆ سووچێ گۆلانەن چەموو ئا مێژووە دۆڵەمەنێمانە جە ڕووەو(ڕامیاری، واچەسازی، فۆلکلۆر، هونەری، کۆمەڵایەتی، شۆنەواری، دارایی، ئایینی). پەوکەی زەرورەن گردیمان(نویسەرەکێ)، نووکو خامەکاما دەیمێرەو لاپەڕەکا بە مێژووەکەیمان ڕەنگینێ کەرمێ. ئانەیچ ئەرکێ نیشتیمانی و نەتەوەیی گۆرەن هەکە ئینا گەردەنو گردیمانە.

من هەکە دەسمدان ئی کارو پرۆژە گرنگ و پیرۆزەیە، مێژوونویس نیەنا، هەرگیس نمەیاوو باڵاو ئاژییشاچ، تەنیا ڕووەو وەرپەرسیمۆ پی کارەیە هۆرستەنا.چەنی ئانەیچە سەروو گرد تاکێ ئی مەسکەن و ماوایە(هۆرامان)ە ئازیزەیە واجبەن کە چنگەکرێ کەرۆن پەی وەڵکۆتەی هۆرامانی جە تەمانوو بوارەکانە(ڕۆشنویری، کەلتووری، فەرهەنگی، مێژوویی،..هتر). پەوکەی پێسە دڵسۆزێ و خەموەرێ پی هەرمانێ هۆرستەناو پێسە واتم ئەرک و گرد تاکێ دڵسۆز و خەموەرو ئی نیشتیمانە خێر جە وێ نەدێیەنە.

هەڵبەتە پێسە وەڵتەر پەنجێم پەی کێشت، من تاریخ نویس نیەنا، بەڵام پێسە داسکێشێ (درەوکار)، تاوانم هەم درەوە کەروو، هەم سواڵەکا دەسیم یاگێنە گلێرێ کەروەو کەروشا مەڵۆ، دماتەر مەڵۆکا کێشکەرو، کەروشان بە شارا، پەی دماجاری ئاژیشاچ بە وێم و داسە کۆلەکێمۆ و فەرەنجیە سێخدارەکەیمۆ، کێشکەرو پەی سەرو خەرمانێ گۆرە و فراوانی. دمای گێرەکەردەیشان شەن و کەوشان کەرو پەی ئانەی بەرهەمێ پاک و جوان بەدەس باروون.

من پێسە ئۆسا دیوارێ کارانەی گێڵانا جوانتەرین تەوەنێ پەی دیواری و گۆشە موورەکا گۆنجیێ بۆ هۆرمچنیێنە پەی دیوارە مەحکەمەکەو هۆرامانی، تاکو پێسە دەسڕەنگینی هۆرامیەکا جە هونەرو بیناسازینە دیاربۆ. یام پێسە هەنگێ چنێن کەش و کۆ و دیارێم بڕیێی پەی گلێرکەردەیۆ شیلەو گوڵەکا، یانی جە هۆرچنیەو بابەتەکانە (وردگێڵایم) کەردەن بەکارو وێم.

گەر لایێ کەرمێ پەی ویەردەو چن سەدێوە نزیکیما، وینمێ تاریخێ لێڵ و ناڕۆشنما هەن. پەوکەی ئی چن تەقەللێ کە چیلاو چۆلاوە دریام، کریۆ بان بە بناغێوە تۆکمە پەی گلێرۆکەردەی تاریخو هۆرامانی و تۆمارکەردەیش.

پەوکەی خۆ مەتاومێ تەنیا دوێ سەدێ گێڵمێ دماوە، یانی دوێ سەدێ هۆردەیمێ، ڕەنگە تا ئاياگێ وەرچەمما ڕۆشن و دیاربۆ و گۆزەرەکەما چەنە دیاربۆ، چانێشانە تاریخێ ڕاس و درووسی پاک و پۆختی کۆنما دەسگنۆ، یانی چا ساڵا پیدیمەرە مێژووێ ئاشکەرانان دەسگنۆ، کە یاگێ باوەڕی بۆن، چانێشانە نەجاتمابۆ ئەچا کێشمەکێش و بارەوبەردەیە کە: ئی نانێ چانەیۆ ئانێنەو فڵانە مێژوو نویسی عەرەب و فیسارە (پەیجۆرکاری وەرنیشتی یام وەرکۆت ئەشناسەکێ) پاسەشان وات. پەوکەی پێسە وەڵێنە ئیشارەم داپەنە، خەریکا وەرمەکێما ڕاسگێڵا و جە کەتوارەنە یاگێ گێران، (ئێمە خاستەر وێما مشناسمێ تا کابرێوە عەرەب و فڵانە گێڵەری وەرنیشتی)، نمەکریۆ و نمەبۆ ئێمە مێژوو وێما جە دەس و دەمو غەیرەیۆ بسانمێ و بژنەومێ.

ئێمە گەر مێژوو ڕاسینەو وێما بنویسمێ خاستەرەن جە گرڎ کەسانێ پێسە(ئیبن موهەلهەل، میسعەر، یاقووتی حەمەوی و شەرەفخان و گێڵەرە وەرکۆت ئەشناسەکا)، ئێمە یەس بە یەسو ئی هۆرامانەیما شارەزێنمێ، دەگێوە نیەنە شارەزایی تەمانما نەبۆ سەرش، بە ئەمانەتۆ هەرچیما دیەن، ئەژنەویەن، جیاشمازمێ پەی نەوەکانا.

پێسە عەرەب ماچۆ: اهل المکه ادری بشعابها(خەلکو شارو مەکەی وێشا شارەزێ پێچ و پەناکاشانێ). ئێمەیچ وێما خاس شارەزێ پێچ و پەناو، قۆژبنەکاو ناوچەکەو وێمانمێ، تا خەڵکاتەری.

گەر سەرنجە بڎەیمێ بوارە جیاجیاکاو ناوچەو هۆرامانی، چ مێژووی کۆن، چ تازەو هانچەرخ، ڕۆشن بووە پەیمان کە کەلتوور و فەرهەنگ و زوان و هونەر و بەڕ وباوو خەڵکو هۆرامانی

فره دۆڵەمەنەن، پەوکەی پەویسەن هەرمانەکریۆن سەرو بوارە جیاجیاکاوە ، تۆکاری چی بارۆ کریۆن، قاڵبو نویستەی و کتێبانە تۆمارکریۆن، تا جە فۆتیای پارێزیۆن.

هەر نەتەوەو میللەتێ چنەها بوارێنە چالاکی و خەباتش بیەن و هەن، پێسە بوارەکانو(ڕانیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی و کەلتووری و زانستی و هونەری و مۆسیقا و سەربازی..هتد)، گەر ئێمە گەرەکمابۆ بە تێروتەسەلی مافو گرد بوارەکا دەیمێ و وزمێشا ڕووە، ئانە بە دڵنیایۆ نمەتاومێ، چونکوم هەر بوارێ پەی وێش ڕۆخانێوەن، پەوکەی خەڵکە دڵسۆزەکێ و ڕۆشنویر و ۋیریارێ و نویسەرێ و مانۆسێ و هەرکەسێ پەنجێش خانە گێرۆن، گردیماوە ڕەنگە مشتێ جە خەرمانو مێژو و فەرهەنگ وکەلتووریمان بنویسمێ و کەرمێش سەوقاتیێ پەی نەوەکانان پەی وەرچەم ڕۆشنیشان و ئاشنابییەیشان بە وەڵینەکا و وێشان جە ئەژداۋ و ئاباۋییشان. ئێمە چێگەنە مشتێ جە خەرمان و مێژوو دەگایەکاو هۆرامان و لهۆنی(بەشو پانیشت)ی جە هەرێمو کوردەسانی گلێرکەرمێ و تۆمارش کەرمێ پەی نەوەکانا.

ئێمە چی حۆلانانە گەر هیچما نەکەردەبۆ خۆ تاوانما تاریخێ تازەی سەردەمیامە و هانچەرخانە و ڕۆشنو وێمان بە پاکی و جوانی وزمێ یاۋو وێماو تۆمارشکەرمێ، تا خەڵکانی تەر بە کەیفو وێشان پەیمان تۆمارنەکەران، چونکوم مێژوو هەم شوناس، هەم گەنجینەو هەر میللەتێن.

ڕێکۆزیاو(یونسکوی) کە ڕێکۆزیێوە سەر بە ڕێکۆزیاو(نەتەوە جەمبییەکا)ن، جە دوێ ڕاپورتێنە ئاماژە پانەیە کەرۆن هەکە زوان و کەلتوور و فەرهەنگو هۆرامانی ئینا وەردەمو دلێنەشیەی و فۆتیاینە، جە ڕاسینە وەختێ من نیەتم ئاردو دەسم پێ کاریە کەرد، هیچ هەواڵێ نەبێ جە لایەنو هیچ ڕێکۆزیێوە، پێسە وێم هەسم پا خەتەریە کەرد کە زوان و کەلتوورمان ئینا وەردەمو تەرسێ گۆرێنە، بە مەڵامەتو ئا گردکێشە ڕامیاریە جوراوجوراوە کە ئامێنێ سەرو هۆرامانیرە، هەر جە ساڵەکانو (١٩٢٠ز)یۆ تاکو ئیسەیچ سەرەمرە کە دژمەنێ چێشتا کەرد پێ ماوا ئازیزەیە بە هێرشکەردی و وارنای ناپاڵم و ئایری، چا وەختۆن گۆشێما ڕسێنێ تاکو ئیسەیچ هیچ ئیسراحەتێمان نەکەردەن، هەر خەریکێ ڕەمەڕەمالێ و ئاوارەیینمێ، پەوکەی پێسە کەسێ خەموەری ئانەی تەواناو من بۆ، بتاوون خزمەتێ بە هۆرامانی ئازیز و وەشەویسی، ماواو ئەژداۋ و ئاباۋیم کەروون، پەوکەی قۆڵێ مەردایەتیم هۆرکەردێ و وێم وست چێروو ئێ کارە قورس و گرانییە. شۆکر پەی خوداى کۆڵێم نەدێ وەراوەرو ئا گرد وەربەساوە کە ئامێ وەرەڕام، ئیسە تەنیا تەوەنێم نیێنە سەرو تەوەنێ ئێ هۆرامانەیە، بە ئومێدو ئانەی تاوابۆم خزمەتێ بە خەڵکو ئازیزو وەشەویسو ناوچەکێم بکەروون، من تەنیا دەلاقێ گۆلانۆ تەماشەو هۆرامانیم کەردەن. پەوکەی داوا جە ڕۆشنویر و ویریار و نویسەرا و

مامۆسایاو گرد تاکێ ئی هۆرامانە ئازیزەیە کەروون هەر کەسێ بەپاو تەواناو بوارەکەو وێش هۆلی بدۆو کۆشش کەرۆن پەی پارێزنای گرد بوارە جیاجیاکاو هۆرامانی جە فۆتیای و دلێنەشیەی.

دمای خێزیاکەو وەهارو ساڵەو (١٩٩١ز)ی میللەتو کوردی و هەرەسەو ڕژێم و بەعسی فاشی گۆڕبەگۆڕی و گێڵایۆ خەڵکی پەی ماواو زێدو وێشان، ئێمەیچ گێڵایمێ شارۆچکەو خورماڵی پەی سەرو وێرانەی. وردە وردەی بە دەسی هاڵی دەسمان کەرد بە بنیاڎنیایۆ یامەو کووجیەکانا، دمای هێمن بیەیۆ بارو زروفەکەی و مەرزیارەیمانو کۆتەرەی ئەمن و ئاسایشی ناوچەکەنە، لواینە دلی ژیوایێ تازەی،کە ئانێتەو ئازاڎیێ بی کە بەرهەمو کۆشش و خەباتو خەڵکو ناوچەکەی بی، دماتەر ویرما جە بوارەکا پەروەدەی و وانای و بوارو لەشساغی هامنشینەکاناو ویرما جە بوارو کۆمەڵایەتی و دارایی کەردۆ پەی ژیوایێ خاستەری و پەڕ جە وەشگوزەرانی تەری.

ویرما جە فەرهەنگ و کەلتوور و ئاداب و ڕەفتارو میللەتەکێچما کەردۆ، بە هۆکارو ئاوارەیی و چۆڵکەردەی و وێرانبیەی لادەگاو ئاواییەکانا، زەرەرێ فرە یاوا پەنەشان، هەمدیس نزیکەو سی ساڵا جە ئاوارەیی و دەربەدەری و ڕەمای و کۆشت و بڕو وێرانکەردەی و کاولبیەی دەگایەکاو کوردەسانی سەرتاسەری و ناوچەو هەڵەبجەو خورماڵ و هۆرامانی بە دیاریکریایی. دمای قڕکەردەی و کیمیاوارانی و ئەنفال کەردەیمان، چێروو ئا زروفینە ملما نەڎاو جارێتەر هۆرستیمێ و ماف و هەق و وێما وەرگێرت جە ستەمکارا گەل و نەتەوەکەیمان. بەڵام ئەسەف، بەداخێ و خەمباریۆ وڵاتمان چەنی وەڵتەر بێیەبێ وێرانە جە ساڵەکاو(١٩٧٦-١٩٩١ز) بە دەسو ڕژێمو ستەمکارو بەعسیۆ، ئیسەیچ هەر پاسە وێرانەو کاولەن، تەۋەنی نەنرێنە سەرو تەۋەنێوە. وەراوەرو ئا گرد قوربانیاو کاولبیەیە و یانە سۆتەیەنە، هەتا ئیسەیچ زامەکێما سارێژێ نەبیێ و هەس و نەسەکێما عەزیەتمان مڎان. دمای ئا گردو کارەساتا قەرارما دا سەرجەنۆ ناوچەکەیمان ئاوەڎان کەرمێ، ماتڵێ نەبیمێ دیارو ئانێشاوە کە ساڵەهان خزمەتشان کەرمێ، ئانەیچ وەفاشان بێیە، فرە بە داخۆ ئانەی ویرو هیچ کوردێ بەشەرەفیرە ناما، قۆمیاو ئانەی ستەمکارو زۆردارە وەڵینەکا پەنەشان نەکەردیمێ ،کەسوکارو کوردەکەو وێما پەنە کەردیمێ. ئێمە جیاتی ئا گرد ئاوارەیی و دەربەدەریەو دلێ شارا و وەڵاتا، ئا گرد شەهیڎا و ئەنفالکریایا، ئەشۆم ئەپاسەو پا تەرزە عێوەزاما بڎاوە! ئانەی ڕەنگدار نەبۆو دەسەڵاتش سەرو ناوچێوەرە نەبۆ، هیچ مافێش نەبۆ، تەنانەت مافە گەردونیەکێچ کە دیاریێ خوڎاینێ پەی تەمامو بەنەکاش پێسە مافو(زوان،کەلتوور،فەرهەنگ)ی. گێرە تەقەللاشان پەی پووکیایۆو نەمەنەی زوان و کەلتوور و فەرهەنگو ناوچەکەیمانەن، حەتتا وستەنشا پەشتەو کەنۆڵا، لاش پەی نمەکەراوەو فەرامۆششان کەردەن.

پەوکەی پێسە ئەرکێ فەرهەنگی و کەلتووری و نەتەوەیی و ئایینی، ویرما چانەیە کەردۆ ئەشۆم وێما خەمو کەلتوور و فەرهەنگو وێما بوەرمێ. جە پەردەچیایما پەی وەرپەرسیاییما، تاکو دەسەنە بەرنەشیەن خەمو زوان و کەلتوور و فەرهەنگەکەیما(هۆرامان و هۆرامی) بوەرمێ. هەر چەنی وڵات و شارو دەگاکێما کاولی بییێ، با هەتاکو زوەن (زوان و نویستەی) ڕەسەنو هۆرامی وێران نەکریۆ، نەشۆریۆوە و نەپووکیۆوە و جە یاڎ نەشۆوە.

پەوکەی هەرچاگەو چا وەختەنە دمای ئەرەمەرزیاییما و قەرارگێرتەیما و بنیاڎنیای یانەو موڵکیما، ویرما جە گەشەو زوانی و فەرهەنگی و نویستەی و ۋانای بە زوانی ئەڎاییما، پارێزنای داب و نەریت و باو و بەنەکاما کەردۆ، بە دیاریکریایی چینو ڕۆشنویر و مامۆساو شارەزایا(زوان و نویستەی) و خەموەرەکا ناوچەو هۆرامانی، هەرکەسێ چا بوارەنە هەکە شارەزانو بە پاو تەواناو وێش، بەشداریش کەرد.

ئێمەیچ هەر سەرەتاو ساڵەو (١٩٩٣ز) دەسمان کەرد بە نویستەی بە زوانی هۆرامی(زوانی ئەڎایی)، بە بابەتی پەروەردەیی و کۆمەڵایەتیی بەشداریمان کەرد جە بەرنامە هۆرامیەکاو ڕادوینو هەڵەبجەی شەهیدی، دماتەر ویرما جە پارێزنای ئا بابەتا کەردۆ و ڕزگارکەردەیشان جە فۆتیای و گلێرکەردەیۆشان دلێ دوەتو بەرگێ (١٥٠) لاپەڕەینە کە بە زوانی هۆرامی تۆمارما کەردێ و نامونیشانو(دەگاو گوڵپی)ما پەنە دا، ئا کتێبە فرەو بابەتە کۆمەڵایەتی و پەروەردەییەکێش هۆرگێرتێبێنێ و چاپمان کەرد. ئیتر هەر چا وەختۆ ویرم جە چن نەخشەو پلانێ دوورمەودای کەردۆ کە ئەگەر تەمەن باقی بۆ جابەجاشان کەرون. ئانەبێ دمای نویستەی بابەتە جۆراو جۆرە هۆرامیە(کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیەکا) پەی ڕادوینەکا، دماتەر وەڵاکەردەیۆ کتێبێ بە زوانی هۆرامی. ئینجا نەخشەو پلانی دووەمم نیا وەروو دەسان کە نویستەی و گلێرکەردەیۆ تاریخو دەگایەکاو هۆرامانو بەشو(لهۆنی)، کوردەسانو ئێراقی، بە ئۆمێڎ و ئاواتێ فرۆ قۆڵێ (خەموەری و چەنەویەریم) چەنە هۆرکەرد.

هۆرامان چنەها بوارو چنەها لێوە مەشۆم لاش وەنەکریۆوە و خەمش بوەریۆ، هەڵبەت من تەنیا جە دەلاقێوە گۆلانەنە هۆڵێم دێنێ ڕۆشنایی وزوو سەرو بەشێ کەمی جە فەرهەنگ و کەلتوورو هۆرامانی، کە زێد و ماوای وەشەویسمەن.

ئیتر جە (٢٠١٤/١/١)ینە کۆماو چن پەرسێ دلێ مەژگیمەنە جەمی بیێ، پەی ڕۆشنی هەرمانەکام، تاکو چاگەیچۆ بەشێ کەم جە وەرپەرسی بە پاو تەوانایم هۆرگێرو، پەوکەی تەنیا ئەچا دەرەتان و ئەچا خۆلگەنە هەرمانەم کەردە و هۆڵێم دێ، جەختم کەردۆو چەنەش قووڵ بیانێ .

مەشۆم هەركەسێ جە بوارێنە لایێوە كەرووەو هۆڵی بدۆن تاكو هۆرامانی ئازیز بێناز نەبۆن جە خزمەت كەردەی و جە گردو بوارەكانە تۆكمەكریۆوەو مافش وەرگێریۆ.

بەڵی چن پەرسێم نیێرە، كە دماتەر جە لاپەڕێوەنە ئاماژەشان مدێمی پەنە، خۆلگەو من ئا جەمە پەرسی بێنی ،چانێشا تێپەڕم نەكەردەن، چونكوم هەر ئانە تەوانام هەنە، خوڎا كەرۆ بە ڕێك و پێكی پەیتواچ و پەرسەكا دریۆوە، ئانەمان وەسێن. بەڵی وێم و تورەكەو جەمە پەرسەكامۆ سەردای گردو دەگاكاو هۆرامانی(بەشو لهۆنی/كوردەسانو ئێراقی)م كەرد و پەنەم خاسی نزیكۆ چەمم بگنۆ بە ئەنجومەنو دەگایەكاو پەرسەكێشان دۆپەنە، باسو ئێڎای كارەكەیشان پەی كەروون، بەڵام جە میانو كارەكەیمەنە چن گرفتێ ئامێ ڕام چانێشا:

*ئەوەدەمۆ نامای و بە ئێڎانە تەماشەنەكەردەی هەرمانەكێ.

*خاوكەردەیۆم، كە فرەو جاری پەنەم وچیان كە هەرمانەكێت بی سوودەنە و ئەنجامێش نیەن.

*وەردەس نەكۆتەی كەسی بە تەواناو چەنەئاما پەی ئا هەرمانی.

*دێر پەیتواچدایۆ(جواب) پەرسەكان، زیاڎ جە دە دەفعا پەنەواتەی و جەخت كەردەیۆ وەنەشان، سەرەمرە چڵاكنارەی و هۆشئاوەردەیۆشان، قوربان و سەڎەقە بیەیشان، ئینجا پا حاڵۆ تاكو ئا زانیارییمە دەسكۆتێنی.

*فرە بە كاڵ وكرچی و بە كوڵی(لام سەر لام)مانە پەیتواچو پەرساكام وەگێرتەنۆ.

*فرە هێلاكانە تاوام پێوەنی كەرو چەنی نویسەرا و ڕۆشنۆیرا و مامۆسایا و ئەنجومەنو دەگایەكاوە.

*سەرەمرە سەردای كەردەی ڕۆشنویرا و نویسەرا، بە گەرمی نامای پێوایمۆ و نەلاینە چێرو بارو ئا ئەركەیەو بە ئێڎانە تەماشە نەكەردەیش.

*شارتەیۆ و بەرنەڤستەی زانیاریە ورد و درووسەكا ناوچەكەی و دەگایەكا(تاكو كەس سوودمەند نەبۆن چەنەشان).

*هۆكارێ تەرو دماكۆتەی و بە پایان نەیاوای كتێبەكەی، بەركۆتەی قەیرانەكا(پەروەردەی و دارایی و تەندرووسی) و ڤایروسو كرۆنای(كۆڤید١٩).

*پەوكەی دمای هۆڵ و مانیایێ فرەی و تەقەللێوە فری و كۆڵنەڎایم و سەلەمنای پەیمانەكەیم، بە یاردی خوڎای خەریكەن ئەنجاگیری كەروون و هەرمانەكێم مەیاونو پایان.

*شوکرانەی فرەم پەی خوڎای درووسکەر و بەڎیئاوەری.

*جە کۆتانە فرە سوپاسو ئا گرد ڕۆشنویر و مامۆسا و ئەنجومەنو دەگایا کەروون کە دەمو داواکێماوە ئامێ و هامکاریشان کەردیمیۆ یاردیشان دایمێ پەی بە کام یاواو هەرمانەکێم.

*ئۆمێڎەوارەنا پێ هەرمانێمە تاوابۆم خزمەتێ ساڎە و خاکیانەم بە مەسکەن و ماواو هۆرامانەکەیم کەردەبۆن، جە پەڕچنگا(کتێبیانە)و کوردینە یاگێش دیارەبۆ و دۆڵەمەنێش کەردەبۆن، هیواڎارەنا یاگێ ڕازییەی خوڎای گۆرەی و دماجار شمەی وانەر و نویسەر و ڕۆشنویری بۆن.

***سەرنجە:

نەخشەو پیلانە و دماتەریما، فەرهەنگێ قەبارە گەورەن پێسە(منجد)، بە ئێزنو خوڎای.

هیدایەت هەورانی(مەلازادە)

(دەلاقە)

پەرسەکێ: بە درێژی باس چی خاڵا کەرە:

١.نامێ دەگێ

٢.مێژوو بنیاڎنیایش

٣.جۆغرافیاو دەگێ(سنوورش)، جۆرو پێکئاماو زەمینەکەیش.

٤.ساڵەو گێرتەرەیش، چەنی و کەی ئاوەڎانە کریێنۆ، کێ ئاوەڎانە کەردێنۆ.

٥.ژمارە و نیشتەجاکاش، وەڵێ گێرتەرەی و ئیسە چنەن؟

٦.ژیواو گوزەرانو نیشتەجاکا دەگێ، چەنی ژیوای گوزەرنان، سەرقاڵێ چێشینێ (باخڎاری، ئاژەڵداری، کشتیاری، دوکانداری، بازرگانی).

٧.کووجیێ و گەڕەکێ دەگێ.

٨.دوکانو بازاڕ(وەڵێ گێرتەرەی و ئیساتێ)، دوکاندارە ئەشناسیێکێ.

٩.ڕیش چەرمێ و پیاماقووڵێ (وەڵێ گێرتەرەی و ئیساتێ).

١٠.مۆختارو دەگێ، ئۆسا، ئەنجومەن، ئیساتێ.

١١.جادەوبانش کەی وەشکریان، هۆکارەکێ ئاماو لوای چێشێنێ (سەیارە، مەکینە و تراکتۆر).

١٢.ئاوی و ئاوەڕۆ(زێراب)، ئۆسا و ئیساتێ.

١٣هۆکارێ فاراێۆ پێویسیەکا پەی دەگێ (نۆتە، ئاردی، خەلە و خەرمان).

١٤.وانگا/ مێژوو بنیاڎنیایش(وانای و مامۆسا)، ئەوسا و ئیسە.

١٥.نەوەشخانە/ مێژوو بنیاڎنیایش (دەواکەر، دکتۆر).

١٦.مزگێ/مێژوو بنیاڎنیایش (مەڵلا، فەقێ، خانەقا، بانگ و سەڵات).

١٧.ڕەمەزان و ڕۆچەگێرتەی (پارشەو و بێڎارکەردەیۆ خەڵکی).

١٨.جەژنەکێ (ڕەمەزان و قوربان)، مەراسیمو لوای ڕاوەیشان، چەنی لوێنێ ڕاوە، (هەر جە ڕۆ عەرەفەیۆ تاکو کۆتاو جەژنێ)، جەکۆن و ئیسەنە.

١٩.ئام ۆ شۆ و سەردایی کەردەی قۆم و قیلەی و قۆمایەتی.

٢٠.ژەنئاردەی و زەماونە.(عادەتو کۆنی و ئیسەی).

٢١.گۆزەرنای شەو و ڕوەکا مانگەکاو(وەهار و هامن و پاییز و زمسان)ی.

٢٢.ئاهەنگەو شەوانەی(گۆرانی واچی و هۆنەرمەنێ و شاعێرێ).

٢٣.گەمە و کێڵێ گاڵتینە(جۆرو گەمەکا، قسێ وەشێ، قسێ قەڎیمیا، ڕازە و مەتەڵێ).

٢٤.هەرەوەزی و هامکاری و گەلکاری یوترینی(دەسەوام).

٢٥.حۆزو ئاوێ و هانێ و دەرێو باخەکێ(یاگە دیارەکێ).

٢٦.پرۆژەکێ (ئاوی،زێراب،جادەوبان).

٢٧.تاعزیە و سەرەوەشی و لوای دەمو یۆترینیۆ.

٢٨.خەبات و کوردایەتی و جوامێری و پێشمەرگایەتی.

٢٩.چێشیتەر،بەخەیاڵو تورە ئامابوو ئێمە ویرماشیەبۆ، بنویسەش.

٣٠.وێنەو دەگاکێتا وەڵێ گێرتەرەی.

هیدایەت حسێن گوڵپی

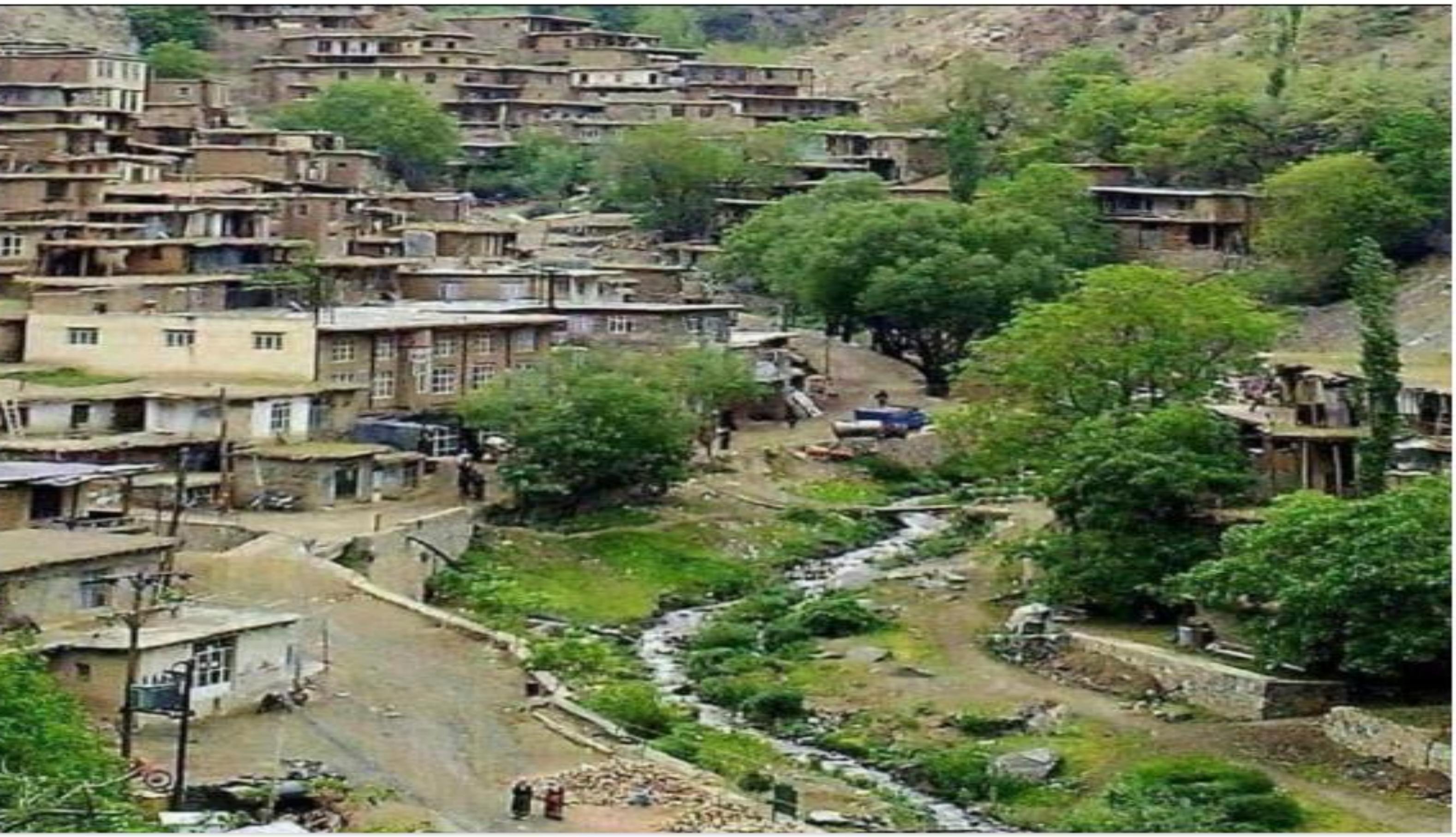

(ژماره و نیشتەجاکا)

وەڵینە:

بەڵگەنەوازەن کە هۆرامانی سەربەز و سەرکەش، تاکو ئیسەیچ بەشێ فرەش ئاوەڎان نەکریانۆ، وەرو ئا هۆکارا کە گرد تاکێ ئی هۆرامانەیە زانۆشان.

ئا گرد خەباتە چی هۆرامانەنە کریان، هەر جە ساڵەکانو (١٩٢٠ ز)ی تاکو ئازاڎی کوردەسانی، چنەها زەحمەتیی و عەزیەت و مەینەتیی و دەربەدەریی و بێ دەرەتانیی، عەینو وەختینە وارنای ئایر و توپ و ناپاڵمی، سوتەی دەغڵ و دان و یانە و باخی، شەهیڎ بیەی خەڵکی بێ گوناحی، کیمیاوارانو دەگایەکا، ئەنفالو خەڵکی بێلایەنی، ئینی گرد ئامێ سەرو هۆرامانیرە، ئانەیچ وەفاو ئا خەڵکا هەکە ئێمە بە شەو و ڕۆ خزمەتشانە بێنمی، ئا هۆرامانە هەکە کیارەو سۆزبیەی تومو کوردایەتی بی، وێکەرو شۆڕشەکا بی، بەڵام هەزار جار داخەما، کە چنەها گەنجی هۆرامانی سەرەو وێشان هۆرگێرت، ڕۆخانەو ئیجەینە بیی واردەو حووتەکا، دماتەریچ سنوورو بیلارووسیاینە وێشا دیۆ.

پەوکەی ئەگەر پاسە ویەرۆ هۆرامانی چەمگەش هەرگیز ئاوەڎان نمەبۆوە، دەفعێتەر مەگێڵۆوە بارو سرووشتی جارانیش، وەڵی گێرتەرەی.

مەبەس/

فرە گێڵانی و فرە پەرسام جە کەسە شارەزاکا چا بواروو سەرئەژمارینە، سەبارەت بە ژمارەو نیشتەجاکا(خەڵکو هۆرامانی) بە گردی و دەگێکی بە دیاریکریایی، فرە هۆڵێمدێ ئەژمارێ ورد و پۆختەم دەسگنۆ، بەڵام نەبی.

جە ڕاسیچەنە هەر پاسەن، چونکوم فرە زەحمەتەن تۆ بزانی بە وردی و (دەقیقی) و ڕاسی و درووسی سەرژمارو هۆرامانی چنەن.

چونکوم هیچ کەسێ ماواو وێشەنە نەمەنەن و ئیسەیچ یانەکێ زیاڎشان کەردەن، خەڵکەکە نەگێڵانۆ دەگایەکاو ئاوەڎانی نەبیێ بە تەمامی، گرد پەرش و وەڵێ بیێنی ملوو ئۆردوگا زورەملەکاو(خورماڵ، سیروان، زەمەقی، عەنەب)ێرە، باعزێ تەریچشا کۆتێنی (هەڵەبجەی شەهیڎ، هەڵەبجەی تازە، سلێمانی، هۆلێر، کەرکووک، بەغڎا، ئێران)، وەلحاسڵ(بیێنمی تومو هۆرێشەی)، گرڎ کون و قوژبنێ ئی دنیێ، هۆرامیش پەی لوان و چەنەشەن، تەنانەت جەمسەرەکێچ، یانی تەمام پژگیێنمی گردو دنیێرە.

پەوکەی پێسە واتم، فرە گێڵانی، پەرسی فرێم کەردی، بەڵام سەرژمارێ ورد و پۆختەم دەسنەکۆت، ئانەیچ پێڎامکەردەن، بە نزیکی و تەقریبیەن.

جە تەمەنو ئێمەنەو جە ویرەوەری ئێمەیچەنەو پەیجووریێما کەردێبا جە بارەو سەرژمارێۆ، چن جارێ سەرژماری تەمامەتی ئێراق و کوردەسان(بە هۆرامانیچۆ) کریان، جە ساڵەکانو (١٩٤٠، ١٩٤٧، ١٩٥٧، ١٩٦٢، ١٩٧٠ز)، بەڵام چا وەختۆ تا ئیسەیچ ئا جۆرە سەرژماریە گردینە دووبارە نەبیەنۆ، پەوکەی زانیاری تەمام ورد سەرو ژمارەو نیشتەجایا هیچ یاگێ بە ڕاسی و درووسی و ڤردی نیەن، ئانەیچ کە هەن پەشتی بەسۆن بە پسوولەو خۆراکو هاموەڵاتیا. منیچ مێڎانی سەردای ناحیەکاو(خورماڵ و بیاری)م کەرد، چونکوم دەگێکێ هۆرامانی مەگنا سنوورو ئا دووە ناحیەیە، سەرئەژمارێ نزیکەییم دەسپەنەکەرد، یانی سەرئەژمارێ گردین، کە ئینەیچ تەمام کەم و کوڵەن، جە ڕاسینە سەرئەژماری ڕاسی و ڤردین، مەشۆم مێڎانی بۆن، هەر دەگێوە دلێ وێشەنە پرۆسەکەی دەسپەنەکەرۆن، ژمارەو کەسەکا(نێر و ما)، تەمەنە جیاوازەکێ(زارۆڵە، گەنج، پیر) تۆمارکریۆن. پرۆسەی چامنەیچ پەی دام و دەزگا میریەکا هەرمانێ قورسەنە، ئیتر پەی نویسەرێ پێسە من فرە زەحمەتەن، پەوکەی چی قۆناغێنە ئانەما وەسێن.

*جە کتێبو(خورماڵ)ینە، برای ئێژام مامۆسا ئیبراهیم حاجی زەڵمی، کەمێ جە سەرئەژماریەکاو ساڵە وەڵینەکا ناحیەو خورماڵیش نویستەن، ئانەی پێویس بۆن، منیچ ئیشارەتم دان پەنەو نویستەنم.

نامێ دەگایەکاو سنوورو ناحیەو بیارێ:

(تەوێڵێ، سۆسەکانە، پاڵانیا، دۆڵبیان، بەڵخە، دەگاشێخان، هاوار، دەرەتفێ، هاوارەکۆن، خارگێڵانە، زەردەهاڵە، خەرپانی، تاوێرە، دەرەقەیسەر، دەرەوکێ، بنجەو درەی، گۆڵپ، باخەکۆن، هانەودێ، گەچینە، نارنجڵە، گریانە، سەرگەتە).

سەرچەمە: کتێبی هەڵەبجەناسی/ بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم ساڵی(٢٧٢٢)ی کوردی، لاپەڕە(٣١).

ئا سەرئەژماریەو ژمارەو نیشتەجایا من دەسم کەوتەن پی شێوەنە:

سەرجەمو گردو نیشتەجایا ئێ دەگایا، تا نویستەی ئێ کتێبەیە، یانی تاکو تاریخو(٢٠٢١/١١/١)ی/ ٢٦٨٥٤ نێرێ و ١٨٧٦٧ مێڵێ، کە جەمشان کەرۆ(٤٥٦٢١) چل و پەنج هەزارێ و شش سەڎ و ویس و یەک کەسی.

نامی دەگایەکاو سنوورو ناحیەو خوٚرماڵی:

(کشەدەری، تەپە سەرە قووڵە، تەپە زێرینە، قاجر، تەکیە، ئاوایی حاجی فەرەج، گێڵەک، گردی قازی، شیرەمەڕە، عانوورە، ڕیشێن، میری سوور، گوٚڵەخانە، مەلە وەیسە، شەشکی سەرین، شەشکی وارین، تازە دێ، نەوێ، بەردەبەل، بانیشار، ئەحمەدڤ ئاوا، ناوباخان، ئاوایی ڕوٚسەم بەگی، هەنجیرە، زەڵم، دەرۆمەڕێ، دەرەشیشی سەرین، دەرەشیشی وارین، تەپەکورە، قوڵ خورد، چنراە، دەرەگوڵان، هانەو قوڵی، هێلانپێ، قەڵبەزە، بانی بنوک، خێڵوحەمەی، کانی ئاسکان، تەپو سەفای سەرین).

سەرچەمە: کتێب و هەڵەبجەئەشناسی/ بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، ساڵەو(٢٧٢٢) کوردی،لاپەڕە(٣١).

دەگاکێ سەر بە ناحیەو خوٚرماڵی:

(ئەحمەدڤ ئاوا، زەڵم، هانەو قوڵی، یاڵانپێ، ناوباخان، چەق(دلێڕاسە) و خوٚرماڵی چەنی ئوٚردوٚگا زۆرەملەکێ، دەگێکێ سەر بە ناحیەو خوٚرماڵی).

سەرجەمو ژمارەو نیشتەجاکاو ئی دەگایا ئەپێسەن:

(٢٥٠٠٠ پەی ٢٧٠٠٠) نەفەرێ بە نزیکی، بەڵام بە پاو فورمو ئازووقەی (٢٠٥٦٠) ویس هەزارێ و پەنج سەڤ و شەس نەفەرێن.

*بەڵام ئانەی شایانو باسین، یوە جە پەرسەکا کە ئاراسەو ئەنجومەنو دەگاکاما کەردێپێ، ئی پەرسێ بێ (ئەرێ ژمارەو یانەکا، ژمارەو کەسە نیشتەجاکا، ئی دەگێ چنێن؟). پەوکەی یاگێ وەشحاڵیەن کە فرەو دەگایەکا پەیتواچو داواکێشا دایمێ، ژمارەو کەسەکا، خانەوادەکا، یانەکاشا پەنەواتیمێ کە چا دەگێنە مەژیوان). پی تەرزە کەمێ جە ژمارەو نیشتەجاکا هۆرامانیما ئاما وەردەس، بەڵام چارە چێشەن پەی سەرئەژماری ئا هۆرامی زوانا هەکە بەرو سنوور و هۆرامانینە مەژیوان؟ ئانە کارێ زەحمەت و مەحاڵەن، پەوکەی ئێمە پی سەرئەژماریە نزیکیە ساچمێ، بەشکوم جە بارو زروفێ گوٚنجیانە سەرئەژمارێ سەرانسەری و پاکما دەسگنۆ.

هیدایەت هەورامی(مەلازادە).

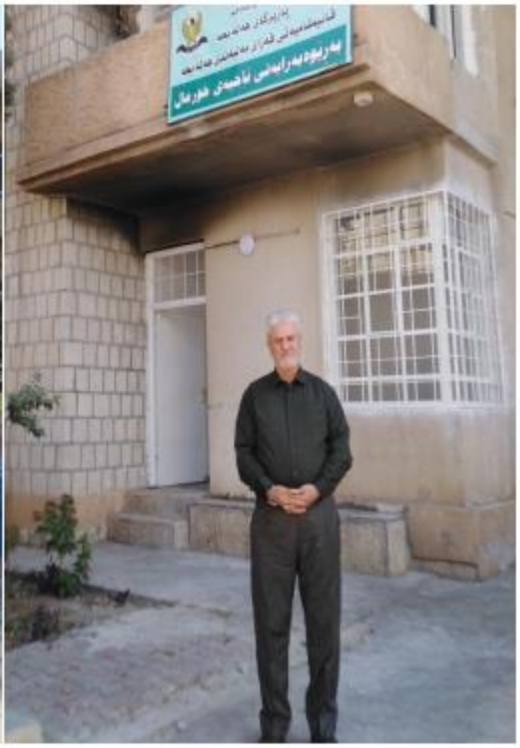
بەڕێوەبەرایەتی ناحیەی خورمال

نەخشەو کوردەسانی گۆرەی

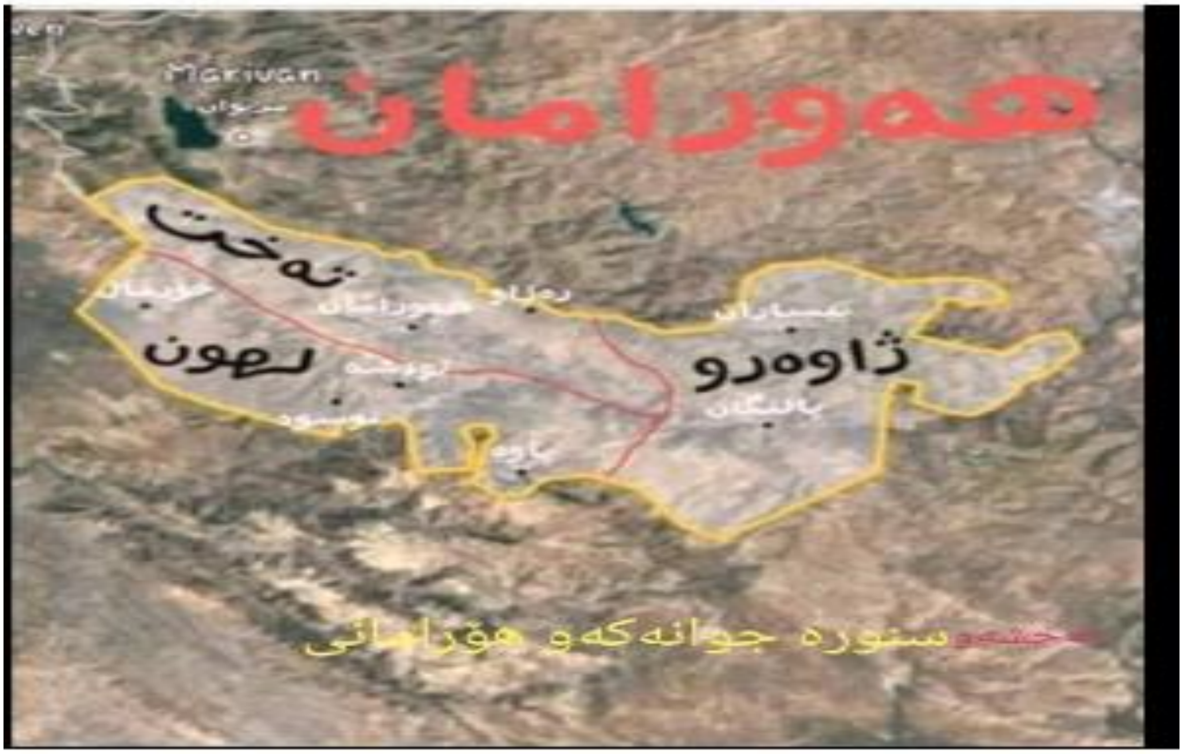

نەخشەو هۆرامانی

هۆرامان

(هۆرامانو بەشو لهۊنی)

هەرێمو کوردەسانی/ ئێراق

سەرچەمە/ مێژووی هۆرامانی(محەمەد ئەمین هۆرامانی)، بەرگی یەکەم(چاپی دووەم/ساڵەو ٢٠١٦ی زایینی).

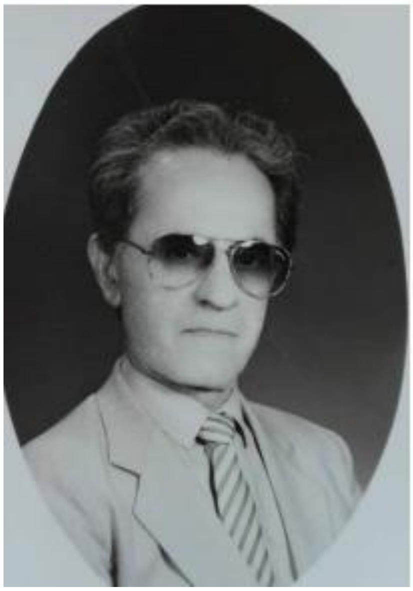

تاریخو هۆرامانی

هۆرامان وەڵی ئیسلامینە

وەڵینە:

وەڵی گرد چیوێنە، گەر ئا (باو و برەوە) کە دلی ژیوای ئەژداژ و ئاباژییمانە بیەن، لایێشان وەنەکەرمێ، ڕەنگە باعزە ڕاو ڕەسمێ ئاینی و دنیایی قەدیمیما پەی ڕۆشن کەراوە، یام بە لای کەمێۆ وزامان سەرو سەرەتاو ڕایێوە کە یاونۆمان بە دیمەنو ژیوایشان، دیمەنو ژیوای دینی و دنیاییشان. وەڵی پەنجا ساڵێ چێوەڵی یام زیاتەری دلی جەمو هۆرامیەکا لهۆنینە، کە بەشێ گۆرەش ئینا سنووروکوردەسانو ئێراقینە، ئا خەڵکی هەرگیز ئایرو دلی ئارگێشا نەکوشیانۆ، ڕەنگە کز بیەبۆ، بەڵام هەرگیز خامۆش نەکریان.

هەر یانێچ گەر ئایرو دلی ئارگاکیش کوشیێوە، یام خامۆش بیێ، کابانەو یانەکەی بە قۆچاخ وێش یاونی یانە هامساکاشاو باقێ(دەسێ) چڵۆسکی گرداری، یام پەڕو (مەسێ) سکەڵ ئاری و ئۆجاخەکێشا ڕۆشنە کەریوە.

پاسە باوبیەن کە کوشنایۆ ئایری بە ئاوی کارێ خراب بیەن، گەر پا تەرزە کوشنێشاوە پسمیللاییش وانیی ملەرە،چونکوم یاوانەیشان پاسەبیەن کە دمای خامۆشبیەی ئایرەکەی

(جنی) مزیاوه، دیسان کاریٚ نه‌گونجیا بپیه‌ن گه‌ر چپویٚ پیسشان ۋستێنه یام تفشا وه‌نه که‌ردیٚ. دیسان گه‌ر که‌سیٚ مه‌ردیٚ، ئه‌شیٚ حۆت وپره‌گانی چا یاگێنه که مه‌رده‌که‌ش چه‌نه شۆریان ئایر کریێوه‌و ڕۆشنه کریێوه. تاکو ئارویچ جه ناوچه جیاوازه‌کانو هۆرامانینه، بژگه ئانه‌ی که سه‌وگه‌ند(قه‌سه‌م) به (ئایری و گڕه و شۆڵه)ی مه‌وه‌ران، چه‌نی ئانه‌یچه قه‌سه‌م به (ئاسمان و هه‌سارا و ما نگه و ڕۆجیار)ی مه‌وه‌ران.

خۆ گه‌ر وپره‌گانێچ (دمای نانو وپره‌گای)، نه‌ختیٚ چاشتی مه‌نێوه، فره‌و وه‌ختی کابانه‌و یانه‌ی چاشته‌کێ هۆرگێری په‌ی سه‌وای نیمه‌ڕۆی، که‌رێش دلی قابله‌میٚ گولانه‌ی و دنه سکه‌ڵیٚ وزی سه‌رو چاشته‌کێ و سه‌ره‌که‌یش نیێوه، پا حسابه ئێتر جنی نمه‌تاوا نزیکه‌ش بگناوه، یام چه‌نه‌ش بوه‌ران.

یام وه‌ختو ئایر که‌رده‌یۆ وپره‌گاو نه‌ورۆزی، باعزیٚ ڕاوره‌سمی پیاژه کریینی، پێسه گه‌مه‌که‌رده‌ی به (سه‌ره‌چڵۆسکا) و هۆرپڕای به شێوه‌و بازنه‌یی دۆرو ئایره‌کێره، بێگومان ئا ده‌سوورو باو و به‌نی، شێوه‌و ژیوای وه‌ڵینه‌کاما ماراوه یاژو په‌یمان نمایێش که‌ران.

یام وه‌ختیٚ(گاو)یٚ به هۆکارو نه‌وه‌شیٚ مرداره بیێوه، خه‌ڵک واچی گاوه‌کێ مه‌ردێنه، یام مرداره بیێنۆ. گه‌ر گاوه‌ی شۆت ده‌ره، یام گاوه‌و هیتی سه‌ره‌بڕیٚ، به کاریٚ ناپه‌سه‌نێ و حه‌رام دریی قه‌ڵه‌م، زیاژ چانه‌یچه، تاکو ئارویچ جه چن ناوچێ هۆرامانینه، پێسه (ناوچه‌کا کڵاشی)، گۆشتو گاوی نمه‌وه‌ران، وارده‌یش کاریٚ ناپه‌سه‌نێن و حه‌رامه‌ن. سه‌رچه‌مه‌و ئاوی ئه‌چا ناوچانه ئه‌شۆم پاک بۆن، پیس نه‌کریۆن، لێڵ نه‌کریۆن، جه زوێڵ و پۆخڵی پارێزیۆن. دیسان دره‌خت قه‌درش هه‌ن، مه‌شۆم بنه‌ش پاکه‌بۆن، ئاوی پاکه کریۆ بنه‌ش.

دره‌خت بڕیه‌ی، وشک که‌رده‌یش، زامژارکه‌رده‌یش حه‌رامه‌ن، به پێچه‌وانۆ نیای دره‌ختی، کشتیاری که‌رده‌ی، سه‌وز که‌رده‌ی سرووشتی، به جۆریٚ جه خوژا په‌ره‌سی دریان قه‌ڵه‌م، چونکوم کاری چامنه به‌شێن جه ئاوه‌ژانکه‌رده‌یۆ زه‌مینی، که ئانه‌یچ داواکاری خوژای گۆره‌ین جه به‌ێه‌کاش.

هۆرواسته‌ی چه‌مه‌زاری، دلی کیاری و ده‌غڵ و دانی و دلی هۆژه‌و یانه‌ینه، یام سه‌رو ده‌ربازه‌ی گۆره‌یۆ. به‌سته‌ی بیبینی پیایانه‌ی و ئاسته‌یۆ یه‌ری لکا به‌شو وه‌ریشۆ، یام مه‌نه‌یۆ ئاوازو سیاوچه‌مانه‌ی به چن جۆریٚ، که جه سه‌رده‌مه کۆنه‌کانه ئاوازیٚ دیاریکریا په‌ی بۆنێوه ئایینی، یام مناسه‌بێوه واچیان. ئایرکه‌رده‌یۆ په‌ی ماوه‌و حۆت وپره‌گانا، دمای مه‌رده‌ی که‌سیٚ چا یاگێنه که شۆریان، یام گه‌مه‌که‌رده‌ی به ته‌ڵاقی و بڕوا په‌نه نه‌که‌رده‌یش و چنین هۆرسته‌و نیشتی ته‌ری، سه‌رنجه‌و په‌یجۆرکارا یام گێڵه‌را مه‌کێشان په‌ی ڕایٚ که سه‌ره‌تێوه‌ن په‌ی یاوای

بە ڕیشەو ڕەچەڵەکو ئا (باو و بەڤا)، کە ئیسەیچ باعزێشان مەنیێ و تێکەڵی بە(باو و برەوە) ئیسلامیەکا بییێ.

مەراسیمو جەژنەو پیرشالیاری جە هۆرامانەنە، بەڵگێوە ڕۆشنتەر و هێقمتەرەن پەی ئا (بەڤ و باوا) کە جە هۆرامانەنە ئەرزشا بیەنو تاکو ئیسەیچ هەر هەنشان.

بە هەرحاڵ ئا گرڎ دیاردیۍ کە جە هۆرامانەنە باو و برەوشا هەن، نیشانێ دیارەنە پەی باوەڕیمان پانایە هەکە خەڵکو هۆرامانی تاوانشا پارێزگاری جە فەرهەنگ و کەلتووری وەڵینەو وێشان بکەران، خاستەر جە هەر ناوچێوەتەرو کوردەواری، مەڵامەتو ئانەیچە سەختی ناوچەکەین کە پێسە وەربەسێ مەحکەمی مدران وەرانوەرو هەر کەلتورێ بێگانەی کە گەرەکش بیەن، یام گەرەکش بۆ وێش خزنۆنە دلۍ ژیوای خەڵکەکەی.

ئانەیچە هۆکارێ بیەن پەی ئانەی خەڵکو هۆرامانی دێرتەر جە ناوچاکانو تەری ئایینو ئیسلامی یاقو لاشانو وەرشگێران، کە ئامێتە بیەن بە باو و بەڤە باوەکاو ناوچەکەی.

وایەو ئێمە جە نیشاندای ئی خاڵاو ڕۆشنکەردەیۆشان، ئەشناسای هۆرامانیەن پێسە(گوڵێ جە دلێڕاسەو حۆزو قاڵیەو سەرزەمینو کوردەوارینە) کە جە هەر یاگێوە، هەر دژمەنێ نیازو پەلاماریۍ و هێرشیش بیەبۆ پەی سەرو سەرزەمینو کوردەواری، هەرگیز نەتاوانش هۆرامانەرە گۆزەر کەرۆن، یام داگیرش کەرۆن. گەر بە هەر حیلێوە ئامابۆ دلۍ هۆرامانی، وەڵۍ ئانەی قنگەش گەرمەبۆ، زنیەنشاوە، پێسە ئا شێعرە باوۍ کە دەماودەم واچیۆوەو بییێنە سۆمبولێ پەی وەرگیری و خەباتی.

نە خانی خانان، نە تەیمووری لەنگ

هیچکەس هۆرامان نەگێرتەن بە جەنگ

مەر خان ئەحمەڎ خان، بەگلەری خانان

ئاڎییچ بە حیلە گێرتەن هورامان.

پەوکەی جە گرد ڕوێوە، ڕواڵەتە ئایینیۍ و دنیایەکیۍ (جەمینەکیۍ، دارایی، فەرهەنگی) کەم تا فرە مەتاوان بنەچەو ڕەسەنایەتی خەڵکو هۆرامانی نیشانە بڎان.

بەرئەنجامو ئینەیە، پەرسێ وێش مرمانۆ و قنجە بۆوە: چ ناوچێ جە سەرزەمینو کوردەوارینە داراو ئانەیشە بیەن کە(سەیێڎ و سەی زاڎیۍ، مەڵلاو مەڵلازاڎیۍ، بەگ و بەگزاڎیۍ، شێخ و شێخزاڎیۍ، پیر و پیرزاڎیۍ، کۆسەو کۆسەزاڎیۍ) بگێرۆنە ویۍ، یام پارێزیشان چەنەکەرۆن؟.

هۆرامان ماواو گرڎ ئا کەسا بیەن، کە بە هەر هۆکارێ (ڕامیاری، دارایی، ڕەگەزپەرسی، ئایینی و مەزهەبی، ..هتر) ماواو وېشان جیائاستەنو ڕووەشان کەردەنەنە.

گەر گوزەرێ بە مېژوو ئیسلامیرە بکەرمێ، وینمێ جە سەردەمە جیاوازەکانەو دیارتەر چېرو سایەو دەسەڵاتو عەباسیەکا و ئەمەویەکانە، پەی چن جارێ سەیڎ قڕان کریان.

بەشێ فرە چا زاناو سەیېڎا، ڕووەشا نیێنە هۆرامانی و پېسە حەشارگێوە و هەم پېسە ماوێوە چەنەش ژیوێنێ.

ئا خەڵکېچە کە ئامێنێ پەی هۆرامانی، دمای ئانەی چەمپشا کریێنێ و یاگێ وپشا گەرمەکەردېنە(ڕاو سەرێم کەرۆ، وپم ڕاو قاچام کەرۆە)، چېرو پەردەو فرۆفپلینە، نازنامێشان لکنان وپشارە(میر و ئاغا و شپخ و سەیېڎ) و دەسەڵاتی دینیشان فاڕانۆ بە دنیایی. بەڵگەی پتەویچما ئانەن وەختێ باس جە ناسنامەیشان کەران، پاسە نیشانەما مڎان کە جە ڕەگەزو بنەچەو نەتەوێ تەرینێ.

بەعزێ بەڵگەنامێ وەڵێ ئیسلامی:

گەر بە چەمو سەرنجیۆ گوزەرێ کریۆ دلێ دەگاکاو هۆرامانیرە، خەبەرێ جۆراو جۆرێ، هینێ نزیک و دووری، تازێ و کۆنێ، مەگنا وەرو گۆشاما،هەواڵێ چامنێ سوودی مېژوویی تەمام گۆرەشان هەن،گەر بگنا وەردەساو قووتێ نەدریان.

بەهەرحاڵ چپگە مەتاومێ چن شۆنەوارێ گەرچی کەمپچ بان، دیاریێ بکەرمێ کە تەواناو بەرۆستەی و ڕۆشنکەردەیۆ چنەها بابەتاشا بان، بە دیاریکریایی ڕواڵەتە(زوانیی و مېژوویێ و ڕانیاریێ و ئایینی)یەکێ.

یەکەم: سکێ (دراوێ) بە نامێ (ئاداد)ی:

پارچە سکێنە جە ناوچەو هۆرامانی ئېزیێنۆ، دیمێش وېنەو ئافرەتێ فەرمانداریش ئینا سەرۆ و دیمەکەی تەرش نامێ (ئاداد)ی بە ئەلفبێ ئارامی نویسیان.

مېژوو دایوەنەی ئا سکێ مەگپڵۆوە پەی دەمو ئاشکانییەکا، یام وەڵتەری.

واچێ (داد = تات)، جە ئاڤپستانە بە ماناو(تاتەی) ئامێنە و حاڵێ حازر ئێ واچێ بە عەینو مانێ جە هۆرامانەنە مەنپنەو جە زوانە ئەوروپاییەکاچەنە بە عەینو مانێ و عەینو گۆکەردەی بەکارمێ.

واچێ (داد = تات) جگە مانا باوەکێش، بە ماناو (عەدالەت)ی، هەم بە ماناو (پەروەردە)ی و بە ماناو (سەرداری داڎپەروەر)یچ مێ.

ئامرازو(ئا)یچ جە ئاڤێستانە پەی زددایەتی بەکارمێ، پی حاڵە واچێ (ئاداد)ی بە ماناو (دژ_تاتە)ی مێ، ئاڎییچە (ئەڎا)نە کە زوانی هۆرامینە(ئاداد) گۆکریۆو ئارۆیچ دەنگو (د) سوویانو بێیەن بە(ئادا) چەنی دەنگی قڵۆرو(ڎ).

پا حسابە پەیمان بەرمەگنۆ چا دەمەنە کە ئا سکێ دریێنە وەنە، ئا ژەنێ فەرماندارە بیێنە،سەردەم، سەردەمو حاکمیەتو ژەنێ (ژەن سالاری) بیەن، ئینجا مەنووە سەرو ئانەی کە یاگێ. هەم سەردەمو دایوەنەی سکەکێ دیاری کریۆن، ئانەیچ فرە نزیکەن کە پی شێوە دیاری کریۆن. بە گۆزەرکەردەی دلێ لاپەڕەکا مێژوویرە پەیمان بەرمەگنۆ کە دۆڵەتی ئەشکانی، دەسەڵاتێ تیرەگەری و دەرەبەگی بیەن، قێخاو دەگێ وێش بە شاو دەگاکێ دان قەڵەم، وەرپەرسو تیرە یام هۆزو ناوچێوە، یام چن ناوچێوە (شا) و ئا ناوچەیە بێیەن، ساڵانە سەرانەو ماڵاتشا پەی دیوانو شاهەنشایی بەردەن و فەرمانەکێ شاهەنشای پێسە وێشا جابەجا کریێنێ و فرەو سەرهۆزەکا یام سەرتیرەکا سکێشا بە نامێ وێشاوە دێنەوەنەو دەسەڵاتی سەربازی وێشانەشان بێیەن. زیاتەریچ ئانێشا هەکە دەسەڵاتشان نزیکو سنوورو هامسایەکاشا بێیەن یام سەرۆکو چن تیرێ یام هۆزێ بیێنێ.

ئا جۆرە دەسەڵاتە تیرەگەرییە، سەرتاسەرو فەرمانڕەوایی یونانیان و هیلینیانە برەوش بێیەن، زیاتەر چانەیە، لاپەڕەکێ مێژووی کۆنی هەواڵێ چامنە نیشانە نمەڎان کە ژەنێ بە نامێ (ئاداد)ی بیێبوو شاهەنشا بیێبۆ، پەوکەی تاومێ بڕوا پانەیە بارمێ کە (ئاداد)ە ژەنەو میرێ یام دەسەڵاتدارێ بیێنە، یام فەرماندارەو ناوچەکاو هۆرامانی بیێنە، پەی دڵنیا بیەی چانەیچە فرەش گەرەکەن، گەر پەیلوێکێ وەڵتەریما وستێ پەشتەو گۆشا.

وەڵێ جیائاستەی،مەشۆ بزانمێ کە ئا کەسە ئێ سکێشە ئینالاوە، بە تاریفدای و نامونیشان، ئێ زانیارییێشە دایمێ پەنە، بەڵام تەمام دەسوەڵا نەبێ چەنیما.

دووەم: قەباڵەکێ هۆرامانی و تەنگیبەری:

قەباڵەکێ هۆرامانی، نزیکەو حەفتا و چوار ساڵا چێوەڵێ یاوێنێ ئەورووپاو جە گۆڤارو

)Journal of the royal Asiatic society-1919)ینە

بە درێژی و بە جوانی و ڕۆشنی باسو ناواخنەکێشا کە بە ئەلف بێ ئارامی نویسیێنێ، (مستەر کاولی) لەیەکێ دێنێ.

دەنگوباسو ئی قەباڵا و ناواخنەکاشا و سەرچەمەو پێڎابیەیشان و یاگێ ئێستەیۆشان و دەساودەس کەردەیشان، پەی چن جارێ جە ڕۆنامە کوردیەکاو کوردەسانو ئێراقینە، بەڕێز جەمال ڕەشید، هەم نویسەرو ئی بەرهەمەیە بە کوردی وەڵاکەردێنێ.

جە ئێران، کاک سوران سنەیی جە گۆڤارو (سروە)ینە ئانەو کاک (جەمال ڕەشید)یش دیسان بە نامێ وێشۆ وەڵاکەردەبێوە، بێ ئاگانا چانەی کە چن سوودش چانەو من گێرتەن.

ئێمە ناواخنو ئا قەباڵا چەنی چن سەرنجێ وێمان جە نامەو دوکتۆرانامەکەیمانە(ڕێبازی مێژووی زمانی کوردی)ینە بە درێژی وەڵاکەردەنۆ.

بە خاترەو پێویسی و پێوەنی ناواخنو قەباڵەکا، دمای ئی بڕگەیە وێنێوە(فۆتۆکۆپی) لاپەڕەی یەکەم و دمالاپەڕەی، ئانەو مستەر کاولی، کە بە زوانی ئینگلیزیەن منیەیمێرە. بەڵام ئانەو (تەنگیبەر) و ئانەو(بزڵانە)ی هەڵای نەوانیێنێ، یام گەر وانیێباچۆ گەرەکشان نیەن گنا وەرچەم.

قەباڵەکێ هۆرامانی:

دەنگوباسێ جۆراوجۆرێ دەمو ئێڎو ئەویۆ، دەربارەو قەباڵەکا هۆرامانی و شۆنەو یاگێشان و چەنی یاوایشان دەسو پسپۆڕو تایبەتو وێشان، چیلاو چۆڵاوە وەڵاکریانۆ و پێویس بە دووەبارە کەردەیۆشان نمەکەرۆن.

ئانەی چێگەنە شایانو باسین، دکتور سەعید خان، ئەشناسیا بە(دکتۆر سەعید هەورامانی)، یەرێ ژمارێ چا قەباڵا، کە سەرو پۆسو گیانداریۆ نویسیێنێ، یاونێنێش دەسو پروفیسور(ئی ئێچ منس)ی.

پروفیسور (منس)، قەباڵێوە چانێشاش،کە پارچە پۆسێن بە(ئەلفبێ ئارامی) سەرشۆ نویسیان، مەکیانۆ پەی(ئەی. کاولی)، پەی ئانەی پێسە شارەزێوە جە زوانی ئارامینە لەیەکش دۆوەو کرۆکەکەیش ڕۆشنکەرۆوە.

پروفیسۆر مینس، دوێ چا قەباڵاشە وانێوە کە بە گریکێ نویسیێبێ، بەرکۆت کە مێژوو نویستەی قەباڵێشا مەگێڵۆوە پەی ساڵەو(٨٨ و.ز) و دووەمەشا مەگێڵۆوە پەی ساڵەو (٢١-٢٢ و.ز).

ڕۆشنتەر قەباڵێوەشا مەگێڵۆوە پەی سەردەمو فەرمانداری (ئەشک-ی نۆهەم)ی، کە ئەشناسیان بە مێهردادی دووەم و میانو ساڵەکا (١٢٤_٧٧ و.ز) دەسەڵاتداریش کەردەن. ئەویتەرشان مەگێڵۆوە پەی سەردەمو کۆتاو فەرمانداری ئەشک-ی سێنزەهەم(ئەرد-ی

یەکەم)ی و سەرەتاو فەرمانداری فەرهادی کوڕیش، کە بە فەرهادی چوارەم نامبانگش بەرکەردەبی.

ئانەی کە جە لایەنو (مینس)یۆ دەربارەو ئا دوە پارچە پۆسەیە وەڵاکریانۆ تاریخو ساڵەو (١٩١٠)ی زاینین، بەڵام ناواخنو پارچەی یەکەمی کە بە ئارامی نویسیان کیاستەنش پەی کاولی، ساڵەو(١٩١٩)ی زاینی وەڵاکریانۆ.

دلی پارچە پۆسە قەباڵەکی کە(کاولی) وەڵاکەردێنۆ ساڵەو(١٩١٩)ی زاینی، نیشانەمژۆن هەکە مێژوو نویستەیش مەگێڵۆوە پەی(١٢-١١) وەڵی زاینی، ئانەیچ وەراوەرەن چەنی دەمو فەرمانڕەوایی پاشێوە ئەشکانی،کە نامێش(ئەشکی چوارەم) بێیەن، یام (فەرهادی چوارەم)، کە مێیانو ساڵەکانو(٢٠-٢و.ز)ینە فەرمانداریش کەردەن.

بە هەرحاڵ دمای سەرنجدای جە مێژوو هەر یۆوە چا قەباڵا هۆرامانییە و گێڵایۆ پەی سەردەمانو فەرمانڕەواکا، پاسە بەرمەگنۆ کە یەری دەمی جە فەرمانداری ئەشکانینە نویسیێنی.

ئا دووە قەباڵەشا کە بە زوانی گریکی نویسیێنی، پێسە وەڵتەر ڕۆشنماکەردۆ، پەی سەردەمو فەرمانداری پاشاو گۆرەو ئەشکانی(ئەشکی نۆهەم)، کە میهردادی دووەمیچشان پەنە واتەن، مەگێڵاوە. ناواخنەکەش و جۆرو نویستەکەو دلێشان بێگومان ئانەمان پەنەماچان هەکە چا سەردەمەنە زوانی گریکی چا ناوچانە بەکارئامان، مەڵامەتو بەکارئاردەی زوانی گریکی چا دەمەنە پەی پلەو زانستی میرزا(بنویس)ی مەگێڵۆوە کە ڕەنگە ئا میرزا بنویسە تەنیا ئا زوانەشە زانابۆ، یام پا جۆرە ڕانویسە زانانش بنویسۆ.

قەباڵی یەرەمەیچشا کەبە ئەلفبی ئارامی نویسیێنە، پێسە واتمان مەگێڵۆوە پەی سەردەمو فەرمانداری پاشێوە ئەشکانی و ئاذییچ ئەشکی چوارەمەن، وشکنەر جە جۆرو نویستەی یەری قەباڵا چانێشاو جە سەردەمو فەرمانڕەوایی پاشاکاو ئەشکانینە و جە فەترێ فرە کوڵەنە، پەیش هەن کە ویر چانەیە بکەرۆوە (چونکوم زوانی گریکی بە زۆر سەپیان ملو خەڵکو کوردەسانیرە، نەتاوانش بنجە بەسۆو ڕیشە چەقنۆرە، هەر کە دەسەڵاتشان سەرشیەن و فەرمانڕەوایی ئەشکانیەکا یاگێشا گێرتێنێ(چەنی دماکۆتەیی ئەشکانیەکا، جە بوارو ڕۆشنویرینە) پێسە زوانی میری بێگانەی، ماوێ فرە کەمەنە کاڵبیەنۆو بێجگە چن شۆنەوارێ کەمی کە دماگێری چن نامێ جوگرافیی کەسیی دیارێنی، یام چن واچێ تاک و تەرا کە چیلاو چۆڵاوە بەکارئامێنی، قەوارێش نەمەنی.

جۆرو زوانو قەباڵی یەرەمی و جۆرو ڕانویسەکەیش، کە بە ئەلفبی ئارامی نویسیان، ڕاسی ئا واتی وەڵێما پەی سەلەمنۆ، دیسان یاومی ئا برۆێ کە بی تەرس و لەرز واچمی کە زوانەکە زوانو سەرجەمو ئا ناوچەو هۆرامانیە بیەن، چونکوم ئەسای و ورەتەی چامنەی کەم بەها، نە وەردەمو دەزگا میریەکانە، نە بە زوانی میریچ منویسیۆ. نەبیەی نامی پاشاو ئا سەردەمەیە دلی قەباڵی یەرەمێنە، ئا ڕاما پەی سەلەمنۆ، دیسان سەرشیەی باو و برەویما نیشانە مڎۆ، ئینە گەر ڕۆخسارو میرزا بنویسی(کاتب) وەرچەم نەگێرمی.

میرزای بنویس(کاتب) دیسان جە لەیەکدایۆ ناواخنو قەباڵەکانە یاگی سەرنجیەن، پەی نمونەی ڕەنگە میرزا بنویسەکە ئاستو زانیاریش فرە کەم بۆن، یام یەک زوان بزانۆ و تەنیا پا زوانیە بنویسۆ و بزانۆ، ڕەنگەیچ میرزێوە بە تەوانا نەبۆن. بە هەرحاڵ ئی چن خاڵەو خاڵی تەرێچ، پەی وشکنەری فرە سوڎمەنێنی و بە وردبیەیۆ هەر خاڵێ چا خاڵا وشکنەر مەتاوو یاوانەو هەم باوەڕو وێش بە ڕاسی و ڕەوانی بەیان کەرۆن.

ئانەی یاگی واتەیەن، یۆشیەیێ دلی زوانو ئی قەباڵی و ئانەو مانی(هەرچن چن سەدێ ئینا میانشانە) کە جە (تۆرفان) ئێزیانۆ و ئا زوانو دلی(شاپورگان)ی، فرە بە(تینا) بە جۆرێ کە یەک زوانی مشان، کە زوانو وەرنیشتو ئێرانیەن کە کوردەسانو ئارۆیەن.

پەی لەیەکۆدایۆ ناواخنو دلی قەباڵەکا هۆرامانی بە دیاریکریایی جە ڕووەو زوانیۆ، مەشۆم وشکنەر هاگاڎارو ئانەی بۆن کە تاکو دەمو ئامای ئەشکانیەکا، دینو ئاڤێستایی بە کتێبو بە دەمواچیچ قەڎەغە کریایی، ماوەو قەڎەغەکەیچ چن سەڎێوەش خوایناں، دیسان مەشۆم ئانەی زانمی کە سەروکڵاوو(بلاشی یەکەم)ینە کە بە ئەشک-و ویسی ئەشناسیایی، پەی یەکەمجاری فەرمانو جەمکەردەیۆ و نویستەیۆ ئاڤێستایش دان، ئینجا چنێش مەنەبێ و چنێش نویسیانۆ بەتەمامی ڕۆشن نیەن، بەڵام نویستەکە هەرچن بیەبۆ بێگومان بە ڕانویسی ئارامی نویسیانۆ، چونکوم هەڕەتو نویستەی ئارامی بیەن.

یانی مەشۆم چەمەڕایی کۆتایی(ئارامیی) (گریکیی)..هتر، بە کۆتا نامەکا ئا سەردەمەو کوردەسانی کریۆو زیاتەر چانەیچ، چەمەڕایی بەعزێ ئامرازی پێوەسی و پێوەنی ئارامی کریۆن. مەشۆم وشکنەر وەختێ دەسکەرۆ بە لەیەکۆدایۆ بەعزێ نامی کەسیی و جۆگرافیی، هاگاڎار یام ئاگاش جە کەرەسە زوانی ئاشووری وەردەسمەنە بۆن، چونکوم (هەرێپسە مێژوو نویسە ئاشووریەکی،پاسە باسشکەران) میانو ئاشووریەکا و میدیەکانە پەی ماوێ فرەی ئاڵۆزیی فرە بیەنو بە ڕادێ کە بەردەوام شۆنەو یۆترینیۆ بیێنی و ئاشووریەکی فرەوجاری بەشێ جە خاکو میدیەکاشا داگیرکەردەن، بە دیاریکریایی ناوچەکانو کوردەسانو ئارۆی،دمای داگیرکەردەیچ خەڵکەکەشا ڕاگوزەر کەردەن پەی چن ناوچێتەری و نامی یاگەکایچشا بە پاو ئارەزو وێشان

فاڕان، پێسە جە سەروکڵاو و سەنحاریب و پاشاکا تەرینە ڕووەشدێنە، پەوکەی پەی دیاریکەردەی نامە کەسییەکاو نامە جوگرافییەکا ناوچە میدیەکا، خاستەرەن ۋزیانە دلۍ ترازیا وەراوەرکاریایۆ، پەی ئانەی ڕەسەنشان بە ڕاسی و ڕەوانی دیاری کریۆن، بێجگە ئانەیچ کە کۆتاو نامۍ و یاوەرنامۍ و ڕانامو ئا کەرەسۍ کە تەواناو یاگەگێرتەیشان هەن، جە هەشت دۆخەکەنە نەۋزیان پەشتەو گۆشا.

ناواخنو قەباڵەکا:

سەرەتا، مەشیۆم واچمۍ کە ئێستەیۆ قەباڵەکا هۆرامانی و لەیەکۆدایۆشان جە لاو وەرکۆتئەشناسەکاوە، نامۍ هۆرامان و کوردستانیشا یاونا دلۍ میانە زانستی و مێژوویی و زوانیی و زوانئەشناسیەکاو ئەوروپای، ئارۆ نامۍ هۆرامانی جە فەرهەنگو(وەبستەر) و (ئوکسفورد) و ئینسایکلۆپیدیای جۆراو جۆر، جە بەرهەمو بەشێ جە وشکنەرە (کورد، تورک، عەرەب، ئەدمۆنس) و چن بەرهەمێ تەرۍ جەهانیی تۆمارەکریێنە.

ژمارەو قەباڵەکا، هەرچن حاڵی حازر یەری دانێنی، بەڵام هەواڵی جۆراو جۆرۍ تەماویی دلۍ خانەوادەو (شێخ عەلائەدینو بیاری)، پاسە ماچان کە ژمارەشان زیاتەرەن، ئیتر ئەوێشا چێشا سەرئامان، یام بە کۍ درێنی، پەی کۆی بریێنی، هەڵای ڕۆشن نیەن.

(ئەلف)- جۆرو (ڕانویس_ئەلف بێ) قەباڵەکا:

وەڵتەر واتمان قەباڵەکۍ یەری پارچە پۆسی، جە یەری دەمی جیاوازێنە نویسیێنی، دوێشان بە ئەلف بێ گریکی نویسیێنی و مێژووشان مەگێڵۆوە پەی (٨٨) و (٢٢-٢١) وەڵی زاینی.
یەرەمەشان بە ئەلف بێ ئارامی تۆمارە کریێنەو مێژوو تۆمارکەردەیش مەگێڵۆوە پەی(١٢-١١) وەڵی زاینی.

ئا دووە قەباڵەشا کە بە (ئەلف بێ) گریکی تۆماری کریێنی، پروفیسور(مینس)ی بە زوانی ئینگلیزی تاوتۆ کەردێنی و ساڵەو(١٩١٥ز) جە گوڤارو(چەنەکولیەو هیلیزمی)نە وەڵێ کریێنێ.

یەرەم دانێشا کە بە ئەلف بێ ئارامی تۆمارەکریێنە ، پروفیسور کاولی ساڵەو(١٩١٩ز)، بە زوانی ئینگلیزی جە گوڤارو ئاسیایی شاهانەنە وەڵاش کەردێنۆ.

(بێ): جۆر و زوانو دلۍ قەباڵەکا

ئا دووە قەباڵە کە پروفیسور(مینس)ی وشکنێ و بە ئینگلیزی وەڵێ کریێوە، بە زوانی گریکی و بە ئەلف بێ گریکی نویسیێنی، بەڵام قەباڵی یەرەمەشا کە پروفیسور(کاولی) وشکنا، جۆرو

نویستەکەیش بە ئەلف بێ ئارامین، بەڵام زوانو دلێ قەباڵەکێ، واتەو واچی فرەش سەرکریانو فرێشان گەرەکشانە واچان کە زوانو دلێ قەباڵەکێ زوانی(پەرثی)ن.

بەعزێ چا سەرچەمە گرنگا کە لاو ئێمۆ ئاردەیشانو پلار(تعلیق) دای وەنەشان، پەی وشکنای و لەیەکدایۆشان پێویسێنێ:

١.**مینس**، ئەچی سەرچەمەنە:

Parthian Period from   Minns E., Parchments Of the

Avroman in Kurdistan Jour. Hell. Stud. 35 (1915), p. 33.

پەنەمان ماچان هەکە دوێ قەباڵێ ناوچەو هۆرامانو کوردەسانی، کە دەمو تۆماریشان مەگێڵۆوە پەی سەردەمو فەرمانداری ئەشکانییەکا، بە زوانی گریکی و ئەلف بێ گریکی تۆمارکریێنێ. گەرچی تێکستەکێ بە زوانی گریکینێ، بەڵام جەمێ نامێ کەسیێ و نامێ جوگرافیێ ئا سەردەمەو ئا ناوچاما پەی بەیان کەران، کە پەی وشکنەری کوردی فرە بەهاڤارێنێ. ئینە گەر گرفتو چواردۆرو جۆرو میرزای بنویسی(کاتب)یما ڤست پەشتەو گۆشا، شایەتیێ بەهێزەن پەی ئانەی کە تاکو ئا دەمەیچە، ئا ناوچێ کوردەسانیە هەر بە زوانی گریکی بەعزە هۆرستەو نیشتەیێ کۆمەڵی و داراییشان گۆزەرنابۆ، ئینەیچ جە وێشەنە پێناسێ دماکۆتەی بەهێزەن کە میاچەماو دماکۆتەیێ(پەرثیەکا، ئەشکانیەکا)وەن، لایێ تەریچۆ زەمینێوە گونجیان پەی سەرجەنو گەشیایۆ زوانی دینی میدیەکاو زوانی گەلیشان.

٢. **مستەر کاولی**، جە گۆڤارو شاهانەو ساڵەو(١٩١٩ز)ینە، دەربارەو زوانو ئا قەباڵێ کە بە ئەلف بێ ئارامێ نویسیان، پاسەش قەڵەم دان کە زوانەکەش زوانی(پەرثی)ن، شێوەو نویستەکەیچش سەیرەن، بە تەعرێ کە چن واچێوە بە چن جۆرێ وانیاوە، بەعزەجارێ چن پیتێ کە گونجنیێبا چەنی زوانەکەی، پاسە بەرمەگنان. بە ڕۆشەنتەری گەرەکش بیەن پەنەمان بواچۆن کە ئەلف بێ ئارامێ، بە خاترەو چن (چۆکڵێوە) کە پەیش کریان، چەنی ئاوازو زوانو ئا دەمەو ئا ناوچا گۆنجنیان، تەماشەو ئێ سەرچەمەیە بکەرە.

Journal Of the Royal Asiatic Society, 1212.

The Pahlavi Document from Avroman, By A. Cowley”

کاولی سەرپاکو ڕەسەنی و ڕەچەڵەکو واچەکاو بنەچەشان، بە پاو پەیلوای و لەیەکدایۆ وێش دیاری کەردەن و هامشانو ئانەیچە مانای لێوێ جۆراو جۆرێ پەی چن واچێ(ڕانویس کور)ێ، (مانا ناڕۆشنێ)ش ئاردەنۆ.

کاولی، دەسنیشانو واچۍ پارسی کۆنی و یۆنانی و ئاشووری و ئارامییش دلۍ زوانو تێکستەکێنە کەردەن، هۆرگێڵنای ئانەو کاولی، بە پامان و زامان چەنی پلارەو دەمەتەقۍ وێما چا ڕوۆ دمای ئینەیرە مێ.

٣.د.خانلری(دوکتور پەرویز ناتل خانلەری_تاریخ زبان فارسی)

جە بەرهەمو(مێژوو زوانی فارسی)نە، پاسە پەیش لوان کە زوانو دلۍ ئا قەباڵۍ هۆرامانییە، کە مێژوو تۆمارکەردەیش پەی ساڵەکا(١٢-١١)ی وەڵی زاینی مەگێڵۆوە، زوانو پاڵەوانێ بۆن، مەبەسش جە زوانو پاڵەوانێ، زوانی(پەرثی)ن، یام زوانو ئەشکانیەکان(د.خانلری_تاریخ زبان فارسی، ل- ٢٥-٢٥٢).

٤. پروفیسور ئار.جی.کەنت، چی بەرهەمەشەنە:

Old Persian, Grammar Texts Lexicon, by Roland G. Kent Professor Emeritus

of Ind _ European Linguistics University of Pennsylvania. American Oriental

Society, New Haven, Connecticut,

پاسەش پەی لووان، شێوە زوانو دلۍ قەباڵەکا هۆرامانی، کە بە ڕانویسی ئارامین، ساڵەو(١١-١٢)و وەڵۍ زاینی تۆمارکریان، شێوە زوانو(پەرثی= خالدی)ین، گەر شێوە زوانو میدیەکا نەبۆن، نزیکتەرین شێوە زوانەن بە زوانی میدیی.

٥. د. جەمال ڕەشید، جە ڕۆنامەو کاروانی ژمارە(١) و ساڵەو(١٩٨٣ز)ینە، بە زوانی عەرەبی(ل ١٥٢-١٥٤)ەنە و جە گۆڤارو ڕۆشنویری نوێ ژمارە(١٠٦)و ساڵەو(١٩٨٥ز)ینە بە زوانی کوردی و جە بەرهەمو(دراسات کردیە فی بلاد سوبارتو)نە (ل ٦٢-٦٥)ەنە بە زوانی عەرەبی و جە بەرهەمو(لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری)نە، بە زوانی کوردی جە بارەو قەباڵەکا هۆرامانیۆ، بە تایبەت ئانۍ هەکە مێژوو نویستەکەیش پەی ساڵەکا(١٢-١١)و وەڵۍ زاینی مەگێڵۆوە، هۆرگێڵناو ئانەو (کاولی)، پەی چوار جارا وەڵاش کەردەنۆ.

(پۍ) مەبەسو ناواخنەکاشا:

بابەتو دلپشان، ئەسای و ورەتەیەن، نامێ ئا چپوەیە هەکە ورەشیانو نامێ ئا کەسانە کە ورەشانو مسانان، یام ئەسانشا و ۋرەتەنشا، نامێ شاهپڎەکا کە چاگە حازرێ بیپێ و هاگاڎارێ ئا مامەڵەیە بیپێ.

جە ناواخنو قەباڵەکانە، ئانپشا کە بە زوانی گریکی نویسیێنێ، نامێ شاکەی و نامێ دەمەکەیشان چەنە بەرکەوتپنە، کەچی جە دماپێنپشانە، ئا جورە باوێ نەمەنپێ، پەوکەی نامێ شاکەیشانو نامێ سەردەمێ نامێنە.

ئەسای و ۋرەتەکەی ئینا ئاستو ناوچەیینەو مامەڵێوە گولانەن، کە شایانو ئانەیە نیەن بلۆنە دادگا، یام داڎگاش چەنە هاگاڎار کریۆن، چونکوم بیەی نامێ(شای) جە قەباڵێ چامنپنە پەی ئا (باو و برەویە) و ڕاورەسمەیە مەگپڵۆوە کە(میرزای بنویس=کاتب) جە خەڵکیش وەرگپرتەن و فپربیەن و دەسش ئامانەرە پەنەش، چونکوم گەر پاسەنەبیێ جە سەروکڵاو و ئەشکانیەکاچەنە ئا باو و برەوە نەفارپێ، هەر پپسە قەباڵێ یەرەمەنە بە ڕۆشنی دیارەن، ئا باو و برەوە نالەبارەیچە بە یاوانەو من جە یونانیەکاوە مەنەن جیا.

هۆرگیڵنای ناواخنو ئا قەباڵپشاکە(کاولی) لەیەکە دێنۆ:

هەر پپسە وەڵتەر واتمان، ناواخنو ئا قەباڵپشا کە بە ئەلف بێ ئارامی نویسیێنە، کە(کاولی) ساڵەو (١٩١٩)ی زاینی، جە گۆڤارو ئاسایی شاهانەینە بە زوانی ئینگلیزی وەڵاش کەردپنۆ. کاولی چاگەنە ڕاییێوە نیشانەو وشکنەری مڎۆ کە جورو نویستەی دلێ قەباڵەکێ، چەنی هام وپنەی و هامدەمیشا وەراوەرپێ کریۆ، پەی ئانەی وشکنەر بتاوۆ چاگۆ بە ئاواتو وپش بیاوۆ. دیسان کاولی مۆچیاری ئانەیە کەرۆن کە جورو نویستەی ئێ قەباڵێ چەنی ئانێ مانی(ئا کتپبە دینیەو مانی کە بە نامێ (شاپورگان)یۆ بێ، پپشکەشو سابووری یەکەمیش کەرد)، وەراوەرپێ کریۆ یام چەنی ئانەو(مانی) کە جە (تۆرفان) ئپزیاوە، وەراوەرپێ کریۆن، پەی ئانەی ڕۆخسارە گومە ناڕۆشنەکەو زوانی و زوانئەشناسی دلێ زوانو ئا قەباڵێ ڕۆشنکریۆوە.

منیچ ئەچپگەنە جۆهەرو هەمان قەباڵێ، کە بە زوانی ئینگلیزی کاولی وەڵاکەردپنۆ، فاڕووش پەی سەرو زوانی کوردی و بە پاو تەوانا، هەم زانیاری وپم، دەمەتەقێ سەرو ناڕۆشنیەکاش کەرو(ڕەنگە گەر ئا دووە تێکستە دینییەو (مانی)ما وەردەسەنە بیێێ، پلارە یام تالپقەکپما سەرش زیاتەر سودشا بیێ)، ئاوەختە چەنی هۆرگیڵناکەو هەم لەیەکۆدایەکۆ(د. جەمال ڕەشید)ی شانبەشانو یۆترینی سوودی زیاتەر بەخشپێ.

ژەنی جە هۆرامانەنە:

کەش و کۆ و کاوەکێ هۆرامانی هەرگیز کەڵەپیێ و کەڵەژەنیشا چەنە نەبڕیێنی، جە سەباحو ساڵحانو تاریخیۆ تاکو ئیسە، هەر چەنی نامێ کەڵەپیایا و شێرەپیایا دلێ جەرگەو دەرە و دۆڵەکانە قنجێ بیێنێ و مێژوو پیرۆزانە نامێشان بەرۆن، شێرەژەنیچ هامشانو شێرەپیایا تاوانشا ڕووسووری وێشان و میللەتیشان پرشنگدارتەر بکەران.

مەشۆم دڎان پا هەقیقەتێرە بنیەیمێ کە ڤێنێ (نموونێ) فرێما چا بارۆ وەردەس نیەنی، چونکوم وێما نەتاوانما مێژوو وێما بە پامانو زامان ڕۆشنکەرمێ، مەڵامەتو ئا بێتەواناێچما چن هۆکارێنێ کە پەی خۆنەواری کوردی ڕۆشنێنێ.

چەنی ئانەیچە دنیا کۆتاش نامان، سەرچەمێ هەمەڕەنگی فرێ نەبا، کەمێ مەگنا وەردەسو وانەری کوردیچ، ڕۆ بە ڕۆ ژمارەشان فرەتەرو دڵسۆزیشان پەی ئا پێویسیە مێژوویە خەریکا هەنگامێشا خێراتەرێ بان.

ئێمەیچ پێسە کوردێ دڵسۆز و خۆنەواری، پەلەقاژێ ئانەیمانە کە چی مێڎانەنە گەر تاوابۆما هەنگامێ بنیێمێ هەرچن کوڵەیچ بۆن، پا ئاواتۆ کە دڵسۆزە هۆرامیەکێ دمای ئێمە ڕەوانتەر و درێژتەرەش بکەران.

سەرچەمە جۆراو جۆرەکێ میللەتە هامسایەکاما کە هەزارەها ساڵێن چەنیشان مەژیومێ، پەنەمان ماچان کە ژەنەو کوردی پێسە کەڵەپیاکاشا تەوانێوە خاسەشا بیێنە جە چارەکەردەی گرفتو ژیوای و گرفتە کۆمەڵایەتیەکانە، چانەی زیاتەریچ چن ژەنێ خاوەن بەهرێ ڕامیاری و ئابووری و کارڕاکەری بەنامبانگێما چەنە هۆرکەوتێنی.

بە هۆکارو ڤشکنای و شارۆکەردەی بەرهەمە جۆراو جۆرو ڕەنگینەکا لاییڎەکاوە، بە هۆکارو گێڵای و گۆزەرکەردەی بە ناوچەکانو کوردەسانیرە، زیاتەریچ دەگایەکاو ناوچەکاو هۆرامانی تەخت و لهۆن و ژاوەرۆ و گاوەرۆی، دەسما گیربۆ بە چن نامێ شێرە ژەنە بە نامبانگا هۆرامانی و جەمێشان کەرمێ و چی دەرفەتەنە وزمێشان وەردەمو دەمەتەقێ وشکنەرا و تۆژەرا، زیاتەریچ جە ڕووە مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری و کارڕاکەرییۆ.

ئەسکەنەری مەکدونی و هێلینیەکێ نەتاواشا هۆرامانی داگیرکەران، پەی پۆژنارەی شکستەکاشا، ئەسکەنەر زینانو (ئەورامن)یش درووسکەرد پاڵو شارو زاخۆینە، میانو مەرزو(عێراق_تورکیا)ینە بە نامێ (زینانو ئەسکەنەری)، هەر هۆرامیێ کەوتێ وەردەسشا، پەی هەتا هەتایی چەنەش مەنێوە.

ڕەفتارەکێ ئەسکەنەری و هێلینیەکا، خەڵکو ناوچەکاو هۆرامانیشان نەبەزنا، بەڵکوم فەرمانداری ناوچەیی وێشان کەرد، دەسێشان چەنی سرووشتی و چەنی بارە تازەکەی

گۆنجنێ، بە ویرو ئاوەزو وێشان، بە دەسڕەنگینیشان پێویسیەکێ ڕووانەو وێشان پەی چنەها سەدا سازنێ و پێویسیشان بە هیچ کاڵێوە تەری نەبی،(کڵاش، پاڵا، خامینە، پاتاوە، چۆخەڕانک، فەرەنجی، نمەڤ، هەڵاوە، ....هتر)، گرڤ جورە پۆشاکێ و گرڤ واردێوە، کە ئیسە ناوچەو هۆرامانینە باوشان هەن، مەنەییێ فێربیەو ئا سەردەمێنێ.

ئێمە چێگەنە، زیاتەرواتەی بە پێویس نمەزانمێ، چونکوم ئانەی کە ناوچەو هۆرامانیرە گۆزەرش کەردەبۆ، سەرنجەش جە ڕەفتارەکا خەڵکەکەیش دێبۆ، بە ئەنجامگیرێ مەیاوۆن کە بواچۆ: داخوەم هۆکارو بەرکۆتەی ئی پۆشاک و جلوبەرگەیە چێش بون؟، ئا جورە واردێ و واردەمەنیێ؟ ئا شێوەزارە جیاوازە؟ ئا جورە ڕەفتار و باو و برەوە؟ بەهەرحاڵ، پەی ئاسانکەردەی باسەکەی مەشۆم پەیلواکاما جە بارەو ژەناو هۆرامانیۆ دابەشکەرمێ پەی چن خاڵێ، پەی ئاسانکاری جە سەرنجدای و سەنگو مەحەک دایشان و چەنەکۆڵیایشان و وەراوەرێی کەردەیشان چەنی ژەنا ناوچەکانو تەرو کوردەسانی.

ژەنی ناوچەکاو هۆرامانی، جە فەرمانڕەوایی و دەمڕاسینە:

پێسە واتمان، بە هۆکارو بەستەی و ۋستەرەی مەرزەکا هۆرامانی بە دەسو ئەسکەنەری و هێلینییەکا، پەی ماوێ درێژی و توولانی، خەڵکو هۆرامانی سیاسەتو(وێ وەسی)شان پیاڎەکەرد، پەشتیشان تەنیا بە وێشان بەستە.

بێگومان ئا وەربەسە ئابووریە توولانییە، بی بە هۆکارو ئانەی کە هەنگامێ ژیوای جیاواز جیاوازێ وێکەردێ و خۆدسازێ بنیا، چانەی زیاتەریچ پارێزگاری جە کۆنتەرین زوانی ئاریایی(ئاریام واچ= ئێریەن ڤەچ)ی کەرا کە وێنێوە هەرەنزیکو زوانو گاتەکاو ئاڤێستایەن، کە ئاڎییچ شێوەو هۆرامانییەن، کە بەعزێ بە هەڵە پەنەش ماچان(زوانو گۆران)ی، و بەعزێ تەر زوانئەشناسێ بە زوانو ماچۆی، یام کوردی کۆنی نامێش بەران.

میرەکێ ئا سەردەمەو ناوچەکانو هۆرامانی نەشناسیێنێ، بەڵام بە مەڵامەتو سکێ(دراو) فرە کۆنێ کە ئێزێێنۆ، نامێ ژەنێ بە نامبانگ و بلیمەتێ کوردێ جە ناوچەکانو هۆرامانی بە نامێ (ئاداد)ی ئینا سەرشۆو پاسە پیشانە مڎۆ هەکە ئا ژەنێ فەرماندارەو ناوچاکانو هۆرامانی و چواردۆریش بیێنە، پەوکەی سکەکێش بە نامێ وێشۆ دێنەوەنە، کە دیمێش وێنێوە ڕەنگینو وێشەن و دیمەکەی تەریچش نامێ وێشەنە(ئاداد)، بە (ئەلف بێ) ئارامی نویسیان.

ئەچێگەنە پەرسێ وێش قنج کەرۆوە، ئەرێ چا دەمەنە(دەمو ئەشکانییەکا) بێجگە ناوچەکانو هۆرامانی، میرایەتی، یام(ستراب) و ستراپنشینی تەر بیەن؟.

جه پەیتواچەنە مەشۆم لاو ڕاسی گێریۆن و واچیۆن سەرتاپاو ناوچەکانو کوردەسانو ئێرانی جه دەمو فەرمانڕەوایی ئەشکانیەکانە، بەشکریان پەی چن ناوچێوە کە چەرو سایەو سیستەمو دەرەبەگایەتینە بیێنی و هەر ناوچێ شاهێ گولانە، یام میرێ خودموختاری ئاساش بیەن، ئا میرەیچە فەرمانداری ناوچەکەو وێش کەردەن، فرێچشان سوپاو لەشکەرو وێشان و سکێ تایبەتەو وێشان بیێنەشان.

ناوچەکێ هۆرامانو کوردەسانیچ، ئا جۆرە میرایەتیە یام ئا جۆرە ستراپنشینیەش هەر جه کۆنۆ بیەن، ئینە چیلاوە، چەولایچۆ ئا جۆرە نامێ بێجگە جه هۆرامان، جه هیچ یاگێ تەرو کوردەسانینە نەبیێنەو وەرچەم نەکۆتێنە، ڕەنگە مانایچش نەزانیێبۆ.

ئینجا با بزانمێ واچێ (ئاداد)ی چ مانێوە مەبەخشۆن:

(داد) بە ماناو داڎ(عدل)و ئارۆی ئامێنەو بەشێ فرەو پاشاکاو ئەشکانیچ نامێشان بە(داد) کۆتاش ئامان،یام دماگیرو (داد)ی بە نامەکێشاوە بیەن.

ئارۆ واچێ (داد)ی جه هۆرامانەنە بە شێوەو(تات = تاتە)ی بەکارمێ و جه ئەوروپاچەنە(داد) بە ماناو(تاتە)ی بەکارمێ، زیاتەر ئینگلیزینە.

ئامرازو(ئا)یچ، جه زوانی ئاریایی کۆنەنە جه ئاڤێستانە بە ماناو(نەڤی)مێ، یام بە ماناو(زدد)ی مێ،پا جۆرە گەر(داد) بە ماناو(تاتە)ی ئاما، ئا وەختە (ئاداد)، بە ماناو (دژە تاتە)ی مێ کە(ئەڎا)نە، ئانەیچ نازنامێنەو نامێ هەرەقەتینەو ژەنەکێ نیەنە.

پاسەبۆ، فەرمانداریەکەو ناوچەکانو هۆرامانی جه دەمو ئەشکانیەکانە بە نامێ (ئاداد = ئەڎا)ی بیەن،کە حاڵی حازریچ جه هۆرامانەنە ئا نامێ هەنە(ئەڎا). وەڵێ ئانەی چێگەنە بزیەیمێرە، مەشۆم ئانەی بارمێ وەرچەماما هەکە ژەنی کوردەی بە تەوانا و چەنەئامێ نەبەزیێ،دەمێوەن مێژووی باسکەردێنێ، پەی نموونەی جه سەردەمو دەسەڵاتو (مادەکا)نە دمای داگیرکەردەی (نەینەوا)ی و ۋڕنای دۆڵەتو ئاشووری، نەینەوا کریا بە ستراپنشین و ستراپەکەیچش ژەنێ میدییە بێ، هەر پێسە (ستراابون)ی باسکەردەن.

چەولایچۆ وەختێ یاومێ سەردەمو فەرمانڕەوایی عەباسییەکا، بە دیاریکریایی سەردەمو فەرمانڕەوایی (ماموون) کوڕو هاروونە ڕەشیڎی، پاسە مەگنۆ وەرچەماما کە ناوچەکێ هۆرامانی، چا دەمەنە هەڵای موسڵمانێ نەبیێبێ و(ساڵانە) بە دۆڵەتو عەباسی دێنێ، چا سەردەمەنە خانمێ فەرمانڕەواو هۆرامانی بیێنە، هەرچن نامەکێش ساغە نەبیێنۆ، بەڵام ساڵەو دایوەنەی سکەکێ کە بە نویستەی عەرەبێیەن، مەگێڵۆوە پەی (٢٣٠)ی کۆچی.

دماتەر جە سەرانسەرو فەرمانڕەوایی سەتراب(سان)ەکا هۆرامانینە، کە ساڵەو(٤٤٢)کۆچی، نامێ فەرمانڕەواییشان جە مێژوو هۆرامانینە ئامێنەو ئا مێژوویچە تا دەمو دەورەو شاهەنشاهی پالەوی بەردەوام بیەن، بەیناو بەین چن ژەنێ جە هۆرامانو(لهۆنی و تەختی)نە پێسە (سان)ی نامێشان ئامێنە.

- خاتوو هۆریزاد سانە
- خاتوو منیرە سانە
- ئامینە خانمە، کناچێ ئەفراسیاو بەگی
- ئافتاو خانمە کناچێ غەفار بەگی
- عاسێ خانمە کناچێ مەحمووڤ خانو دزڵێی
- نەجیبە خانمە کناچێ مەحمووڤ خانو دزڵێی
- کەلسوومە خانمە
- بەدریە خانمەو جەمیلی
- خاتوو خاڵێ
- سۆفی مروەتە(خەلیفێ شێخ عومەرو بیارێ و دماییچ هینەو شێخ عەلادینو بیارێ)بیێنە.

ژەنەو هۆرامانی و کار و ڕەفتار و هۆرستەی و نیشتەیش:

ژەنەو هۆرامانی جە تلوعو تاریخینە، دوورە بیێنە جە وێشارتەیۆ و وێپۆژنارەی و شەرمکەردەی جە ژیوایشەنە چەنی هامسەرەکەیش، بە وایەو ژیوایێ خاستەری و وەشتەری، ڕەنجشدان و شان بە شانو هامسەرەکەیش و جەنگاوەرا ناوچەکەیش وەرگیریش جە دژمەنی و جە دز و دروزنی و ڕاوڕووت کەری کەردەن.
جەنگو(دەربەن دزڵێی)نە، میانو هۆرامانو دزڵێی و تەختی و ڕەزاوی، چەنی دۆڵەتی بە فەرمانداری فەرهاد میرزای، ژەنێ جەنگاوەرێ هۆرامانی شان بە شانو هامسەرەکاشا چەنی واتەیۆ سروودەو(ئەسکەنەر نەتاواش هۆرامانی گێرۆن، فەرهاد میرزا تۆ چێشەنی)، تەوەنیشا پەی لەشکرو فەرهاد میرزای تلێ کەردێنێ.
یانی ژەنەو هۆرامانی چەنی ئانەیە کە خانمێ دڵسوزەو یانەو حاڵەکەیش و زارۆڵا و هامسەرەکەیش بیێنە، دڵسوزەو قۆم و قیلەی و نیشتیمانەکەیچش بیێنەو پاڵو مێردەکەیشەنە قۆڵێش هۆرماڵێنێ و گرد هەرمانێ پیایانێش کەردێنە، پێسە (سەمەر کۆکەردەیۆ،گیڤاو و خەلە دروونای، هیتەکەردەی، ئاڵف ڕنیەی،کرێکاری، کاروان

کەردەی،...هتر)، لێوەتەریچۆ ژەنەو هۆرامانی بە تەحرێ جوان و زەریف ئارایشکاریش کەردەن، وێش ڕازنانۆ، بە پاک و پۆختەیی وێش نمایش کەردەن.
ژەنەو هۆرامانی جوانی و زەریفیش سرووشتی بیەن، ئارایشکەردەیش بە گژوگیاو بیەن، پەوکەی جە دەورانو پیریشەنە زەریفیش هەر باقی بیەن و ڕوومەتش نوورانی بیەن.عەشقی پاک جە هۆرامانەنە سەرمەشقو گرڎو پیوەنیەکا بیەن، ژەنی جە ڕاو هانەی و دلی باخی و وەختو گەلەینە دلۆوازو وێش هورچنیەن، پەوکەی ژەنی هۆرامانی پیسە ئەڎێوە دڵسوزی پەی زارۆڵەکاش، هەم پیسە هامکارێ هەرەقەتینەو هامسەرەکەیش بەرمەگنۆ. شەرت نیەن تەمامو میللەتو هۆرامی پا تەرز و تەشکەبان، بەڵکوم هەم ۋلی بی درەی، هەم دەرە بی چەقەڵ نمەبۆ، بەیناوبەین چی ناوچەنە چن کیشێ میانو دوی بنەماڵانە دروسی مەبان، کە بە ئاوەزی گۆرەو نەرمونیانیێ فرە چارەکریان، ڕەنگە باعزە جارێ و چن یاگێ دیاریکریانە بە هامسەرگیری مابەینیشان گرفتەکا چارەسەرکەران، دیارەن ئا جۆرە هامسەرگیریە سەرکۆتە نمەبۆن.

ژەنی هۆرامانی و پۆشاکشان:

ژەنی ناوچەو هۆرامانی شارەزێنە، یام مەشیۆم واچیۆ هونەرمەنەنە جە هورچنیەی پارچە قوماشی ڕەنگاوڕەنگی پەی جلوبەرگی و پۆشاکیش، بەهەرحاڵ ئا پارچە قوماشی کە بەکارشان مارۆن ئینیێ:
-گجی دریژ: یام گجی دەرەدامان، جە پارچە قوماشێ ڕەنگینی وەشکریۆن کە سەرو شاناشۆ تا قولاپی پەیاش دریژ مەبووە، فرەو وەختی هەر وێش بڕۆش و وێچش ۋرازۆش. بەعزەجارێ پوولەکی ڕەنگاوڕەنگی بە شێوەو گوڵی(ۋلی) پۆرەش ۋرازان،کە فرەوجاری پەی (تازە وەیۆی)، یام کناچی تازە نوهاڵی مەبۆن.
-لەچک: پارچە قوماشێ یەرەگۆشەن، گۆشەکێش دریژێنی، گۆشەی دلێڕاسینشا پەشتەو ملیۆ چەنی قوفلۆ کڵاوزەرەکێش لکەدریۆن، دووە گۆشەکەی تەر بە ڕاس و چەپ مڎریاوە سەرو یۆترینیرە پەی دمای.
- سەرپۆش: پارچە قوماشێ چوارگۆشەی چەرمەن، یام سرکەیی(هەوری) و مڎاش سەرو کلاوزەرەکێشارەو سەرو شاناشارە شۆڕ مەبووە.
-کوڵەوانە: یام پارچەی کوڵ، ئینەیچ بە فرەیی(مشکی)یەنە، کە جە ئاوریشمی وەشەکریێنە، دووەقەڎەش مەکەرانو کەراش کوڵیشاو وەرو ملیشانە لکەش مڎان، یام بە (چەنێ) گولانی گیرەش مەکەران.

کڵاوەو ژەنەو هۆرامانی:
کڵاوەو ژەنەو هۆرامانی، نامێ تایبەتییەش هەنە، کە کڵاوزەڕەنە، کە پێ جۆرە وەشەکریۆن:
جە شێوە یام قەبارەو کڵاوێ ئاسایینە، پارچێ قوماشێ قورسی ڕەق و سیاو، یام کەوەی توخ(مۆر)، خەیاتە(جل ڤرازە) بە تەقەڵی وردێ بە دووەتۆ، ورازۆش یۆترینیرە، ئینە تەقەڵێش مڎۆ وەنە، تا کڵاوەکێ پێسە پارچە مقەبێوە ڕەقێش پەنەمێ، دیمو دلێش نەرمەن و دیمو بەریش ڕەقەن، دمایی چن پارچە زەڕێ چەرمە(دووە قرانی)، یام بە پەنج لیرەیی یام بە دووە لیرەو نیمیێ مەپۆژیۆرە، بە جۆرێ سەرو کڵاوەکێوە منیاشارەو ڤرازاشا پۆرەش، تاکو گردو کڵاوەکێ مەپۆژیۆرە، ئا وەختە پەنەش ماچان(کڵاوزەڕە).
کڵاوزەڕەی هەرەقەتینەو تەمامە مەشۆم(گێلگێلە و پڕچکە)ش بۆن، گێلگێلە بە چن ڕیزێ کریۆن کە پەنەشان ماچان(لاکەسوورە) یام(فسەیی) و ئی جۆرە گجیێ فەقیانێشان هەنێ، کە تاکو وەرو پەیاشا شۆڕێ مەبارە، وەختێ گجی کەرانە فەقیانەکا وەرۆ لکەمڎا.
چێرگجی:
گجیێ بێقۆڵی نەختێ درێژەن، تا سەرو زەنگۆڵا مەیاوۆ، ڕەنگەش جە ڕەنگەو گجیەکەینە، زیاتەر ساڎەو بێ گوڵەن.
پاوەرێ:
پاوەرێ ژەنانێ، دووە بەشێنێ، بەشو سەریشان قوماشێ یەک ڕەنگەن، بە فرەیی قوماشێ چەرمەن، بەشو واریشان قوماشی ڕەنگاوڕەنگەن، دەمپاچەکێشان (بەرەچرچە)شا پەی کریۆن بە ئەنازەو قاییمی پەیاشا(لاقاشا).
سوخمە:
پارچێوەن جە شێوەو(هێلەکێ)، یانی بێ قۆڵەن، وەزۆرە تاکو بیبینگا، سەرو قەڎیشۆ و وەردەمو سینەیشەنە، بە(گیرێ) مێوەیۆ و تونێ و تۆڵ کریۆن.
شایانو باسین، ئی سوخمە، ئا سوخمە نیەن هەکە چێرو گجینە بەسیۆن (ستیان، سوخمەو مەما)، ئی سوخمە بە سۆرانی(یەلەک)ش ماچان. خوڎای پەنەدێکێ (گۆبەرۆک)ش پۆرە هۆرواسان.
کەوا:
کەوا، جە پارچە قوماشێ قورسی کریۆن، کەوای زمسانە دووەبەرەن، لۆکەش ماخەنانە، جە قوماشێ قایمتەری ڤرازیۆن، بە ئەنازەو گجیەکەی درێژەن، بەشو وەریش تەسکەن، سینە نمەپۆژنۆرە، وەختو هەرمانکەردەینە، چاکەکێش کۆکریاوەو سەرو سمتێشاوە منیاشارە، یام گۆشێ کەواکەی کەرا کیسەکاشارە و ئیتر نمەخشکیۆ زەمینەرە و پیس

نمەبۆن، بەڵام وەختو گێڵای و ئیسراحەتینە، چاکەکێ وەرێ دریاو ژەنی بە لەنجەولار ڕۆتێ کەران.
پێسە گورانی شاعیر ماچۆن:
بە ڕەوتی کەو، لەنجەی تاوس و قومری
گورج گورج، جوان جوان، ئەهاتو جادەی ئەبڕی.

سەڵتە:
قۆڵدارەن، جە پارچە قۆماشی قاییمی کریۆن، دووەبەرەن، هینو زمسانەیشان لۆکەش ماخەنۆنە، وەزۆرە تا بیبینگا.

پرچکە:
باعزە ناوچێوە کوردەسانینە پەنەش ماچان(پۆیلە)، پەنەیچشان ماچان(مووری تڵایێی)، چونکوم زەردینە جە ئاڵتوونی مشان، جە موورا(زەنگیالی و گونە و وێنە) پێکئامان، بە پانی دوە سانتیم، یام دوەو نیم، یام یەرە سانتیمی زەنگیالەکا هۆنۆوەو بە شێوەو هێڵێ، یام لاکێشێ درێژی، ۋرازاشا قەراخو کڵاوەکێرە، کە قەراخو کڵاوەکێ پۆژنۆرە.
شایانو باسیەن، قیمەتو پرچکەی فرە گرانەن، پێسە تەڵای ۋرەشاش(گرام یام مسقاڵ).جە وەختو ئاتاجینە یام تەنگانەینە، ژەنی کڵاوزەڕەکێش بە قیمەتێ خاس ورەشۆ و سوودش چەنە گێرۆن.
وەختو ناوەشی، یام جەدەسدای کەسێ نزیکی، ژەنی کڵاوەکێش سیاوەکەرۆن، بە کەندەیۆ(زەڕە چەرمەکا)، ئا وەختە سیاوی کڵاوەکێ بەرمەگنۆن و ئانەیچ نیشانێ تازیەبارینە، یام ماتەمینە.

چێرچەناکە:
تاڵە نەیێ باریکەی ئاوریشمینە، یام بە مووری وردێ ڕەنگاوڕەنگی هۆنیێنۆ، بەعزە جارێچ زرێوە سیمینە(زیوینە) یام تەڵایینەنەو سەرێش بە قەراخو کڵاوەکێرە، چێرو پرچکەکێنە ۋرازیۆرەو سەرەکەی تەریچش قۆلاپێ تەڵایی یام زیویش پۆوە بەسیانو چێرو چەناکەیشەنە بە لاکەو تەرو کڵاوەکێوە مەبەسیۆن، پا جۆرە کڵاوەکێ گیرە کریۆن سەرەیشۆ.
کڵاوزەڕە تا پەڕەبۆن، تێخ کارش وەنە نمەکەرۆن، بە پێچەوانەو سیاویشۆن، کڵاوزەڕەی عالەو پەڕە، ژەنی هۆرامانی پۆشەرە نازاو لاشاوە وەشەویسەنە، مەر پەی ماتەمینێ، ئێا هەرگیز سیاوەش نمەکەراوە (پووڵە چەرمەکەو سەریش کەناوە).

خشڵو ژەنەو هۆرامانی:

خشڵو ژەنەو هۆرامانی بە فرەیی زیو و تەڵا و مووریٚ گرانبەهێنیٚ، کە پەسە(فسەیی) و لاک(شیلان) و (کارەبایی) و (یاقووت) و پیروزەیی و چن تەۋەنیٚ گرانبەهیٚ.
بێجگە کڵاوزەڕیٚ، چن خشڵێتەر دلیٚ ژەناو هۆرامانینە هەنیٚ و باوێنیٚ (کەمەرە، هەیاسە، گوارچەناخ، دوگمە و دۆلاب، پەشتەسەر، دەسەبەن، بازن).
(هەیاسە) و (کەمەرە)، بیبینیٚ قوبەدارێنیٚ، کە جە زیو، یام تەڵای وەشێکریێنیٚ پێسە بیبینیٚ تایبەتی، قوبەکێش پۆرە ۋرازیا، بە قولاپیٚ کە جە مادەو قوبەکا وەشکریان، بیبینەکە هۆرپێکیۆ و قایێم کریۆن.
گوارچەناخیچ، یام جە زیوی یام جە تەڵای وەشێکریان، هۆرواسیا لایەکاو کڵاوزەڕێرەو پاڵو گۆشارە شۆڕیٚ مەبارە، بەعزەجاریٚ مەیاوا نزیکو بیبینگای، وەختو ڕەوتو ژەنێنە دەنگیٚ سازکەران کە دڵ و دەروون و کۆرەڵاوا مارا سەما.

دوگمە و دۆلابیچ، بە عەینو دەسووری جە زیوی یام تەڵای وەشکریێنیٚ، هەریۆشان بە سوچو وارینو سۆخمەیۆ ۋرازیارەو بە قولاپو سەرەکەی تەریشاوە هۆرپێکیاو پا جۆرە سۆخمەکە سەرو سینە و بیبینگایشۆ قایێم کریۆن.

پەشتەسەریچ، شێوەو پەروانەیش هەن و پڵپڵەدارەن، جە زیوی یام تەڵای وەشکریۆن، پەشتۆ سەرەیۆ بە کڵاوزەڕێوە قایێم کریۆن.
دەسەبەن، یام بازنەی موورین، هەر ژەنیٚ بە پاو تەوانای دارایی و ئارەزو وێش، مووریٚ گرانبەهیٚ هۆنێاوەو کەرانەش دەسشان، بازنەی شووشین، پلاسیک، زیو، تەڵا، کەران دەسشان، **کلکەوانەیچ(هەمسەۋێڵە)**ی تەڵایین و زیوین کەرانە پەنجێشان و زیاتەریچ حەزشان جە مورخەوانیٚ پیروزەییەن.

جوانی و زەریفی ژەنەو هۆرامانی:

ژەنەو هۆرامانی، زەریفەی خوڤاکەردەنە، زەریفییٚ سرووشتی دەسکۆتیٚ ژەنەو هۆرامانین، گەر پاسە نەبۆن، هەرگیز ئارایێش نمەتاوۆ ژەنەو هۆرامانی زەریفە کەرۆن، شارسانیەت دەسکۆتێش ئاردەن پەی ژەنیٚ، کە دنیاو ئارایێشو ژەنان،بەڵام ئا شارسانیەتە هەڵای نەیاوایٚ ناوچەکانو هۆرامانی، ژەنەی هۆرامیە جە قەوارە کۆنەکەنە مەنێنۆو بە عەینو

دەسووری وی ڕازنایۆشان بە ڕەویەو جاراو بە کەرەسە سرووشتیەکا وێشا ڕازناوە، ئا کەرەسێچە(سپیاو، دیمڵەشۆر، سووراو، مێخەکی، ئەڵفەنی، سمڵە، کڵە و کڵدان، مووکێش، خەنەو ۆسمە)ن.

هارە(دەسهاڕە، هارەکرە):

دەگایەکاو هۆرامانینە، فرەو دانەوێڵەی(خەلە،یەوی)، بە (هارە یام دەسهاڕە) هاڕیاو کریان بە ساوەر یام ۆڵۆشە.

پاسەبۆ، (هارە) جە هۆرامانەنە دۆرێ گۆرەش جە ژیوای خەڵکەکەیشەنە بێیەن و هەن، چونکوم هەرچی دانەوێڵەن بە (هارە) هاڕاش و ۆردش کەران، گەر بڕەکەیچش فرەبۆن، ئانە بەراش پەی ئاساوی ئاوی، کە هۆرامان پەڕەن چا جۆرە ئاساوا.

سەیدی هۆرامی، جە شێعرەو(هارە)ینە، دیمەنێ زەریفش خولقنان، پی تەرزە:

یارەکێش خەریکەو هاڕای خەلەینە، گەرەکشەن(ۆڵۆشە) کەرۆن، دەسو یارەکێش بیەن بە دەسکێشو دەسو هارەکەی:

تۆ دەستی شیرین دەستە کێشتەن

ئاواتت بڕیان، ناڵەی چێشتەن

وەرە وەرە خەلە(دانە) کەرۆن گلۆەو هارەکەیرە:

شیرین بە سەڎ ناز، مەکێشۆ دەستە

(دانە) مەڎۆ پێت، چوون ئاوات وەستە

دانەش مەسانی چوون ستەمکاران

مەکەریش وە گەرد، تووتیای شاران

بە دەسە بازندار و ناسکەکاش هارەی مەسووڕنۆ:

شیرینەن نیشتەن، دانە مەڎۆ پێش

هارەش هار کەردەن، دەور مەڎۆ نە وێش

(سەیدی)چ، هەم غیرەکەرون، هەم خەمیچشەن هارەکە دەسو یارەکێش زامڎار کەرون. ئاڎ دەسهارِەکەی عەیبدار کەرون پانەیە کە هەرچن دەسش ئینا دەسو(شیرین)ێوە، کەچی سەرانەیچش(دانە)ش چەنە مستانو.

ئاساو:

ئاش یام ئاساوی ئاوی، دەوریٚ دارایی و کۆمەڵی یەکجار گەورەش گێڵنان، پەوکەی بە سەرچەمیٚ ژیوای تەماشەکریام، هەم بە چەمیٚ بەرزۆ تەماشەکریام، دلی شێعرەو شاعێرەکانە یاگی وێش گێرتەن، گۆرانی واچەکی باڵاشەرە هۆرشادان. چێگەنە ئا کەرەسی کە پەی وەشکەردەی ئاساوی بەکارئانێنی، نانێشان ئانێنە، ئاساو هونەریٚ کلاسیکین، کە مێژووش جە مێژوو کلاسیکی بابانی فرە کۆنتەرەن.

ساڤەر کوڤای:

جە هۆرامانەنە، (ساڤەر) یام(پەتلە)، رِزقێ گرانبەها بیەن، گرڎ ساڵیٚ، هەر یانیٚ بە پاو تەوانا و پێویسی وێش ساڤەرش کەردەن پەی زمسانی. گەنمی(خەلە)ی پاکو دنێ گۆری، دمای گرینایشا، دلی دوڵی تەوەنینێنە کواشا، وەختو کواینە پووشی تۆکڵەکاشا جیێباوە، دمای جیاکەردەیۆ پووشەکاشا، دیسان سەرو بانی، یام دلی سانالێنە مڎاشا وەرو ڤەرەتاوی تاکو خاس وشکی باوە، دماتەر بە هارە(دەسهارِە) هارِاشان، ئیتر ئاماڎێنی و مەکەراشان بە چاشتی، شۆرباوی، قبووڵی، یەکاوە.

ساڤەرکوای فرەش پەنەمشو، مانیایش گەرەکەن، جە هۆرامانەنە ئامرازو کوای تەنها دوڵەی تەڤەنینە یام دوڵەی دارینەنە، کە دەسەو دوڵەکێچ، تەڤەنینە یام دارینەنە.

ساوەر خاستەرین و عالتەرین واردەو هۆرامانین، تینی مڎو بەڎەنیشاو پەی سرووشتە سارد و سرِەکەو هۆرامانی گونجیا و سازەن.

ئاماڎەکەردەی خەلەی پەی ساوەری:

مەشۆم خەلەی عالو جوان هۆرچنیو، گەر پاکیچ نەبو، ژەنەو یانەی بە(وێچنە) وێچۆشو پووشو پیسیەکەیش جیاکەرووە، دماتەر(کەرۆش ڤارە) پەی پاککەردەیۆش جە پووشی و تەپوتۆزی، دماتەر چنیەی (مرو)کەو دلێش، بە تەمامی پاک مەبۆوە. ئیتر حازرەن پەی گریناى و کەردەیش بە ساوەر یام ڤڵۆشی.

نانی هۆرامی:

هەرپێسە هۆرامان بە وەزی نامبانگش لوان، هەرپاسە هۆرامیەکێ بە (نانی هۆرامی) نامبانگشان بەرکەردەن. ژەنێ هۆرامانی، بە دەسوپلێنێ، ماوەو یەک کاتژمێرینە، تەشتێ هەمیر پەچان و کەرانەش بە نان.

ژەنەو هۆرامانی چن کەرەسێش پێویسێنێ پەی نان کەردەی، ئاڎێچێ ئینێنێ:

-ئاردی بە پێزێ

-هێڵەکە: پەی وێتەی ئاردەکا.

-تەشت: پەی هەمیر شێلای.

-مەسێ: پەی پڕچنای هەمیرەکەی و بە گۆنکە کەردەیش.

-پنێ: پارچە تەختێوە قایمی خڕ، سەرو یەرێ قاچە دارێناوە نریۆرە، گونکەکێ وزێۆ سەرش و بە دەس پانەکریۆوە.

-ماڎێ:بە پەڕۆێ وەشەکریۆن، جە قەبارەو نانەکەی گۆرەتەرە، گونکەکێ پانەکریۆوە سەرشۆ و دریۆ ساجەکەرە.

-سەردۆڵە: پارچە پەڕوێ، یام قوماشێ پانەن، پنەکێش سەرۆ نریۆرە و ئاردی کەرا سەرش، یانی ئاردەکێ مەگنا چێرو پنەکێ، جارجار چنگێشا بەرماراو سەرو پنەکێرە شاناشان.

-سفرە: هەمیرە پڕچێێکێ بە مەسەکێ، دمای ئانەی سەرو پنەکێوە خڕێ کریاوە، سەرشۆ ڕێزێ کریان.

-ئایێری عال: بە دارێ وشکێ چێرو ساجەکەینە گڕدریا.

-دێکپا: سەرو ئایێرەکەیۆ منریۆرە.

-ساج: پارچە ئاسنێ خڕی قۆسەن، سەرو دیکپاکەیۆ منریۆرەو دمای گەرم بیەیش، بە ماڎەکێ هەمیرو نانەکەیش دریۆ پۆرە.

نانی هۆرامی، گەر ژەنەی هۆرامییە کەرۆش و ئاردەکێش چەرمێ و بە پێزێ بان، فرە نارِەحەت نیەن، بێ وەرچاییچ مەوریۆنەو چەنی (وەزاو ڕوەنی و قەنی)، شیرینی و پاقلاوە دروسکریۆن.

لێژەدارێ:

زمسانو هۆرامانی سەختەن، وەرۆە و واران، تەڕ و تووشی، پێویسش بە ئامرازەکانو گەرمکەردەیۆ هەن، چا یاگە سەختانە و چا دوورە دەسینە، سۆبەو دارا تاکە ئامرازو

گەرمکەردەیۆ بێیەن، ئاڎییچ پیویسش بە دارە ڤشکا بێیەن. گلێرکەردەیۆ دارا جە مانگەکا ساڵێنە کە دوانزە مانگێ و یەرێ مانگێش زمسانی سەرد و زوقمەن، وشک کەردەیۆشان و دماتەر ڕیز بە ڕیز هۆرچنیەیشان سەرو یۆتریندرە پێسە دیواری جە یاگێ وشکە و دوور جە تەڕی و تووشینە، پێسە گۆڕی یام هەیوانێ، کارو گرڎ ئا خەڵکەیە بیەن کە چاگە ژیوێنێ.

هەوارەکێ هۆرامانی:

خەڵکو هۆرامانی، پێسە نەریتو عادەتێ، جە ئاخرو ئۆخرو وەهارینە، یام سەرەتاو هامنینە، پەی هەوارەکاشان کۆچکەران. حەیوانداری و بێ حەیوانێچ بە کەلووپەلێ کەم، کە پۆشاک و چێرخەر و سەرخەر، چەنی قاپ و قاچاخ و حاجەتا،ملا پەی هەوارەکاشا، بەرەو یانەکاشا کڵۆم مڎا، بێخەم جە دزی و یانەبڕیەی، یەرێ مانگێ هامنی چاگە گوزەرناو مەناوە.

حەیواندارەکێ بە خاترەو لەوەڕگاو هەوارەکاوە، بەروبوومێ حەیوانی جە (شۆت و ماس و دۆ و پەنیرێ)شا هەن، پەی وێشاو پەی هامسا هەوارنشینەکاشا، پێسە یۆی سوودش چەنە وەرگێران، یانی بە شەریکی و بێ جیاوازی، کە ئانەیچە کەلتووری ئینسانیین جە وەڵینەکاشاوە پەیشان مەنەنۆ. یانە یام یاگێ ژیوای دلێ هەوارەکانە، کێڵەن، کە بە تەڤەنی وەششکەران، یام یاگێ هەوارنشینە وەڵینەکان، باعزێجشا بە هەژگێ کەپرە وەشکەران.

باخڎارەکێ جە هۆرامانەنە، کەمتەر پەی هەوارەکا کۆچکەران، ئاڎێ دلێ باخەکاشانە کێڵێ وەشکەرانو چاگە وەرزو هامنی گوزەرنان، بە ئامای وەرزو سەردای باربەنی کەرانو بە ڕزقێ فرۆ پەی دەگایەکاشان مەگێڵاوە.

بەهەرحاڵ، هەر دەگێوە جە هۆرامانەنە خاوەنو هەوارگەو وێشەنە، هیچ دەگێوە نیەنە کە هەوارش نەبۆن، هەوارەکێچ مەگنانە یاگێ کە هانە و ئاوشان چەنەن، سەرچەمەو ئاو و هانەکەیچ، ڤەرڤەو کەشەکانە.

ئاژەڵداری و حەیوانداری جە هۆرامانەنە:

خانەواڎێ هۆرامیی، هەرچەنی بەبێ باخ و باخداری نمەژیوان، هەرگیز نمەتاوان بە بێ ئاژەڵ و حەیوانداریچ بژیوان. بەشێ فرەو خانەوادەکا (مەیێ و بزێشان) هەنێ، کە بەشو پێویسی وێشان مەکەران، بەرهەمە ژیاڎەکەیچ جە شۆت و ماسی، ڕووەنش چەنەگێران پەی پێویسیەکا تەریشان.

ناوچەو هۆرامانی، چونکوم سەختەن، گرڎ ئاژەڵێ و باڵدارێش چەنە نمەژیوۆن، بە فرەیی(مەی، بزە، گاوە، هەر، هەسەرە)، جە باڵدار و پەلەوەریچەنە(کەرگە، ژەرەژی) مەژیوان، بە دەرەجەی یەکەمیچ (بزە و هەسەرە).

خەڵکو هۆرامانی، بێجگە بەرهەمو ئاژەڵی(شۆت، ماس، دۆ، پەنیرە، کەرێ، سیراجی، ڕووەن)، سوود جە وڵاخەکا هۆرگێران پەی بار بەردەی، زیاتەر بارو دارا جە کەش و کۆ و دلێ باخانە گلێرێشان مەکەراوەو بە بارو وڵاخی(هەر، هەسەرە) بەراشاوە پەی دەگێ.

یانی ۆڵاخداری جە هۆرامانەنە بایەخێ فرەش هەن، سەرچەمێ ژیوای بەشێ جە خانەوادەکان بێیەن و هەن، پەی فارێۆ بەرهەمەکاشان، پەی سۆاری، پەی هیتێ، پەی کارەوانی، پەی ....هتر.

هۆرامیەکێ هەر چەنی ئاگاشان جە تەندرووسی وێشانەن، پاسەیچ یاگێ ژیۆای ۆڵاخەکاشانو جۆرو کۆپانەو سەرجلەکاشا هاگاڎاری کەران.

جە هۆرامانەنە، هەر یانێ حەیوانش بۆن، پێویسش بە لەوەڕی زمسانەین،(لۆجارە، کەماجارە، گزرەجارە، شەوەرجارە) جە وەهارێنە کرێکارشان پەی مەگێران، دروونیاو کۆکریاوەو ۆشکێشان کەران، ئینجا کواشانو ۆردێشان کەران، بە بارو ۆڵاخی ماراشاوە پەی یانەی، دلێ(کاڎان)ینە هۆرشان گێران پەی زمسانی.

جە ژیوای هەوارنشینی و ئاژەڵدارینە، چن واچێ و دەسەواچێ میانو ئا خەڵکانە ئاموشۆکەران، پەی زانیاری تۆمارێشان مەکەرمێ:

پەچەگا_ بێرەگا:

شوانو گەلەی، جە وەهارێنە ڕوێ دوێجارێ و جە هامن و پاییزێنە ڕوێ جارێ، گەلەکەی مارۆوە پەی یاگێ کە نزیکو دەگێ، پەی دۆشتەی مەی و بزەکا بە دەسو ژەنەکا(گەلەبێرەکەر)، ئا یاگێ (پەچەگا یام بێرەگا)ش پەنەماچان. چا وەختایچەنە کناچێ و ژەنی وێشان ڕازناوە، لاوێ و گەنجێ دەگێچ مەگنارا پەی ئاگەیە.

بەڵام دمای پەڵەو ۆارانی و نزیکبیەیۆ فەسڵو زمسانی، گەلەو حەیوانی جە بەرۆ نمەمەنووەو گرڎ وێرەگانێ (شوان)ەکە، گەلەکەی مارۆوە پەی دەگێ و هەر کەسەو سەرە ئاژەڵو وێش بەرۆوە یانەو کەرۆشەنە دلێ گۆڕی، شەوێنە ئاڵفشان مڎۆ پەنە.

جە (خوری) و (پەژم) و (موو) ئاژەڵەکا (چۆخەرانک، خەرار، وەرێسە، لێف، جاجم یام مەوجە، قاڵییە) وەشکریان.

گەلە، کریاوەگەوڕ:

وەختێ کەش و کۆ و کەمەرەکێ ۋەرۋە مەگێرۆشان، دنیا زوقمو سەردان، کەس بەرۆ وێش نمەگێرۆن، وەروئانەی (گەلە)کەی شەوێنە کەرانە دلێ گۆڕی، هەر ڕوێچ ئاو و هەوا وەشبۆن، مزناشەرە.

ڕانە بێرە (گەلە بێرە):

گەلە خەریکەن بێنە (پەچەگا)و ژەن و کناچێ پەی دۆشتەی مەی و بزەکا، مەگنارا پەی ئاگەی.

گەلە کەوت، بەر:

دەسەواچێن، وەختێنە بەکارمێ، کە ئاو و هەوا وەششکەردەبۆ، واران کەم بیەبۆوە، گژوگیواوی فرە ڕسابۆ، پەوکەی شوانەکە گەلەکەی مزنۆرەو شەوێچەنە نمارۆشۆ، یانی بە تەمامێ گەلە کەوتەن بەر.

خەڵکو هۆرامانی، جگە حەیوانی وردەی(مەی، بزە)، گاوەیچ وەیکەران، (گاوە یام کەڵەگاو) سەرەبڕیەیشان گوناحەن، بەڵکوم پەی شۆتی و بەرهەمەکاش، پەی (زای، پەی بارکەردەی و هیت کەردەی) بەکارشان ماران.

هەرکەسێ جە هۆرامانەنە، ساحیبو (جۆتێ گاوا) بۆن، ئانە بە دۆڵەمەنێ مەژماریۆن و حورمەتی فرەش مەگێریۆن. بە هیت کەردەی، زەمین کاڵیۆ و دانەوێڵەش چەنە شانیۆن.

هۆرامان زەمینو(خەلە)یش فرە کەمەن، وەرو ئانەی بە فرەیی(یەوێ، زەڕاتە، نۆۋەی، میژۆۋی، شەوەر، زەڕاتەی سوورە)ش چەنەکریۆن.

هەنگ وێکەردەی:

وەختێ ماچمێ (وەزی)، ئیتر هۆرامانما ویرمەگنۆوە، هەر پاسەیچ پەی(هەنگ و هەنگۆین)ی ڕاسەن. هەنگۆینو هۆرامانی نامبانگش هەن، هەنگۆینو کوێسانەکا هۆرامانی سرووشتین، تام و بۆش، شیلەو گوڵەکانو هۆرامانی وێناکەرۆن، گرڎ یانێ جە هۆرامانەنە، هەنگش هەنو هەنگەڵانیچش هەن، بەڵام میکانیزمو وەیکەردەیش هەر پێسەنە جارانی.

شەرت:

واچێوەنە، پەی ساڵانەو(شوانە)ی بەکارمێ، ساڵانەو شوانەی یام هەقو ساڵانەو شوانەی پەی سەرێ حەیوانی(مەی، بزە، گاوە، گورەکە،..هتر)، بە پاو ڕێککۆتەیێ مێیانو (شوانەی_

خاوەنو حەیوانەکەی)، بەسیۆن، بە زەڕ دیاریکریۆن، زەڕو کڵاشانەی و ژەمە واردەکاچش دیاریکەران. پەی وڕەی، پاسە قەرار دریۆن کە ساڵانەو(سەریٚ بزیۍ) ویس تومەنێ زەڕ بۆن، گرڎ وڕەگانێچ نانش دریۆو قەرانێچ پەی کڵاشانەیش(هەقو دڕپای کڵاشەکاش).

هیتە:

واچۍ هیتێ، جە هۆرامانەنە، بە فرەیی پەی زەمین کاڵای و باخ کاڵای بەکارمێ، بەڵام یاگێ سەختە، تەڵانەو باخا، بە زەنگەن و بڕڵە کاڵیان.

هەڵیزە:

هەڵیزە، پۆسو(مەیێ یام بزیۍ)ن، مەشۆم ساق بۆنەو هۆرنەدڕیابۆ، ۋڵ ۋڵ نەکریابۆ، خوری یام مووەکاش کەناوەو ئینجا بە چن دەرمانێ دەباخی، وەشش کەراو دمای ماویٚ کەمی، ماسش چەنە ژەنیۆ.

هەڵیزە، پێویسیش پێ ئامرازا هەن:

دەسەڵقوت:

دوڕێ، یۆشا وەرۆ، یۆشا دماوە. ئانەو وەری سەرێش بەسیۆن بە هەنگۆڵ(سەر) و هەڵیزەکڕوە، ئەویتەرشا، هەرپاسە، بەستەکەیچشا بە هۆو کاشیبەڕیۆن.

کاشیبەڕ:

ڕیڵەخویٚ حەیوانینێ، وەشکریاو فرە پتەوێ و مەحکەمێ و دڕێر بڕیا.

بەرەبین:

پارچە (بەن)ێن، بەسیۆن دلڕاسەو دەسەڵقوتو وەرینیۆو قایم کریۆن، دەمو هەڵیزەکێش پەنە بەسیۆن.

وەرڕسە:

پەتێ قاییمەنە،جە مووا بزیۍ وەشکریۆن، پەی بەستەیۆ هەڵیزەکێ بە یەرەپاکەیۆ بەکارمێ.

سڕپا:

یەرێ دارێ درێژ و ڕاسێ، کە درێژیشان دویٚ گەزێ یام زیاتەرەن، دلڕاسەنە بە وەرڕسەکێ مەبەسیان یۆترینیۆو چیلاوچۆلاوە سەرەکێشا شۆڕیاوەو هەڵیزەکێشا بە دەسەڵقوتەکاوە پۆوە بەسیۆن، پا جۆرە هەڵیزەکێ هۆرمەواسیۆن، بە ئاردەی و بەردەی پەی وەری و دمای،

ماسو دلی هەڵیزەکێ بۆ بە دۆ، دماتەر کەرەکێ جە دۆکەی جیامەکەراوە. کەرەکێ گلێرەمەکەراوەو بە گەرمکەردەی کەراش بە ڕۆەن، ڕۆەنەکەی دلی (خیگە)ینە هۆرگێران، جە دۆکەیچ کەشکی و دوخەوا وەشکەران.

یانە، جە هۆرامانەنە:

خەڵکو هۆرامانی، هەرگیز دلی سیامالْی و یانەی زەلین و هەڕینینە نەژیوێنی و نەتاوانشا بژیوان، چونکوم ناوچەکە سەختەن و هەم سەردو بەیسە بەنۆانەن، کە ئا جۆرە یانی پەی ئا جۆرە کەشو هەوا سەختەیە گونجیێ نییەنی. یانی هۆرامانی، کەرەسی وەشکەردەیشان(تەۆەنی، هەرِە، دیمەکێ، خێزەرە، چناری)، کە هەم مەحکەمێ و هەم وەرگەو سەردای و سەختی گێران،بە فرەیی دارو وەزی و دارو تفی بەکارماران.

تەۆەنی، کە دلی (کانە تەۆەنەکانە) بەرشان ماران، ناوچەو هۆرامانینە فرێنی، دیمەکیچ کە جە قەڎو داری ماراشارەو بە درێژی یەک گەزی و پانی چن سانتیمەترێ دارتاش ڕێکێشان کەرون، دمای بەرزبیەیۆ دیواری بە بەرزی یەک گەزی، منیاشان سەرو دیوارەکەیۆ پەی بەشکەردەی قورسایی بیناکێ ملو گردو دیوارەکەیرە، هەم پێسە جسری، سەرو بەرە و پەنجەرە و دوودەری و دەلاقەیۆ منیاشارە.

بادلۆ، بە کوڵەداری کریون، دمای ئانەی دیوار جە بناغۆ هۆرزۆ بە بەرزی نیم گەزی، داری کوڵی نیم گەزیی پاڵو یۆینە، سەرو دیوارەکەیۆ بە ڕیز منیارە(**مرۆڵە**).

وەختێ دیوار و ژوورەکا یاوا (**دارەڕا**)، ئا وەختە بە دارو چناری یا سپیدار، بە ئەنۆازەو پانی دیوارەکەی، یام نیم گەز زیاتەر، دارەڕا کریان، مێیانو دوی دارا مەشۆم نیم گەز زیاتەر نەبون، گەر داری چناری بان، دوە دوەی پاڵو یۆینە منیاشارە.

خێزەری:

دمای دارەڕای، دارو تفی یام وەزی، بە مشار ماراشارە بە پارچە تەختی نیم گەزیی ڕووسافی، سەرو دارەکارە تەختەپۆشش کەران، بە بزماری کواشا دارەکارە، دمایی وردە تەۆەنی یام گەڵاو زەلی یام زەل سەرشارە وەڵاکەراوە، ئینجا (هەرِەبان)ش کەرانو وەڵی ئانەیە کزربۆوە، گڵەبانش کەرانو بە بانتلیر تلناش.

گرڎ ژووریٚ، بەرێوەو پەنجەرێوە، یام کڵاوڕۆچنێ، یام دەلاقێ و دوودەرێیش چەنەن.

خەڵکی دارا، ژووری فری کەرووە، خاوەنو ئاژەڵیچ، کاڎان و گەلەخانە و گۆڕی، پەی(مەی و بز و گاوە و هەر و هەسەری) مەکەراوە، گەر (کەرگی)چشا بان، (کولینی)شا پەی کەراوە، گەر(تووتە)یچشا بۆن، یاگێش پەی وەشکەران.

خەڵکە هەژارەکی، فرەو وەقتی، کاڎانەکێشا، گەلەخانەکێشا، نزیکو ژوورو ژیوایشانی، ئانەیچ مەڵامەتێن پەی وەڵابیەیۆ(کەکا، مۆریانە، گەنی).

بە هۆکارو نەبیەی زێرابی، فرەو یانەکا ئاودەس و وێشورگا(حەمام)شا نیەن چەنە، گەر کارێشابۆن، پیێکی پەی مزگی و ژەنیچ پەی هانەو ژەنا ملان.

مزگی، گۆڕەتەرین یانەن، دماتەر یانەو شێخ و بەگی. یانی هۆرامانی، دیوارەکێشا دلێوە بە هەڕە سواق دریان، تەختو زەمینەکەیچشان بە (هێڵەساو) سواق دریان.

ڕۆشنایی شەوێشان، چراوەی نەوتینەنە، بە شەوچەرەو زمسانی دەمەکاو شەوێشان گۆزەرنان.

زمسانێنە،چەنی یەکەم نمەو ڤارانی، بە بانتلیری تەڤەنین، چەنی سمەرا، بانەکاشا گێرارەو چەنی هەر ڤاران ڤارایێ، بە بانتلیر تلناشان.

دەگایەکا و هۆرامانی:

یاگی فرەو دەگایەکاو هۆرامانی،کەوتێنە قەڎپاڵ، دامان، دەربەنێ، پەناو کەشێ، یاگێنە هەکە ئاوی و هاناوێش بیێباو ڕووەو ڤەرەتاوی و پاسکەردەیش ئاسان بیەبۆ، چواردۆرەکەش پەی باخ و باخاتی شیابۆ.

یانەکی، بە دەسورو پلەکانا، پاڵو یۆینەو سەرو یۆیۆ وەشێکریێنی، چونکوم پا جۆرە سوودێ فرەش بیەن، چا سووداچە:

-هامکاری هامسایا پەی یۆترینی و فریاکۆتەیشان ئاسانەن، بە زوویی یاوان سەردەمو یۆترینیۆ.

-دیواری یانەکا پاڵشادان یۆترینیۆ، ئانەیچ هۆکارەن پەی گەرمی ژوورەکا و مەحکەمیشان پەی بارێ ناهەمواری، یام دزی و یانەبڕیەی.

-جە وەختو هێرشی یام پەلاماردای، گرد بە پەلە ملان سەردەمو یۆترینیۆ.

-(پاس) کەردەیشان، ئاسانتەرەن چانەیە گەر یانەکێ پەرش و وەڵێ بیێنێ.

فرەو دەگایەکا، مزگیشان چەنەن، چەنی(هانەو_ژەنا)،کە یاگێ باسکەردەی فرەو هەواڵەکان، ئا دەسەواچێ تا ئیسەیچ مەنێنە کە ماچۆ(ئەجۆ هانەو ژەنان)، کە چاگە باسو گردچێوێ کریۆن.

نما، مزگییەکانە کریۆن، ڕۆوا جمعەی خەڵکو دەگێ هەرمانوکار نمەکەران، بە پەلە ملان پەی نماو جمعەی.

ڕاوەشکار جە هۆرامانەنە:

ڕاوە جە هۆرامانەنە، وەڵینێوە دوورش هەن، ڕاوە ژەرەژ، تام و لەزەتێ تایبەتش هەن، ڕاوچیێ چن شەوێ کەشەکاوە مەناوەو ڕاوەکەران. ژەرەژی باڵدارێ زەریفەن، دەنگ وەشەن، بەڵام پاسە ئەشناسیان کە وێوەرەن. چن جۆرێ ڕاوە جە هۆرامانەنە هەنە:

-هۆرێشەڕاوە.

-کەڵەڕاوە.

-خووگەڕاوە.

-چالەکە ڕاوە.

-ڕاوە ژەرەژ (ویار).

-شەڕەبەق.

-چێلکڕ(جەنگو ژەرەژە مێلا).

-کۆڵیت (وێ مەڵاسدای پەی ژەرەژێ).

-ڕاوە ڕەت (جۆرێ تەڵەن پەی ژەرەژا).

-ڕاوە دیجامە (پارچە قوماشێ ڕەنگاوڕەنگەن، باعزە ژەرەژێ عاشقێشەنێ).

-کۆیۆز (جورە ڕاوێنە کە بە میکانیزمێ فرە ورد کریۆنە).

-هەوازەنی (ژەرەژ کۆشتەی هەوانە، نیشانەگێرتەیۆ باڵدارا جە ئاسمانۆ).

-تەڵە (کە چن جۆرێش هەن، پێسە تەڵەڕواس، تەڵەوەرگ، تەڵەچالەکە،...هتر).

-ڕاوە بە کوولەکی (کە زیاتەر پەی ڕواس گېرتەی و هۆرېشە گېرتەیەن).

-ڕاوە تانجی (کە بە تانجییە کریۆن، یانی تانجیێ تەر بەکارماران پەی ڕاوەکی).

-ڕاوە ئایرەمەلی (بە برک، یام بە تاپڕ، وەختو میوە یاواینە وەختێ هېرش ماران).

-ڕاوە ماساو، ڕاوە پۆرە، ڕاوە سۆنیۍ..هتر.

بە کوڵی، ئانی سەری کەمێنی جە چنەها جورە ڕاوا، کە جە هۆرامانەنە باوېنی و هەر جۆرێشان هینی وەرزێنی جە وەرزەکانو ساڵی و پېویسی و کەلوپەلو وېشان هەنشان.

خەڵکە بېدەسەکە، یام هەژارەکە، وەرزو زمسانینە تەواناو ڕاوېشان نیەن، چونکوم زمسان سەردو سهۆڵبەنانەن، بەڵام خەڵکە دارا و شېخ و بەگزاذەکی گرذ وەختێنە، گرذ وەرزێنە ڕاوەو وېشان مەکەران.

خەڵکو هۆرامانی، وەرزو پایېزی و زمسانینە، چن جۆری ڕاوە مەکەران، باسو (دەم و جۆر) و چن ڕاوێ مەکەرمی:

ۋیار:

ۋیار، ڕاوە ژەرەژەن، بەڵام جە سیپەنەو جە ئاخر و ئۆخرو زمسانی و ئەوەڵو وەهارینە.

چی ڕاوېنە، تفەنگ (وەرەندڵ، ساچمەزەن، تاپڕ) بەکارمێ.

سیپە: بە هەژگی و تەۋەنی یانەقوڵێوە بە پانی گەزێ وەشکریۆن، بە شېوێ نارېکوپېک، یاگی وېشارتەیۆ ڕاوچیەن.

واچی (**ۋیار**)ی، بە ماناو(ڕاویەر)ی مەی، جە وەختو کۆچو(ژەرەژا) جە گەرمیانۆ پەی کوېسانی بە لەتە پڕان، نیمەو ڕێنە لامذانو نیشاوە، شەوێ چا کەش و کۆنە مەناوەو پەی سەوای دیسان پڕان ڕووەو مەنزڵ. ڕاوچی هاگاذارەن، سیپەکەنە وېش مەشارۆوە، وەختێ ژەرەژەکی نیشاوە، یام ئا شەوە مەگېڵان پەی واردەی، بە تفەنگ تەقەشان وەنەکەرۆن. سیپە یاگێ خاوەندارەنە، یانی گرذکەس سیپەو وېش هەنش، گەر نیازو ورەتەیش بۆن، ئانە بە سەنەذ ورەشۆش، یاگە خاسەکی ئا سیپێنی کە مەگنا سەرەڕاو گوزەرو لەتە ژەرەژا وەهاری، هینی بەگزاذەکا، یام شېخەکانۍ. سانەکی و بەگەکی، سپێ وېشان هەنېشان، کە جە باوانشاوە پەیشان مەنېنێ.

شەڕەبەق:

شەڕەبەق، ئاخرو ئوخرو زمسانی و سەرەتاو وەهارینە کریۊ، پێ تەرزە:

ڕاوچی، چەنی تۊشەو ڕاوی ژەرەژێ نێرە چەنی (قەفەزێ،تفەنگ، تەوەرداس پەی هەژگ بڕیەی) پەی قەڎپاڵو کەشێ مەگنۊڕا، چاگە قەفەزەکەی بە دارێوەرە هۊرواسۊن و بە گەڵاو داری پۆژنۊشەرە، وێچش ملۊنە دلێ سیپەکەیش. ژەرەژە و ڕاوچییەکەی دەسکەرۊن بە وانای، ژەرەژەو کەشەکەی بە وەشی دەنگەکەیش نزیکەمەبۊوە، ڕاوچیچ حازرەنو نیشانێش وەنەگێرۊوە.

کۆڵیت:

فەسڵو پاییزینە، گواری(بارەکەو) فرێ و بەعزێشان یاوێ پەنەو باعزێچشان هەڵای وردێ و گۆشتشان تاڵەن، ڕاوچی سەرو هانەو ئاوێوە کۆڵیتێ وەشکەرۊن پێسە(سیپە = دامگا)ی، سەحەر زوو ملۊنە دلێش، وەختێ لەتە گوارەکێ مەیان، نیشانێشان وەنەگێرۊوە.

دێوجامە:

پارچە قوماشێن، نزیکو یەک گەزی چوارگۆشەین، پارچە قوماشێ وردێ ڕەنگاوڕەنگێش سەرەرە ۋرازاو ڕەنگینش کەران، ڕاوچی بە تفەنگ و دێوجامەکەیشۆ ڕوەو ژەرەژەکا ملۊن، دێوجامەکە ۋڵۋڵەن، یانی ڕاوچی دیمو بەری وینۊن، وەختێ ژەرەژەکێ نزیکەگنۊوە، نیشانەش وەنەگێرۊوە و تەقەش وەنەکەرۊن.گرڎ ژەرەژێ ڕوەو دێوجامەکەی نمەلۊن، تەنیا جۆرە ژەرەژێ کە ئاشقێ ڕەنگانێ و نزیکێ مەگناوە.

چێڵکڕ:

چێڵە(ژەرەژەی مێڵێ)، کۆتاو وەهارینە کڕە مەگنۊن، ئێتر(نێرە_بەق)، پێویسش بە ژەرەژێ مێڵینە(چێڵە)، پەوکەی ڕاوچی ئانەیە بە فرسەت مەزانۊن و چەنی وێش(چێڵ)ێ بەرۊن، وەختێ چێڵەکێ مەوانۊن، بەقەکە(ژەرەژەی نێرە)، مێ پەی نزیکو دەنگەکەی، ڕاوچیچ نیشانێش وەنەگێرۊوەو تەقەش وەنەکەرۊن.

ڕەت (ڕاوە ڕەت):

ڕەت، جۆرە تەڵێوەن، شێوەش چوارگۆشەی نیم گەزەن، بەرێوە دووە تاکیش چەنە وەشکریان، بە جۆرێ هەکە بە ئاراسەو یەک دیمی کریاوە، سپرنگ ئاسا، وێشا دریاوەپۆ، پەی ڕاوەو ژەرەژا سەرو چاڵێوە نیم گەز چوارگۆشێوە منیاشەرە، بە جۆرێ کە بەرەکێش پەی دلێ چاڵەکێ کریاوە، سەرش بە گەڵاو پووشی نەرم پۆژناره، وەختێ ژەرەژی سەرشەرە ویەرۊن، بەرەکێ مەکریاوەو مەگنۊرە دلێ چاڵەکێ، ئێتر ڕاوچی بە زینەیی مەگێرۊش.

ڕاوەو هەوازەنی و کۆیۆز:

هەوازەنی، کوشتەی ژەرەژێ یام هەر باڵندێوە تەری هەوانە(ئاسمانۆ)، وەختێ لەتە ژەرەژێ ئاسمانەرە مەویەران، تفەنگچی دەس ڕاس نیشانێشان وەنە گێرووەو مەپێکۆشان.

هۆرێشەڕاوە:

ڕاوچی، شەوێنە بە لایێتی گۆرە، یام لایێتو سەیارەی، ملۆنە پەی ڕاوی، وەختێ هۆرێشەکە چەمش مەگنۆ بە ڕۆشنایی لایێتەکەی، پێسەواچی توشو چەمەلیوەی مەبون و پاگیرە گێرۆش، ئیتر ڕاوچی بە ئاسانی مەیاوۆ لاشو مەگێرۆش.

ڕاوە بە تەڵەی ئاسنین:

ڕاوچی، چن جارێ واردە سەرو ڕاو (ڕواسێ، دەڵەک، چالەکە)یۆ منیۆرە، ئاذیچ چەشتەبۆنەو چن جارێتەر مێوە، ئینجا تەڵێوە ئاسنین سەرو ڕاکێشۆ منیۆرەو بە نەختێ پوش و پەڵاش شارۆشۆ، وەختێ گیاندارەکە ملۆنە سەرش، گێرۆش. ڕەنگە نەچیرەکە گیانداریێ درێەبون، کە فرەوجاری پەلامارەو ڕاوچی مذۆ و هەقەش چەنە مسانۆن.

زمسانەڕاوە:

ڕاوەو زمسانی، جیاوازەنە، دنیا سەرد و بەستەڵەکەن، بە کەمێ گیانەوەرێ مزیارە. ڕاوچی پێویسش بە پۆشاکێ گەرمێ و کڵاوەی پەژمینەو پەسەکێ قایێمی هەن. گەر ۆەرۆەکێ کەمەبۆن، پێویسش بە(خامینێ و پاتاوێ) هەن. فرەوجاری ۆەرۆەکێ ئێە فرێنە، بزەی کۆییە دلێشەنە چەقۆن، بەعزەجارێچ (ڕانە کەڵێ) ئاورایێنە وێشکەرۆن دلێ دەگێرە، فرەو خەڵکێ زمسانێنە بە ڕاوەشکار گۆشت و وێشان پێذاکەران.

باخ و باخاتو هۆرامانی:

بە مەڵامەتو ئانەی کە فرەو دەگایەکاو هۆرامانی، مەگنانە دامانو کەشەکا(شاهۆ و هۆرامان)ی، دلێ دەرەی و دۆڵەکا، بە کەمێ زەمینێ کشتوکاڵیشان هەن، یام زەمینێ کە پەی باخ و باخاتێ فرەی بشیۆن. بێجگە چا بەشەو هۆرامانییە کە مەگنۆ دامانو کەشەکا هۆرامانی، ڕوو بە شارەزوور(پشت دەلێن)، کە زەمینێ فرەشان هەن پەی شانای خەلەی و نیارەی نەماما. وەرو ئانەی خەڵکو ناوچەکانو هۆرامانی، هەرکەسێ دۆنمێ، یام چن دۆنمێ باخش هەن، کە بەشو وێش و یانەو زارۆڵاش کەرۆن، ئەنواع دارێ میوەی، چەنی پارچە کیارێ کە تەڕەکاڵی هامنەش چەنە سەوزکەران. مەشۆم باخ و کیارەکێشان، بە پاو جورەکاشان باسکریان:

باخێ و میوێ هەمەجۆرێ:

کورد واتەنی(چاگە ئاوی هەنە، زەمین نیەن، چیگەیچ زەمین هەن، ئاوی نیەنە)، بە تەمامی پەی هۆرامانی ڕاسەن، هاناوێ فرێ، ۋەرۋاوەی جۆشیێ، دەرەی بە خوڕ، بەڵام ئانە زەمینش نیەن کە بایی ئاوەکێ بۆنو کریۆن بە زەرعاتو بە کیارە، ئاوەکیچ مجیۆرە ڕۆخانەو سیروانی و چاگەیچۆ پەی پانیشتو عێراقی.

بە هەرحاڵ، هەر دەگێوە هۆرامانی، قەڎپاڵو کەشێنە وەشەکریێنە، کە هاناوێ یام زیاتەرش چەنەن، سوودش چەنە وینان پەی ئاودارای پارچە باخێ، یام کیارێ، کە پەی گوزەرنای ژیوای خانەوادەکەیشان،کە چن جۆرێ درەختێ میوەیش چەنەنێ.

ئیمە، گەر سەرنجە بڎەیمێ باخەکانو هۆرامانی، وینمێ فرەو باخەکا یاگیشان سەختەنەو تەختاییشان نییەن، بە (هونەرو تەڵانسازی) نرێنیرەو کریێنێ بە باخ.

تەڵانە (کەڵەکە) چێشەنە؟

هونەرو تەڵانسازی، کە جە هۆرامانەنە دیارەن، هۆرچنیەی تەۋەنان سەرو یۆیۆ تاکو بەرزی گەزێ، یام دوێ گەزا، بە وشکە کەڵەک، دماتەر پەشتەو دیوارەکەی بە خوڵە پەڕکریۆوەو تەخت کریۆن، ئیتر نەمامێ بە پاوکەم و فرەیی ئاوەکێ مەنریان، بنەیچشانە پارچە کیارێ پەی سەوزەی و تەماتەی و خەیاری و ....هتر، دمای کاڵای زەمینەکەی، وەشکریان.

هونەر و تەڵانسازی، سەرەڕاو دیمەنی جوانیش، گڑیای هۆرامییەکا وێناکەرۆن چەنی سرووشتی، جە وەختێنە کەشێ تەمام سەخت بە تەڵانی جە دامانۆ پەی پۆپەی کریۆن بە باخ، ئانەیە سەلەمنۆ. کەڵەکە تەۋەنینەکێ، بە مەڵامەتو وارانی و ئام و شۆی، کۆبیەیۆ ۋەرۋێ سەرو کەڵەکەکاوە جە وەرزو زمسانینە، بەعزێشان زەرەرشان پەنە مەیاوۆن، یام وڕارە، پەوکەی خاوەن باخ، یام باخەوان جە وەهارینە کەڵەکە ۋڕایەکا هۆرچنۆوەو وەشیشان کەرۆوە.

هەر یاگێچ ئاویش پەی نەبریۆ، کەراش بە(میوە دەیمی)، یام دارو ۋەنی و فستەقی و چەقالا(وامەتاڵا)ش چەنە منیان، بەعزەجارێ کەراش بە(زەڕاتەی سوورە)، کە بەرەکەش پەی واردەی و ساقەکەیچش پەی(گزی) بەکارمەیان. بە فرەیی باخێ هۆرامانی دارو(وەزێ، تفی، هەنار، هەنجیر، شیڵانی .هتر).

دارو تفی، کەمتەر ئاویش گەرەکەنە، پەوکەی فرەو دارو تفەکا دووریێ جە ئاوێوە.

ئاودارایچ جه هۆرامانەنە، دیسان هونەرێ تەرو هۆرامیەکا نیشانە مڎۆن، ئاڎییچ(نۆباوەن)، کە دابەشکەردەی ئاوەکێ ملو باخەکارە بە وەخت و هەم بە سەرەن. گرڎ باخێ وەختێوەش پەی نریانەرە پەی ئاودارای، کە خاوەن باخ پێوەسەن پا کات و وەختێۆ.

پێسە وەڵێنە باسمانکەرد،زەمینو باخا جه هۆرامانەنە، تەخت نیەن، بەڵکوم بە فرەیی کەشەن، کە بە تەڵانی کریان بە باخ، چەنی ئانەیچە جه کەشە دوورەکاوە فرەو خەڵکی باخی دەیمیێشا نیێنێرە کە چن جۆرە دارێنی پێویسیشان بە ئاودارای نیەن، پێسە دارو قەزوانی،کە سەرچەمێن پەی بەرهەمئاوەردەی(وێژەنی). جه کۆتاو فەسڵو وەهارینە(واران بڕان)ی، خاوەن باخ چەنی چن کرێکارێ بە(ترێشتە) چن یاگێنە قەڎو دارەوەنەکەی زامڎار کەران، ئینجا بە هەڕە(کوچەڵی) وەشکەرانو لکناشان بنەو بەشە زامڎارەکارە، دارو وەنەکی(قەزوانی) جه یاگە زامڎارکریاکانە ئاوێ تاڵە مجۆرە دلی کۆچەڵەکا، کە پەنەش ماچان (وێژەنە تاڵە).

جه ئاخروئۆخرو هامنینە، وێژەنە تاڵەو دلی کوچەڵەکا گلێرکەراوە، دماتەر گریناش و کەراشەنە فەردە. کەشە دەیمیەکی سوودێ تەرشان چەنە وینان، کە ئاڎییچ سەرچەمێنی پەی ئاڵفو حەیوانی.

کەلوپەلو باخەوانی:

خاوەن باخی یام باخەوانی، پەی هەرمان و کارو دلی باخەکاشا، پێویسیشان بە چن ئامرازێ هەن، پێسە(زەنگەن، خاکەنازە، پیک، نۆێڵ، تەۋەر، ترێشتە، تەۋەرزین، داسە، دواردی) پەی زەمین کاڵای و داربڕیەی و تەۋەن ماڕای و جۆماڵ کەردەی و هۆرپاچای دارا و گیاو دروونای،...هتر). هەرمانکەردەی بە(بێڵە) وەشتەرەن و ئاسانتەرەن جه هەرمانکەردەی بە(زەنگەن).

وانای جه هۆرامانەنە:

شایانو باسین، وەڵی ئیسلامینە عەرەبەکی وانای و نویستەیشان نەبیەن، پێسە مێژوو نویسە عەرەبەکی ماچان،کە بە تاکوتەرا، جه ئێرانیەکاوە فێروو وانای و نویستەی بیێنی. (تەماشەو فتوح البلدان، لاپەڕە ٤٥٧ کەرە، دیسان ئیبن خەلدوون لاپەڕە ٢٩٣ پاڵپەشتی ئانەیە کەرۆن). ڕۆشنتەر، وەختێ ئیسلام پێڎابی نزیکەو حەڤڎە کەسا، دلی قورەیشیەکانە زانێنی واناوە و بنویسان، بەڵام دماتەر گەشەش کەرد، چا وەختەنە کە فەرمان دریا بە یەخسیرەکا(دیل)ەکا، کە هەر دیلێ چن موسڵمانێ فێرو وانای و نویستەی کەرۆن، ئازاڎکریۆن. ئیتر دمای مودەتێ خونەوارەکی هۆدێوەشا تەرخانکەرد پەی خەڵکی، کە چاگە

فێرو وانای و نویستەیشان بکەران، وەرە وەرە بێ بە حوجرە، کە نامێش نریا مەدرەسەی دینی.

ساڵەو(٨٤٢)ی کۆچی، ئیسلام هۆرامانەنە جاگیربی، بە هەمان تەرز خەڵکی فێرو وانای و نویستەی کەرێنی، کە وەڵتەر مسابێشا، کە بنیاذنیای مزگیەکاو کەردەیۆ حوجرەی چەنەشان. چن ناوچێ هۆرامانینە، مزگی وەشکریانو دلێشەنە حوجرەو فەقیا مەرزیانەرەو خەڵک فێرو وانای و نویستەی کریان، چا یاگاچە(بیاری، تەوێڵی، خەرپانی، نۆدشە، خانەگا، پاوە، بێساران، ڕووار،...هتر).

وەختێ وانگا جە هۆرامانەنە مەدرەسەی دینی بیێەن، باوە کوردەوارییەکێ وێشا خزنانەنە لاشیرانو لاپەڕەو کتێبەکا، گەرچی ئا ڕاز و قۆمیا کوردەواریی، فرێشان بە ڕانویسی شەقوشڕی فارسی نویسیێنی، بەڵام زوانەکەشان کوردی(هۆرامی)ن، پەوکەی ئەرکو سەرو شانەو هەر خۆنەوارێ دڵسوزی کوردییەن، گەر پەیش ڕەخسیا، لەیەکۆدایۆشان پەی بکەرۆن، دماتەر تومارێشان بکەرۆن.

چا مەدرەسە دینیانە، هونەرمەنذی و شاعێری و نویسەری و نوکتەبازی و ڕازنویسی فری جە ئەذێ بیێنی، فرێچشان نامێشان گمەنەو نەشناسیێنی.

مەدرەسە دینیەکێ، سەرچەمەو زانستی و زانیاری بیێنی، یاگێ پێذابیەی ڕۆشنویرەکا بیێنی، چا مەڵبەندە زانستیانە سەرەڕاو زانستە دینییەکا، زانستە دنیایەکێچ وانیێنی و گرنگیشاپەنەدریان.

دەربارەو جۆرو ئەلفابێتێ کە یاگەئەشناسەکێ و مێژوو نویسەکێ پەنەما ماچان، کە کوردەکێ (میدیەکێ) جە کۆنەنە(ئەلف و بێ) مێخیشا بەکارئاردەن، هەتا سەردەمو ئەشکانییەکا بەردەوام بێیەن، بەڵام سەردەمو ئەشکانییەکانە ئەلف و بێ ئارامی بەکارئامان، پەی نویستەی سەنەذی و مامەڵە بازرگانییەکا، چەنی دەسکارێ کەمی جە پیتەکاشەنە، کە جۆرە چۆکلێوەشا پەی چن پیتێ زیاذکەردەن، پەی گونجنایش چەنی زوانی کوردی ئا سەردەمەیە، هەرپێسە قەباڵەکا هۆرامانینە بەرمەگنۆ(تەماشەو مێژووی ڕێبازی زمانی کوردی_ محەمەد ئەمین هەورامانی) کەرە.

شایانو باسین، مەردوخ نامێ ئەلف و بێ (ماسی سوراتی)ش ئاوەردەن، من نامێ ئا سەرچەمەیمە دەسنەکۆتە، گەر ڕاسیچ بۆن، مەشۆم سەردەمو سەرەتاو پێذابییەو ئیسلامینە بەکارئامابۆ، چونکوم ناوچەو هۆرامانی دمای هەشت سەذا ئینجا لوانەنە چێرو ئاڵاو ئیسلامی.

پیشەسازی جە هۆرامانەنە:

فرەو ناوچەکانو هۆرامانینە کارە دەسییەکێ هەر مەنێنی، پێسە (ئاسنگەری، چۆتاشی، چەخماخسازی، ئۆسابەنایی، جۆڵایی، خومچی، قەزازی، خەیاتی، پینەچی، کڵاشچنی، هەلاجی، ئاشەوانی، سەنگچنی(سەنگتاشی)، دەباخچی، مسگەری، ناڵبەنی، خەڕاتی).

پیشەسازی دەسی ئاسنگەری جە بارێ ئاسایینە بەکارمێ، بە چن ئامێرێ ساکاریۍ و ساڎیۍ، پێسە(مووشەدەمەی، دەسگا، مەبرەڎ، چەکوش، گیرە، مەنگەنە، مەقاش، کووریۍ). ئاسنگەر مەتاوو (پەنجەرە، گاسن، تەۋەر، تەۋەرداس، ساج، بێڵە، دێکپا، سێخە) وەشکەرۆن، کە پێویسیۍ ڕوانەو خەڵکینۍ.

ئاسنگەری هۆرامانەنە، بە(خەڵووزی دارین، مووشەدەمەی دەسی)، کریۆن، پەوکەی تەواناو درووسکەردەی ئامرازە گۆرەکاشا، نێیەن.

چۆتاشیچ جە هۆرامانەنە، پێسە ئاسنگەری بە(چەکوش، مشاری دەسی، ترێشتە، گاز و پلایێس، مەنگەنە، ....هتر)، کریۆن، یانی سەرەتایین، بە تەنیا پێویسیە سەرەتاییەکا وەشکەران.

چۆتاشو ناوچەو هۆرامانی، تەواناو درووسکەردەی(بەرە و پەنجەرە، دەلاقە، تاشای دیمەکێ، دەسەو زەنگەنی و خاکەنازێ و تەۋەر و تەۋەرداسی، وەشکەردەی باوڵی گولانەی و یەخدانی، کورسی، قەرەۋێڵە، چوارپا، کەنتور، پنێ، لەتەرێ، کوچەڵە، هەزارپێشە)یش بێیەن. دارو(تفێ و بەلووی و ۋەزێ و سنجەی و شێلانێ)، پەی کەرەسەو چۆتاشی بەکارئامێنێ.

چەخماخسازی جە هۆرامانەنە، پێسە کارێ دەسی، هەنگامێ و لاقورێ گەورێش نێێنە، چەموو یاگەکاتەرو کوردەسانی، بە تەرزێ یاوان پلەو(تفەنگ) وەشکەردەی. تەمامو ئا کەلوپەلە ۋردا پێوەنێشان هەن بە تفەنگی و دەمانچەی و فیشەک و بارووتیۆ، بە ئاسانی وەشێشانکەران. تفەنگو(وەرەندڵ)ی، نموونەو ئا تفەنگا بێیەن کە وەشێشا کەردێنێ.

چی جورە هەرمانانە، چن ئامێرێ ساذێ پێسە(مەبرەذی و رنە)ی، بەکارئامێنێ.

ئۆسا بەنا جە هۆرامانەنە، خاوەن هونەرێ ئەندازیارین، کە پێسە ئەندازیارێ خاوەن بەهرەی هەرمانەش کەردێنە، ئوسابەنای چامنە بێیەن بێ ئانەی یاگە یانەکە تەخت کریابۆ، پایێش نیێنێرە، وەختێ پایەکێ هۆرستێنێ و بەرزێ کریێنێ، هیچ لارو وێرێێشا نەبیەن چەنە. سەرو ڕۆخانەو سیروانیۆ پردێ چامێ درووسێکریێنێ کە ئەنازە سەرەش سورمەنەن چەنەشان. دیسان یانێ یەرە تەبەقێ و چوار تەبەقێ بە وشکەکەڵەکە و دیمەکێ وەشێکریێنێ کە یاگێ سەرنجینێ، فرێشان تەمەنشان زیاتەرەن جە سەذ ساڵا.

ناوای دیوارو دلێ ژوورەکا بە گڵگەچ و هێڵەساوی، کارێ زەریف و هونەری بیەن، کە کوردەسانەنە دەنگێش دێبێنێ، دیسان وەشکەردەی پلەکانە پێچاوپێچا، پەی یانە چن تەبەقا، کە تەمامو مەرجە ئەندازیاریەکاشا چەنەبیێنێ، پێسە (پانوپۆڕی، ڕۆشنی، فراوانی) کە بە ئاسانی پەی ئاموشۆی و فارێۆ کەلووپەلی گونجیێبێنێ.

کەرەسێ ئوسابەنای (چەکوشو تەۋەن وەشکەردەی، گرۆڵییە بەنێ یام تەنافێ، شاۋڵ(شاقوڵ)، یەرەگوشە، ترازیێ یام کومپاس)، کە پا کەرەسە ساذا تاوانشا هونەرێ ئەنازەیێ جە بینانە خولقنا.

دیوار نیای، بە پاو شارەزایێ کەسەکا بەشکریان، پەی نموونەی ئۆسادیوار چینو دیمو بەریش نیان، خەلفەکەش چینو دلێش نیان، کەسێتەر دلەکارەکەش کەردەن.

تەۋنگەری جە هۆرامانەنە، کارێ دەسی پێویسەن، چونکوم کەرەسەکێش وەردەسێنێ و هەنێ، چەنی ئانەیچە پێویسێ خەڵکەکەینێ، نموونەشان (جاجم، مەوجە، لباذ، گڵێمە، قاڵییە، لەی)، کە هەریۆشان بە ئامێرێ جیاواز وەشکریۆن. پەی نموونەی ئامێرو

وەشکەردەی قاڵیی و لەپی، جیاوازەن چەنی ئامێرو وەشکەردەی جاجمی، دیسان دەزگاو هەڵاوی و مەوجکەردەی، جیاوازەن.

بەهەرحاڵ، دەزگاو(قاڵیی، لەپی، جاجمی) تەڤن کەردەیەن، بەڵام(هەڵاوی و مەوجە و خەرار و چۆخەڕانک و پۆپەشمین) جوڵاکەرین.

مەشۆم ئۆساجوڵا جاو ڕێوەش بۆن پەی نیارەی دامودەزگاو جوڵاییش، تەڤنکەریچ مەشۆم یاگێش بۆن پەی نیارەی دامودەزگاو تەڤنەکەیش، یاگی جاجم کەردەی مەشۆم فەرەحەو درێژەبۆن، پەوکەی جە وەرزو ڤشکینە بەرو یانەی، یام دلی باخی یاگێ تەختەو درێژکۆلی.

جوڵایی و تەڤنگەری و جاجم، هەریۆشان دەزگێوە تایبەتییەشان هەنە، کە چنین ئامێری جیاوازی بەکارمەیان بە چن نامێ جیاوازێوە.

یاگی جاجمکەردەی هەریاگێ بۆن، گەر مەرجەکێش چەنەبان کریۆن، بەڵام دەزگاو(جوڵایی و تەڤنکەردەی)، مەشۆم جاگیری بان، چونکوم قاڵییە یام مەوجە، پێوەسێنی بە دەزگاکێوە، تا نەتەمامیا نماراشارە، پەوکەی فارێۆشان زەحمەتەن. دیسان ئا جۆرە دەزگێ یاگەپاشا گەرەکەن(پاچاڵ)، پەی جموجووڵ و پەیا.

بە هەرحاڵ، دامودەزگاو جولایی و ئامێرەکێش، یاگی گونجیێشا گەرەکەنە، کە پەی ئاموشوی و یاگێ تەختانییە پەی چاڵکەردەی یاگەپای دەسبڤۆ.

خومکەر یام خومکاری:

بەن یام نەیەو خوری بە(لەتەری) مەڕێساش، مەبۆن بە(کڵافە)، کڵافەکەی خومکەران، بە تەعری جیاوازی، پەی چنیەی و وەشکەردەی(جاجم، مەوجە، پوپەشمین، بلووز، گۆرەوی، ...هتر).

ڕەنگ گێرتەیۆ، جە تێکەڵ کەردەی بەرو چن درەختێ چەنی تۆکڵو درەختەکەی، هەم تێکەڵ چەنی کەتیرەی، یام هەنگووژاوی، هونەرێ تایبەتین، کە ڕەنگی جیاوازی وەشکەران پی تەعرە:

چن جۆری (گیڤاو) چەنی (تۆکڵ) و (بەر) و داری، چەنی(کەتیرە یام هەنگووژاوی) بە برێ جیاوازی، دلی ئاوێنە مەگرینان، شایانو باسین دلی حوجرەو فەقیانە گێرتەیۆ(مەرەکەب)ی کارێ ئاسایی بێیەن، کە بە عەینو تەشکی بە تێکەڵکەردەی چن گیڤاوێ چەنی تۆکڵو داری و گرینایشان، وەششاکەردەن.

***قەزازیی:**

کارێ هونەرین، ڤیرۆکەردەی و فێربییەیش گەرەکەن(هورپیتەی گوڵەنگان) بە ڕەنگاورەنگی پەی(چەتفەی، جامانە، مشکییە، هۆری، پۆشین)ی. گەر کەسێ قەزازیش زانایێ، بە (دەسزەڕین) نامش بەرێ. یانی هورپیتەی گوڵەنگاو گێرتەیۆ قەیتانەو قەراخو(کەوا، سەڵتە،عەبا، چەتفە، پوشین)ی، کاری قەزازین.

کەرەسێ قەزازی، تەنیا(چەنی یام گوچەوەنی) بە قەبارە جیاوازێ، چەنی تاڵە سیمە زەرد و چەرما بێیەن.

خەیاتی:

خەیاتی، یام جل ڤرازی، کارێن پێویسش بە فێربییەی و تەمرین کەردەی هەن، دیسان پێویسش بە سەرنجدای و چەنە وردبییەیۆ هەن. ژیوای ڕوانەو خەڵکو هۆرامانینە جلڤرازی کارێ گران و سوود دار بێیەن، چونکوم جلڤرازی کارانەو چەنەئانا،بە کەمی پێڎا بێیەن، لایێوە تەرۆ،جە وەرگێرتەی هەقدەسینە، سوودێ مادیش بێیەن.

کاری جلڤرازی جە هۆرامانەنە، تا سەرەتاو ویسەکاچ هەر کاری دەسی بێیەن، کە بە(چەنی و کندر و تەقەڵێ) کریام، بەڵام دماتەر مەکینەو خەیاتی ئانان دلێ، فرەو خەیاتەکا تەقەللاو دەسکۆتەی مەکینەیشا دێنە، چونکوم کارەکەشان خێراتەر و هەرزانتەر،هەم دەسکۆتی مادیچشان فرەتەر بێیەن.

دلێ جلڤرازەکانە، جلڤرازی (ژەنانە، پیایانە، زاروڵانە، لێف ڤراز) هورکۆتێنێ.

چن وردە کەلووپەلێ پەی خەیاتی بەکارئامێنێ، پێسە(جورو چەنەکێ، کندر، بەرگە پەنجە {پەی پارێزنای پەنجی}، دوواردی، گەزەو پیمانەی).

پینەکاری:

پینەکاری، کارو ڤراستەیۆ پۆسیەن(پێستە)، دەزگاو پینەچی دەزگێوە دارینەن، چی کەرەسا پێکئامان (تەختێوە قاییمی کوڵ کە وەردەمشەنە منیۆشەرە، دوواردی، پۆسی ڕەنگاورەنگ، گوچەوەنی قەبارە جیاوازێ، کاردی تیژێ، نەی یام کندر، مۆمە یام هەنگووژاوی، مشتە و چەکوش، گاز و مەبرەڎ،...هتر).

پینەکاری، یام کار و پینەکاری، ڤراستەیۆ پاڵەیا، جانتا، قایێش، چنەها چێوان، کە پەی ژیوای ڕووانەو خەڵکی پێویسێنێ.

ڕای سەختەی تەڤەنینە، کەش و کو هۆرامانی، مەگەر تەنیا کڵاشێ دەرەقەتش بەیان، کە پاپۆشێ سڵامەت و مەحکەمەن پەی خەڵکو ناوچەکەی.

کڵاشکەرێ و کڵاشچنێ ناوچەو هۆرامانینە فرێنێ، فرێچشا نامبانگێ خاسشان هەن.

کەلوپەل و کڵاش چنیەی زیاتەر (مشتێ ئاسنە، کوتەی دارین، کاشیبەن، پۆس، هەنگووژاوی، پێکەنێ، تەبەنێ، گوچەوەنی، نەی). کەرەسێ کڵاشکەردەی (پەڕۆێ، نەی، بەنی مووین، هەنگووژاوی، کاشیبەن).

بەنی مووین (پەرگەما)ش پەنە منیارە، کە بنەماو چنیەیش سەرۆ مەرزنارە، یانی سەرو پەرگەمێکبوە، بە (نەی) دەسکەران بە چنیەو لنگە کڵاشە کا.

پەڕۆێ کڵاشکەردەیچ، پارچەو جلە کونا، یام جلە درپیایا. کە جە (لۆکە) یام (کەتان)ی وەشێکریێبان.

پارچە پەڕوەکێ قەدێ کریان و لوولێ کریان، دماتەر کەمێ تەڕێ کریان، بە مشتە ئاسنینەکێ سەرو (کوتە)یۆ کوتیاوە، ئۆساو کڵاشکەردەی وێش مەزانۆ هەر تاکێ کڵاش چن پەڕوێ کوتێش گەرەکێنێ. دماتەر پەڕوە کوتێکێ پەنج لێوە بە پێکەنێ هورپێکیان، ئینجا کاشیبەن نریۆ ئا پەنج یاگە، کاشیبەنەکێ بە پاژنەو هەم لووتەو کڵاشەکەیۆ قایێمێ کریان، دماتەر (پەرگەما)ش سەرۆ منیارە. شایانو باسین (کاشیبەن و لووتە و پاژنەو) کڵاشی جە رێڵەخوایا دلێ لەمەو حەیوانی و پۆسی وەشکریای وەشێکریان.

هەللاجی:

کاری هەللاجی، فرەتەر کارو شیکەردەیۆن، هەللاج (خوری و بەرگن و لۆکە)، شیێکەرووە. ئامێرەکێ هەللاجی (کەمان و چەکو هەلاجی)ن.

کەمان، جە داری وەشکریان، ئیسەر و ئۆسەرو کەمانەکەی بە سیم بەسیێنێ یۆیرە. **چەکو هەللاجیچ**، پارچە دارێ جە شێوەو دەسەدوڵین، بەڵام درێژتەر و باریکتەرەن، سەرێش یاگە دەسەن، سەرەکەی تەرش قایێمەن، هەللاج بە سەرە قایێمەکەی مالۆ تەلو کەمانەکەیرە، پا جورە لۆکەکە شی مەبۆوە.

چن هەللاجێ، تەنیا کارو شیکەردەیۆ کەران، بەڵام هەللاجێ تەرێ هەنێ کاری زیاتەرو هونەری زیاتەر بەکارماران (فەرەنجی، لباد، کەرەک، نمەد) وەشکەران.

ئاشەوانی:

ئۆساو ئاساوی (ئۆسا ئاش) یام ئاسەوان، پیشێوەن کۆرِ جە تاتەیشۆ پەیش مەنۆوە. ئاسەوان شارەزاییش جە وەشکەردەی و نیارەی ئاساوی هەن، هەر کێشێوە ڕووە بڎۆ ئۆسا تەواناو

خاسکەردەیۆش هەنەو ۋزۋشۆ هەرمانە. دیسان گەر تەۋەنەو ئاساوی وریۆرەو سافەبۆن، ئانە بە قوڵنگە چنیۆکاریش چەنەکەرۆن و زبرەش کەرۆوە،(**میراسکاری**).

سەنگتاشی، تاشای تەۋەنێ بە چن شێوێ جیاواز، پێسە تەۋەنەو ئاشی یام تەۋەنەو دیواری.

دەباخیی:

کارو دەباخیی، وەشکەردەی پۆسو حەیوانین، پەی پاککەردەی تووکەکاش، دماتەر بەکارئاردەیش پەی وەشکەردەی(هەڵێزی، خێگە)ی. دەباخ پێویسش پێ کەرەسا هەن پەی هەرمانەو دەباخیش (قازانێ گۆرێ یام کوپێوە دەمپان، جۆتو بەلووی، تۆکڵو هەناری، لێقنەو کەرگا، بووڵێ)، بە ڕێژێوە جیاواز تێکەڵێشان کەرۆن، دلێ ئاوێنە گێرۆشاوە، دماتەر پۆسو حەیوانەکەیش منیۆنە، ماوەو چن ڕوێنە دەباخی کریۆن و پاک مەبووەو بەکارشماران. پاڵاۋراز و پینەچیەکێ ناوچەو هۆرامانی فرێشان هەرمانەو دەباخی پەی وێشان کەران.

مسگەری:

کارو مسگەری جە هۆرامانەنە، بە ڕادێ کەم مەنەن، مسگەر بە بەکارئاردەی(چەو و لم)ی، قاپ و حاجەتی مسینش چەرمە کەردەنۆ، بەڵام دمای ساڵەکاو پەنجای، بە هۆکارو ئامایدلێ قاپ و قاچاخی فافۆنی، کارو مسگەری کز بی و دماتەر سەرشی.

مسگەرەکێ بێجگە چەرمەکەردەیۆ قاپ و قاچاخی، پینەو پەڕۆ قاپە دڕیایەکاچ کەرێنێ.

ناڵبەنیی:

کارێ نیمچە ئاسنگەرین، ۋراستەی(ناڵا)ن بە پاژنە، یام سمێ وڵاخارە، بێگومان بڕیەی ناڵە جوراو جورا، هەرمانەو ئاسنگەرین، بەڵام ۋراستەیشان بە سمێ وڵاخیرە، هەرمانەو ناڵبەنییەن.

ناڵێ مایێنێ، گەورەتەرێنێ جە ناڵا هەسەرێ و هەری، بەعزە ناوچێنە، ناڵێ وڵاخی نمەکەران، بەڵام جە وەڵاتو هۆرامانینە بە هۆکارو سەردای و سهۆڵبەنانی، هەم سەختی کەش و کۆی، ناڵێ وڵاخی زەرورێنێ، پەی ئانەی سمێ وڵاخەکەی بە زەمینیۆ خاس گیرێ بان، هەم پەی پارێزنایش جە خزای و کۆتەی.

خەراتی:

جە هۆرامانەنە، بە هۆکارو نەداری و هەم بیەی درەختە پتەوە جوراو جورەکا ، کارو خەراتی ڕەواجش بێیەن، هەم سوودبەخش بێیەن.

جه دارو(بەلووی، سنجەی، شپڵانیۍ)، چن درەختێ تەری (چەمچە، کاسە،پنیۍ، گۆشت کۆ، چەمچەقووڵە، سەبیل)شان تاشان. ئا خەڕاتیۍ هەکە (وێچنە و هێڵەک)ێشا وەشکەردێنی، خەڵکو هۆرامانی نەبیێنی، بەڵکوم کۆچەڕیۍ بیێنیۍ.

کڵاش چنیەی:

کڵاش چنیەی، کارێ فراوان و بە سووڎەن، ئەکسەرو ژەناو هۆرامانی تەواناو کڵاش چنیەیشان هەنە، زیاتەریچ دەگایەکاو(تەوێڵیۍ و نۆتشە)ی و چن دەگێوەتەری.

کەرەسیۍ کڵاش چنیەی(تەبەنیۍ، نەی)، کڵاش چنی کارا بە دەسوپلەن، وردەکارەن، کڵاشش پتەو، هەم تنۍ و تۆڵەن. شایانو باسین(نەی) جه لۆکەی ڕێساش.

ئێمە چێگەنە نەتاوانما سەرپاکو پیشە دەسییەکا جه هۆرامانەنە تۆماریۍ بکەرمیۍ، پەوکەی بە وانەری ئازیزی ماچمیۍ کە چاگە(جه هۆرامان) تەمامو پێویسیەکا بە کاری دەسی بەرهەم مەیان.

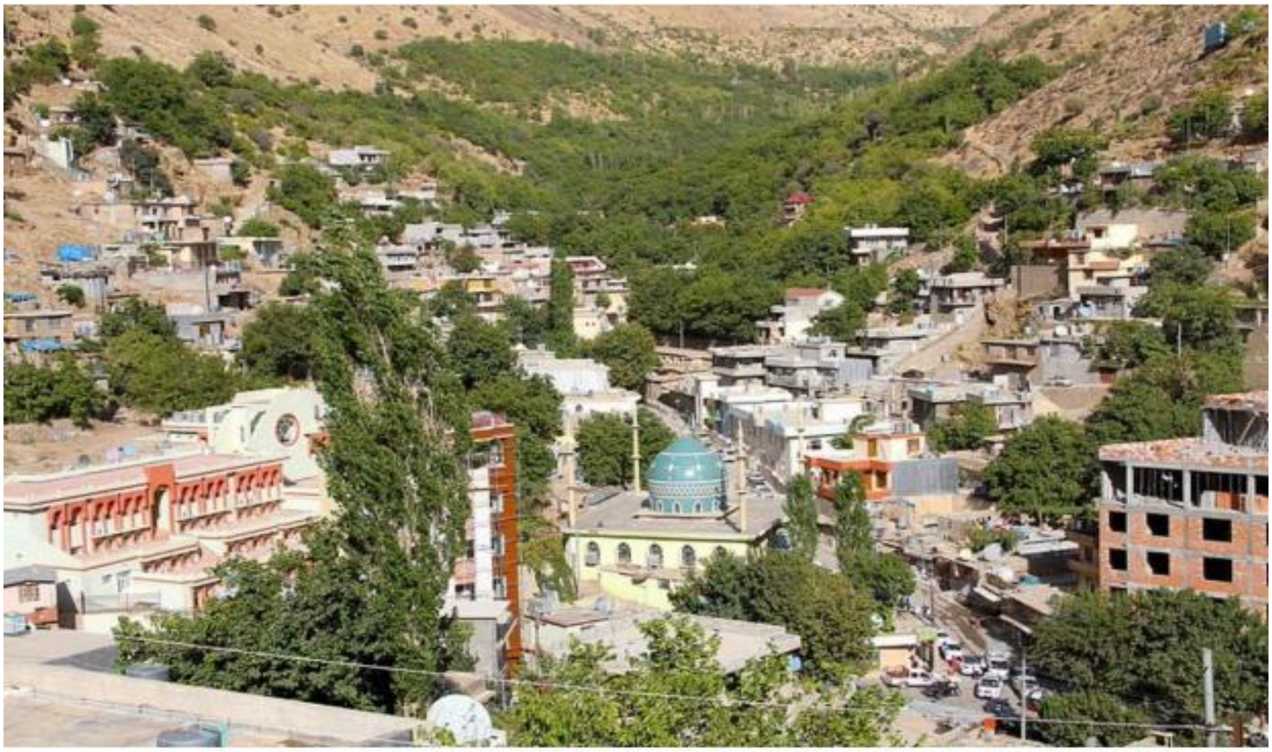

شارەدەگاو تەۋێڵیۍ

میژووی هەورامان
محەمەد ئەمین هەورامانی
بەرگی یەکەم

نەخشەو هۆرامانو پانیشتی

سەرچەمە/ مێژووی هەورامان (بەرگی دووەم)/ چاپی یەکەم (ساڵەو ٢٠١٦)

نویستەی: دکتور محەمەد ئەمین هۆرامانی.

واچێ هۆرامانی جە چێشیێ ئامێنە؟

سەرچەمەو واچێ هۆرامانی؟

واچەکێ ، چکۆوە ئامێنەو سەرچەمەش چێشەن، چن کەس و نویسەرێ ڕاێ جیاوازێشان هەنێ.

چنێن نویسەرێ و پەیجوورکارێ، لەیەکۆدایۆشان پەی واچەکێ کەردەن، کە ئەنجامگیرییەکەشان شایانو ئانەی نیەن،کە وانەری ئەنەیاوا، دەسگێرۆ سینەوە پەیشان؟.

چن کەسێشان، پاسەش پەی لوێنێ، کە واچێ هۆرامانی جە واچێ (ڕمان_رمان)ی عەرەبیۆ ئامێنە؟.

بەعزێتەر، پاسە یاوانە کە واچێ (هۆرامانی)، جە واچێ (ئاورامان)ی ئامێنە، کە بە ماناو(لەم هاڵی) یام(برسی) سۆرانی مەی، سەرچەمەو ۋیرلەکێشان چانەیۆ ئامێنە کە ناوچەو هۆرامانی سەمەرو بەروبوومش کەمەن، خەڵکەکەش کەم دەسو ئاتاجەن؟.

چن کەسێتەر، بە ویرێوە ساڎە و پووچەڵ، لوێنێ شۆنیشەرەو ئەنجامگیرێ بێماناشان ئاردەن، ئەپێسە:

ناوچەو هۆرامانی چونکوم سەختەن، خەڵکەکەش میانو چن کەشێنە مەژیوان دوور جە ناوچەکانو تەری، ئینێ گۆشەگیرینە، پەوکەی واچەکێ بە ماناو(هۆرئامای) مەی، یانی جە خەڵکی ڕەمێنێ و دووری کەوتێنێ؟.

بەعزێتەر ماچان: خەڵکەکەش ئایر پەرەس بیەن، پەوکەی نامێ(ئاورمان)ی نریان.

چن پەیجوورکاریٚ تەریٚ ماچان: وەختێ ئەسکەنەر هۆرامانی مەگێرۆن، مەکەرۆش بە زینانێ فرە گۆرە، ئیتر پیسەنە خەڵکەکەش هۆرئامابۆو دووریٚ کۆتیباوە جە خەڵکی تەری، پەوکەی نامیشا نیان(هۆرئامان). ئیمە نیەنمێ چەنی ئا پەیلوا وەڵینا، چونکوم ناوچێوە گەورەی پیسە هۆرامانی نمەکریۆن بە زینیان، گەر زینیان ئەپاسە گۆرە و فراوان بۆن، گرڎکەس حەزش چەنەکەرۆن.

ئینە چیلاوە، چەولایچۆ هەرگیز نامێ (ناوچێ، دەگێ، دەرە، دەشتایی، زەمین)ی پا جۆرە نمەنریان، کە نزمێ و جۆرێ جە کویلایەتیش پۆوەن.

نامێ یاگێ یام ناوچەی بە نامێ (پاڵەوان، زانا، دانا، کەسایەتیێ ئایینی، ئابووری، ڕامیاری) نریان.

واتێوە دلێ هۆرامییەکانە باوەنە(ماچی زینیانو ئەسکەنەریا)، سەرچەمەو قسەکێ چانەیۆ ئامێنە هەکە(ئەسکەنەر نەتاوانش هۆرامانی بگێرۆن، پەوکەی ویرش جە ڕێوەتەریٚ کەردێنۆ پەی زەلیلکەردەی هۆرامییەکا)، جە بەرو هۆرامانیۆ زینانێ گۆرەش وەشکەردەن، سەرو مەرزو میانو(عێراق_تورکیا) بە نامێ(ئەورامن)، هەر هۆرامیێ بەرو هۆرامانیۆ دەسگیر کریێ، ڕەوانەو زینیانو ئەسکەنەریش کەریێ جە(ئەورامن)، هەتا مەردەی چەنەش مەنیوە.

نە بەگێ مانون، نە تەیمووری لەنگ

هیچ کەس هۆرامان، نەگێرتەن بە جەنگ

غەیرەز خان ئەحمەد، بەگەلەری خانان

ئاڎییچ بە حیلە، گرتەن هۆرامان

یەکەم تەگبیرێ پەی ئەسکەنەری کریابۆ، ناستەی یەکیەتی گەلانو ئێرانی، ئاڎییچ بە زینەکەردەیۆ گیانو ناوچەگەری و هۆزگەری و زینەکەردەیۆ(خواڵە) گولانا دلیشانە. یەکەم هەنگامش ۋڕنای بنەماو دینی هامبەشی میانو گەلا ئێرانینە، سانسورو ئایینی زەردەشتی و گێرتەی و ڕاوەنیای مەڵلا زەردەشتییەکاو سۆچنای کتێبەکاشا(ئاڤێستا).

هەر پاسەشەکەرد، کتێبە زەردەشتیەکێ کە سەرو هەزارەها پۆساوە نویسیێبێێ، سۆچنێ و مەڵلای زەردەشتیشان پەی دەرمانی ناست. دمای ئا کارەساتیە کە ئاردش ملوو

زەردەشتیەکارە، مەڵلا و پیری زەردەشتیێ پەی بەرکەردەی گیانو وېشان، وېشان یاونان دلێ مەڕ و قوژبنەکانو هۆرامانی، ئاگە بی بە ناوچێ ئەمین پەیشان، یانی هۆرامان بی بە حەشارگێ پەی(ماگایان)و زەردەشتی، یام پیرێ (ئاهورامەزدا)ی. ئامای زەردەشتییە هیندییەکا پەی حەجی و زیارەتو(پیرشالیاری زەردەشتی) جە هیندستانۆ پەی هۆرامانی و مەنەیۆ چن حەکیمێ هیندی زەرەدەشتی جە هۆرامانی تەختەنە، ئانەیە سەلەمنۆ.

وەختێ (ئەشقانییەکێ) ئامێ سەرو حوکمی، یەکەم هەنگامەشان زینېەکەردەیۆ ئاڤێستای بی، زینېەکەردەیۆ ئاڤێستایچ مەشیێ بە دەسو مەڵلێوە زەردەشتی بیێ، هەکە شارەزاو ئاڤېستای، هەم وەرش بیێ.

پاسە باسکەران، جە هۆرامانەنە، مەڵلێ و زانێ و دانێ چەنەئامێ زەردەشتییېشا ئېستېێ، کە خاوەنو مەدرەسێ دینی بیېێ و سوودشان چەنەگېرتېێ، کە جە مەڕەکا هۆرامانینە ژیوێێ و ڕەنگە ئیسەیچ دمامەنەکېشان چاگەبان.

پېسە باسکەران، جە سەردەمو(محەمەد ڕەزا شای)نە، جە هۆرامانی تەخت، دلێ مزگییەکەو پیرشالیارینە نووسخێ جە ئاڤېستای کە سەرو پۆسیۆ نویسیان ئېزیانۆ، دماتەر وەرو ئانەی هیچ کەسێ پەیش نەوانیانۆ، بەردەنشا پەی شێخ عوسمانو بیاریێ. بەهەرحاڵ، بە مەڵامەتو ئانەی هۆرامان پیرێ ئاهورامەزدایێ فرېش چەنەبیېێ، پی تەرزە نامێ هۆرامانیش وەرگېرتېنە:

-هەورا: جە(ئاهورا)یۆ ئامان، دمای سوویایش، پاسەش پەنەئامان، کە ماناو(خوڎای گۆرە)ی مڎۆ.

-مان: دماگیرێن بە ماناو(بووم، وڵات، هەرېم، زەمین)ی، یانی واچێ (هەورامان)ی، تاشیێ واچێ (ئاهورامەزدا)ینە، کە بە ویەردەو زەمەنی سوویێنە.

دمای گېڵای و ۆشکنای، تاواما کەشو(هەرە هەرە)ی جە ڕووەو جوگرافیائەشناسییۆ دیاری کەرمێ و چاگەیچۆ وەڵاتو(ئاریانڤاچی زەردەشتی)ما دیاری کەرد، پی تەرزە:

-کەشو(هەرە هەرە): کەشێ سەربەرزەن، کە ناوچەکێ وەرکۆتی دۆرشادان، مڎیۆ ڕووەو وەرنیشتی و وەرکۆتیرە(زانیاد یەشت، ل(٣٢٢)-یشت ها-٣-گزارش پوردود).

-هەر پېسە جە گاتەکانە بەرمەگنۆ، کەشو(هەرە هەرە)ی مەگنۆ مېیانو وڵاتو(ئاریانڤاچ)ی،(پورداود، گاتاها، ل ٦٣).

-وڵاتو ئاریانڤاچی مەگنۆ مېیانو هەر حۆت هەرېمەکەیۆ، کە ئاهورامەزدای وەشکەردېێ (ڤیسپەرەت، ج ٣٥).

-وڵاتو ئاریانڤاچی، ئا وڵاتەنە کە خەڵکەکەش بە زوانی(ڤاچەڤاچ) گفتوگۆ مەکەران. بە پاو ئی بەڵگا، کە بەڵگێ باوەڕپەنەکریێنێ، سەرپاکشا سەرو (هۆرامانی تەختیرە) لکیا.

پاسەبۆ، بە پاو ئا پەیلواو بەڵگە وەرینا، پەیمان هەن واچمێ: واچێ (هەورامان)ی پێوەنۆ واچەکانو(ئاهورا + مان)ین، ئی واچە ناساکارێچە بە ماناو(وڵاتو خوڎای) یام (وڵاتو ئاهورا)یەن، یام وڵاتو زەردەشت (ئاریانڤاچ)یەن.

ئێمە پەی پەشتگێرتەی بەڵگە وەرینەکا، چن بەڵگێ تەرێما ئینێ وەردەسەنە:

-پیرشالیارە سێیاوە(پیرشالیارو کوجراتی هیندوییی) وەختو وێش پاسە وچیان کە جە هیندستانۆ ئامان پەی هۆرامانی، پێسە مەڵێیوە زەردەشتی پەی زیارەتو گۆڕەو پیرشالیاری زەردەشتی، کە دمایی پێسە(زیرگەوان)ێ مەنەنۆ و نەگێڵانۆ.

-ئامای(هۆزو هیندوان)ی جە هیندستانۆ پەی هۆرامانی تەختی و نیشتەجابییەیشان ئەچاگە بە نامێ (شێخە حەکیمەکا هۆرامانو تەختی)، تاکو ئارۆیچ ئا هۆزە، بە نامێ هوزو(هیندوان)ی تاریخو وێشان مەگێڵناوە کە چەنی بە کۆمەڵ جە هێندستانۆ کۆچشان کەردەن پەی هۆرامانو تەختی، ئینەیچ ڕاسیێن، پەیلوا وەڵینەکەیمان سەلەمنۆ.

-مەنەیۆ نامێ (تەخت)ی پێسە(پایتەخت)ی، کە بە هۆرامانو تەختی نامێ بریۆن، کە ماچان پایتەختو زەردەشتیان بێیەن، ئانەیە سەلەمنۆ کە هۆرامان بە نامێ وڵاتو(خوڎا)یۆ نامێ نریان(ئاهورامەزدا).

-زەردەشتییەکێ بەرو هۆرامانی، ساڵێ جارێ پەی بەشداریکەردەی جەژنەو پیرشالیاری، پێسە حەج کەردەی، سەردای هۆرامانی کەران، پەی نموونەی(فرەوەشی) واچێ: گرڎساڵێ جارێ، تاتەم پەی زیارەتو پیرشالیاری سەردای هۆرامانی کەرێ.

چێش جە بارەو هۆرامانیۆ نویسیان:

دەربارەو هۆرامانی و ناوچەکەیش و شۆنەوارە قەڎییمیەکاش و خەڵکەکەیش، تاریخێ یام نویسیێوە یام هۆرکنیێوە کۆنمان نیەن وەردەمەنە، کە بە تێروتەسەلی و ڕێکوپێکی و بێ کەموکوڕی، بیەو نەبیە، هەم دیمەنە تاریکەکێما پەی ڕۆشنکەرووە.

ئانەی ئینا وەردەسەنە، فرەنا کەم سوودش چەنە گێریۆن، چونکوم ئانەی کە هەن، بێجگە ئانەی کە هەرکەسێ نویستەبۆوە، بە قازانج و زەوق و ئارەزو وێش نویستەنشۆ، فرە ساکارەن و سوودی چامنەشە نێیەن کە شایانو باسی بۆن. چەنی ئانەیچە مەشۆم دەس پا سەرچەماوە بگێرمێ، چونکوم هەر ئانەمان هەن.

ئینایکلۆپیدیای ئیسلام:

پوختەو ئانەی کە چاگەنە ئامان، ماچۆ: سەرەتاو سەدەو ویسەمی، یانی دۆروبەرو ساڵەکانو(١٩١٥ز)، چن قەباڵێ دەسخەتیی ناوچەو هۆرامانی، کە بە نویستەی گریکی و پارسی نویسیێنی، دلی کووپەڵێوە گاڵ(هەرزن)ینە، جە ناوچەو هۆرامانی تەختینە ئێزیێنێ. دلێنەو قەباڵەکا سەنەدێ ورەتەو ئەسای(مێوەدەیمێن)، میانو خاوەنو مێوەدەیمەکێ و سانەرین(ئانەی ئەسانش)، چەنی نامی چن شاهێدێ، کە ئاماذی بیێنی، تاریخو نویستەی قەباڵەکا، مەگێڵۆوە پەی دەمو(٨٨) و (١٢)(و.ز).

گەرچی واچی و کەرەسی زوانیی دلی ئا قەباڵێ(ئانێشا کە پاسە جە قەڵەم درێنە بە زوانی پالەوی نویسیێنە) فرە کەمەن، چەنی ئانەیچە تەواناو ئانەیش هەنە کە پێوەنێێ فرە بەتین و کاریگەر چەنی زوانی کوردی بڎۆ دەسۆ، بە جۆرێ کە چەنی زوانە ئێرانییەکا تەری ئا پێوەنییە بەدی نمەکریۆن.

ماریفەتو پیرشالیاری:

ئێ بەرهەمە یۆن چا کتێبە دەسنویسە پیرۆزا کە جە دێرین زەمانۆ تۆمارکریان، چەرخاوچەرخ تازە کریانۆ و پارەوی ئایینیش چەنەکریان.

بەشی فرەو دلێنەو ئی کیێبەیە، نزاو لاڵیایۆ و سروودیٚ دینیٚ و قسیٚ قەڎیمیانیٚ (واچیٚ ژیری مادی = ژیللیٚ مەریٚ)، جە بارەو جەنگو موسڵمانی و گاوری، (زەردەشتی)، جە سەردەمو خەلیفەو دووەمو ئیسلامینە، جە ناوچەکانو شارەزووری و بنارو کەشەکا هۆرامانینە، چن بابەتێ بە نرخێش چەنەنیٚ، کە پاڵەوانی خەڵکو ناوچەکانو هۆرامانی نیشانە مڎۆن، چەولایچۆ زوڵم و زورو عەرەبی نیشانە مڎۆن ئەچا ناوچەنە.

چن سەرچەمێ پاسەش مڎان قەڵەم کە ئی بەرهەمە، پەی دەمو ئەشکانیەکا مەگیڵۆوە، کە خەلیفەو یەکەمو زەردەشتی(پیرشالیاری زەردەشتی) نویستەن، یام متەنشەرە، باعزێتەر پاسەش پەی ملا کە جە دەمو ساسانیەکانە ئی کتێبە پیرشالیارو زەردەشتی نویستەن.

بەهەرحاڵ، گرد یۆگیرێیٚ کە ئی بەرهەمە، پیێوە دینی زەردەشتی نویستەن، کە ئاڎییچ پیرشالیارو زەردەشتین.

گەر پاسەبۆ، مەشۆم دلێنەو ئی بەرهەمەیە پەی چن جارێ تازەکریابووە، هەر جارێچ بەلاو کەمیۆ، دەسکاری زوانو نویستەکەیش کریابۆ، کە چەنی وەخت و دەمەکەی گونجیابۆ.

ماریفەتو پیرشالیاری، جە ساڵەکانو(٨٤٢ک)، سەردەمو شێخ عەبدولقاڎری گەیلانینە بە دەسو کابرێوە بە نامیٚ (مەڵلا مسەفا کۆر)یۆ کەفەسەرو تێکەڵکریان بە باو و برەوەکا ئیسلامی، پەی ئانەی بە ئاسانی پا نامێوە بتاوۆ دینو ئیسلامی وەڵاکەرۆوە جە هۆرامانەنە،کە تاکو ئا دەمەیچە، هەڵای خەڵکو هۆرامانی زەردەشتییٚ بیێیٚ و دمای ئی تاریخیە ئیسلامش دلێنە وەڵابیەنۆ.

شایانو باسین، چیلاو چۆڵاوە نامیٚ چن سەرچەمێ تەری ئامێنە، پەی نموونەی(تاریخو هۆرامانی)، (تاریخ جدید اورامان)و مەڵلا عەبدوڵڵاو هۆرامی، (جاماسبنامە)و پیر جاماسبی ئاورامی و...هتر، بەڵام بە شێوەو بەیازە کۆن و درِیایا، بیٚ نامونیشانیٚ، هەرچن تەقەللام کەردە، جە بێشانسی وێم، هیچم دەسنەکەوت، شایانو باسین نامیٚ ئی سەرچەما کە چێگەنە تۆمارێما کەردیٚ، وەڵتەر نویسەری بە نامبانگ ماموسا(مەردوخ)ی نویستێیٚ (تەماشەو تاریخو کرد کردستان- مردوخ)ی بکەرە.

بەرهەمو(نور الانوار):

کتیبێ دەسنویسی هۆرامیەن، کە(شێخ عەبدولسەمەد)ی تووداریی نویستەن، (ناوچەو تووداری مەگنۆنە ناوچەو ئاریزی، بەرەو رِاو سەوڵاوای، کە ناوچێ نزیکەن جە شارو سنەی، مەگنۆ سەرو رِاو سنە و مەریوانی)، کە فرەو دلینەکەیش پەی درەختنامە(شجرە) و

خانەواذەکەیشان تەرخانش کەردەن، لاڵیایۆ و هاناو هاواریٚ دڵتەزن وهەس جووڵەرەن، کە وانەری مەوزۆنە حاڵەتو دڵپەڕی.

شایانو ویرمەنەین، کە ماوەو تومارو ئی بەرهەمەیە زیاتەر جە چوار سەذ ساڵا چێوەڵین، کەرەسەی زوانیش، پەڕەن بە کەرەسەی زوانی کۆن، زیاتەر چانەیە پەیمان بەرمەگنۆ، کە زوانی هۆرامی پیٚسە زوانی دینی تاکو ئا سەردەمەیچ، هەر زوانی باڵادەس بیٚیەن، هەر چەنی مەولەوی تاوگوزی شیٚوە جافییەکەو ویٚش جە نویستەی شیٚعریٚنە، جیائاستەنو دەسش گیٚرتەن زوانی هۆرامییۆ.

وانەری ئازیز، پەی زیاتەر شارەزایی مەتاودیٚ تەماشەو ئی بەرهەمەیە بە زوانی کوردی کە ماموسا محەمەدو مەڵلا کەریمی وەڵاکەردەنۆ.

وەڵیٚ ئانەی چیٚگە بلمیٚ، گەرەکمەن باس جە بابەتیٚ کەروون، ساڵەو(١٩٩٥ز)ی، بەریٚز(ستوودە)، کە وەڵتەر ویٚش بە کورد ئەشناسایی، کە جە نەوەو تووداریيەکان، چی دماوە، بە خاترەو کۆمەکو وەڵاتو ئیٚرانی و چن کوردیٚ پاسدارە دوڵەمانا، جە شارو سنەی و تووداری کۆنیشتێشان بەستە، چاگە بەیانو ئانەیشان کەرد کە توودارییەکیٚ جە بنەچەنە سەییدیٚنیٚ و هەم فارسیٚنیٚ.

-دەفتەرە دەسنویسەکیٚ ئەهلو هەقی:

- دەفتەرەکیٚ ئەهلو هەقی، یەریٚ جۆریٚنیٚ:

سەرەنجام و ڕمووزی یارسان و دیوانە گەورە:

(سەرەنجام) دەفتەرو دینی ئەهلو هەقیەن، بە زوانی هۆرامی کۆن نویسیان، زەمەنیٚ فرە زوانەکەش باڵادەس بیٚیەن. تا سەردەمو بەرکەوتەی(شا موبارەک)ی گوزەرشکەردو ئینجا چی سەردەمەنە بە پیٚویس زانیا کە ئا کەرەسە زوانییە تازەکریۆوە، سەرەنجام، (سەرەنجام) تازەکریاوەو چن پیٚویسیٚ دینیٚش پەی زیاذکریٚ کە پیٚویسیٚ ڕوانەو ئەهلو هەقینیٚ. سەردەمو پیٚذابیەی(شا سەهاک)ی، شیٚوەو سەرەنجامی قاڵبو دەفتەرو دیوانی گۆرەیش وەرگیٚرت و شیٚوە زوانەکەش زیاتەر بە ئاراسەو تازەگەری هەنگامەش نیٚیا.

دەفتەرو ڕمووزو یارسانی، زوانو یاوانەی دینی یارە دینیەکاو ئەهلو هەقین، ئانیٚشا کە خۆنەواریٚنیٚ، یام هەسی دینیشان هەن، بە هۆربەسەکا دلیٚ سەرەنجامی کەف و کوڵی دینیشان مجارە.

واتەکێ(مەولا) و (شا خوشێن)(١٠١٥- ١٠٧٤ز) و (شا سەهاک)ی بە سەرەنجام و دیوانە گۆرە نامێ بریان، واتەکێ(حەوتەوانەو حەوت تەن)یچ بە دەفتەرو ڕمووزو یارسانی قەڵەم مڎریان.

گومانش نیەن چەنە، کە زوانو سەرەنجامی و دیوانە گۆرەی، بە کوردیێ فرە پەتی و دڕینی هۆرامانی، ڕمووزەکێچ بە شێوەو جیاوازی هۆرامی واچیێنێ. جە سەرەنجام و دیوانە گۆرەنە، پاسە ئامان کە مەشۆم زوانشان بە زوانی کوردی هۆرامانی بۆن، نەک جافیی، کە مەبەسش کوردی شارەزووری و سورانیەن.

وەرکۆتئەشناسی و گێڵەرێ:

وەرکۆتئەشناس و گێڵەرەکێ جە بێگانەکا، دلێنەو کتێبەکاشانە، نامێ هۆرامانیشان پێسە ناوچێوە بەکارئاردێنە، هەرچن لاسایێ فارسەکاشا کەردەنۆ(اورامان، اورامن،..).

-ڕەزا قولیخان:

جە فەرهەنگو ئەنجومەنو ئاریانی، ناشرو تارانی، کە ساڵەو(١٨٧١ز) کەرۆن، نامێ(هەورامان)یش بە نامێ(ئاورامین)، یام(اورامین)، ئاردێنە.

لیکلاما نیجوت:

نامبریا جە یاداشتەکاشەنە(یاداشتێ گەشتەکەیش)، نویستەنش(هەورامان = هۆرامان)، بەڵام ئۆسکارمان نارازی وێش چی ڕوێوە بەرۆستەن.

عموم ممالک محروسه شاهنانه:

چی بەرهەمەنە، ساڵەو(١٣١٢ک) جە ئەستەمبوڵ، بەرشێیەن، چاگەنە، نامێ(شهر اورامان = شەهری ئاورامان)یش ئاردێنە، شایانو باسین، جە(شهر اورانان) مەبەسش جە سەرپاکو ناوچەکانو هۆرامانییەن، کە چا وەختەنە دابەشێ نەکریێنێ.

بەرهەمو شەرەفنامەی:

شەرەفخانی بەدلیسی(١٥٤٣- ١٦٠٣ز)، جە شەرەفنامەنە پاسەش دان قەڵەم کە هۆرامان پێکئامان جە ناوچاکانو(زەڵمی و نەوسوڎێ و شەمێرانی و هاواری و گوڵعومەر)ی، مەبەسش جە شەمێرانی، ناوچەکانو چواردەورو هەڵەبجەیەن، مەبەسیچش جە گوڵعومەری، ناوچەکانو خورماڵی و چواردەوریشەن، ئینەیچ چاگۆ ئامان کە مەئموون بەگو ئەردەڵانی

وەختێ وەڵاتەکەو وێش دابەشکەردەن ملوو کوڕەکاشەرە، هۆرامان وەرو(بێگەبەگ)ی کوڕیش کەوتەن.

-بەرهەمێ(کورد و تورک و عەرەب)ی:

وەرکۆتئەشناس(ئەدمۆنس)، چن جارێ نامێ هۆرامانی و ناوچەکاش بەرۆن، توماریۍ وەرکۆتئەشناسا و گێڵەرەکا، ئانێشان کە بە قیمەتی بان و سەنگو قورسایشان بۆن، تەنیا تومارەکۍ (ئەدمونس و ئۆسکارمان و مینورسکی)نیۍ.

-بەرهەمێ دراسات کوردیە:

جە بەرهەمو(دراسات کوردیە- فارسیە – لهجات گۆران) و ئۆسکارمانی و پۆرەلوای(کارڵ هەدنگ)ینە، جە لاپەرەکاو(٣٧٠ – ٣٧١)ینە، پەی ڕۆشنکەردەیۆ ماناو هۆرامانی و چەنی نویستەیش و گۆکەردەیش، چن وێنێش ئاردێنێ، کە چێگەنە سوودشان هەن، ئاذێچێ ئینێنێ:

+(ژەنەراڵ ڕۆسۆ) کونسوڵو فەرەنسایی، جە ساڵەکانو(١٨٠٧ز)ی، سەردای کوردستانیش کەردەن، جە یاداشتەکاشەنە(یاداشتێ سەرداکەیش) کە بە نامێ:

EUNDGRUBEN DES DRNENT,111,BD, CWIEN1813- S.&B

نویستەنش(ئاورامان= اورامان) عەشرەتێ کوردینێ، دۆرو پەشتو کرماشانینە مەژیوان.

+(ولیەم ئێڤ ئیسنۆرت) جە کتێبو:

)ینە: RESEARCHES IN ASSYRIA – 838 – S- 248)

واچێ(ئەڤرۆمان)یش بەکارئاردێنە.

+(سیر هەنری ڕاولینسۆن) جە گوڤارو:

)J.R.G.S. VOL. 1X LONDON, 1839, S,28(

واچێ (ئەڤرومان)یش، بەکارئاردێنەو پاسەش لەیەکدانۆ، کە واچێ (ئاڤرۆمان)ی جە واچێ عەرەبیۆ وەرگێرێێنە(رمان).شایانو باسین، کارڵ هەندگ چی پەیلوایە، لووتەلان.

-ڕاپورتەو دەروێش پاشای:

ڕاپورتەو دەروێش پاشاینە، کە سەردەسەو تیمو ڕێکۆزیاو مەرزو مێیانو(دۆڵەتی عوسمانی و ئێران)ی بێیەن، جە ساڵەو(١٨٥٢ز)، نامێ هەورامانیش ئاردێنە، کە هۆرامانو(تەختی و لهۆنی و دزڵیۍ) بێیەن.

-بەرهەمەکێ مینورسکی:

مینورسکی چن باسێش جە بارەو(گوران)یوە وەڵاکەردێنێ، دلێشانە نامێ هۆرامانی و لقەکانو گورانیش نویستێنێ، پاسەش دان قەڵەم، کە (زوانی گورانی)، کە زوانی هۆرامی لقێن چەنەش، پێوەنێیشان بە زوانی کوردیۆ نێیەن، بەڵکوم وەچێ زوانی(گێڵەکی)نێ.

-بەرهەمێ (تاریخو کورد و کوردستانی – خلاصە تاریخ کرد وکردستان):

چی بەرهەمەنە، بەڕێز ئەمین زەکی بەگ، پەیلواکا مینورسکی پەسینق، بەڵام پێسە نامێ، نامێ هەورامی و هەورامانی بە شێوەو(هاورامی) و (هاورامانو لهون و هاورامانو تەخت)یش ئاردەن.

-بەرهەمێ (کرد کردستان و توابع):

بەڕێز ماموسا مەردوخ، چی بەرهەمەشەنە (کرد کردستان و توابع)، جە لاپەڕە(٩٤)، بەرگی دوەمەنە، نامێ (مامون بەگو ئەردەڵانی)ش ئاردێنە، کە ساڵەو(٩٠٠ک)، کۆچی دماییش کەردەن و شێوەو دابەشکەردەی وڵاتەکەیش سەرو کوڕەکاشەرە دیاریکەردەن، چاگەنە بەشو (بێگەبەگ)ی کوڕیش، کە هۆرامانو گوڵعەنبەر و شەمێران و هاوار و نەوسوڎێ مەگێرۆوە.

-مێژوو ئەدەبی کوردیی:

بەڕێز عەلائەدین سوجادی، پاسەش دان قەڵەم، کە ناوچەکێ هۆرامانی هەر جە دێر زەمانۆ، نیشتەجایێ بیێنێ، بە پێچەوانەو جافەکاوە، کە تاکو سەرەتاو سەڎەی ویسەمیچ هەر کۆچەریێ بێنێ، یانی شارەسانیەت جە هۆرامانەنە، زووتەر دەسش پەنەکەردەن، چەموو ناوچەکانو تەرو کوردەسانینە.

-سروودێ یارسانی:

ماشاڵڵا سوری، چاگەنە پاسەش پەی لوان، کە هۆرامان مەڵبەندێوە دینیەن و زوانەکەیچش بە نامێ (کوردی اورامانی) نامێ بەرۆن.

-بەرهەمو گورانی:

ئۆسکارمان، چی بەرهەمەنە کە بە نامونیشانو:

(KURDISH PERSICH FOR SCHUGEN BESONDERS KANDULAI, A VRAMANI UND OSKAR MAN MUNDART GURAN BADSHALANI)

چێگەنە، باس جە شێوەزوانی کەرۆن، کە نامێ هۆرامانی و شێوەو هۆرامانی مارۆ، شێوە زوانی هۆرامانی و کەندوولەیی و باجەڵانی، بە زوانو(گوران)ی قەڵەم مڎۆن.

-بەرهەمێ کوردەکا:

مینورسکی چی بەرهەمەنە پاسەش دان قەڵەم، کە (گوران)، زوانی سەربەڤێن، جە چن شێوە زارێ پێکئامان، پێسە(هەورامانی، کەندوولەیی، گاهوارەیی، کەلهوڕی، لەکی ڕێژاوی، بێوەنجی،...هتر)، شایانو باسین، ئانەو مینورسکی و ئانەو ئۆسکارمانی جە شکڵو دلێشانە هیچ جیاوازیێ نیشانە نمەڎان.

-بەرهەمو دایلێکتی ئەڤرۆمانو لهۆنی:

مەکەنزی، بە هامکاری(تەحسین حەمەمین سان)ی، جە بارەو هۆرامانی و زوانەکەیشۆ نویستەنش، زیاتەر شێوەو ڕیشەئەشناسیش وەرچەم گێرتەن، چاگەنە پاسەش پەی لوان، کە زوانو ناوچەکانو هۆرامانی، کوردی نیین، پەیلواکاو(مینورسکی و ئوسکارمان)ی پەسینۆ و ماچۆشاوە، گەرچی جە ڕوەو ڕیشەئەشناسیۆ، کەرەسێ ڕازوانییێ خاسێش دەسنیشان کەردێنێ.

-بەرهەمێ بەڕێز د. کەمالی:

دکتور کەمال فوئاد، نامێ دکتوراکەیش جە بارەو ماریفەتو پیرشالیاری و شێوە زوانو ناوچەکانو هۆرامانین، ئاڎیچ جەخت سەرو پەیلواکاو ئۆسکارمانی کەرۆوە.

-بەرهەمەکێ م. هۆرامانی:

محەمەد ئەمین هۆرامانی، جە فرەو بەرهەمەکاشەنە، زدایەتی پەیلواکاو(ئۆسکارمان، مینۆرسکی، مەکەنزیی، دکتور کەمال فواد)یش کەردەنۆ، بە بەڵگێ تێروتەسەلێ وەراوەرشاوە مدران، زیاتەر جە بەرهەمەکا(زارەکێ زوانی کوردی بە پیمانەو وەراوەری کەردەی، کاکەیی، فەرهەنگو ئێریان ڤاچی، واچی گورانی چکۆوە ئامێنە، مێژوو ڕاڕەو و زوانی کوردی، مێژوو هۆرامانی).

-بەرهەمە فارسییەکێ:

زیاتەرو بەرهەمە فارسیەکا، ئانێشان باس جە جوگرافیای کەران، هۆرامان بە نامێ (اورمان، اورومان، اورامان)، نامبەران، چانێشاچە بەرهەمو(توحفەی ناسری)ن، کە(میرزا شکرالله سنندجی _ فخر الکتاب)ی نویستەن، باس جە ناوچەکانو هۆرامانی کەرۆن، چا یاگاچە(هۆرامانو لهۆنی، تەختی، شامیانی، دزڵییێ).

-بەرهەمو(حدیقه ناصریه):

ئی بەرهەمە(علی اکبر وقایع نگار کردستانی) نویستەن، گەرچی نویسەر خەڵکو شارو سنەین، بنەڕەتەنە خەڵکو پایگەلانی بیەن، بە زوانی فارسی نویستەنش دەربارەو هۆرامانی و بەگزاذەکاش، جە دەمو زەمەنێنە نویسیان، کە سەوقاتی پەی(ناصرالدین شاه)، شاو سەردەمی، بە نامی (تاریخ الاکراد)ی کریان، نویسەر(کاتب = منشی)ی حکومەتو ئەردەڵانیەکا بیەن، جە شارو سنەی فەرمانداریشان کەردەن، بە نیازو یاوای بە پلێوە باڵا جە دەسەڵاتەنە.

-دەسخەتو(نژاد طائیفەی اورامان):

سەرپاکو ئی دەسخەتەیە، باس جە درەختنامەو فەرماندارا هۆرامانی کەرۆن، کە چن دەسخەتێنی، سوودی هامبەشی شان هەن.

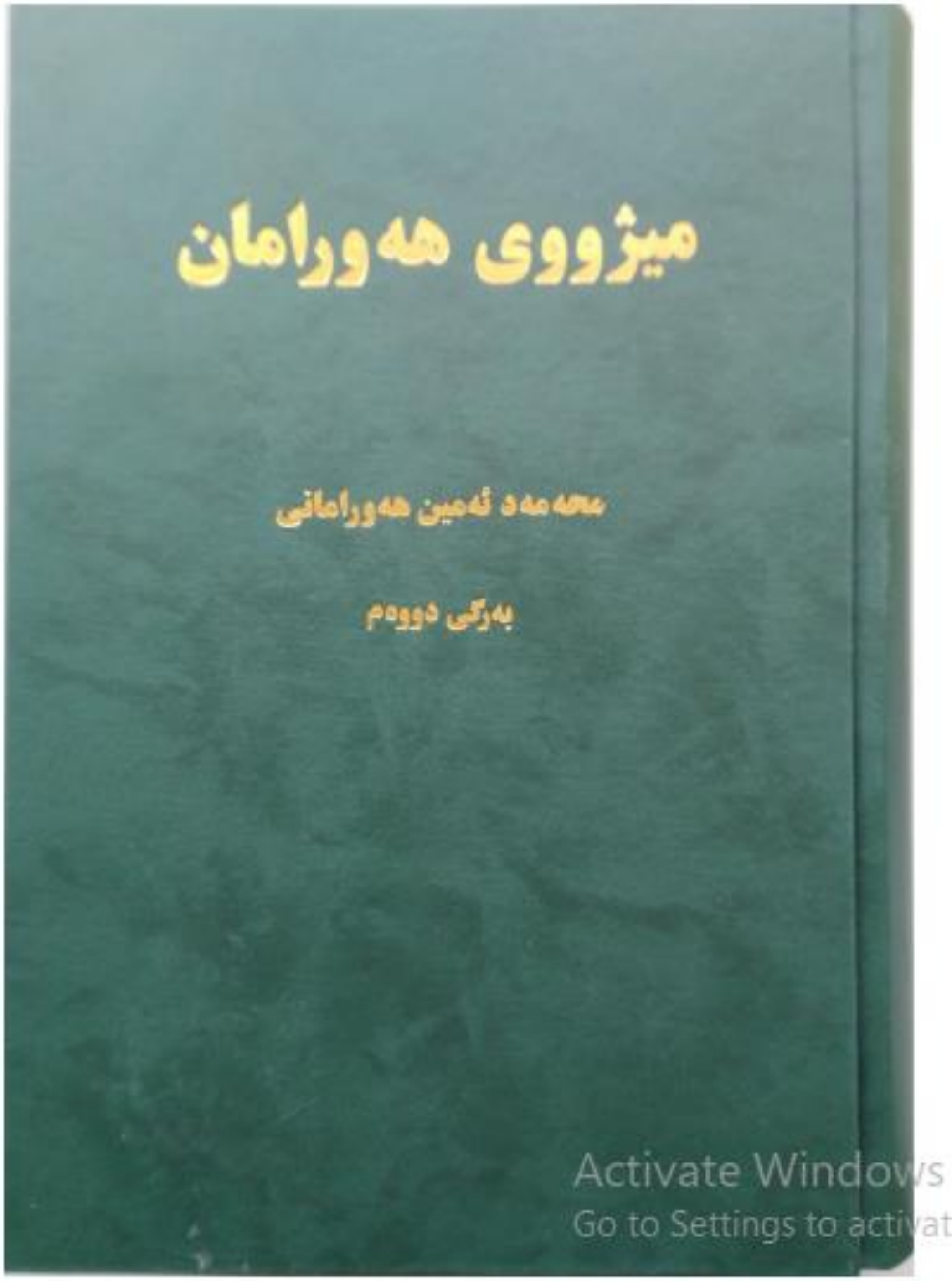

تاریخوو هۆرامانی

محەمەد ئەمین هۆرامانی

بەرگی دووەم

نەخشەو هەڵەبجە و هۆرامانی

*سەرچەمە: پەیامی هۆرامان... هادی ڕەشید بەهمەنی... چاپی دووەم ساڵەو ۲۰۰۳.

هۆرامانو وەرنیشتی، لهۆن دیمو عێراق

کوردایەتی جە هۆرامانەنە:

ساڵەو (۱۹٦۱ز)، وەختێ کوردایەتی شێوە شوڕشێش وەرگێرت، یانی شوڕشێ سەرتاسەری درێژخایەن، هۆرامانو پانیشتی(ئێراق)، باوشی و ئامێزش پەی گێرتۆ، هەرچن ناوچەکە جە(۳۳) دەگایا و شارەکڵا زیاتەر نیەن.

۱.وەختێ شۆڕشو ئەیلولی/۱۹٦۱زاینی خێزیا، هۆرامانیچەنە ئاڵاو شۆڕشی بەرز نریا، چوار بنکێ (مەخفەر)ێ پولیسی جە(تەوێڵێ، سوسەکانە، بێیارێ، خورماڵ) بێنێ، وەرپەرسو شورشی چی ناوچەنە مامۆسا شێخ حەمە ئەمینو عەبابەیلی بێ. شورشکەرەکێ وەڵتەر چەنی پولیسەکا مەخفەرو تەوێڵێ ڕێکێ کەوتێبێنێ، کە وێشان بدان دەسۆ، چونکوم گەر مەخفەرو تەوێڵێ گێریۆ، ئەوێ تەرێ گێرتەیشان ئاسانەن، دماجار بێجگە دوێ پولیسا، تەمامو چەکدارەکا وێشان دان دەسۆ، بەڵام دووەکەی تەر وێشان یاونا هەڵەبجە، پەی باوشەو میری. ئیتر هەتا ئاشبەتاڵ(۱۹۷۵/۳/۱٦)ی، تەوێڵێ و بێیارێ بنکێ هێزو خەباتی بێنێ کە سنووری جوگرافی هێزەکەی، جە پانیشتو پێنجوێنێ تاکو دەربەن بێلووله جە پانیشتو وەرنیشتو دەربەنیخانی.

ماوەو ئا چن ساڵەینە، وەرگیری جە ناوچەکەی کریان و پێسە ناوچێ ئازادێ پارێزیان، هەرچن شاڵاویٚ سەربازیێچش پەی کریێبا، وەڵتەریچ، خەڵکو ناوچەکەی، جە ساڵە وەڵینەکانە، وەرگیریشان جە شاڵاوە درێانەکا دژمەنی کەردەن، پێسە شاڵاوەو ساڵەو(١٩٦٤ز)، بە فەرمانداری(زەعیم سدیق)ی، کە بە درێەیی ئەشناسیایٚ.

٢.نمونەو جەنگ و وەرگیریٚ: جەنگو پردەو زەڵمی:

پێشمەرگێ هێزو خەباتی کە مەڵبەندشان (تەوێڵێ و بیاریٚ)بیٚ، زمسانو (١٩٦٤ز)، پەلامارەو شارەسانو هەڵەبجەیشان دا، ماوەو دویٚ حۆتا جەنگ چەنی سوپا، هەم جاشەکا بەردەوام بیٚ، بێجگە مەخفەرو پولیسی، تەمامو شاری ئاما چێردەس، دماتەر میری بە تەیارە، چن جاریٚ بۆمبا وارانو شاریش کەرد، لیواو(٢٠) بە پانزە ڕویٚ ئینجا شارەزوورۆ یاوا هەڵەبجەو شارش دەسو پێشمەرگەینە بەرئارد. پردەو زەڵمی، جەنگێ قارەمانانە کریا، چەکو پێشمەرگەی تەنیا تفەنگ بیٚ، بەڵام دژمەن زیاتەر جە پاێزە تانکا و یەریٚ هەزار سەربازاو چنێن جاشا، بەشداریٚ بێنیٚ. چا جەنگەنە پەنج پێشمەرگێ شەهیدێ بییٚ، کە(حەمە گوڵپی)، شەهیدێ دیاربیٚ چەنەشا.

حەمە گوڵپی، پێشمەرگەو شوڕشو ئەیلوولی بیٚ، وەهارو ساڵەو(١٩٦٤ز)ی، گیانو وێش، بەخشا بە نیشتیمانی. گوڵپ دەگێوە گۆریٚ هۆرامانینە، مەگنۆ پانیشتو وەرکۆتو خورماڵی. قەبرسانەکەو بیاریٚ، بڕێشان قەبریٚ پێشمەرگەکا هێزو خەباتینیٚ، دیارەن زەرەرو دژمەنی، چن قات بییەن. دمای جەنگو پردەو زەڵمی، ئیتر ڕاو مێانو هۆرامانی و سلێمانی گیریا.

٣.ناوچەو هۆرامانی، بەردەوام یاگێ ئەمینەو پەناگێوە خاسە بیێنە پەی خەڵکە ئاوارا، چنێن جاریٚ خەڵکو ناوچەکانو هەڵەبجەی و سلێمانی، ئەنجامو جەنگی و ستەمو دژمەنی، پەناشان پەی ئاردەن، دلیٚ باخو تەڵانەکانە نیشتەجاییٚ بیێنیٚ، بە دیاریکریایی جە شۆڕشو ئەیلوولی، ساڵەو (١٩٧٤ز)ی. دیسان وەختێ ساڵەو (١٩٧٥ز) شۆڕشو گوڵانی خێزیا، خەڵکو ناوچەکانو هۆرامانی، دلیٚ گردو پارتە کوردیەکانە، بەشداریشان کەرد، تەنانەت تاقمێ چەکدارشا جە خەڵکە بە تەمەنەکا وەشکەرد، پێسە وەرگیری میللی.

باسو چن یاگێ هۆرامانو وەرنیشتی (لهۆن/ دیمو کوردەسانو عێراقی)

نەخشەو چن یاگێ هۆرامانو وەرنیشتی(لهون، دیمو کوردەسانو ئێراقی)

ڕۆخانەو دەرەکێ هۆرامانو لهۆنی، دیمو کوردەسانو عێراقی:

١-**سەرچەمەو زەڵمی**: سەرچەمەو ئاوەکێ، تاڤگەو زەڵمین، کە دلێ قەڎو کەشو هۆرامانیۆ جە دەلاقێوە(٢،٥* ٤)مەتری، جە بەرزی ١٥٠ مەترا پڕۆرە وار، چاگەیچۆ بە دەرەو زەڵمیرە، میانو دەگاو زەڵمی و دەگاو ئەحمەڎئاوایرە ڕەڎەبۆن، دلێ شارو خورماڵیرە ویەرۆن، دمای بڕیەی ٦ کلم، مجیۆرە ڕۆخانەو دەربەنیخانی، چاگەنە پردێش سەرۆ وەشەکریێنە، کە جادەو مپیانو سلێمانی و هەڵەبجەی پەوەرە بەسۆن(پردەو زەڵمی).

٢ **دەرەو بیاری**: ئاوێنە، جە هۆرقۆڵیاو چن هانێوە، نزیکو دەگایەکاو(کەیمنە، بیرواس، هانەگەرمڵە)یۆ سەرچەمە گیرۆن، مەگنا دیمو وەرنیشتو کەشو هۆرامانی، دلێ شارەدەگاو بیاریرە ویەرۆن، دمای جیائاستەی دەگایەکاو(بنجۆدرەی، دەرەقەیسەر، خارگیڵان)ی، جە دامانو دەرەو زەڵمیۆ، مجیۆرە ڕۆخانەو دەربەنیخانی.

٣-**دەرەو تەوێڵێ**: دیمو وەرنیشتو کەشو هۆرامانیۆ، سەرچەمەو چن هانێوە هۆرقۆڵیان، سەرەتا دەرەو زاوەری و ئاوپسەری، دلێ شارەدەگاو تەوێڵنە تێکەڵێ بان، دەرەو تەوێڵێ وەشکەران، ڕوەو سەرنیشتو وەرنیشتی ملۆ، دەگایەکاو{سوسەکان(سێسەکوان)، پاڵانیا، جاور، هاوار}ی، جە دەسی ڕاسۆ جیامازۆن، دمای بڕیەی دەگاو(گریانەی)، مجیۆرە ڕۆخانەو سیروانی.

-ئاو و هەواو هۆرامانی:

ناوچەو هۆرامانی. مەگنۆنە میانو دوە هێڵو پانی ژمارە: ٣٥،٣٥(سی و پەنج پلێ و سی و پەنج دەقێ) جە پانیشتۆ، ناوچێوە شاخ و داخیەن (کەش و کۆیین)، بەرزیش جە ئاسو دەریایۆ(١٢٧٠ تا ٣٣٩٠) مەترین، یانی بیەی ئا کەشا، مەڵامەتێن پەی گلدایۆ هەوای شۆداری، کە جە دەریاو میانیۆ هۆرکەرۆن، دیسان وارای ۋەرۋە و ۋارانێ فرەی، سەرچەمێن پەی ئاوەو هاناواو چێرزەمینی و دەرەکا، سەرو بنەماو ئینەیۆ، مەتاومێ ئاو و هەواو ناوچەو هۆرامانی پی تەرزە بشناسمێ:

جە زمسان و وەهارەنە:

کویسانەن، سەردەن، پلەکێ گەرمای جە مانگەکا(ئارگا و ڕابڕان)ینە، وەزارە پەی(١٠-٢٠) چێر سفری، ۋەرۋەو ۋارانێ فرەش چەنە وارۆ، کە هۆکارەن پەی بەستەی ڕاوبانەکا ئێ ناوچەیەو بڕیارەیشان جە ناوچەکانو چواردەوریشان.

جه هامنەنە:

بێ ۋارانەن، پلەکێ گەرمای ئیێێ مێیانو(٢٠-٣٥)پلانە، فێنکەن و گەرماکەش میانیەن، بەشێ فرەو ێ ناوچەیە، بە حوکمو سرووشتەکەیش، جوان و دڵگیرەن، یاگە سەیرانەن.

ۋاکێ ناوچەو هۆرامانی:

١-**ۋاو وەرنیشتی(ۋاو زمسانەی و وەهارەی):**

ۋایێوە شۆدارەن، جە زمسان و وەهارێنە، جە دەریاو مێدەتەرانیۆ، ڕوەو ئێگەی هۆرکەرۆن، بە یاوایش بە ناوچەکەی، مەبۆنە بە هۆکارو وارای ۋەرۋە و وارانێ، هەر وەخت، بە هەر مەڵامەتێوە، هۆرکەردەیش دماگنۆن، یام کەم بۆن، مەبۆنە هۆکارو کەم ۋارانێ و وشکەساڵێ، یاوای ۋاکەی جە دەریاوە پەی ناوچەکەی(٧-١٠) سەعاتێ خواینۆ، ئانەیچە یاردیدەرەن پەی زانای، یام وەرۋینی کەردەی کەشو هەوای، وەڵێ یاوایش بە هۆرامانی.

ئابووری:

کۆڵەکە ئابووریەکێ چی ناوچەنە، دیارێنێ، بە پاو سرووشتو ناوچەکەی، مەرزیێنێرە. تەرزەو ژیوای خەڵکو هۆرامانیەن کە بنەماو کۆڵەکە ئابوورییەکاش چی ناوچەنە نیانەرە،(باخڎاری و پیشە دەسییەکێ و ئاژەڵداری و کشتوکاڵ)، جە سەرەکیتەرین و دیارتەرین کۆڵەکە ئابوورییەکانێ جە ناوچەکەنە.

١.**باخڎاری:**

وەڵتەر هۆرامانما، پێسە ناوچێوەکەش و کۆداری ئەشناسا، یانی ناوچێوە ئاودارەن، پەی باخڎاری گونجیان، بەڵام پێویسش بە هونەری، هەم هێزو هەرمانێ هەن. کەرەسێ هەرمانکەردەیچ تەنیا دەس و مەچەکو مرۆڤیەن چەنی چن ئامێرێ ساڎەی پێسە(زەنگەن، خاکەنازە، نوێڵ، ....هتر).

تەڵانە:

وەشکەردەی دیوارێ بە بەرزی(١-٤)مەترا، بە درێژی(١-٣٠)مەترا، بە پاو یاگێ باخەکەی، جە یاگێ لێژەنەو پەڕکەردەیۆ پەشتەو دیوارەکەی بە خۆڵە(خاک)، پانی تەڵانەکێ(٢-٦)مەترێن، گەر بانو تەڵانەکێ پان بۆن، ئانە دوێ جوێش پۆرە بەراوە، فرەوجاریچ، بنەو دارەکا، کەران بە کیارەو (سەوزە و تەماتە)ی. تەڵانێ جە دامانۆ پەی سەری نریان، یانی پێسە پلەکانا سەرمەگنان. سەری باخەکەیۆ، جە ئاسێ بەرزۆ، ئاوەو هاناوا لادریۆن، بە جۆەی زراعیە، یام

هاکەزاییە، مەیاوناش پەی تەڵانەی سەرینی، چاگەیچۆ تۆزبەعەشکەران ملو تەڵانەکارە پەی واری، کە پیسە تاڤگەی پڕۆرە ملوو تەڵانەکارە.

ساڵەو(١٩٢٣ز)، ئەدمۆنز گەشتێ مەکەرۆن پەی تەویڵێ، جە یاداشتەکەشەنە، ئەپیسەش نویستەن:

شیوە، یام هونەرو دابەشکەردەی ئاوی ملوو باخەکارە، جە وەڵینەکاشاوە پەیشان مەنەنۆ، تاکو ئیسەیچ پارەویشکەران. بەبێ ئانەی مافو کەسی بۆریۆن، یام هیچ گرفتێ ڕووە بدۆن. دابەشکەردەی ئاوی جە شارەدەگاو بیاری و تەویڵێ، بە عەینو دەستوورییەن، بەڵام یاگێ سەرچەمەو ئاوەکیشان جیاوازەن، پی تەعرە:

جە تەویڵێ، جوێ گۆری بە نامی(شاجو)ی، جە خاکو تەویڵینە هۆرکریۆن و قەڤپاڵو کەشیرە سنوور برۆن، تاکو مەیاوۆن بە دەگایەکاو هەردووە شۆشمی (هۆرامانو دیمو ئێرانی)، بەڵام جە بیاری جیاوازەن، سەرچەمەو ئاوەکێ جە(هۆرامانو دیمو ئێرانیۆ) هورکریۆن، چاگەیچۆ مەیاوۆن بە باخەکا بیاری، ئانەیچە یەکپارچەیی خەڵکەکەی سەلەمنۆ کە یەک نەتەوەنی. وەختێ وەراوەریی کەرمی مپیانو هۆرامانی و ناوچەکاتەرینە، هونەرو هەم دەسڕەنگینی هۆرامیەکاما پەی بەرمەگنۆن، ناوچەکێ تەری ئینێ تەختانینە، ئاویشان نزیکەنە، کەچی سەلیقەو باخ نیارەیشان نیەن.

ا/باخداری:

***درەختی وپڕس، کەشی، سرووشتی.**

***درەختی دەسڕەس، مروڤ ڕەس.**

***وپڕەسی:** درەختە ڤپڕسەکێ، مەگنا بەرزی(١٨٠٠)مەتری جە ڕووەو دەریایۆ، چا بەرزییەنە، سنوورو درەختی، هەم گیژاو و گوڵی کوپسانی دەسپەنەکەران، ئا ناوچە سەڤا نەوەڤش مەگنۆ سەری ئا بەرزییەیۆ، یانی چن جۆری درەختی کەشیی چی ناوچەنە هەنی پیسە:

١-دار قەزوان(ۆەنی):

دارێ گۆرەن، بەرزیش مەگنۆ مپیانو(٣-٧)مەترا، گەڵاڕیزەن، وەرگەگیرەن، بە تەمەنەن، کۆتاو وەهارینە بەرگیرۆن، کە (قەزوانی فەریکینی)، بە سەوزی مەوریان، کریانە دلێ دۆی، گەر قەزوانەکێ دارەکۆ مەنووە، ڕەقەبۆن. دماتەر چەنی (تفا)، دلێ هاوانینە کواشان، واردێوە لەزەتیشان چەنە وەشکەران، کە شیرین و چەربەن.

سوودێ تەرو دارەوەنی، بەردای وڕەنە تاڵەیەن، کە دماتەر وڕەنی وبمانەش چەنە وەشکریۆن. وڕەن کەردەی، کارێ گرانەن، پاسە باوەن. گەر کەسێ واچۆن ئای هیلاکەنا! ماچان: ئەجو وڕەنش کەردەن.

وڕەن کەردەی، پروسێوە قورس و گرانەن، بە زامڎارکەردەی قەڎو دارۆەنەکەی بە تەۆەرزین دەسپەنەکەرۆن، (ئۆساو لەلەدەری کەرۆش)، دماتەر وەشکەردەی کوچەڵا بە هەرە سووری گریکدارە بنەو یاگە زامڎارەکانە، (ئۆساو کوچەڵەبەسی کەرۆشان)، نەفەرێ تەر پەنەش ماچان(وەردەس) کە هەرە سوورەکێ مدۆ دەسو کوچەڵە بەسەکەیۆ، هەنگامەی دماینەیچ، کۆکەردەیۆ وڕەنە تاڵەکەیەن و پۆختەکەردەیش و گریناییشەن.

٢-**درەختو براڵۆی:**

درەختێ مێانیەن، بەرزیش(٢-٤) مەترەن، گەڵارێزەن، بنەشۆ قەڎێ زیاتەرش هەن، تۆکڵو دارەکەی قاوەیێ جوانی بریقەدارەن، جە لقەکاش(گۆچانە، داردەس، کوتەک) وەشکەران، دارێ بەردارەن، بەرێ خڕی ڕەنگاوڕەنگی گولانەی تۆمڎار گێرۆن، کە ڕەنگەی (سیاوە، زەردە، سوورەش) هەنە، سەرەتاو هامنینە مەیاوۆن، بەرەکەش چن سوودێ تەندرووستییش هەنی، پێسە(ڕێکۆستەی عادەو ژەنی، پاککەردەیۆ سینەی جە چڵکی، پەی تاڵەی(سپڵ)، هەستەکا(هەسی) بەهێزی کەرۆن).

٣-**بەلوو:**

بەرزیش(١-٣) مەترێن، گەڵارێزەن، وەرگەگیرەن، تەمەن درێژەن، جە کۆتاو هامنینە مەیاوۆن، بە دارەکەی ماچان(نەرە)، بە بەرەکەیچش ماچان(بەلوو)، جە سەردەمو گرانینە، هارپانو کریان بە نان، سوودی تەندروستیش هەن(پەی مایسیریا، لەم لوای یام ڕەوانی) بەکارئامان. گەڵاو نەرەی پەنەش ماچان(هەژگە) پەی سەرگێرتەی کەپری و وەشکەردەی(پەچە) و ئاژەڵی جە هامنینە.

٤-**چەقالی:**

دارێ مێانیەن، بەرزیش(٢-٥) مەترێن، گەڵارێزەن، دڕەیینەن، بەردارەن، بە فەریکەیی، یام دمای وشک بیەیۆ، بەرەکەش مەۆریۆن.

٥-**بلچی:**

مێانیەن، بەرزیش(٢-٤) مەترێن، گەڵارێزەن، دڕەیینەن، بەردارەن، تۆمڎارەن، جە کۆتاو هامنینە، بەرێ(زەرد و سوور) مەگێرۆن.

٦-کەتیرە، جەوی،سرێشە، هەنگووژاوی:

درەختێ باڵا کوڵەن، بەرزیش(٢٠-٥٠) سانتیمەتران، بە گیژاویچ نامش بەران، گەڵاو لقەکێش توپەڵی و پەڕێنی، ۋڵێ چەرمی مەگێرۆن، ڕەگەکەش پێسە دەرمانی بەکاربریۆن، بەرو ئی دارەیە کەتیرەن، پی تەرزە:

قەڎی دارەکەی، بەرزی (١٠) سانتیمەترا جە زەمینیۆ مەبڕان، چواردەورش پاککەراوە و چاڵیش کەران، دمای ماوێ لینجاوێ بەرکەرۆن(کەتیرە)، دمای وشک بیەیۆش، مەگنۆرە وار بنەو دارەکەی (دلی چاڵەکی)، ئیتر کۆشکەراوەو مەورەشاش.

٧-تایلی:

دارێن پەی سۆتەی بەکارش ماران، فەسڵو زمسانینە قەڎەکەیش براوەو پارچەپارچەش کەران پەی دلی سۆبەی.

جاران بەرو(تایلی) پەی چارەو نەوەشی تاعوونی بەکارئامان.

بێجگە ئانێشا کە باسمان کەردی، چنێن گژووگیژاۋی هەنی کە پەی ۋەیکەردەی(ئاژەڵی، وڵاخی، بەرزە ۋڵاخی) بەکارمەیان، چەنی چن سوودێ تەندرووستیشان پەی مروڤی، ئانێچشا کە زیاتەر بەکارمەیان، پێسە(گەبڵە، سێڎارا، گەزەنی، پوۋینە، گۆزروانە، پسڵ، بەرگەمی، غازی، ڕیۋاۋی، شنگی و هاڵەکۆکی، بەڕەزا، پیچکی، کنیۋاڵی، هەزبی، پەڵپینە،....هتر).

(هەلچی)چ جە ڕوۋە زانستیەکەیشۆ، یۆنە جە ڕوۋەکەکا، پەی ۋاردەی، خوراکێ وەشو بە سوودەن.هەلچی چن توخمێش هەنی:

یەکەم: توخمو ئاگاریکەس:

ئی توخمە چن جۆرێن:

١-هەلچە دارانی: چا یاگانە مزیۆ کە دارو سنۆبەریش چەنەن، بۆێ تیژەش هەنە.

٢-هەلچە کۆیی: دمای مانگەو تەموزی، یاگە دەشتاییەکانە مزیۆن، پانەیرە مشناسیۆۋە کە ئەڵقێوە تەنکە ئینا سەرو قەڎەکەیشۆ.

٣-هەلچی کشتوکاڵیی: بەروبومێ کشتوکاڵین، خەڵک منیۆشان.

٤-هەلچەو ئەسپا: هەلچێ گۆرێنەو تامو (ۋامی) مڎۆن.

٥-هەلچی ناوچەو هۆرامانی: چن جۆرێنی:

(هەلچەو دلی لۆی، هەلچەو کەما، هەلچەو تاڵینوسی، هەلچەو دلی گێۋاۋی، هەلچەو بنەو ۋەزا، هەلچەو بنەو نەرەی، بوومەترەکە)، گردشان پەی ۋاردەی مشیان.

دووەم: توخمو کۆپرانییەس:

فرێشان ڕەنگەشان سیاۋەنە، قەترە قەترە ئاۋێ سیاوەشا چەنە چۆڕیۆ، فرێشان سەرو پاشەڕۆ ئاژەڵی، یام خوراکێ گەنایۆ مژیوان، تەنیا ئا جۆرەشان مەۋریان کە ڕەنگەشان چەرمێنە، مەشۆم خاس گریان ئینجا بۆریان.

یەرەم: توخمو ئارمیلاریای:

ئی توخمە زیاتەر بە چواردەورو بنەو درەختی و سەرو لق و پۆپە ۋشکەکاشاوە مزیان، ڕەنگەشان هەنگۆینیەنەو تامشان وەشەن، وەرو ئانەی پەنەشان ماچان(هەلچە هەنگۆینیێ) پەی ۋاردەی گونجیێنێ.

چوارەم: توخمو ئەمانیتای:

فرەو جورەکاشا زەهراوینێ، پێسە(هەلچە تووتانێ)، هەرکەسێ بوەرۆشان نەۋەڎ دەر سەڎ مرۆن.

خەڵکو هۆرامانی پێسە باوێ وێشانەی، جە وەهارێنە، جە وەختو ۋارانی و هۆرەبرووسکانە یەکسەر ملان پەی کەشا، پەی هەلچا، شارەزاێێ فرەشان هەن جە جیاکەردەیۆ هەلچە خاس و خرابەکانە.

(**لۆ**)، یۆن جە ڕووەکە گێۋاۋیە ۋەرزیەکا، یاگێ سەختەو کەش و کۆنە مرسۆن، گەڵاکێش باریکێ و سۆزێنێ، پەخشانێ مەبان، شێوەشان پێسەنە(شەعر بەنات)ی، ئا یاگێ کە لۆشا چەنە سۆزبۆن، پەنەشان ماچان(لاس)، وەڵێ ئانەی زەردبۆن، هۆرامییەکێ بڕاش، پا کارەیە ماچان:(لۆکەندەی)، دمای کەندەی بە(ملۆ) کریۆن تا ۋشک بۆۋە، دمای ۋشک بیەیۆیچ، کێشە و گێرەش کەران، ئینجا فاڕاشۆ پەی دلی کاڎانی، پێسە خوراکێ بە سوودی فەسڵو زمسانینە مڎاش بە بەرزە ۋلاخی، کە بەرهەمەکەشا فرەتەر، هەم بۆ ۋەشتەر بۆن.

***درەختە دەسڕەسەکێ:**

١-**سوورەچنار:** دارێ بەرزەن، (٥-٥٠) مەترەن، بەتەمەنەن، گەڵاڕێزەن، بە نەمامە منریۆ، بەرێ سەوزی خڕی شێوە هەڵماتیش هەن(گزگل)، پەی جوانی و سەیێ مەنریۆ، سوودی

تەندرووستیش هەن، (تۆکڵو دارەکەی مەکواو وردش مەکەران، چەنی سرکەی تێکەڵش کەران پەی زەحیری)، ڕەگەکەیچش پەی مارانگازی سوود بەخشەن.

٢-**سپی چنار:** بەرزیش(١٠-٢٠) مەترەن، گەڵاڕیزەن، ساڵانە لقە وارینەکاش مەبڕان پەی باڵاکەردەیش بە ڕێکی، بازارەنە ڕەواجش فرەن، پەی دارەڕاو یانەی، پەی پیشەسازی، دارێوەن بە قەڵەم فرەبۆن.

٣-**وەزی:** دارێ مەزنەن، بەرزیش(٤-٤٠) مەترەن، بەتەمەنەن، وەرگەو سەردا و سۆڵەی مەگێرۆن، گەڵاڕیزەن، بەردارەن، بە نەمامێ فرەبۆن، سەرەتاو فەسڵو پایێزینە بەرش مەیاوۆن پەنە، تۆکڵو دارەکەی سوودی تەندرووستیش هەن، قەڎو دارەکەی جە پیشەسازینە بەکارمێ، بەرەکەش(کاکڵە)، پەی واردەی، پەی دڵی شیرینی، چەنی(تفا) مەکواشان، واردێوە چەرڤی شیرین بەرهەم مێ، کە مروڤ ئیسفاڎەش چەنەکەرۆن.

٤-**تفی:**

دارێ بەرز و مەزنەن، بەرزیش(٥-٣٠) مەترەن، بەتەمەنەن، گەڵاڕیزەن، بەردارەن، بە نەمامە فرەبۆن، سەرەتاو هامنینە بەرەکەش مەیاوۆن، بە تەڕی مەۋریۆن، یام مەڕێزناشاو وەرو ۋەریۆ وشکێشان کەراوەو هۆرشان گێران پەی زمسانی، چەنی دۆی مەۋریان.

بە گرینایشان، دۆشاو وەشکەران(دۆشاوۆ تفا)، گەڵاو تفێ واردەو ئاژەڵین، هەم پەی وێکەردەی کرمێ ئاوریشمیێ.

تفی چن جورێش هەنێ، {شاتوو(تفە ڕووەنێ)، تفە بێ پێشێ، تفە سورێ، تفە تارانییە(دنە گۆرێ)}.

٥-**مێۆی(هەنگووری):**

دارێ وێ هۆرواسەنە، بنەو درەختێوە تەرینە مەنریۆو ملۆش پۆرە، یام وێش هۆرواسۆن بە بەرزی دارەکەیرە، بە تەمەنەنە، گەڵاڕیزەنە، بە قەڵەم فرێ بۆن، بەراوە و دەیمیەیچش هەنە، چن جۆرێش هەنە(چیچەڵێ، زوورەسی، یاقوتی، دەرەبۆڵە، لەقلەقە، کشمیشیە، سەرەقوولێ، کوردە کوژە،...هتر، بە ڕەنگەیچ، سیاوە و سوورە و چەرمێش هەنە.

هەنگوری، زیاتەر بە تەڕی مەوریۆن، وشکەیچ کریۆوە(هەچکوچی)، دوشاوش چەنە وەشکریۆن، جە دوشاوەکەیچ(باسوق) وەشکەران، سەرەتاو پاییزینە مەیاوۆن، بڕێچش سەرەتاو هامنینە مەیاوۆن.

٦-**هەنار:**

درەختێ مێیانیەن، بەرزیش(٢-٦) مەترێن، گەڵارێزەن، بە قەڵەم فرەبۆن، سەرەتاو پایێزینە مەیاوۆن، یەرێ نۆعێش هەن(تش، شیرین، مەلیسی)، جە هەنارە ترشەکا ڕۆگنار مەگێران، دەگایەکاو(شەڕەکانی نزیکو نەوسوڎێ، دەگاو گراڵێ پاڵو پاوەی بە هەناری بەنامبانگێنێ.

٧-**هەنجیر:**

مێیانیەن، بەرزیش(٣-١٠) مەترێن، گەڵارێزەن، بە قەڵەم منریۆن، دلێراسەو هامنینە مەیاوۆ پەنە، چن جۆرێش هەنێ(شا هەنجیر، زەردە هەنجیر، کۆچەکاو، ...هتر).

هەنجیر بە تەڕی و وشکی مەۋریۆن.

لەپۆرتێ: چن ڕیزێ هەنجیری مەنریاوە سەرو یۆتریێ، دلێ ئاردانە وەشێشان کەران پێسە خەپلا، دمایێ وشکێشان کەراوە پەی زمسانی.

هەنجیر دەرمانەن، پەی نەوەشی پووکێ، دمای وشککەردەیۆش هاڕاش، چەنی شۆتێ تێکەڵش کەران، بە غەرغەرە پەنەکەردەیش، سووڎ بە پووکێ مەیاونۆ. دیسان پەی زامی بەکارمێ و زوو سارێژش کەرۆن.

چنەها درەختێ دەسڕەسێ تەرێما هەنێ، پێسە(بەیێ، مرۆ، هەشتاڵۆێ، شێڵانێ، هەڵوچێ، ساوێ،....هتر).

ب/ **پیشەسازی دەسی:**

بە مەڵامەتو سەردی و ۋارای وەرۆێ جە ناوچەو هۆرامانینە، فەسڵ و زمسانی ڕابڕانەن، یانی ئاموشۆ سەختەن، پەوکەی خەڵکو ناوچەکەی یانەنە مەناوە، بەڵام نەک بە گۆشەگیری، بەڵکوم وێشان خەریک کەران بە کاری دەسی، یام پیشەی دەسی، ئانەیچە زرنگی و وریایێ ئا خەڵکەیە نیشانەمڎۆن. سوود وەرگێرتەی جە وەختە بەتاڵەکا، نیشانێ زینەیێ تاکی، هەم خانەوادەی و کۆمەڵێن، خەڵکو هۆرامانی هیچ وەختێ بەتاڵێ نەبیێنێ، یانەیچەنە خەریکێ هەرمانکەردەی بیێنێ، **ئا کارە دەسیێ کە کەردێنێشا:**

کڵاش چنیەی، مەوجەو جاجم کەردەی، چوخەڕانک ۋراستەی، تاشای و وەشکەردەی کاسە و چەمچە و شانەی جە داری، چنیەی کلیتێ و کڵاوە و گۆرەوا، دمای گوزەرنای فەسڵو سەردای، ئا بەرهەمێ کە کۆشاکەردێنێ، بەراشان پەی شارە نزیکەکاو ورەشاشان، پەی پێویسیەکانو ڕوانەیشان.

پیشەسازیە دەسیەکێ:

١-جە پەڕوە کۆنا و نەیی، کڵاشی دروسکەران:

چێرە کڵاشی، جە پەڕوە کۆنا دروسی‌کریان، کە مادەی خامەن، مەشۆم جە لۆکەی وەشکریابۆ، کەرەسی تەری بەکارمەیان، پێسە(پۆس، پۆسو گاوی کە تەمەنش جە ٣ ساڵا کەمتەر نەبۆن، کێرکەڵەگا کە تەمەنش یەری ساڵی زیاتەر بۆن، موۆی بزی، بزماری پاڵەیا، نەی چەرمی جە لۆکەی).

کڵاش، ڕەنگە پەی یەکەمجاری جە شارە دەگاو(نۆدشە)ی وەشکریابۆ، بەڵام دماتەر جە تەویڵی بە دەسڕەنگینی حاجی ئەبوبەکری خاستەری و جوانتەری کریێ، بە تەرزێ، هونەرو کڵاش چنیەکەیش بی بە نامبانگێ پەیش، کڵاشی ئەبوبەکری نامداری و گرانتەرینەنی.

چن سەرنجێ دەربارەو کڵاشە هۆرامیا(چێر پەڕۆی، کڵاشی گیوەیی):

*کڵاش پاپۆشێ هامنیەن، پەی وشکانییەن، بە تەرپیەی خرابیۆن(لار و گێڕ) بۆن، گەر پارێزگاریش چەنەکریۆن، وەرگەو چن هامنێ گێرۆن، گەر گیۋاو باری چێرەکەشەرە سافتەر و پتەوتەربۆن.

*هەردووە تاکەکە چوون یەکێنی، گەر تاکەوتاک کریان، گرفت نیەن، بەیناو بەین گەر تاکەوتاک کریانە خاستەرەن.

کڵاش پاپۆشێ فێنکەن، قاچ بووە نمەکەرۆن، پا بە تەختی مەنریۆرە، گرفتو تووشبیەی فەقەراتی کەم کەرووە، ڕەوتش گورج و گۆڵەن.

*کڵاشی قەڵتاخ، پێسەنە قۆنەرا، سەرو چێرە لاسێقیۆ، یام قەڵتاخیۆ چنیان.

٢-جە **پەژمی(مەرەز)ی**، چۆخەرانک وەشکریۆن، پەژمەکە ڕێسیۆ، تا باریکتەربۆ، چۆخەڕانکەکە جوانتەرەن، ڕەنگەی چەرمی و سیاوە و سوورەش هەنە، وەڵێنە پەژمەکە ڕێسیۆن، دمایی جۆڵا منیۆشۆو کۆتێش مڎۆ وەنە، چۆخەرانکو هۆرامانی زەریفەن، پێسە واچیان:

دەستی شکاوم بۆ خوریەکانی بۆ ڕانک و چۆخەی لای هەورامانی

٣-جە **خوری و مووی**، جاجم، پۆپەشمین، بەرماڵ، مۆجە، قالییە، بەڕە، لباد، فەرەنجی، مێزەرە، گورەوی، پووزەوانی، دەسکێش، گڵێمە، وەرێسە، خورج و خەروار....هتر چنان و وەشکەران.

٤-جه **ئاسنی**: خەنجەرە، کاردی، داسە، کرێڵ و قفڵ، تەوەرزین، ساج، سۆبە،...هتر وەشکەران.

٥-جه **داری**: قەڎو دارو(وەزی و تفی)، تەختێ مارارە، پەی وەشکەردەی:

بەرە، پەنجەرە، دیمەکێ پەی دلی دیواری، پنی، چەمچە، قاپ، شانە،....هتر.

٦-جه **چلو ئەرخەوانی و میکۆلی**(قوڵینە، تەیکە، نانەشانە، قەفەز، سەبەتە، چنگڵە،..هتر) چنان.

ت/ ئاژەڵداری:

چن جۆری ئاژەڵی جه ناوچەو هۆرامانینە، ۋێکەران و سوودشان چەنە وەرگێران، پەی سواری و باربەردەی، یام پەی بەروبوومەکەیشان، پێسە(هەسەرە، هەر، ئەسپ، بزە، گاوە، مەی،...هتر).

جه باڵداریچ(ژەرەژی، کەرگە، قەل، سۆنی، قازی،...هتر).

چن گیانداریٚ کۆییچ جه ناوچەو هۆرامانینە پێویێنی، پێسە(شێر، پڵنگ، وەرگ، سووچەڕ، مەی، بزە، ڕواسە).

هۆرامان بە بارو سرووشتەکەیش فرە گونجیا نیەن پەی ئاژەڵداری، ناوچیٚ سەختەن، لەۋەڕ چەنەش کەمەن، کەشەکێش جه بەشێ فەسڵەکانە بە ۋەرۋە پۆژێێنێرە، گەر خانەوادێ ئاژەڵیٚ فرەش بۆن، مەشۆم پەی چن مانگیٚ دلی گۆڕانە بازۆشۆ، سمەری و ۋاردەشان پەی هومار کەرۆن، پێڎاکەردەی یاگێ مەنەیۆ ئاژەڵی(گۆڕ) و پێڎاکەردەی ئالیکی، کاریٚ زەحمەتو گرانەن، پەوکەی ئاژەڵداری جه هۆرامانەنە هەم زەحمەتو هەم سنووردارەن.

پ/ کشتوکاڵ:

کشتوکاڵ، زەمینی بە پیت و ئاودارش گەرەکەن، هەرچن هۆرامان، زەمینش فرە تەخت نیەن، بەڵام بە پیتەن، یاگیٚ کوێسانییەن، ئاویچش فرێنە، پەوکەی خەڵکەکەش بە ئازایی وێشان، زەمینەکێشان تەختێ کەردێنی و نەمامێ تازێشان چەنە نیێنی، بنەو نەمامەکایچەنە، کیاریشا کەردێنە، بەشو پێویسی وێشان.

بەروبوومی هامنە:

تەڕەکاڵو هامنەی، پەیسە(تەماتە، بامیە، خیار، شووتی، باینجانی، کوولەکێ، تفە فەرەنگیی)
کەران، ئانەی جە وێشان زیاڎبۆن، ورەشاش، یام وشکش کەران پەی زمسانی. جە دیمو کوردەسانو ئێراقیۆ (تەماکۆ و لۆکە)یچ کەران.

بەروبوومی زمسانە:

هۆرامان، بە مەڵامەتو ئانەی زەمینی تەختش کەمەن، بەرهەمو زمسانەیش(وێ وەسی) نییەن، بەرهەمە زمسانییەکێ پێسە(خەلە، یەوێ، نوەی، میژۆی) بەشو پێویسی خەڵکەکەی نمەکەران.

کارەوان:

بەرهەمە دەسڕێسەکێ و میوە هامنیەکێ، جە کۆتاو وەزو هامنی و سەرەتاو پایزینە، کۆشانکەراوەو دلێ چنگڵەی یام سنوق یام گونینە بە کارەوان مەیاوناشان بازارو ناوچەکا، پێسە(شارەزوور، مایدەشت، کرماشان، سنە، ...هتر)، چاگە ورەشاشان، یام فاڕاشاوە بە(خەلە، قەنێ، چای،...هتر).

فاڕایۆ بە (سەر بە سەر، یام یەک بە دوو، یام بە مەنێ و تەغارەن).

(مەنێ = ٤ کیلوێ، تەغار= ٣٠- ٥٠ مەنێ).

بەرهەمە بە قیمەتەکێ، پێسە(وێژەن، کاڵە، کەتیرە، تەختێ، قەڎو چناری، میوە، ئاژەڵی زیاڎە)، بە ماشین فاڕاشاوە پەی شارەکا، بەڵام بەرهەمە وردەکێ، بە وڵاخ یام بە دەسگێڕی مەیاوناشان دەگایەکا.

گەر سەرنجەو ناوچەو هۆرامانی بڎەیمێ و وەراوەرییش کەرمێ چەنی ناوچەکانو تەرو کوردەسانی، وینمێ:

*زیرەکێ، کۆڵنەڎای: سەرو تەوەنێ ڕەقبوە مەژیوان، پێویسیەکانو وێشان بە دەسو وێشان بەرهەم ماران، ئانەیچە ئابوریێ ئوقرەگیری پەنەڕازی خولقنۆ. وێنەو هۆرامیێ بارە وەرچەما، سەر تا دامان، مشکییەکێ سەرەیش تا کڵاشێ پەیاش، پێسە قانعی شاعیر ماچۆ:

هەر لە کڵاشەوە هەتا جامانە

هەموو چنراوی خۆیانە.

*یانەکەش: هەر جە کرێڵ و قوفڵو بەرەکەیش، تاکو کاسەو حاجەتێ موبەقیش، تا چێرخەر و سەرخەر، تا لیف و متیلش، تاکو نانەشانەو نانش، تاکو سوبەو هارگاش، دەسکردو وێشەن.

***سەلیقەو یانەکاشا**: فرێشان دووە تەبەقێی، چێرخان پەی ئاژەڵی و سەرخان پەی وێشان،بەڵام جە یاگەکا تەرینە، گۆرو حەیوانی ئینا پاڵو هۆڎەو ژیوایشانە، یام بەرەو ئاموشۆیشان یووەن، ئانەیچ مەڵامەتێن پەی وەڵابییەیۆ گیاندارە وردا، پێسە(مەشا و کەکا)، کە سەرچەمێی پەی نەوەشی. بە هەرحاڵ، ژیوای ئا سەردەمەیە فرە وەشتەربێ، ژیوایێ سرووشتی، خەڵکێ دڵپاک، سەخی تەبیعەت، خاوەن یانەو حاڵ، بەڵام ئیسە سایەو ژیوایێ مادەگەراییە، کە بەرۆکەو ئینسانیەتیش گێرتەن، نەتەوە، زوان، دین، وەرە وەرە کاڵێ مەباوە، بە مەردەی باوانەکا ئیتر خانەواڎە کوردەکێ پێسە باخێ بێ خاوەنی مەناوە. مادام پاسەن، با خەڵکو کوردەسانی پێسە هەندەرانیێ چەم برڕا وێشان، شمە خاوەنو بەهەشتێ زەریف و پاکیندی، خاوەن ژیوگێ تەندرووسی، چەنی خەڵکە بە ئەمەک و پاک و بە ئاوەز و دامنەپاکا مەژیودی، هەقەن جە ڕیش چەرمەکاوە فێرو سونەتە وەڵینەکا بیدی، کارەساتەکێ کوردەسانی سەلەمناشا کە مووچەو مەعاش یاگێ باوەڕی نێیەنی، تاکێ کوردی، مەشۆم چەنی مووچەی، کارێ یام پیشێوە فێربون، تاکو جە قۆمیا کتوپڕەکانە دەسەپاچە نەگنۆ پەی وێکەردەی ژەن و زارۆڵەکاش.

دیالێکتە ناوچەییەکێ زوانی کوردی:

١-بایەزیدی. ٢-زازایی. ٣-ئاشیتەیی.

٤-شیمال. ٥-شەمدینی. ٦-هەکاری.

٧-بوتانی. ٨-ڕۆژئاوایی، ٩-موکری.

١٠-بادینی. ١١-هەولێری. ١٢-شەبەک.

١٣-باجەڵانی. ١٤-کاکەیی. ١٥-زەنگەنە.

١٦-سلێمانی. ١٧-سنەیی(ئەردەڵانی) ١٨-هەورامی.

١٩-شارەزووری. ٢٠-جافی. ٢١-گەرمیانی.

٢٢-لەکی. ٢٣-کەلهوڕی. ٢٤-لوڕی.

٢٥-فەیلی. ٢٦-بەختیاری. ٢٧-کوگالو.

٢٨.مامەسانی. ٢٩.شوانکارە.

بەشەکێ زوانی:

١-كرمانجی: ئاشیتەیی، ڕۆژئاوایی، بادینی، شیمال...هتر.

٢-سۆرانی: موکری، هەولێری، سلێمانی، سنەیی،...هتر

٣-لووڕی: کەلهوڕی، لەکی، فەیلی، بەختیاری، سنجابی،....هتر

٤-گورانی: زەنگەنە، باجەڵانی، هەورامانی، شەبەک، زازایی، دملی، شوانکارە، ئەردەڵانی،...هتر.

نامێ مانگەکا ساڵێ:

هۆرامی:

١-یەخبەنان

٢-پیرشالیار

٣-نەوروز

٤-پاژەرەژ

٥-ساناڵی

٦-کۆپەڕ

٧-لۆکەن

٨-خەرمانان

٩-چێڵکڕ

١٠-گەڵاخەزان

١١-سەرداوەرز

١٢-هارگا.

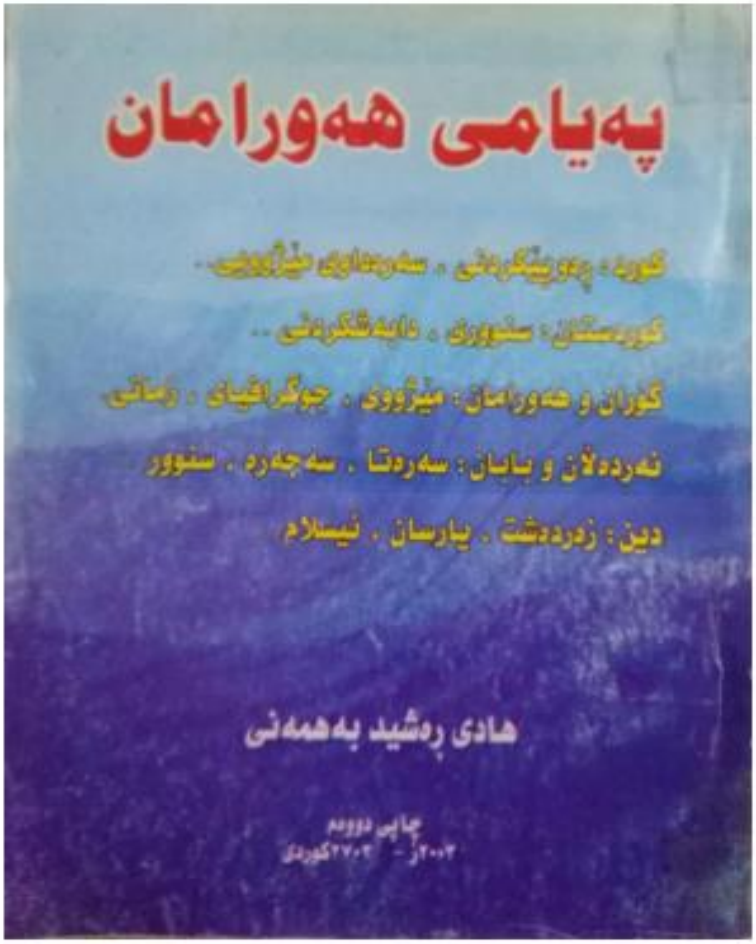
پەیامی هەورامان
کورد: ڕەو پێکردنی ، سەرەتاوی مێژوویی..
کوردستان: سنووری ، دابەشکردنی..
گوران و هەورامان: مێژووی ، جوگرافیای ، زمانی
ئەردەلان و بابان: سەرەتا ، سەچەرە ، سنوور
دین: زەردەشت ، یارسان ، ئیسلام
هادی ڕەشید بەهمەنی
چاپی دووەم
٢٠٠٣ز - ٢٧٠٣کوردی

وەهار
هامن
پایز
زمسان
نەورۆز
گۆپڕ
ترازیی
ئارگا
پاژەرەژ
گەلاوێژ
گەڵاخەزان
ڕابڕان
چیڵکڕ
ئاوەوەر
کەڵەهەرز
سیاوکام
نامێ مانگەکاو
ساڵی بە هۆرامی

Activate Windows
Go to Settings to activate

سەربوردێ هۆرامانی و سەردایێ تەڤێڵێ نویستەی (م. عبدالرزاق عبدالرحمن)

واچێ هۆرامانی:

واچێ هۆرامانی، بە پاو درێژی تەمەنی و پانی زەمینەکەیش، تا ئیسە چنین مانێش ورازیێنێ پۆرە، با گوڵگەشتێ دلپشارە کەرمێ:

١-جە فەرهەنگو (بورهان قانع)ینە جە بارەو (هۆرامان)یۆ واچیان:

ئوورا: قەڵا و دیواری سەنگین و سەخت.

مان: یانە، نشینگا.

بە پاو ئانەیە، هۆرامان یانی: یاگێ سەختەو ژیوای، یانە و نشینگای سەخت.

٢-جە کتێبو(نەژاد لئسول) و (میرزا حەسەنو نەهرەوان)ی، ساڵەو(١٦١٤ز)، (ل- ٢٠٧)ەنە، ئامان کە بنەچەو هۆرامییەکا، مەگێڵۆوە پەی(هەرمیان)ی، کە یۆن جە بنەیانەو ئیبراهیم پێخامئاوەری(د.خ). نامێ هۆرامانیچ چانەیۆ ئامێنە.

٣-کەریم زەند جە کتێبو(جوگرافی کوردستان)ینە،(ل ٨٢)، پەیلوێ فرێش ئاردێنێ و باسش کەردێنێ، چانێشا:

-جە (ئورامان)یۆ ئامێنە، کە نامێ ئاهەنگێ کۆنی کوردییەنە.

-جە (هور ئامای)یۆ ئامێنە، یانی ئامای سەر، بە هۆکارو بەرزی ناوچەکەی.

٤-مامۆسا فاروق بورەکەیی(صەفی زادە)یچ ماچۆ:

گەورە هۆزو(هەوری)، کە میترایی بیێنی، سەر بە هۆزەکا ئەشکانی بیێنی، جە هۆرامانەنە ژیوێنی، (ڕۆجیار) پەرەسی بیێنی، پا تەرزە ڕەنگە هووریمان(بە ماناو نشینگاو هووریەکا) بیەبۆ، کە بە ماناو مزگی و جامخانە و ئایرگا و هوورمەزگانیچ مێ. دیسان(ئاهوو ڕەمزەدە)، نامێ هەسارەو مشتەرین، یەکەم ڕۆ مانگەی وەرەتاویەنەو نامێ پەنج کەسا جە پاشایا ساسانیچ(هورمەز) بیەن.

٥-چن پەیلویێ تەری هەنێ، کە پاسەش مزانا، ئەپی مانایاچە مێ:

-بە هۆکارو بەرزی ناوچەکەی، ئی ناوچە نامێ نریان هوورامان، هوور ئامای کە بە ماناو: ئامای سەرین.

-جە (هەورامان)ۆ ئامێنە، یانی: یاگێ هەورەکا.

-جە (هورمان)ۆ ئامێنە، (خۆرمان)، بە ماناو یاگێ وەرەتاوی، یاگێ نزا و لاڵیایۆ پەی (وەرەتاو)ی، پەرەسگا= هورمەزگان.

-جە (هوورئامان)یۆ ئامێنە، هوور= خۆر، ئامان= هۆرئامان، یانی: (وەر کۆتەن، بەرکۆتەن)، (وەر زیان).

-جە (هاورام)یۆ ئامێنە، یانی: هامڕا، هامکار.

-جە (هەناران)یۆ ئامێنە، چونکوم باخە هەناریش فرێ بیێنی.

-جە (هۆر ئامان)یۆ ئامێنە، هۆر= خۆر، یانی: وریێ بیدێ (هۆر ئاما).

-جە (هەواری+ مان)یۆ ئامێنە، یانی یاگێ هەوارا، چونکوم هۆرامیەکێ زووتەر نیشتەجایی بیێنی.

-جە (هەواری+ ئەمان)یۆ ئامێنە، یانی: جە هەواری ئەمانە، هەوارو ئی خەڵکەیۆ ئامێنە، چونکوم هۆرامان پەی وەرزو هامنی یاگێ وەشەن پەی هەواری.

-جە (هاوار + ئامان)یۆ ئامێنە، یانی: داواکەردەی یارمەتی و کۆمەکی و ئەمانی، دەگێوەیچ هەنە چی ناوچەنە بە نامێ(هاوار)ی، کە زێدو کاکەییەکانە، واچی (ئامان)ی، دوێ مانێ مەیاونۆ:

ئامانی = هاتم، ئامێنه= ئەمان و ئاسایش.

-جه (ئاورامان)یۆ ئامێنه، یانی: ئاورامانه(برسیمان)ه.

-جه واچی (هوور مەزگان)یۆ ئامێنه، بارەگاو ئاهوره، یام مزگی، جەمخانه،

(گان)= مان= یانه= یاگی، یانی: یاگی گێربیەیۆ پەی خوڎا پەرەسی.

-جه واچی (ئاهورامەزگان)یۆ ئامێنه، ئاهورا= بەخشای، بەخشندەیی.

مەزن= گەوره، گان= یاگی =یانه، یانی: یاگی بەخشای گۆرەی.

٦-جه(اصول اسماۂ المدن و المواقع الجغرافیه) ج١ص_ ٢٣٣ دەربارەو شارەزووری ئامان و ماچۆ:

جه نزیکو ئی شارەیه(شارەزوور)، کەشێ هەن به(شەعران= هەورامان) ئەشناسیان، نزیکو(زەڵم)یەن.

سەبارەت به(خورماڵ)یچ لا١٦٠ ماچۆ:

تاریخ نویسی(ابن المهلهل و یاقوت الحموی)، یەک ڕاشا هەنەو ماچان:

شارو(نیمرا)ی مەگنۆنه نزیکو کەشو(شاران= هەورامان) و (زەڵم)یۆ.

(شاران)، یام شەعران، مەبەس هەورامانەن، ئیتر واچەکی چکووەو جه چێشیۆ ئامێنه، باسنەکریان، یانی ئۆسا واچی(شاران= شەعران)ی جیاتی واچی هۆرامانی بەکارئامێنه.

ئیمەیچ ماچمی: ڕەنگه واچی (شاران یام شەعران)ی چانەیۆ ئامێبۆ، ئۆسا خەڵکو ئی ناوچەیه، چەموو چواردەوریشانه زووتەر نیشتەجایی بیێباو وازشان جه ژیوای کۆچەری ئاردەبۆ، بەرهەمو نیشتەجاییچ، ئاوەڎانین، پەوکەی به ئاوەڎانیەکاشا واتەن(شاران)، کەشەکەیچشان به کەشو(شاران= شەعران)ی ئەشناسیان، چونکوم تەوێڵی و بێیاری و کێمنه و بێرواس و سەرگەته و زەڵم و شارو هۆرامانی ....هتر، شاری بیێنی و دامانو کەشەکانه بیێنی، پەوکەی به کەشەکەیچ واچیان(کەشو شاران)ی.

٧-واچی(هۆرامان)ی، به یاوانەو تاریخ نویسو کوردی(محەمەد ئەمین زەکی)، جه واچی(ئارمان)یۆ ئامێنه، ئینەیچ به پەشت بەستەی به قسی (هاڵمان)، به حساب، ئا یاگی

که(هاڵمان) گوزەرش پۆرە کەردەن(سەرپێڵ و زەهاوی)، جە (ئارمان)ی شێیەن، دمای وەراوەرێی کەردەی جوگرافی ناوچەکەی، (هۆرامان) و ئیسەین.

٨-جە پەیامو هۆرامانی(ل١٠٦،٨٨، ١١٢)، پی تەرزە ئامان:

جە (هەورام و کەنوول)ۆ ئامێنە، بە حیساب: هۆرامیەکێ بنەچەشان مەگێلۆوە پەی دوێ بنەماڵا، کە دوێ برایا سەرپەرشتی کەردێنێ بە نامەکا(هەورام و کەنوول)، ئا دوە برا دوێ ناوچێشا ئاوەڎانێ کەردێنێ و فەرمانداریشان کەردێنێ، ئێتر بە نامێ ئاڎیشاوە نامێ نرێێنێ.

کەنوولە: شارۆچکێوەن، ژمارەو هاموەڵاتیەکاش(٣٠٠٠)نەفەرەن، نزیک بە کرماشانی، مێیانو(بێستون و سونقور)ی، پەناو دینەوەرینە، کە پایتەختو دۆڵەتو حەسنەوی بێیەن جە ساڵەکا(٩٥٩- ١٠١٥ز).

پەنج دەگێ نزیک جە یۆی، ئێنێ دۆروبەرشەنە، بە نامەکا(کاڵیان= زەمین کاڵیان، ڕازیان= وێش ڕازنانۆ، عەلیاوە، ئەمین ئاوا، بست)، ئێنێ بە کەنوولەیی بە نامبانگێنێ و ناوچەو(هەورام)یچ بە (هەورامان).

٩-دیسان جە (پەیامو هۆرامان)یۆ، ل٢١٤ ماچۆ:

(هەورامان) جە واچێ(ئاهورامەزدا)یۆ ئامێنە، کە جە کتێبو ئاڤێستاو زەردەشتییۆ وەرگێریان، نامێوەنە جە سەڎ نامەکا خوڎای، جە عەینو سەرچەمێنە(ل٣٩١- ٣٩٣) سەڎ نامەکێ خوڎایش نویستێنێ.

١٠-ماموسا محەمەد ئەمین هۆرامانی، جە مێژوو هۆرامانینە، لاپەڕە(١٠٧٤، ١٠٧٥)ینە ماچۆ:

تاریخ نویسە یونانیەکێ، ئانێ دەمو ئەسکەنەری و ئانێ دەمو سەروکڵاو و هیلینیەکا(دوسەکێ ئەسکەنەری)، پاسەشا نیشانەدان، کە پەی چن جارێ هێرشەشان ئاردەن سەرو (کومەڵە کەشێ)، کە ناوچێوە نیشتەنی بێیەن، بەڵام بە مەڵامەتو ئازایی و چەنەئامادەییشان و وەرگێریشان، نەتاویان ناوچەکەی کۆنتروڵ کەران، پەوکەی ئەسکەنەر جە داخێنە زێنانێ گەورەش جە مەرزو تورکیای، جە شارو زاخوی وەشکەردەن بە نامێ(زێنانو ئەسکەنەری)، کە هەم ئەشناسیانیچ بە زێنانو(اورامن)ی، ئا یاگێ و ئا نامێچە حاڵێ حازر هەر مەنێنە.

جه زەمانو ئەسکەنەری مەکدونی و فەرمانداری هیلینیەکانە، هەورامان هەڵای نامێ(هەورامان)یش وەرنەگېرتێبێ، بەڵام دماتەر جە سەردەمو دەوڵەتی ئەشکانینە، کە پەیشان ڕوشن بیۆ هیچ ناوچێوە ئێرانی و کوردەسانینە پیرێ(ئاهورامەزدا)یش چەنە نەمەنێنێ، یانی وەختێ زاناشان کە پیرێ زەردەشتی تەنیا جە ناوچەو هۆرامانینە مەنێنێ، نامێ ناوچەکەیشان نیا هۆرامان، هەڵبەت دمای سوویای واچێ (ئاهورامەزدامان)ی،و فارِیایش بە (هەورامان).

لاپەڕە(٦٠٧ - ٦٠٩) هەمان سەرچەمەینە ئامان:

هۆرامیەکێ، هەروەخت توشو جەنگێ یام هێرشێ بیێنێ واچێنێ: هۆرامان بە ئەسکەنەری نەگېریان، چەنی بە فڵانی گېریۆ؟، ئینەیچ بەڵگەن پەی ئا ڕاسیە تاریخیەی کە وەڵێنە باسمان کەرد. پێسە دەماو دەم ئامان، هۆرامیەکێ بە هونەری جەنگێ(تل تلکەردەیۆ) جە یاگە بەرزەکاوە، سوپاو ئەسکەنەریشان شڵەژنان و ورەشان مارِان.

سوپاو ئەسکەنەری، پیرێ زەردەشتیێشا پەی دەرمانی ناستێ، کوشتێشا و ئاوارێشان کەردێ، کتێبو ئاڤێستایشان کە سەرو هەزارەها پوساوە نویسیابێ، سۆچنێ، یام پەی وێشان بەردێشان، ئیتر زەردەشتیەکێ پەی پارێزنای گیانیشان، پەناشان بەردە هۆرامانی، یانی هۆرامان بی بە حەسارگێوە پەی ماگایانا زەردەشتی، یام پیرا زەردەشتی(ئاهورامەزدا).

گەر جە ڕووەو(ڕیشەئەشناسی)چۆ چەنەش کوڵمێ پی تەرزەش پەنەمێ:

-هەورا: جە (ئاهورا)یۆ ئامان، دمای بەکارئاردەی و سوویای واچەکێ فارِیێنە پەی(هەورا)ی، کە ماناو(خوڎای گۆرە)ی مەیاونۆ.

-مان: دماگیرێن، بە ماناو(بووم_ زەمین)، یانی واچێ(هەورامان)ی وچکلە بیەیۆ واچێ(ئاهورامەزدامان)یەن، کە بە پاو یاساو ئاسانبیەی، کە زوان گوزەر کەرۆن پۆرەش، پێسەش سەرئامان. پاسە دیارەن ئی پەیلواو(م. هەورامانی) جە پەیلواکا تەری بەهێزتەرەن، بەڵام دوێ پەیلوێ تەرێ باسکەرمێ کە گرنگێنێ و لاماوە پەسەنێنێ:

١١-جە گوڤارو هەورامانی، کە وەڵاکریێوە (فیکری و ڕوشنویری و وەرزی)ن، مەڵبەندو ڕوشنویری هۆرامانی وەڵاشکەرووە، ژ.١- زمسانو(٢٠٠٣)، ل٢-٣، مامۆسا عوسمان محەمەد هۆرامێ نویستەن، بە نامۆنیشانو(سەرزەمینی پیروز)، ماچۆ:

دەربارەو بنەچەو ڕەگ و ڕیشەو هۆرامانی فرە واچیان و دەس پەی چن بەڵگێ و چن سەرچەمێ کێشیان، بە یاوانەو من پەیلوا بەڵگەدارەکەو(د. فەرەیدون جونەیدی)، دلێشانە دروستەر و گونجیا تەرەن، نامدار مامۆسا و سەروک بەشو تاریخیەن جە زانکۆ تارانی، خاوەن وەڵینێ و ئەزموونێ دەیان ساڵەن، جە کۆنیشتو هۆرامان ئەشناسینە، جە شارو سنەی بەشداربی، جە تاریخو(٧،٨،٩/٦/٢٠٠٠)ی، دمانیمەڕۆ(٦/٧/٢٠٠٠)ی جە بارەو(هۆرامان و شێوەزاری هۆرامی) لوا ڕاوە، بابەتێش پێشکەشە کەردە پی تەرزە:

واچێ هەورامانی، بە ئاڤێستایی(ئورومون)، دمایی بە گوزەرکەردەیش دلێ دەمەکا ڕۆژگاریرە، وردە وردە بیێنە بە(هەورامان).

ئورو: سەرزەمین

مون: پیروز

یانی واچێ هۆرامانی، ماناو(زەمینی پیروز)ی مەیاونۆ، یام سەرزەمینی پیروز. دیارەن جە سەردەمو حەزرەتو ئیبراهیمیۆ(د.خ)، تا ئیسەیچ هۆرامان مەڵبەندو ئایینە پیروزەکاو پیاخاسا خوڎای بیێەن و هەن، جە گرڎ لایێوە ڕوەشان وەنەکەردەن. صەیدی هۆرامیچ جە شێعرێنە واچێ (ئورومون)ی بەکارمارۆن:

ئەز ئورومون مەکانم بێ وڵاتم

سەر و پیری خوڎای گێرەن خەڵاتم

برۆ دەروێش لوۆ سەیرۆ ولاتۆ

نەنیشتۆ هیچ وڵاتێونە، نەساتم.

١٢-واچێ (هەورامان)ی جە واچەکانو(هەواری+ ئەمان)یۆ ئامێنە. یانی یاگێ هەوارگە و پەناگە و حەشارگەی هێمن و ئاسایێش، بەڵگەیچ پەی ئینەی:

آ-گەر چەمێ خشکنمێ بە پەیلوا وەڵینەکارە، پەیمان بەرمەگنۆ کە هۆرامان بە ماناو:

(یانە و نشینگا و سەختی و قەڵێ) ئامان، یانی یاگێ ئارامە و ئاسایێشە.

-یاگێ نزاو داواکاری جه خالقی، یاگێ خوڎاپەرەسی، کە ئانەیچ ئەمن و ئاسایش مەیاونۆ، چونکوم پەرەسگاکێ یاگێ ئەمن و ئاسایشینێ.

-هاوار ئامانێ پارێزندێم، پێسە وەڵتەر ڕوشنمان کەردۆ، هۆرامان یاگێ ئەمینە بیێنە پەی(پەناگیرەکا)، کە جە یاگە دوورەکاوە ئامێنێ و پەناشا ئاردێنە(هاوار_ ئامان).

-(هەواری_ مان)، هەوارو نیشتەجای، دلێ میللەتو کوردینە، هۆرامیەکێ فرە زووتەر نیشتەجایێ بیێنێ و وازشان جە ژیوای کوچەری ئاوەردەن.

جە پەیلوا وەڵینەکاوە پەیمان ڕۆشنبیۆ کە ماناو واچێ هۆرامانی(یاگێ هەواری و کەپرێ و سەیرانگا و هامنەهەوارین، چیلاچۆ یاگێ ئەمن و ئەمانی، یاگێ وێ پارێزنای جە دژمەنی و جەنگ و جەڵەبەی.

ب-جە سەردەمە جیاوازەکا تاریخینە، هۆرامان حەشارگە و پەناگە و ئەمینگا بێیەن پەی خەڵکە ڕەسەنەکەیش، پەی غەریبەی و ئاوارەی، پەی دەربەدەر و وەنەقومیاکا، پەی شورشگێڕا و خەباتکارا، پەی سەیێڎ و زانایا، جە سەردەمو ئاشوریەکانە، سەردەمو ئەسکەنێرو مەکدونینە، سەردەمو هاروونە ڕەشیدینە، سەردەمو گرد خێزیا کوردییەکانە.

م. محەمەد ئەمین هۆرامانی جە مێژوو هۆرامانینە(ل ٦١٩- ٦٣٣)ینە، باس جە(٣١) هوزا کەرۆن جە هۆرامانەنە، کە فرێشان یاگەکا تەریۆ ئامێنێ پەی ناوچەکەی، لاپەرە ٦٣٣ ماچۆ:

دماجار پەیمان ڕۆشن بیۆ کە بەشێ جە هۆزە نیشتەجاکا هۆرامانی، چیلاو چۆلاوە ئامێنێ، بەعزێچشان نازنامێ کۆنشان هۆرگێرتەن کە بە شێوەو هۆرامێ فرە کۆنییەن، جە ساڵە دماینیەکانە، جە سەردەمو عوسمانییەکا و سەفەویەکا و قاجاریەکا و ڕەزاشاینە، دماتەریچ جە سەردەمو سان و خان و شێخەکا هۆرامانینە، جە هێرشە دڕنانەکا زەعیم صدیقی و شورشە کوردیەکا، پێسە شورشو شێخ مەحموڎی و ئەیلوولی و حوزەیرانی و گوڵانی، هەورامان لانکە و پەناگا بێیەن، پەوکەی خەڵکانێ زیاتەر چاگە مەنێنێ و نیشتەجایێ بیێنێ، زیاتەر پیا خاسێ و پیرێ و سەیڎێ و شێخێ و زانێ.

ج-هۆرامان چەموو یاگەکاتەری، جەنگ و کوشتار و ڤن متەیش نەبیەن چەنە، یام فرە کەم بێیەن، گەر بێیەبۆچ، هۆکارش کێشمەکێشو دەسەڵاتدارا بێیەن پەی کورسی دەسەڵاتی، دیسان پێکئاماو کومەڵو هۆرامانی خێڵگەری و هوزگەری نەبیەن، کە هوکارو فرەو ئاشووبیەکا و جەنگەکان.

د-تاریخ نویسه کۆنەکێ، پێسە(ئبن موهەلهەل، یاقووتی حەمەوی، شەرەفخان،...هتر)ی کە باسشان جە ناوچەو هۆرامانی کەردەن، واچێ(هۆرامان)یشان بەکارە ناردێنە، بەڵکوم واچێ(شاران= شەعران، زەڵم، مەشعەل= مێشلە،...هتر)یشان بەکارە ئاردێنە، یانی واچێ(امان)ی کە واچێ عەرەبیەنە، پێسە(ئەمن و ئەمان و ئەمین)ی جە زوانی کوردینە یاگێ وێش گێرتەن.

هـ-چێگەنە پەرسێ قنجە مەبوٶە، ئەرێ چی هەورامان بێیەن بە(هەوارو ئەمانی) پەی خەڵکی؟ چی بێیەن بە یاگێ هێمنە و ئارامە؟، چی بیەن بە یانەکڵەو شۆڕشگێڕا؟ ماچمێ:

مەڵامەتەکەش(توبوگرافیا و سایکولوجیا و سۆسیۆلوجی) هۆرامانی و هۆرامیەکان، چونکوم پێسە توبوگرافیای، کەش و کەمەر و تاشە تەۋەنی کەشەکا هۆرامانی، پێسە قەڵغانێ مەحکەمێ خەڵکشان پارێزنان جە دژمەنی، پێسە سایکولوجیاو هۆرامیەکایچ، وینمێ هۆرامیەکێ بە فرەیی ئاشتی وازێ و سالمێنی، مەر پەی وەرگیری جە دژمەنی جەنگ کەران، یانی مەر جەنگ ڕیشەشان گێرۆن.

چەکداری جە هۆرامانەنە بیەن وکەمەن، چونکوم فرێشان خەریکێ پیشە دەسی و هەرەوەزیەکانێ، چیلایچۆ ژمارەو خوێنەواراشا فرەن بە خاترەو مەدرەسە دینیەکاوە. جارا کە خەڵکو هۆرامانی کۆچکەرێنی پەی هەوارەکاشان، برێ کەم پێویسی چەنی وێشان بەرێنێ، یانەکێشا چۆڵێ بێنێ، بە درێژایی فەسڵو هەوارنشینی، یانەو کەسی تەقەیور نەبێ، وێچشان دلێ هەوارەکانە بە بێ چەک ژیوێنێ، مەڵامەتو ئانەیچ، دینداریێ ڕاسەقینە بیەن کە خەڵکو هۆرامانی پابەنێ بیێنێ پۆشۆ، چونکوم هۆرامان پێسە وەڵتەر باسمان کەرد، یاگێ پیرەکا زەردەشتی و دماتەر زانا دیندارە ئیسلامیەکا بیەن، هەم دیسان مەدرەسەو شێخەکانو نەقشبەندی فێرگێوە خاس بیەن پەی خەلکەکەی کە چەنی ڕەفتارکەران و وەشەویسی و قۆمایەتی زیاتەر گەشناوە.

سۆسۆلۆجیاو خەلکو هۆرامانی، پاسە پیشانە مدۆ کە خەڵکو هۆرامانی فرە پابەنێ نیەنێ بە هۆزگەرایی و تیرەگەراییۆ، مۆچیاریە ئایینیەکێ پاسە خەڵکشان فێرکەردەن، کە برایی و تەبایی مێیانشانە پارێزنان، پێکئاماو خێڵایەتی جە هۆرامانەنە ئەرێنیش فرەتەرەن جە نەرێنی، بە کوڵی و پۆختی:

جوگرافیاو ناوچەکەی و سایکولوجیەتو خەڵکەکەیش کاریگەری ئەرێنیشان بیەن سەرو ئا مەسەلێ.

هادی بەهمەنی جە پەیامو هۆرامانینە(ل-١١٣) ماچۊ: هۆرامان پەناگەن، هوکارو ئانەیچ تەنیا جوگرافیاو ناوچەکەی نیەن، چونکوم ناوچێ فرێ هەنی کوردستانەنە پێسە هۆرامانی، کەش و کۊشان فرەن، سەختێنی، ئاو و هەواشان وەشەن، بەڵکوم هوکارەکە پەی ویر و یاوانە و ڕەفتار و خەڵکو هۆرامانی مەگێڵۊوە.

سروشتو خاکو هۆرامانی:

هۆرامان ناوچێ کوردیەن، ئینا دلێ جەرگەو کوردەسانینە، پەڕەن جە کەش و کۊ، دەرە و دۆڵ، چنەها دەربەنێ و دەرێش چەنەنی، کەمەر و مەڕێ سەختێش چەنەنی، بەڵام دەشتانیش کەمەن، کەشەکێ هۆرامانی بەشێنێ جە زنجیرە چیاکا زاگروسی، بەرزیشان مەگنۊ مێیانو(١٢٧٠- ٣٣٩٠)م، سرووشتو خاکەکەیش پاسەش کەردەن کە:

-خاک و زەمینش پەی کشتوکاڵی کەمەن پەی دانەوێڵەی(خەلە و یەوا)، کە نیەن ئاستو(وێ وەسی) خەڵکەکەینە.

-فرە بە زەحمەت زەمینی کشتوکاڵی ئاماذەکریۊن، بە ئەرکێ تاقەت پڕووکن مەکەراش بە باخ و باخات، پەوکەی هۆرامیەکێ باخەکێشا فرە وەشەویسێنی لاشاوە.

-بوارو فراوانی جە دەگایەکاو هۆرامانینە فرە کەمەن، چونکوم ناوچێوە سەخت و پەڕ کەش و کۆن، ئانەیچ مەڵامەتەن پەی کۊچکەردەی خەڵکەکەیش پەی بەرو هۆرامانی.

-جە وەرزە سەختەکانە، دەگێکێ هۆرامانی جە یۊترینی بڕیان، دیسان چەنی بەشەکانو تەرو کوردەسانی، پەوکەی چن جیاوازیێ مەوینمێ مێیانو خەڵکو هۆرامانی و ناوچەکانو تەرینە، جیاوازی شێوەو ژیوای، زوان، وارده، پۊشاک، باوەکێ(نەریت). جیاوازیەکە زیاتەر زوانەنە بەرمەگنۊن، بە تەرزێ وەرکۆتئەشناسەکێ و بەعزێ جە زوانئەشناسە وێمانەکێ زوانی هۆرامی بە زوانێ سەربەوێ مشناسان.

جە سەرچەمێ عەرەبینە بە نامێ(الاکراد)ی، نویسەر(د. شاکر خەصبان)، ل ١٧٢، کە (مارک سایکس) ئێ ئامارەشە کەردەن، جە بەشو(عشائر لوائ السلیمانیە)نە ماچۊ: ژمارەو خانەوادەکا هۆرامانی(٤٠٠٠) خانەوادێنی، جانشینێنی، هەرگێز کۊچەرێ نەبیێنێ.

-کەشەکێ هۆرامانی:

پێسە مەزانمێ، کەشەکێ هۆرامانی بەشێنێ جە زنجیرە کەشەکانو زاگروسی.

-ئیمە چیگەنە تەنیا باس جە کەشەکانو هۆرامانی(دیمو هۆرامانو کوردەسانی بەشو ئیراقی) کەرمێ.

-کەشەکێ تەوێڵی و بێیاریۍ و زەڵمی:

گردشان بە(کەل) یام(کەشو هۆرامانی) ئەشناسیێنێ، ئا کەشێ هەر یاگێنە نامێشان هەنە، پەی نموونەی:

(داڵانی، تەخت، کەماجەڕ، نوەیجەڕ، مڵەخورد، شران، ڕەنگینە،...هتر)
بەرزیشان(٢٩٨٥)مەترێ، مەگنا پەشتەو دزاوەری و تەوێڵێ و زەڵمی و ئەحمەڎئاوای.

کەشەکێ سوورێنی:

جە وەرکۆتو بانیشاریۆ دەسپەنەکەران، پەی نەویۍ و بانیبنۆکێ، تا مەیاوان وڵەسمتە، بەرزایی ئی کەشا مەگنۆ مێیانو(١٨٩٠- ٢١٥٩)مەترا.

-بێجگە ئینێشا، کەشێ تەرێما فرێنێ، پێسە(شەمشی، دوڵان، تەتە، سەرتەڵان، ساوان، مایگەزان، وەزڵێ، قژاکان، هەوارە بەرزە، ناناوێژە،....هتر).

سەرنجە:

هۆرامان دەشتاییش نییەن، تەنیا دویۍ دەشتێ نافراوانێ(دزڵییە و دەرەوکێ)، کە ڕووبەرو هەریۆیشان(٣،٥)کم٢.

چەنی چن دەشتێ تەری پێسە دەشتەو(خارگێڵانی، زەردەهاڵی، دەرەیاو، هارەمەڕیا، سەبانە).

-ئاو و هەوا و هۆرامانی:

پاگاو جوگرافی و سرووشتو هۆرامانی، کاریگەری تایبەتی وێش هەنش سەرو ئاو و هەواو ناوچەکەی، بەرزی کەشەکانو هۆرامانی، ۋای شۆدار مەگێران وێشان، ئانەیچ هۆکارێن پەی وارای ۋەرۋە و وارانێ فرەی، مانگەکانو(سەرداوەرز، هارگا، یەخبەنان) فرە سەردەن، بەڵام وەرزەکا تەرینە ئاو و هەوا وەشەن. وارای ۋەرۋە و ۋارانێ فرەی هۆکارەن پەی فرەیی هانە و سەرچەمە و دەرەکا، کە ئانێچە سەرچەمێ پەی ڕۆخانێ گورەی بە نامێ(ڕۆخانەو سیروانی)، باخەکێ هۆرامانی بێجگە ئاوەو دەرەی کە دلێشارە گوزەر کەرۆن، هانە و هاناویۍ فرێشان چەنەنێ، پەی نموونەی یاگێ پێسە تەوێڵێ زیاتەر جە ٦٠ هانێش چەنەنێ.

وەهارو هۆرامانی: ڤاراناویەن، تەڕو وەشەن، سەوزەن، بە نیگاریٚ فرە زەریف وېش مرمانۆ، مەولەوی واتەن:

چەمەن هام لیباس ڕەنگ سەوز پۆشان

وەرڤاو چوون ئەسرین دیڎەی من جۆشان.

خەڵکو هۆرامانی وەهارېنە بە کارو باخدارییۆ سەرقاڵېنی، خەریکی تەڵان نیایۆ و نەمام نیاینی.

پلەکی گەرمای ئینیٚ مېیانو(٢٥- ٣٥) پلانە، دار و درەخت و هانە و کارێز و چاڵە ڤەرڤەکی، هۆرامانشان کەردەن بە یاگیٚ هامنەهەوارەی گۆری، خەڵکی جە گردو ناوچەکاوە سەردایش کەران، هامنەنە خەڵکو هۆرامانی خەریکی باخڎاری و ئاژەڵ وێکەردەینی، هەرمان و کار جە لاو هۆرامیەکاوە وەشەویسەن، دلی هۆرامیەکانە دوی پەندی باوېنی دەربارەو هامنی: تەڤەنە ڕەقەو هامنی، پەی زمسانی مشیۆ(یانی گرڎچېوێ هامنی پەی زمسانی سوودش هەن).

دیسان ماچان: مانگەو دوانزە مانگەی(بە دلېڕاسەو هامنی ماچان، یانی چا مانگېنە هەرمانەو دوانزە مانگا کریۆن).

پاییزو هۆرامانی:

پاییزو هۆرامانی دوور و درېژەن، گەڵاخەزانش دڵگیری و هەم خەمگینی مارۆن پەی خەڵکی، چی وەرزەنە خەڵکی خەریکو گلېرکەردەیۆ بەروبومەکاشانی و ئاردەیۆشان پەی یانەکاشان.

زمسانو هۆرامانی:

مانگەکانو(هارگا و یەخبەنان)ی، ناوچەو هۆرانانی یەک پارچە سپی پۆشەن، پلەکی گەرمای نزمېباوە پەی(١٢- ٢٠) پلا چېروو سفری، کار و کاسپی مدرۆن، ئاموشۆ فرە کەم مەبۆوە، ئاژەڵەکېشا دلی گۆڕەکاشانە مەناوە، پەوکەی مەشۆم جە هامنېنە(گزرە و ئاڵف)شان پەی کۆکریۆوە، بە تەرزیٚ بەشو زمسانەکەیشان کەرۆن، کە ئانەیچە ئەرکیٚ فرە قورس و گرانەن.

ڕۆخانەو چەمەکی هۆرامانی:

سیروان، تاقە ڕۆخانێن کە ناوچەو هۆرامانیرە وېیەرۆن، درېژەن و پېچاوپېچەن، ٢٤٣کم درېژەن، دلی زنجیرە کەشەکا (شاهو)یرە گوزەر کەرۆن، چنەها دوڵی و دەربەنی هۆرامانو وەرنیشتی برۆن، دلی خاکو ئێراقینە مجیورە دلی بەناوو دەربەنیخانی، چاگەیچۆ مەیاوۆ بە

شارو دیالەی، ئیتر چاولای بە ڕۆخانەو دیالەی مشناسیق، چاگەیچۆ گوزەر کەرۆن تا مەیاوق بە شارو بەغدای، پانیشتو شارو بەغدایۆ مجیۆرە دلی ڕووبارو دیجلەی.

سەرچەمەو ئاوەو سیروانی:

سەرچەمەو ئاوەو سیروانی جە یۆگێرتەی دوی لقا(جوا) دروووسەبۆن، جە چەمەو(زرێباری و گردەلانی و گارانی) لقێ جیامەبۆوە، جە چەمەو(گاوەرۆی و تەنگیبەری و تەنگیسەری)چ لقێ جیامەبۆوە، ئا دووە لقە مێیانو دەگایەکاو(ڕوار و نوێن)ینە یاوان بە یۆی، چاگە یۆگێران، چاگەیچۆ ڕووەو (دەگایەکاو(بڵ و هەجیج)ی ملان، تا یاوان بە(هێرویێ)، چاگە دەرەو(پاوە و شمشێر)ی مجیارە دلێش و ئیتر پەنەش ماچان(دواوە)، ئاوەو دواویێ مەیاوق(پردیوەر) نزکو شێخانی، چاگە ئاوەو(نەوسوڎیێ و تەشار)ی مجیۆرە دلێش، نزیک دەگاو(گریانە)یچ دەرەو(تەوێڵیێ و سوسەکانیێ و پاڵانیای و جاوری و هاواری) مجیارە دلێش، ئیتر هۆرامانی جیامازۆن،جە بەرو هۆرامانیۆ ئاوەو(زەلان و زمکان)یچ مجیارە دلێش و ڕۆخانەو دەربەنیخانی وەشکەران، زەڵم و تانجەرویچ مجیارە دلێش، دیسان دەرەو(بێیاریێ و کەیمنەی و بێرواسی و هانەگەرملەی)چ جە پانیشتو ئاوەو زەڵمیۆ مجیارە ڕۆخانەو دەربەنیخانی، ئاوەو دەربەنیخانی دلێڕاسەو دۆڵێ فرە قووڵێرە مێیانو زمکانی و کەشو بەمۆی و قەرەداخیرە گوزەرکەرۆن، چاگە چن چەمەو ئاوێ تەر مجیارە دلێش، پێسە(دێوانە، هەواسان، قۆرەتو، ئەڵوەن، نارین)، چاگەیچۆ مەیاوق بە شارو دیالەی.

فەرمانداری جە هۆرامانەنە:

هۆرامان وەڵتەر میرنشینێ سەربەوێش بێیەن، یەک دەسەڵات زاڵبیەن ملوو تەمامو ناوچەکەیرە، بەڵام دماتەر بە مەڵامەتو دەسەڵاتوازی دابەشبیەن ملوو چنین دەساڵاتارە، پی تەرزە:

١-دەسەڵاتو بەگزاڎە و سانەکا:

پەی ماوێ هۆرامان، چێرو سایەو یەک دەسەڵاتینە بێیەن، یەک دەسەڵات زاڵبیەن ملشەرە، بەڵام ساڵەو(١٧٨٣ز) دەسەڵات مێیانو دویێ برایانە(عەلی مەردان سان و محەمەد تایر سان)ینە بەشکریان، دمای دویێ ساڵا تەری دەسەڵات وەستەرە پەی دەسو چوار کەسا، بەڵام ساڵەو(١٧٩٤ز)ی، سەرو دەسو(محەمەد یوسف سان)یرە یۆشگێرتۆ، ئاماوە چێرو یەک دەسەڵاتی، ئانەیچە فرەش نەخوایناو دیسان دەسەڵات بەشکریاوە:

-هۆرامانو لهۆنی و چواردەورش: وەرو عوسمان سانیەکا کۆتەن، مىیانو دەسەڵاتەکەیشان(نۆسوڎە یام نۆدشە یام خانەگا) بیەن، بەڵام بە فرەیی(نۆسوڎە) پایتەختو دەسەڵاتیشان بیێنە.

-هۆرامانو تەختی و چواردۆرش: وەرو هەسەن سانیەکا کۆتەن، شارو هۆرامانی پایتەختو دەسەڵاتیشان بیەن، پەوکەی بە شارو هۆرامانی ماچان(هۆرامانو تەختی)، بەڵام پێسە مەزانمێ ناوچەکە پێسە سرووشتو ویش، فرە سەختەن.

-هۆرامانو دزڵێ و شامیانی: دەساڵات وەرو بارام بەگیەکا کۆتەن، مىیانو دەسەڵاتیشان(دزڵی)یە بیێنە.

-هۆرامانو ڕەزاو و کەمەرە: وەرو مسەفا سانیەکا کۆتەن، کە فرەو وەختی(ژاوەرۆ و گاوەرۆ)یچ چێرو ئی دەسەڵاتەیەنە بیێنێ، مىیانو دەسەڵاتیشان(کەڕاوا و ڕەزاو) بیەن.

بێگومان سانەکێ کە فەرمانداری بیێنێ، جە پایتەختەنە نیشتێنێرە، یاگەکێ تەری پێسە دەگایەکا، بەگێ و قێخێ و سەرکارەکێ سەرووکاریشان کەردێنێ، هیچ کارێ بێ هاگاڎاری و فەرمانو سانی نەکریان.

٢-ئیدارە و ڕامیاری:

تەمامو دەگایەکاو هەم شارەکڵەکاو هۆرامانی، جە ڕوەو ئیداری و ڕامیاریۆ، مەگنا وەرو یەرێ قەزاو فەرمانداریا، کە ئاڎیچێ:

آ-فەرمانداری پاوەی، سەر بە شارو باختەرانی.

ب-فەرمانداری مەریوانی، سەر بە شارو کوردەسانی(سنە).

ج-قەزاو هەڵەبجەی، سەر بە پارێزگاو سلێمانی.

٣-سرووشتو هۆرامانی:

جە ڕوەو سرووشتیۆ، بەعزێ کەسێ هۆرامانی کەران بە دوێ بەشێوە:

-هۆرامانو وەرکۆتی: ئا ناوچا مەگێرۆوە کە مەگنانە وەرکۆتو زنجیرە کەشەکا زاگروسی، یانی کەشەکێ (سوورێن، هۆرامان، تەتە، دەربەنو هەجیجی، شاهۆ،...هتر).

-هۆرامانو وەرنیشتی: ئا ناوچا مەگېرۆوە کە مەگنانە وەرنیشتو کەشەکا زاگروسی، جە کانی میرانو مەریوانیۆ، تاکو دووریسانو پاوەی.

٤-مەرزو هۆرامانی:

مەرزو هۆرامانی ساڵەو(١٨٤٨ز) دیاریکریان، وەختێ سنوورو مېیانو دەوڵەتو عوسمانی و سەفەوی دیاریکریا، کە ئەشناسیایی بە(هێڵۆ هومایۆن)ی، دماتەر ساڵەکانو(١٩٠٥) و (١٩١٤)زاینی چن سنوورێنە فاڕاشان، وەختێ دەوڵەتی عێراقی مەرزیارە ساڵەو(١٩٢١ز)، هێڵەکێ دیسان دەسکاری کریاو چەسپیا، خەڵکێ کە یەک خاکو یەک زوانو ئایینو یەک عادەتو باوشان بېیەن، جە یۆتریني برێڕەو دووریکەوتێ: هۆرامانو عېراقی و هۆرامانو ئېرانی.

ئېمەیچ دەگایەکا و شارەکڵەکا، سەرو بنەماو ئا دابەشکاریە پولېن کەرمێ و باسشان کەرمێ، کە ئیسە ئا دابەشکاریە بېیەن بە ئەمرەو کەتواری، ژمارەو ئاواییەکا هۆرامانی، ئۆسا نزیکەو(٤٠٠) ئاواییا بېیەن، شەرتیچ نیېەن گردشان بە زوانی هۆرامی گفتوگۆشان کەردەبۆ.

بەشێ جە ئاواییەکا هۆرامانی پېسە شارێ گولانەی(شارەکڵە) بیینې، هەم ژمارەو خەڵکیشان فرە بېیەن، هەم خزمەتگوزاری میریشان پەنە یاوان، پېسە(پاوە، بیاری، تەوێڵې، نۆسوڎە، نۆدشە، پایگەلان، بیساران، هویە، شارو هۆرامانی، دزڵیە، ڕەزاو،..هتر).

-دەگایەکێ و شارەکڵەکێ هۆرامانو عېراقی:

تەوێڵې، سۆسەکانە، بەڵخە، پاڵانیا، دوڵبیان، جاوری، گریانە، تاوېرە، دەرەتفې، هاوار، هەوارەکۆن، خەرپانی، دەرەشیش، دەگاشېخان، بیاری، دەرەقەیسەر، خارگېڵانە، زەردەهاڵە، نارنجڵە، بنجەودرەی، گوڵپ، باخەکۆن، گەچینە، سەرگەتە، هانەودنې، دەرەومەرې، هانەنەوتی، زەڵم، ئەحمەڎئاوا، ئېڵانېی، هانەوقوڵی، ئاوایی ڕۆسەم بەگی،....هتر.

-جوانی سرووشتو هۆرامانی:

دیمەنو زەریفو هۆرامانی، ژڵېونەرو ڕوحیەن، ئاویارو سەوزەو ئارەزویەن، تەجەللای ئیلاهیەن، بە جیاوازی وەرزەکا، بە چن تەعرێ وېش نمایېش کەرۆن. ئا جوانیە، ئامیانو فرەو شېعرەو شاعېرەکان، بیسارانی، مەولەوی، صەیدی، گوران،....هتر، سایەو ئا دیمەنە ڕەنگاڵەینە شېعرېشان نویستېنې. ئا سرووشتە زەریفە دیسان خولقنەرو سەڎەها ئاوازان، ئاوازێ ڕەسەنی، سیاوچەمانە، دەرەیی، بەزمې چەپڵا،گورانیواچەکېچ بە ئاوازە خەمگین و وەشەکاشا، مەگنا تاریفدای ئا سرووشتە دڵبەرەیە، پېسە زاروڵەی ساوای مەلاوناش.

-ئابوری هەورامانی:

لایەنو ئابوری جە هۆرامانەنە، کۆڵەکێ بنەڕەتیەو ژیواینە، چاگە بە هوکارو دەسڕەنگینی و بە سەلیقەیی خەڵکەکەیش، تاوانشا بنەمێوە ئابوریەی مەحکەمە پەی ژیوای وێشان بنیاڎ بنیان. ئانەیچ هوکارێ بیەن پەی هێقم مدرای تاکی و هەم خەڵکەکەیش کە تاوانشان جە وەراوەرو گرڎ دژمەنێوە مدرانو چۆکێ نەڎان.

ئابوری هۆرامانی چن لایەنێ مەگێرۆوە:

١-**باخ و باخڎاری:**

هۆرامان ناوچێوەن خاوەنو باخ و باخاتێ فرەیەن، فرەو دەگایەکاو هۆرامانی باخێ سەمەرداریشان هەنی، باخێ هۆرامانی بە شێوەو تەڵانا وەشێ کریێنێ، کە جە دامانو کەشەکاوە پەی میانو کەشەکا بە هۆرکەنەی تەوەنەکاو دیسان هۆرچنیەیشان پیسە کەڵەکێ(١-٤) مەتریێ، چن تەڵانێ هۆرچنان تا نزیکو دلێڕاسەو کەشەکا، دماجار باخێ بەرهەمڎار وەشکەران، وەڵتەر باسمان جە هونەرو وەشکەردەی تەڵانێ و باخا جە هۆرامانەنە کەردەن.

ئەدمۆنز، ساڵەو(١٩٢٣ز)، بە سەردایێ پەی شارە دەگاو تەوێڵێ باس جە هونەرو ئاودارای تەڵانەکا کەرۆن، دماتەر باس جە گەشتەکێش پەی شارە دەگاو بیاریێ و چاگەیچۆ پەی(هانەگەرمڵە)ی کەرۆن، پەی شەوەکێش میمانو ئەفراسیاو بەگی بیەن، ماچۆ: ئا ئامرازە تەندروستیێ چاگە چەمم پەنەکەوتێ، خاستەرێ بینێ چانیشا جە ئیراق و ئیران و بەرو هۆرامانیۆ دیێینیم، دیسان ماچۆ: ڕیزە ئاودەسێ سەرو تەپێوە کە ئاویشا پەی لوێیێ و دابەشەکریێێ ملشارە، یاگێ سەرنجی بێ. نامبریا شێوەو هونەرو ئاو دابەشکەردەی ملوو تەڵانەکارە، بەرزتەرش نرخنان جە هەرمانەکا(سابینۆس فسباسیانی ئیتالی) کە ساڵەو(٩-٧٩ز) ژیوان و نامبانگ بیەن بە شارەزا جە بوارو ئاوداری و ئاوەڕۆینە.

٢-**کشتوکاڵ و هیتیاری.**

٣-ئاژەڵ و ئاژەڵداری.

٤-پیشەو کارە دەسییەکێ.

٥-کارەوانی یام کاسپی کەردەی.

ئی خاڵی و هەرمانی دماییە، وەڵتەر باسمان کەردێنی.

٦-**کارمەندو دەوڵەتی**: فەرمانبەری دۆڵەتی سەرچەمەو ژیوای چن کەس و خانەواذێ بیەن و هەن، بەشێ جە خەڵکو هۆرامانی چی چن ساڵا دماینە، پێسە فەرمانبەرو دۆڵەتی مەرزیێرە جە فەرمانگاکا و وانگاکانە، پێسە فەرمانبەری و مامۆسای، کە مانگانە برێ مووچەشان دریێ پەنە، ئانەیچ سەرچەمێ ژیوای بێ پەیشان.

وێ وەسی(خود کەفایی) یام **کۆمسایی**، جە ژیوای هۆرامیەکانە دیارەن، ئاذێ بە ڕەنجو شانا وێشان، تەمامووپێویسیەکانو وێشان وەشکەران، پێویسیشان بە کەسی نیێەن، خزمەتکاری پەی کەسی نمەکەران. پێسە شاعێر ماچۆ:

کڵاشی خۆ چنم، چۆخە لەبەرما کڵاوی دەسچنی خۆمە لە سەرما

کڵاش و قاچی خۆم، هەنگاوی خۆمە کڵاوی کەس ئیتر، ناچێ بە سەرما

بە دڵما درکی منەت، نەچووە چونکا بە دەستما چوو لەگەڵ، نەخشی هونەرما

بە دەستی خۆم بیتەنم، نەوگ و جەواڵم خوری لێفەم بێ، بیدەم بە سەرما

کە مەوج و جاوگ و جاجم بڕێسم دە نارێسم لە کردار و ئەسەرما

ئەوەی وا چۆغە بۆ مام گورگ ئەرێسێ مەحاڵە، چۆغەی ئەو ناچێ بە بەرما

وەزیفەم بۆ وەزیفەس پەس وەزیفەس وەزیفەی چەس ئەقیرێنێ بە سەرما

کە ڕێگای ڕەفعی تەکلیفە ژیانم چ ترسم بێ لە قازانج و زەرەرما

ئەگەر هەر قوژبن و ڕێم لێ بگیرێت خەفەت ناخۆم، نەما ڕێگە لە بەرما

مەگەر من چیم زیادە لەو هەژارە دەساچێنێ بە برسی و سارد و گەرما

لە ژێر چەتری قەناعەت دائەنیشم کەس ئیتر سێبەری نایە بە سەرما

ئەگەر سات و زەمانی مردنم هات جگە دوو گەز کەفەن، چی وا لە بەرما

شوکور ئەو دوو گەزەش دەسکاری خۆمە کەوای خۆمە لە گۆڕیشا لە بەرما

که سفرەی خوا لە سەر پانی زەمینە نە هەرگیز توورەکە، ناکەم بە سەرما

دە شەرتە لای تەنورا هەڵنەتوتێم لە بەر نانی، عەرەق ناکەم لە شەرما.

-هۆرامان جە بوارو کومەڵایەتینە:

بوارو کومەڵی، بوارێ گرنگەن جە ژیوای مروڤینە، کە چن لایەنێ جە ژیوای خەڵکەکەی ڕۆشنکەرووە.

چێگەنە، گەرەکمانە بە کوڵی ئیشارەت دەیمێ بە چن لایەنێ ژیوای خەڵکو ناوچەو هۆرامانی:

-خێڵ و خێڵگەری:

ئەقڵیەتو خێڵگەری جە هۆرامانەنە، لاوازەن، یام هەر نێیەن، هۆرامیەکێ دۆر و پەشت و خێڵ و سەرخێڵینە گلێرێ نەبییێ، ئەقڵی خێڵگەریشان ماڕان، ئانەیچ مەگێڵوە پەی:

-کاریگەری ئایینو زەردەشتی و ئیسلامێ، ئایینە ئاسمانیەکێ پەیامشان داڎوەری کومەڵین، بەهایەتی پەی خوڎای تاک و تەنیای، دوور جە بەهایەتی پەی خەڵکە دەسەڵاتدارەکا، دەرەبەگ و سەروک خێڵەکا، دماتەر پەروەردەکەردەی خەڵکەکەی پەی ژیوایێ ئاشتیانەی، کە هیچ کەس بە ناهەق مافو براکەیش نەوەرۆن. دیسان مەدرەسە دینیەکێ تەریقەتو نەقشبەنی جە هۆرامانەنە، ڕاو سوفیگەریشان نیشانەو خەڵکی دێنە، پەی پاککەردەیۆ دەرونیشان، کە سەرەنجام تاکێ تەندرووسی بە خزمەت درووس بۆن کە بێژگە خوڎای، پەشتی بە کەسی نمەبەسۆن.

-خەڵکو هۆرامانی، فرە زوو وازشان جە ژیوای کوچەری ئاردەن و نیشتەجایێ بییێ، گرڎکەسێ پەی وێش بێیەن بە خاوەنو باخ و مڵک و ماڵ و وێش، ئینەیچ مەلامەتێ بێیەن پەی ئانەی خەڵکەکە خەریکو ژیوای وێش و خانەواڎەکەیش بۆن، خزمەتکاری پەی هیچ کەسێ، خێڵێ نەکەرۆن، ئیتر خێڵ و خێڵگەری لاواز بیەن.

خەریک بیەی خەڵکی بە هەرمانو کارو ڕوانەیش، باخڎاری و کشتیاری و ئاژەڵداری، یانی دوورکەوتەیۆش جە گرفت و جەنگ و جەڵەبەی.

-ژیرلێ مەرێ، ئەنجومەنەکێ، خانەقاکێ، وانگاکێ، هەم پەی ڕۆشنکەردەیۆ ویر و ئاوەزو خەڵکی، هەم پەی چارەو گرفتکاشا، تاکێ هۆرامیشان جە بەهایەتی خێڵی و عەشرەتی دوور وستەنۆ.

هوزگەری جە ناوچەکانو تەرو کوردەسانینە هەن، چن دەگێوە دلی یەک هوزینە گلێری مەباوەو پابەنێنی بە کوت و بەنێ و ئا هوزەیۆ، بەڵام جە هۆرامانەنە هەر دەگێوە ئەنجومەنێ، یام چن ڕێش چەرمێ وێش هەنێش، کە پەی چارەو گرفتەکا مێپانیشان، پەرسوڕاشان پەنەکەران.

چن تیرێ جە هۆرامانەنە، وەڵێ بیێنێ پیلاو پۆلارە، پەی یاگەکاو تەرو کوردەسانی، پەی نموونەی تیرەو ئاغەلەرا تەوێڵێ، دمای شێخ عثمان سیراجەدینی، نەوەکێش بڵاوەشان کەردەن پەی ئیرشادی و یاونای زانست و زانیاری بە ناوچەکانو تەرو کوردەسانی. چن دەگاو ناوچێنە نیشتەجایێ بیێنێ، پێسە(بێیارێ، باخەکۆن، گوڵپ، بیاوێڵە، ئەحمەڎئاوا، هەڵەبجە، سلێمانی، خانەقین، هەولێر، بەغڎا، سنە، دوڕۆ، بانە، جوانڕۆ، خانەگا، وەڵاتەکاو سوریا، تورکیا).

فرەو جاری هەڵێوە کریۆن دلی خەڵکینە، پی تەرزە:

بە هۆرامیێ ماچان چ عەشرەتێنی؟ سەر بە چ خێڵێنی؟، یام ماچان عەشرەتو هۆرامی.

هۆرامی نە عەشرەتەن، نە خێڵەن، بەڵکوم میللەتەن، پێسە سورانی و کرمانجی و لوڕی و کەلهوڕی، زوانش جیان، بەشێن جە زوانو گورانی.

-پێکئاماو خەڵکو هۆرامانی:

خەلکو هۆرامانی پێکئامان جە:

-بەگ یام ئاغا:

بەگزاڎەکێ هۆرامانی فەرمانداری هۆرامانیشان کەردەن، چونکوم خاوەن دەسەڵاتێ بیێنێ، گۆرەییشا ئەرمانان ملوو خەڵکیرە، ملوو چین و تۆکا کومەڵێرە، بەڵام دمای نەمەنەی دەسەڵاتیشان و هۆشیار بیەیۆ خەڵکی، ئاڎیچێ وەستێرە پەی ئاستو خەڵکەکەی. دەسەڵاتو بەگزاڎەکا یاوان بە پلەو (سان) و (خان)ی.

-پیر یام شێخ:

پیر و شێخەکێ، خەریکێ ئیرشادی و خوڎاپەرەسی و یاونای عیلم و ماریفەتێ بیێنێ جە فرەو سەرزەمینو کوردەوارینە، شێخەکێ هۆرامانی چا بوارەنە پلێوە باڵاشان بێیەن، پەوکەی دلێ خەڵکی و کۆمەڵینە، یاگێ بەرزەشان بیێنە، یاگێ حورمەتێ بیێنێ. شێخەکێ هۆرامانی جە لاو

دەسەڵاتدارەکایچۆ حورمەتشان گېریان، پەی مەشوورەتی و هەم جە چارەو گرفتکانە پەرس و ڕاشان پەنە کەردېنی.

-مەڵلیٚ یام زانیٚ:

مەڵلیٚ و زانێکی جە هۆرامانەنە، خاوەن زانست و ماریفەت بیېنی، خەڵکشان فېر کەردەن، دلی مەدرەسە دینیەکانە تەلەبی و فەقیېشا یاونێنی پەنە، پەی گرفتەکاشا و داواکاریەکاشا پەرسوڕاشان پەنە کەردېنی. هۆرامان چنەها مەڵلیٚ ئایینیېش چەنە هورکەوتېنی کە جە تەمامو کوردەسانینە، یاگە دەسشان دیارەن.

-سەیېڎ:

سەیېڎەکی هۆرامانی، وەرو وەڵینەو خانەوادەیشان، دلی خەڵکینە ڕېز و حورمەتیٚ فرەشان بېیەن و هەن، فرېشان بیېنی بە مەڵلیٚ و زانیٚ ئەشناسییٚ.

ئی چوار تۆکۆمەڵیە(بەگ و شېخ و سەیېڎ و مەڵلا) جە ڕیزو وەردەمو کومەڵینە نیشتېنېرە، هەرچن بە ژمارە کەمېنی، بە ڵام دۆرو کاریگەریشان دلی خەڵکینە دیار بېیەن، ژەن و ژەن واستەی فرەتەر دلی وېشانە بیەن، بە کەمیچ چەنی خەڵکە عامیەکەی.

-ئوممی یام عەوام:

فرەو خەڵکو هۆرامانی چی تۆیەنی، خەڵکە هەژار و نەداراکە (کرېکار، هیتیار، کاسب) ئۆسا شۆنکۆتەو چوار تۆکەی تەری بېنی، بەڵام چی ساڵا دماییینە تۆو ڕۆشنویرا و خونەوارا پېڎا بی، ئیتر شۆنکۆتەو دەسەڵاتدارا کەمتەر بییۆ.

بېگومان مېیانو ئی دوە تۆیەنە، تۆیٚ تەر هەن کە تاکە کەسینی، یانی بنەیانەیی نېیەنی، ئاڎیچی(میرزا و قېخا) و چن کەسیٚ دوڵەمەنی.

-جیاکەرەوەکا(تایبەتمەنیەکا) و هۆرامی و هۆرامانی:

خاک و خەڵکو هۆرامانی، فرەو چېوانە جیاوازېنی، بەعزە چېویٚ چاگە هەنی و یاگەکاو تەرینە نېیەنی، چن کاڵیٚ جیاوازی، باو و نەریتەکی، واردی، هونەرو بیناسازی و هونەرو گورانی واتەی:

-سیاچەمانە:

سەڎاو حەزێ، وەشەویسیێ، خەمێ، وەراوەرو هەورامانی و مەعشوقەکاشا بەرش ۋزان.

-سانو هۆرامانی:

هەرچن واچەکێ بنەچەش عەرەبیەن(سلطان)، بەڵام ڕەنگ و بۆی هۆرامیش گێرتەن، بە ماناو دەسەڵات و فەرمانداری هۆرامیەکان پەی هۆرامانی.

-کڵاشێ هۆرامیێ:

پاپۆشێ هامنیەن، دەسکەردو هۆرامیەکان، هەر پەوکەی پاسە ئەشناسیان.

-پیر و پیرشالیار:

واچێوەنە، پەی زانایا و پیا ئاییێنیەکا بەکارئامێنە جە هۆرامانەنە.

-پۆشاکێ هۆرامی:

پیای هۆرامی بە پۆشاکەکەیشەرە مەشناسیووە، چۆخەڕانکش پۆرەو مشکیە سەرەشۆ، کڵاشێ پاشەنە، ئینەگەر وەرزو هامنێ بۆن، گەر زمسانیچ بۆن، ئانە فەرەنجی و پاڵێ یەمەنیێ و پووزەوانێ کەرۆنە، ژەنیچشا کڵاوزەڕە بەسۆن کە بە چارەوانە یام گێلگێلێ مەڕازنۆشۆ و چێرو چەناکەیشەنە گیرش کەرۆن، چەتفە وزۆ سەرو شاناش و پاڵێ کرمەکدارێ کەرۆنە.

-ۋەزی هۆرامانی:

ۋەزی جە هۆرامان و بەشێ ناوچەکانو تەرو کوردەسانینە هەنێ، بەڵام ۋەزی هۆرامانی تۆکڵ ناسکێ و تامڎار تەرێنێ، ئانەیچ مەگێڵۆوە پەی سازگاری ئاو و هەواکەیش.

نانی هۆرامی:

نانێ ناسکەن، هەمیرەکە سەرو(پێنێ)وە پەچیۆن، بە (ساج) برێژیۆن، گەر ئاردەکێش گریکدارێ بان، ئانە فرە بە لەزەتەن، لەزەتی تەرەن گەر بە گەرمی، چەنی تەڕە پیازا و دۆی تازەی بۆریۆن.

چن واردێ تەر هەنێ کە فرەتەر جە لاو هۆرامیەکاوە ئەشناسیێنێ، پێسە(گێتەمەژگی، خەپلێ، شلکینێ، کێلانێ، لەپارێ، لەپۆرتی، کوتە، هتر).

-سانالٚیۆ:

تەختانیێ لاگیریان، بە قیاسو(١٥-٣٠م٢)، بە هەرەی گرێکدارە بە (سیرەکۆلی) ناواش، دمای ئانەی وشکە بۆوە، پێسە کونکرێتی سافیش پەنەمێ، پەی وشک کەردەیۆ (هەڵووچا و هەنگووریۆ و شێلانا) و میووەکاتەری بەکارمێ.

-ۋەزەبان یام شاڎیانە:

جارا، جە وەختو شاڎی و وەشینە، وەختو گێلایۆ کارەوانی و گێلایۆ حاجیا یانەو خوڎای، یام خاسبیەیۆ نەوەشێ، هەم جە وەختو یاوای کەسێ بە دەسەڵاتی، پێسە(سان)ی، یام(خان)ی، یام جە وەختو ئیجازەو مەڵلایی وەرگێرتەو فەقیا خانەقاینە، سەرو بانەکاوە، وەزیشا بەخشێنێ خەڵکیرە.

وارده و قووت و خەڵکو هۆرامانی:

پەرسام جە چن کەسێ ناوچەکەی: وەشتەرین و بە تامتەرین ۋاردەو خەڵکو هۆرامانی چێشەن؟

بە چن پەیتواچێ جیاواز ڕاو وێشان بەرۆستە، ئەپی تەرزە:

-ڕوێ وەهاری، گۆشەو دەرە و هانێوەنە، دلێ گوڵ و گوڵزارینە، چایی دەمش کێشتەبۆ، سیراجی و نانی هۆرامی، چەنی پۆینەی، وەشتەرین واردەن.

-هەنگوینو هەنگو(کوساڵان یام داڵانی یام هەیاتێ)، چەنی (کەرێ) هەوارەکا(ژیوار یام گەناو)ی، چاشتەنگانە وەریش.

-وەرزو هامنی، ساتو نیمەڕۆی، جە(ویسور)ەو (نۆسوڎێ)، پاڵو حۆزەکەینە نیشتەبیرە، بەنگاکۆ ئاوی پڕۆرە، قابلەمێ یاپراخی پەڕ پەراسۆێ نریێباسەر، کەریشارە دلێ (سینیەکەو سانی)، بەعزێ کەرێ کەری ملشارە، چەنی (دۆ)کەو مەتی(لەیلێ) پاڵشانە، دماییچ بەزمێ سیاچەمانەی کەری ملشارە، عەمر و ماڵم.

-دەمو ساعبی، وەرزو پاییزی، یاگێ نوەیجەڕە، وەرمەنە هۆرزی، نماو ساعبی کەری، ئینجا سەردایێنە بەتانیێ پێچنی وێتۆ، وەردەمو تریفەو مانگەشەوێنە سەرۆپات پەی کەرارە، تا بتاوی بوەری، ئینجا چایێ هەس کەری شۆنیشەرە، دماتەر چایی بێرەنگێ شۆنەو یۆیرە، بە

کاک(سەیوان)ی چایچی واچی بەزمێ مامۆ ئوسمانی واچە، با کەشەکێ دەنگێ داوە، بڎیەی ملوو کەیمنە و بیڎەرواس و هانەگەرمڵەیرە، بەخ بەخ چن وەشەن.

-ساعبو زمسانێ، وەرمەنە هۆرزتەبی، دەگا ۋەرۆێ خپە کەردیبۆ، کەشکەک یاوابۆپەنە و پلە گوشتێ عالیش چەنەبان، هەتا متاوی بوەری، پەی دمانیمەڕۆی ۋەرۋەت ماڵێبۆ، سەرو بانێۆ وەزیرە، دمای وێ گەرمکەردەیۆ و وێ وشککەردەیۆ، گوشت و جگەر تۆ تۆ کەری و دەیش ملوو سکەڵو سۆبەکەیرە، دمایی چای دیژڵەمە کەری سەرشەرە، ئیتر بزانو مانیایت نمەسەیووە؟

-چن وەشەن دمای نماو ساعبی، مزگینە گیڵابیۆ پەی یانەی، هامسەرەت نماش کەردیبۆ، چا هەمیرەیە کە شەوێ شیلانش، گیتەمەژگێ و گیتەچەربیش ئاماڎێ کەردیبا پەی هامسەری و زاروڵەکاش، بە چایی شیرینۆ بوەریشان.

-کەبابەکەو لالۆ حسێنی جە کەماڵا بە نانی هۆرامیۆ، چەنی تەماتەی وبمانەی، گەر وەریش، لەزەتش هەرگیز ویرت نمەشۆوە.

-شەوچەرەو شەوانو پاییزی و زمسانی، مەژگە و وامی و هەچکوچی و لەپۆرتی و کوتە، چەنی ڕازەکا لالۆ ئەحەی، پالو سۆبەینە، یاڎگارێ ویرنەشیەن.

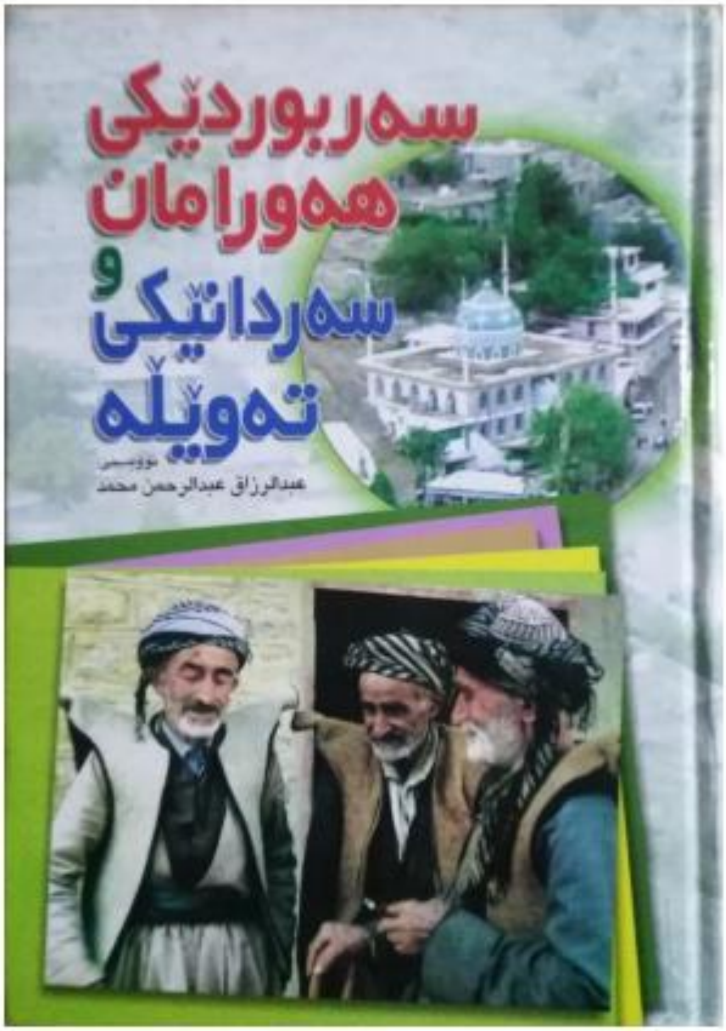

سەربوردێکی
هەورامان
و
سەردانێکی
تەوێڵە
نووسینی
عبدالرزاق عبدالرحمن محمد

سه‌نته‌ری پارێزگا
ناحیه
گوند
سنوری ناحیه
سنوری وڵات
ڕێگای سه‌ره‌کی
پالانین
هانه‌ی قوڵ
زه‌ڵم
کلکه‌ی باخ
ئه‌حمه‌د ئاوا
خورماڵ
هانه دن
سه‌رگه‌ت
ده‌ره‌ی مه‌ر
سه‌رکان
گه‌چینه
باخه‌کۆن
گوڵپ
ده‌ره‌و کی
نارنجڵه
خارگیلان
بیاره
ده‌ره قه‌یسه‌ر
هانه ئه‌وتی
خه‌رپانی
ته‌وێڵه
به‌لخه‌ی سه‌روو
پالانیان
به‌لخه‌ی خواروو
هه‌ڵه‌بجه

سەرچەمە/ هۆرامان و هۆرامیی و واتەو وەڵینا(م. جمال حەبیب الله فەرەج)

بەرگی یەکەم... ساڵەو ۲۰۰۰ز

دماتەر.. بەڵگەو نیشانێوە جە زانایی و دانایی و میهرەبانی خوڎای پەروەردگاری ئانەن، وەختێنە میوەکێ گردشان ناعمەتێ خوڎاینێ، بەڵام هەمەڕەنگێنێ و فرە نوعێنێ، هەر میوێ ڕەنگ و شێوە و قەبارە و تام و بۆشان جیاوازەن، بە جورێ کە گردشان دلێ یەک زەمین و خاکینە مەژیوان و مەیانە بەرهەم.

نیشانێوە تەر جە دەسەڵاتو خوڎای گەورەی، ئینسانەکێنێ، کە سەرو یەک زەمینێو مەژیوان، گردشان جە یەک باوانی، جە تاتێوە(ئاڎەم) و یەک ئەڎا(حەوا)ینی، سڵامو خوڎایشان سەربۆ، چێرو ئی عاسمانێنەو بە عەینو ئاو و هەوای مەژیوان، کەچی بە زانایی و دانایی وێش، کەردێنێش بە چن میللەت و نەتەوە و خێڵ و هۆزێ جیاوازی، کە هەم زوانشان، هەم نەریت و باوەکێشان، هەم فەرهەنگ و کەلتوورشان جیاوازەن، کە شانازیشان پۆوە کەران و پارێزناشان بە جورێ کە بیەی وێشان بە پانێشا مەشناسان، کە ئینەیچ حەزێ سرووشتی و فیترییەن.

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالِمِينَ﴾**الروم/22** .

مەشۆم ئانەیچ جە یاڎ نەکەرمێ، ئا سیفات و وێشانە فرەو جیاوازی، پێسە پردێ پێوەنێ ۋزیانە خزمەت پەی یۆ ئەشناسای و هامکاری و یاردیدای یۆترینی، نەک هۆکارێبا پەی جیاوازی و تەماعێ و جەنگ و جەڵەبەی و داگیرکەردەی.

[يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ۚ] الحجرات/13 .

میللەتو کوردی گەلێ ڕەسەن و دێرینو ئی سەرزەمینیەن، جە دێر زەمانۆ سەرو پارچە زەمینێوە ژیوان کە بە(کوردەسان) نامێ بریەن، کە خاوەنو نەریت و باو و فەرهەنگ و کەلتور و کەلەپوور و وێشەن، خاوەن زوان و زەمینو وێشەن، هیچ داگیرکەرێ نەتاوانش چەنەش پسانۆ یام دلێشانە بەرۆن.

ئی نەتەوە(کورد) پێسە مێژوو نویسو کوردی(میر شەرەفخانی بەدلیسی) ماچۆ: پێکئامان جە چوار لقا، زوانشان، ئەدەبیاتشان، ڕەفتارشان جیاوازەن.

یەکەم: **کرمانج**

دووەم: **لوڕ**

یەرەم: **کەلهوڕ**

چوارەم: **گوران.**

هەر یو چی لقە سەرەکیا نەتەوەو کوردی، زوانشان و یاگێ ژیوایشان جیاوازەن، فەرهەنگ و داب و نەریتو وێشان هەنشان، ئێ فرە جوریچە دوڵەمەنی ئەدەب و فەرهەنگو کوردی نیشانە مڎون.

گوران کێن؟

دکتور مارف خەزنەدار جە کتێبو(لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە) ماچو: (ئەچی سەردەمەنە، بە کومەڵێ دەسە و عەشرەت و تیرا ماچان گوران، کە جە کومەڵە کەشەکا سەرنیشتو ڕاو شارو بەغڎای و شارو کرماشانی سەرو ڕوخانەو سیروانی و ناوچەکانو هەردووە هۆرامانەکەی مەژیوان، دیسان گورانەکێ جە بەرو ئا ناوچە جوگرافیەینە مەژیوان، پێسە:

١-ناوچەو پاوەی: مەگنو سەرو ڕوخانەو سیروانی.

٢-ناوچەو کەندوڵەی: مەگنو نزیکو سەرچەمەو ڕوخانەو(بانیان)، وەراوەرو خەرابەی و دمامەیەکا شارو دینەوەری مێژوویی بەنامبانگی.

٣-سەرو ڕوخانەو(خازر)ی جە سەرنیشتو شارو موسڵی، چا یاگێنە کە مجیورە دلێ زێی گۆرە(شا دەرەو بادینان)، چاگە عەشرەتو(باجەڵان)ی مەژیوان، بەڵام دلێ وێشانە و هامسایەکاشانە بە(سارەلوو) یام(سارەلی) نامێ بریان.

٤-باجەڵانەکێ جە ناوچەو زەهاوی، جە سەرنیشتو لوڕستانیچەنە مەژیوان.

٥-ناوچەو دەرسیمی، مێیانو مووش و ئازەربانجانی.

دیسان د. مارف خەزنەدار هەمان سەرچەمەنە، لاپەڕە(٨٨-٨٩)ی ماچو:

جوگرافیاو ناوچە گوران نشینەکا جە ڕوژگارێ مێژووییەنە، بە دیاریکریایی چا وەختەنە هەکە شێوە زوانەکەشان درووسبی، فرە فراوانتەربی چا ناوچا کە وەڵتەر باسمان کەردی، بێگومان

تا سەڎەو هەژدەهەمی و باڵادەسی میرنشینو بابانی، سەرزەمینێ فراوانەنە ژیوێنی، بەڵام چەنی توروقی دەسەڵاتو بابانەکا، ئیتر وەرە وەرە سنوورو سەرزەمینیشا وەرتەسک بیۆ.

چن ڕەفتارو سیفەتێ وێشانی (تایبەتمەندیی) گۆرانەکا جە یەرە لقەکەو تەرو نەتەوەو کوردی جیاکەراوە، دیارتەرینشان شێوە زوانەکەشانە کە جە شێوە زوانو ئەویشا جیاوازەن، دکتور مارف هەمان کتێبەنە ماچۆ: شێوە زوانو گۆرانی دلێ میرنشینو ئەردەڵانەکانە باوبی، کە بابا ئەردەڵانی سەڎەو چوارڎەهەمی زایینە مەرزنارە، دیسان شاروو شارەزووریش درووسکەردۆ، دمای ئانەی مەغولەکا وێران کەردەبی.

کاکەییەکی (ئەهلو حەقی) گۆرانی نیەنی، کەچی شێوە زوانو هۆرامی(گۆرانی)شان کەردەن بە زوانو دینی وێشان، ئەدەبی دینیشان کە بە شێعرە دەسش پەنەکەرد، بە زوانی هۆرامی(گۆرانین)، گرنگتەرین سەرچەمەی ئاییینیشان کتێبو(سەرەنجام)ی و کتێبو(فرقان الخبار)ین، کە بە زوانی گۆرانی(هۆرامی) نویسیان.

پێکئاماو زوانو گۆرانی بە پلەی یەکەم (هۆرامی و باجەڵانی و زەنگەنەیی و شەبەک و جمهوور)ەن، کەمێ جیاوازی مێیانشانە مەپێویۆ، ئانەیچ مەڵامەتو دووریشان بێیەن جە یوترینیۆ، ئێنا بنەڕەتەنە یەک زوان بێیەن.

دکتور مارف جە عەینو کتێبینە، لاپەڕە(٨٩) ماچۆ:

دیسان مەشۆم ئانەیە واچمی کە عەشرەت و هۆزەکێ دۆروبەرو کەرکوک و کفری و خانەقین و قەراخو ڕۆخانەو سیروانی، پێسە عەشرەتەکا(زەنگەنە و جەباری و شوان و بیبانیی و تاڵەبانی و....هێر) سەر بە عەشرەتو گۆرانی بیێنی، کە ئەدەبی کلاسیکی تومارو ئەدەبی فولکلوری وێشان بێیەن بە شێوەو گۆرانی، بەڵام شێوە زوانو کرمانجی وارین(سورانی)، وەرە وەرە ئا ناوچێشە داگیری کەردی، بە مەڵامەتو گەشەکەردەی دەسەڵاتو بابانەکا جە سلێمانی.

پێسە باسمان کەرد، زوانی گۆرانی، زوانی ڕەسمی ئا گرد خێڵ و هوز و کومەڵ و خەڵکا بێیەن کە وەڵتەر نامێمان بەردی، زوانی ڕەسمی بەشێ فرەو سەرزەمینو کوردەواری بێیەن. ئانەیچما ویرنەشۆ کە پەڕاوەو(ئاڤیستای) کە کتێبو پیروزو ئایینو زەردەشتین، بە زوانی گۆرانی (هۆرامی) گۆکەرۆن، مەبەسو زانیاریەکاش پێ زوانەیە درکنۆ، دیسان دەقو شێعری گۆرانیی(هۆرامی)، کۆنتەرین دەقە شێعرەن جە ئەدەبی کوردینە، یانی سەرەتاو مێژوو ئەدەبی کوردی بە شێعری شێوەو گۆرانی دەسش پەنەکەردەن، گەر چوارینەکا(بابا تاهیری هەمەڎانی) وزمی لاوە.

گۆرەتەرین لق دلی گورانینە(هۆرامین)، کە ئیسە ملمپنە دلی باسێ سەرو ژیوایشان و وپشانەکاشانو یاگی ژیوایشان، بە ئومپڈو ئانەی کەسی پپوەنداری و شارەزێ سەرو بەشەکاتەرو گورانی بنویسانو ئا کەلەپوور و فەرهەنگە کە هەنشا، دلپنە نەشق و نەفوتیق.

واچی هۆرامانی:

سەبارەت بە واچی هۆرامانی، ویرو باوەڕی جیاوازی هەنی دلی ئا کەسانە کە لوێنی شونەو واچەکپرە، یق چا پەیلوایا ئانەنە کە ماچان واچی هۆرامانی جە واچی(ئاهورامەزدا)یۆ وەرگیریێنە، کە ماناو واچەکی جە دینو زەردەشتینە(هپزو خێری)ن، کە دژەکەش(ئەهریمەن) هپزو شەڕیەن، بەڵام ئینە فرە بە دوور مەزانیوو باوەڕنمەکەرو هەرگیز واچی ئاهورامەزدای، واچی هۆرامانیش چەنە وەرگپریێبق، هەرچن سەڎ لەمپچ کەرقن.

هۆرامان، فارسەکی بە(اورامان) و کوردە سورانیەکی بە(هەورامان) نامپش بەران، بەڵام ئپمەی هۆرامی، وپما بە هۆرامان نامپش بەرمی، من ئینەو دماپنیم پەنە درووسەن، چونکوم ئانپما کە نەخونەوارپنی، زوانەکەشا پاکتەرەن و تپکەڵ بە زوانەکا تەری نەبیەن، یانی بە پاکی و ڕەوانی واچەکی گوکەران.

هۆرامان واچێ جوتەنە(لێکدراو)، جە(هۆر + ئامان)ی پپکئامان، واچی(ئامان)ی چن مانێش هەنی(ئامان، دەخیل، قاپ و حاجەت)، ڕەنگە جە یق چی واچاوە وەرگیریێبق و جاگیرە بیپبق:

١.ئەی هۆر: دەخیل و ئامان وازمان چەنە بارە، وەس وەرو وەریما(ڕۆجیاری) چەنەگپرە، کەم ۋەرۋە و ۋاران ۋارنە ملمارە.

٢.ناوچەو هۆرامانی، سەختەن، پاییز و زمسانش، بەشێ فرەو وەهاریش(هۆر) ئینا ئاسمانۆ، هۆرش پێمێ، یانی ڕەنگە جە دەسەواچی (هۆرئامان)یۆ ئامێبق.

٣.جە واچی (هورئامان)، یام (خۆرهەڵات)یۆ ئامێنە، یانی وەرەتاو کۆتەن.

هۆرامان، ناوچێ کوپستانین، چنین چەمی و دەرپش چەنەنی، سرووشتێ زەریف، سەرو دوی وڵاتارە دابەشبیەن،

دوی شاری گۆری(کرماشان و سنە) جە ئپران و (سلپمانی) جە ئپراق، هۆرامانشا گپرتەن وەرە.

وردتەر واچمیۍ: هۆرامان جە وەرکۆتۆ(سنە)، جە وەرنیشتۆ(شارەزوور)، جە پانیشتۆ(جوانڕۆ و کرماشان)، جە سەرنیشتۆ(مەریوان) هامسنوورەن. هۆرامان تەنیا یەک هۆرامان نیەن، بەڵکوم چن بەشێن، پی تەرزە:

١.هۆرامانو لهۆنی.

٢.هۆرامانو تەختی.

٣.هۆرامانو دزڵیە و شامیانی.

٤.هۆرامانو ڕەزاو و کەمەرەی.

٥.هۆرامانو ژاوەرو و گاوەروی.

بەشو هەرە گۆرەو هۆرامانی جە بەشو ئێرانینە هۆرکۆتەن، تەنیا بەشێ جە هۆرامانو لهۆنی کۆتەن دلی کوردەسانو ئێراقی، هۆرامانو ئێرانی (١٠) دە ئانەو هۆرامانو ئێراقیەن.

گێۋاو جە هۆرامان:

جە هۆرامانەنە گێۋاوی فرەڕەنگە،بۆ وەش، دلی باخ و دەرە و لاپاڵ و کەمەر و سەرکەشەکاوە مزیۆ، کە برێشان پەی واردەی و چارەسەری بەکارمەیان، چانێشا:

(بەرگەمێ، پۆینە، وەنوڵە، قنگەری، ڕووسقە، کزەرکی، پیژووکی، گاوگوراڵ، شنگی، هاڵەکۆکی، هەماشوانە(بەراشوانە)، کرۆزرۆ، بەڕەزا، ڕیواوی، گەبڵە، سەیاران، پیچکی، خازی، پسڵ، گۆزەروان، گاواسپووکی، پەڕەپیاڵە، لوولوپەر،....هتر.

چن گێۋاوێ تەر، پێسە لەوەڕی پەی ئاژەڵی بەکارمەیان، چانێشا:

لۆ(تاڵیندوس)، یۆنجە، کەما،...هتر. کە بە تەڕی و وشکی پەی لەوەڕو ئاژەڵی بەکارمەیان.

چ دڵ و دەروونێ مەتاوۆ جە عەشقو جوانی و بۆ وەشی وەنەوشەو دەرەی، نەرگزو دەشتۆڵا، پۆینەو قەراخو جۆیە، شۆبۆ لاپاڵەکا، چنوور و سوورەهەراڵە و بووژانە و بەرزەڵنگو وەرکەمەری، ۋێش نەذۆ دەسۆو حەیران و سەرمەس نەبۆن؟

عروس ملک کردستان تویی تو   گل زیبایی ان بستان تویی تو

تو اورامان بهشت ان دیاریی   بهشت اباد جاویدان تویی تو

پێسە وەڵتەر باسمانکەرد، هۆرامان زەمینەکەش جە ئاسو دەریایۆ بەرزەن، بەشێ هەرەفرەش کەش و کوَن، ئانەیچ مەڵامەتەن پەی سەردی زمسانەکەیش و سەختی ئاو و هەواکەیش، قولی کەشەکا تا دیرێ، دلپڕاسەو وەهاری وەرۋەشا چەنە نەبڕیوَن، جە نسارەکانە ۋەرۋەو ئێسالی وارو ملوو ۋەرۋەو پاریرە، کە ڕابڕان ڕووە مڎو مێیانو ئاواییەکانە.

ئیتر ۋاران ئانە هەر مەپەرسە، کە سەرچەمەن پەی هاناوەکا، دەرەکا، قەڵوەزەکا، سۆزی دار و درەختەکا، یاگێ سەیرانگاو گەشتیارا، سەرچەمێ پەی دارایی خەڵکەکەی، دماجار بەرکۆتەی تەجەللایی خوڎایی.

هۆرامان، چونکوم زمسانەکەش سەختەن، ساردەن، خەڵکەکەش جە فەسڵەکا هامنی و پاییزینە، داری و کۆتەرەداری پەی سوبەی، ئازوقە و پۆشاکی پێویس ئاماڎەکەران، پاڵو سوبەی دارینینە بە ئیسراحەتو بە بێخەم زمسانەکەی گوزەرنان.

هۆرامی:

جە باسە وەڵینەکانە واتمان: کورد جە چوار لقە سەرەکیا پێکئامان:

کرمانج، لوڕ، کەلهوڕ، گوران.

گۆرانیچ چوار بەشێن:

هۆرامی، باجەڵان، شەبەک، زەنگەنە.   هۆرامی گۆرەتەرین بەشو گورانیەن.

هۆرامی پا خەڵکا ماچان کە زێدشان هۆرامانەن، هۆرامانەنە مەژیوانو بە زوانی هۆرامی گۆکەران.

هۆرامیەکێ، تاریخو نیشتەجاییشان جە هۆرامانەنە کوَنەن، دلێ یانەو دەگاو شارەکڵەکانە ژیوێنێ، یانی جاگیری بیێنێ، کوچەریی نەبیێنێ، دلێ سیامالینە نەژیوێنێ، ئاژەڵداریچشان جە ناوچەکانو وێشانە کەردەن، گەر ئاژەڵیچشا فرە بیەبۆ، جە نزیکو ناوچەکانو وێشان، هامنێنە پەی چن مانگێ بە خاترەو لەوەڕنای، لوێنێ پەی ئێڵاخی(هەوار)، جە کوێستانەکا نزیک بە ئاواییەکاشان، پاییزێنە گێڵێنێ پەی دلێ دەگایەکاشان.

مەولەوی واتەن:

ئێڵاخان سەردەن بازشان ئانان   گەرمەسێر وەشەن بورێ وە دانان.

هۆرامیەکێ چەنی ئانەی زوانەکەشان جیاوازەن، پۆشاکێ وێشانەیچشان هەن، ژەنانەو پیایانە، کە جیاوازەن چەنی پۆشاکو ناوچەکانو تەرو کوردەواری(مشکیە، چوخەڕانک، کڵاشێ هۆرامیێ، فەرەنجی، پەسەک، سەرپۆش و هۆری، سەڵتەو سوخمە، کەوا، کڵاوزەرِە، ...هتر).

دیارەن پێسە ڕەفتار و نەریت و باوەکاوە، چەنی فرەو هۆز و تیرە کوردەکاتەری، چێوێ هامبەشێشان هەنێ، چەنی ئانەیچ چن چێوێ وێشانێشان هەنێ کە چەنی سرووشتو ناوچەکەیشا گونجیێنێ.

ژیوای هۆرامیەکا:

١.ژیوای ئایینی:

تاکو ئا وەخت و یاگێ کە دەسو مێژوویش پەنە یاوان، هۆرامییەکێ خوڎائەشناسێ و ئاییندارێ و خوڎاپەرەسێ بیێنێ، چی بارۆ، ئانەی کە ماموسا(احمد نقیری) جە نامیلکێنە بە نامێ (هۆرامان دیار یادها یادبودها) نویستەنش: من دەقاودەق فارِووش پەی زوانی هۆرامێ:

(هۆرامیەکێ وەڵێ ئیسلامینە، ئایینشان ئاهوراییِ زەردەشتی بێیەن، ئەە عەقیدەشان پتەو بیەن پەنەش، کە جە ساڵەو هەژدەی کوچینە تاکو ساڵەو یەرەسەڎ و هەژدەی کوچی، گۆرەتەرین زەرەری مادیشان ڕاشەنە پەنەیاوان.

بەعزێ جە مێژوو نویسەکا، هۆرامێ بە(ئاێر، مانگە، هەسارە، ۋەر) پەرەس مشناسان، بەڵام بە پاو چن بەڵگەو مەدارکێ کە ئینێ وەردەسەنە، تاوێ بواچمێ ئا پەیلوێ ناڕاسێنێ و ئەنجامو بێئاگایی و لەیەکۆدایێوە کاڵ و کرچێۆ پێڎێ بیێنێ.

گەر وەراوەریێ مێیانو ئایینە ئاسمانییەکانە کەرمێ، بە دیاریکریایی مێیانو ئایینو زەردەشتی و ئیسلامێ و ئاینەکاتەری، جە تەشکو خوڎاپەرەسیشان وردێ بیمێ، پەیمان بەرمەگنۆ کە زەردەشتیەکێ یەکتاپەرەسێ بیێنێ، پەی نموونەی: سەرجەمو پێخامئاوەرەکا بەنی ئیسرائیلی و پارِەوکارەکێشا، وەختو خوڎاپەرەسینە پێویس بیەن سەرشان کە ڕووە بکەران(بیت المقدس)، موسوڵمانەکێچ سەرشان واجب بیەن کە ڕووەکەران(کعبه الله)، ئایینو زەردەشتیچ فەرمانشدان، جە وەختو خوڎاپەرەسینە، زەردەشتیەکێ ڕووەکەران ڕۆشناییِ، ئیتر هۆرامیێ جە ڕۆنە، جە وەختو خوڎاپەرەسینە، ڕووەشا کەردێنە ڕۆجیاری، شەوێچەنە ڕووەشان کەردێنە مانگ و هەسارەکاو نماشا کەردێنە.

گرنگیدای بە ڕوشنایی بیەن بە مەڵامەتو ئانەی کە خەڵک بە ۋەر(ڕۆجیار) پەرەسی نامپشان بەران، دیارەن سەردەمێچ پاسەبیەن، بە بێئاگایی هورچەرخنایێ و لادایێ ئامان دلی، بەڵام هەرگیز نەتاوانشان زەرەر بە بناغەو مەسەلەکێ بیاونان، وەڵتەریچ ناحەزی بەنی ئیسرائیلی بە پیخامئاوەرەکاشا واچینی: شمە خوڵە و خشتی (بیت المقدس)ی پەرەسدی، وەختو نماکەردەینە ڕووەشاکەردینە.

جە کتێبو(ماریفەتو پیرشالیاری زەردەشتی)نە نویسیان: خوڎای گۆرە سی و شش ڕوی ڕۆچی، جە ڕوشنایی ڕۆیۆ تاکو تاریکی شەوی، جە هەر ساڵێنە واجبە کەردینە، جە ئیسلامیچەنە بە پاو فەرمایێشتێ پیخامئاوەری(ص): شش ڕۆی جە مانگەو شەوالی ڕۆچی گیران دمای مانگەو ڕەمەزانی، کە بۆ بە سی و شش ڕۆی:(من صام رمضان واتبعه بست من شوال فكأنما صام الدهر).

کتێبو ماریفەتی ماچۆ: گەر خوڎا کوڕش بە هەرکەسێ بەخشا، مەشیۆم دوی چڵی داری بەرداری بنیۆن، گەر کناچێش پەنە بەخشا، مەشیۆم یەک داری بەردار بنیۆن، قورئانیچ فەرماوۆ(للذكر مثل حظ الانثيين).

گەر جە کتێبو(ماریفەتو پیرشالیاری) وردی بیمێ، وینمی بەعزە ئەحکامێ خوڎایی سەردەمو زەردەشتی، هەر پێسە ئایینەکاتەری، جە دەستوورەکا ئیسلامیچەنە ئامێنی.

قورئان فەرماوۆ: {اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ}

ئیسلام فەرماوۆ: عباد الرحمن، پلەو پایەی بەرزشان هەن، بەڵام شۆنکۆتی شەیتانی پاسەو پاسێنی، کتێبو ماریفەتیچ ماچۆ: فریشتەو ڕوشنایی نوور و ڕەحمەتەن دژ بە ئەهریمەنی، ئەهریمەن دژ بە مروڤەکا و ڕۆشنایین، کە ڕەحمەتی خوڎاینی، جە وەختێنە کە تاریکی و زوڵمەت نیشانی ئەهریمەنینی.

شالیارە سیاوە:

یۆ بیەن جە پارەوا و پیرا ئایینو زەردەشتی، سەردەمو ئاڎیینە هۆرامیەکێ موسڵمانی بیێنی، بە پاو دەستوورەکا ئیسلامی سەرگەرمی خوڎاپەرەسی بیێنی.

پەرساشا وەنە: چی موسڵمان مەبی؟

ئاڎییچ ماچۆ:

من ئا خوڎایە مەپەرسو کە موسوڵمانەکێ مەپەرساش، نما کەروو، ڕۆچێ گێروو، هامکاری ئاتاجا کەروون، ماڵیات مڎەو بە گەنجینەو موسوڵمانا، شمە بە واڵە و براڵەو وێم مزانو، یانی چێشم فەرقەن چەنی شمە.

هۆرامیەکێ باوەڕشان پاسەن کە شالیارە سیاوە، دماجار موسوڵمان بێیەنو بێیەن بە یۆ جە نەوەڎ و نۆ پیرەکا هۆرامانی.

بە مل جەرخنای پەی دمای، ئا بەڵگە و شۆنەوارە ئەوەمەنا جە دەستوور و ماریفەتو پیرشالیاری، مەوینمێ هۆرامیەکێ سەرو ئایینو یەکتاپەرەسی بیێنێ، خوڎاو وێشان پەرەسان و پابەنێ حوکمە خوڎاییەکا بیێنێ، بە گیسیانەی چراوەو ڕانمایی مروڤایەتی، بە زیای ڕۆجیارو ئیسلامی، جە ساڵەو(١٨ک)ی، یەکەمین هێرشو سوپاو ئیسلامی پەی سەرو هۆرامانی دەسش پەنەکەرد، بەڵام بێئەنجام بەرشی، چونکوم گێرتەی قەڵا مەحکەمەکا، کارێ زەحمەت بی، مێیانو سالەکانو(١٨ – ٣١٨ک) چنەها جەنگێ سەختێ ڕووەشادێنە مێیانشانە، پێسە(دەربەنو جیهادو دزڵیێ، دەربەنو جەهەی کۆ مەهدی، دەرەو ئەسحابا، پانزە ئەسحابێ دزڵیێ و دلێدەمی، زەڵم، جەنگو خورماڵی، قەڵاو زەڵمی، سەرو پیری)، ئانێ شونهاییێنێ کە جەنگێ سەختشان چەنەکریان، جە ساڵەکانو(٣١٨ک)ی پیلاوە، هۆرامیەکێ بەبێ زۆر، بە مەیلوو وێشان، بە ئەشناسای و شارەزابیەی جە ئیسلامی، دینەکەشان قبووڵکەردەن، تاکو ئیسەیچ پابەنێنێ پۆشۆ.

تاومێ واچمی، هیچ یاگێ نیەنە چی سەرزەمینەنە پێسە هۆرامانی، کە خەڵکەکەش بە دڵسوزی ئیسلامشان هۆرگێرتەبۆ بە دڵ پێسە وێش، ئیسلامێ مێیانڕەو و سالم، دوور جە توندڕەوی، هەر بە ئەژنەویەی بانگی، وێشان پەی نماو جمعەی ئاماڎەکەران، گردشان ئەشعەری و شافیعی مەزهەبێنێ، تەریقەتو نەقشبەنیشان وەرگێرتەن.

هۆرامیەکێ فرە بە گەرمێ باوشیشان دینداریرە کەردێنە، جە عەقیدەشان هەتا گولانەتەرین لایەنو ژیوایشان، پابەنێنێ بە ئیسلامیۆ، نامێ خوڎای سەرەمرە ئینا سەرو زوانیشاوە، ئاگاشان جە حەراڵ و حەرامین، خزمەتو ئیسلامیشان کەردەن، حورمەتو زانایا و شێخ و سەیێڎاشا گێرتەن، چنەها کەسایەتیێ ئیسلامیێشا چەنەهۆرکۆتێنێ، گرد دەگێوە هۆرامانینە مزگێ و مەدرەسەو فەقیێ بیێنێ، خاستەرینو باخ و مڵکشان وەقفو خانەقا و مزگێ کەردەن.

مزگی و خانەقاکێشا یاگێ پەروەردە و پەنەیاونای چنەها زانایا و مەلّلا ئاییینیا بیێنێ، تاومێ بواچمێ: فرێشان پێسە دانشگاکا ئارۆی بیێنێ، پێسە(پاوە، مەریوان، تەوێڵێ، بێیارێ، گوڵپ، باخەکۆن) کە شاهێدێ ئانەیێنێ.

ئارۆیچ، بێدارێ تازەی ئیسلامی جە هۆرامانەنە، سەرو شانەو هۆرامیەکاوە بە پیا و ژەن و کوڕ و کناچەشاوە، یاونا دوورتەرین یاگێ کوردەسانی.

٢.پەروەردە و فێربیەی:

چێگەنە باس جە ژیوای زانستی و پەروەردەیِ هۆرامیەکان، پێسە وەڵتەر ڕۆشنمان کەردۆ، خەڵکو هۆرامانی وەڵێ بەرکۆتەی شۆقو ئیسلامی، ئاییینشان زەردەشتی بێیەن، پابەنێ عەقیدەکەیش بیێنێ، مۆچیاریەکێ پیرشالیاری بە نامێ(ماریفەتو پیرشالیاری) و کتێبەکەو زەردەشتی(ئاڤێستا)، پێسە سەرچەمێ ماریفی و زانستی و پەروەدەیِ سوودشان چەنە گێرتێنێ، هەر بە زاروڵەیِ پەنەشان ڕەوان کەردێنێ، دمادتەر تەمامو لایەنەکاو ژیوایشان پەنە ڕازنێێ.

دمای ئامای ئیسلامیچ پەی ناوچەکەی، خەڵکو هۆرامانی، بە دڵێ فراوانۆ باوشیشان پەی کەردەنۆو گێرتەنشا سینەشاوە، قورئانشا وانان، پاڕەویشان کەردەن، فەرمایێشتەکێ پێخامئاوەری و زانستە شەرعیەکێشا پێسە وێشان ڕەفتار کەردێنێ، کە ئانەیچ مەلامەتێ بیەن پەی بەرکۆتەی چنێن زانایا و شارەزایا جە بوارە جیاوازەکا ئایینی و دنیایینە، کە لیشکەو زانستیشان چواردۆری نزیک و دوورشان ڕۆشنکەردەنۆ.

دڵێ هۆرامیەکانە، وانای و فێربیەی، هەرپێسە بە قیمەت بێیەن ، بە کارێ پیروز هەم پێسە تۆشەو قیامەتی تەماشەکریان. ئینەیچ کارێش کەردەن کە هۆرامی تەژنەو عاشقو فێربیەی و زانیاری بۆن، دەگا و دەگا گێڵان شۆنەو زانست و زانیاریرە.

زانست و پەروەردە، هامشانێ یۆترینێنێ، هۆرامیەکێ ئەهمیەتشان دان بە پەروەردەکەردەی هامشانو فێربیەی، دلێ دڵ و دەروون و زاروڵاشانە، بەها و سیفەتە زەریفەکێشا نیێنێ، کە بە ئاوەو پەروەدە دینیەکەی چەکەرەشان کەردەنو دماتەر چەنی باڵایشا، ئاڎیچێ باڵاشان کەردەن، هاموەخت، سیفەتە بێزێ و ناشیرینەکێ، ناشیرینتەر کریێنێ و وەرچەماشا ڤستێنێ.

هۆرامیەکێ، چەنی پەروەردە ڕوحیەکەی، گرنگیشادان بە پەروەردە بەڎەنیەکەی، چنێن وەزشێ سووڎبەخشێشا ئەنجام دێنێ، هەم پەی سەرگەرمی و کات ڤیەرنای، هەم پەی سوودی بەڎەنی و لاشەیِ، دلێ ئا گەمانە و ئەنجامدایشا، گەمەکەرو ڤینەر، فێرو وەرگیری

جه دژمەنی، فرو بەخشای و دەسوەڵایی، فرو بەزەیی و یاردیدای بیینی، کە جە بەها زەریفەکا ئایینێ سەرچەمەشان گێرتەن. مامۆسا(احمد نەزیری) جە نامیلکەو(هۆرامان دیار یادها یادبودها) ماچۆ:

زیاتەر جە شەسس و چوار نۆعی چا گەما نویسیێنێ و دلی خەڵکینە ئەشناسیێنی.

پەروەردە و زانست جە هۆرامانەنە بەردەوام بییەن، تاکو دەیەو دووەمو سەدەی ویسەمەنە وانگا ئاما هۆرامان، یام وانگا هۆرامانەنە کریاوە، زارۆڵی لوێنە وانگا، خونەواری گەشەش کەرد، چنین تەلەبی یاوێپەنە، ییی بە (مامۆسێ، مودەرسی، دەواکەری(پزیشک)، ئەندازیاری، پارێزەری، ئەفسەری،...هتر).

ئیسە جە گرد دەگێوە هۆرامانینە وانگا هەن، پاڵو ئانەیچەنە، مەدرەسە دینیەکی یاگێ پەنەیاونای فەقییا و زانا شەرعیەکانی، کە پیوەرە هامشان مەویەران.

٣.ژیوای رامیاریی هۆرامانی:

جە ڕۆژگارە کونەکاوە تاکو ئا یاگێ کە نویستەی و شۆنەواری جیامەنی قسێش چەنەکەران، دەربارەو وەزعەو ڕامیاریی جە هۆرامانەنە، بەرمەگنۆ کە هۆرامان یاگێ گرنگە بیینە، جوگرافیاو هۆرامانی کەشو کۆی بەرزو پۆژیارە بە ۋەرۋە، لاپاڵی ڕەنگینی، مەڵامەتی بیینی پەی ئانەی کە خەڵکو هۆرامانی ژیوایێ سرووشتی کەران، دژمەن نەتاوۆ داگیرشان کەرۆن و حکوومەتداریش چەنەکەرۆن، یانی خەڵکو هۆرامانی بە ئازاڎی ژیوێنی.

وەڵی ئیسلامینە، هۆرامان جە ڕاو شووراو خەڵکییۆ، کە بە سیستەمو هۆرچنیەی کریان، لوان ڕاوە، بە چن یاسێوە ئەنجومەنو شووراکی نریانەرە، پارەوی چا یاسایا کریان، خەڵکان فێربکرێێنی کە پابەنبان پۆشاوە و ملەجێری وەراوەرشاوە نەکەران، گەر کەسێ خراپێ یام تاوانێش کەردێ، ئانە جە(مەری)، یانی ئەنجومەنەنە سەرو دەسو(ژیرلی) سزا دریی بە پاو فرەیی و کەمی تاوانەکەیش.

هیچ کەسێ، جە هیچ پایێوەنە، نەتاوانش جە سزاو تاوانەکەیش وێش قوتار کەرۆ، سازش کەردەی، کۆمەک، یاردی، پەی تاوانباری نەبیەن، چونکوم بە کارێ گوناح و حەرام ئەشناسیان، پۆکەی خەڵک جە تاوانی دوورکەوتەنۆ.

بە ئامای ئیسلامی مێڎانو (شوورێ) تەمامیا، ئیتر دەرگیربیەی و هێرش و پەلاماردای و جەنگ بەردەوامبی، چا دەمۆ تاکو پەسەنکەردەی ئیسلامی و ڕۆشنبیەیۆ ئایینە تازەکەی، یاوا بە

ساڵەو(٣٨٤ک)، هێرشە بەردەوامەکێ پەی سەرو هۆرامانی و کوشتەی و برییەی و تاڵانی، هۆرامیەکێش ناچاری کەردێ، کە ویرێ جە وێشان بکەراوە، پەی ئازاذبییێشان پەناشان بەردە خزمەتو(پیر جەلال الدین) نامێ کە پانیشتو هۆرامانینە نیشتەجابێ، چاگە پەرس و ڕاشا پەنەکەرد کە چێش کەران، ئاذییچ شوانێ ئەشناسێ بە نامێ(بەهمەن) کە گەلەو دەگایەکا لەوەڕنێ، ئا شوانە، پاش جە لاو (شێخ جەلال الدین)ی نەبرێێ، زیرەکێ و ئاوەزداری بەهمەنی، جە لاو شێخێو ڕۆشنبێ، پۆکەی وەرنیارێش پەی کەردێ پانەی کە بەهمەنی بە قێخا و وەرپەرسو وێشان پەسینان، برێ جە دەسکەوتیشان پێسە زەکاتێ بەخشان پەنەش و گۆشداریش کەران، ئاذییچ کاروبارشان گوزەرنۆن، مۆچیاری بەهمەنیچش کەرد، کە هیچ وەخت زورداری و خیانەتشان وەنە نەکەرۆن، ساڵەو(٣٨٥ک)ی بەهمەن بە فەرمێ پێسە حوکمڕانو هۆرامانی دەسبەکاربێ، ماوەو(٥٥)ساڵا بە ڕاسی و پاکی و مەردایەتی، خزمەتو خەڵکو هۆرامانیش کەرد، دمای وێچش کوڕەکەش(باریە) کە دمایی بە(باریە بەگ) نامبانگش بەرکەرد، دەسەڵاتش وەرگێرت، ئاذییچ ماوەو(٥٤)ساڵا حاکم بێ، دمای ئاذییچی ئەمیر(جلال الدین) حاکمیەتش دەسەنەگێرت، کە چڵەپۆپەو پاکی و خزمەتگوزاری و وەرپەرسیش پێسە بابایش وەرچەم گێرتو پەی ماوەو(٩٥) ساڵا جە هۆرامانەنە حوکمڕانیش کەرد، دمای مەردەیش، کوڕەکەش(ئەمیر سەعید) بێ بە جاگیرش، کە پییۆ دیندار، پاک، دڵسوز، یاگێ ڕازیبیەی خەڵکی، دمای ئاییچی ئەمیر سەعیدی دووەم، ئەشناسیا بە(ئەمیر جیاشاه) دەسەڵاتش گێرتەنە دەس، کە قەڵێ مەحکەمتەرێ و مزگێی زیاتەرێش بنیاذ نیێ، هەرچن تاوێ سامانێ فرە گلێرکەرووە، بەڵام تەنیا ویرش لاو ژیوای خەڵکەکەیۆ بێ، ماوەو(٨٩) ساڵا فەرمانداریش کەردەن، دمای وێش کوڕەکەش(سلێمان بەگ) نیشت یاگێش، (٩١) نەوەڎ و یەک ساڵێ حوکمداریش کەرد، دمای وێچش(بەهران میرزا بەگ) و نەوەکێش شۆنەو یۆیرە حوکمداریشان کەردەن، تاکو یاوا بە ڕۆژگارو(عەباس قولی سوڵطان)ی، پاسە دیارەن تاکو ئی سەردەمە، حاکم و سوڵتانەکێ کەسانێ بیێنێ کە یاگێ ڕەزایی خەڵکی بیێنێ، خەڵک نارەزا نەبیەن چەنەشان، ساڵەو(١٠٣٤ک)ی عەباس قولی خان حوکمداریش وەرگێرت، تاکو ساڵەو(١٠٦٦ک)ی درێژەش کێشا، کە کوتایی سوڵتانە هۆرامیەکا بێ، کە تاکو ئاوەختە هۆرامیەکێ وێشان حوکمداری وێشان کەرێنێ.

ئاشکەران، چاودمایچ بە پاو سرووشتو حکومەتەکا چواردەوری، باری ڕامیاری فاڕیان، بەڵام هەردەم دەسەڵات ئەسپاریان بە خەڵکانێ ژیر و بە ئاوەزی، خاوەن تەجروبەی، کە خەڵکو خودو هۆرامانی بیێنێ، تاوانشان ناوچەکەی جە وەرچەم تەنگا پارێزنان، سام و خۆفی وزانە دلێ دڵو دژمەنی، واتیۆوە واچیێنە(سان جمۆ بەغذای مەگێرۆن)، وەرو گۆشا گرد خێڵ و عەشرەتێ کۆتێنە.

من سەرەتاو نیمەو دووەمو سەدەو ویسەمی پیلاوە ویرمەن، چا وەختەنە، بەگزاڎەکێ دەسەڵاتشان نەمەنەبێ، هۆرامان دابەشو دوێ دیما بیەبێ، هۆرامانو ئێراق(پانیشتو کوردەسانی) و هۆرامانو ئێرانی(وەرکۆتو کوردەسانی)، کە ڕاسەوخۆ جە حکومەتەکا ئێراقی و ئێرانیۆ کاربەدەسێشا پەی کیانێێ و ڕاوەبەریشان کەرێێ، ساڵەو(١٩٦١ز)ی جە کوردەسانو ئێراقی شوڕشو ئەیلوولی خێزیا، هۆرامان پێسە ناوچێوە بە زوویی ڕزگارکریا، کە هۆرامیەکێ بە دڵێ پاکی کوردانە، بەشداریشان چەنەکەرد، قوربانیشان چەنەدا، تاکو ساڵەو(١٩٧٥ز) بەردەوامبی، مانگەو ئازارو ئا ساڵێ شوڕش هەرەسەش ئاردەو ۋڕارە، ناوچەو هۆرامانی لواوە چێرو دەسەڵاتو حکومەتو ئێراقی.

دلێڕاسەو حەفتاکا، جارێ تەر شوڕش دەسش پەنەکەردۆ، خەڵکو هۆرامانو ئیدیمی(پانیشت) بە دڵسوزانە بەشداریشان کەرد، ساڵەو(١٩٧٨ز) حکومەتو ئێراقی دەگێکێ هۆرامانیش گێرتێرە و ئوردوگا زورەملەکانە جاگیرێش کەردێ، بە خێزیای جەنگو مێیانو(ئێراق_ئێران)ی جە ساڵەو(١٩٨٠ز)، هۆرامان بە تەمامی چۆڵکریا، خاپوور بی، باخێ وشکێ بیێ.

دمای ئەنگێزەکەو ساڵەو(١٩٩١ز)، جەنگو دووەمو کەنداوینە، خەڵکو هۆرامانی ۋردە ۋردە گێڵێوە پەی دەگایەکاشاو دەسشان کەردەوە بە ئاوەڎانکەردەیۆشان، باخەکێشا سەرجەنۆ نیێرە، ناوچەکە ئازادیێش پەی فەراهەم بی، بەڵام ئیجارە نەوەشی پارتایەتی و ئایدولوژی دیسان یانە وێرانی و دژمەنی و ئاوارەییش کەرد خەڵاتو هۆرامیەکا و هۆرامانی، قینی و دڵپیسی و غەرەز یاگێ وەشەویسی و دڵپاکی و هامکاریش گێرتە.

وەشبەختانە، هۆرامیەکێ ئۆدیمی(وەرکۆت)ی، چا پەتێ دووری بێنێ، هەر پەوکەی تا ئیسەیچ بە سیفەتە زەریفەکاشاوە، بە کەلتوورە ئینسانیەکەشاوە، بە دیمەنە سیحراویەکاشاوە هەم وێشاو هەم هۆرامانشا ئاستەنۆ.

٤.چەنیبیەی ڕاوەبەری هۆرامانی:

ئادەمیزاڎ کە دەسکەرۆن بە تۆکاری و چەنەکۆڵیایۆ جە تاریخو هۆرامانی، چێوهایێ مەگنا وەرچەماش کە خەریکەن مەژگ و ئاوەز بڕواشان پەنە نمەکەرۆن، چونکوم بیەی ئا چێوا چا ڕۆژگارە دوورەنە یاگێ سەرەسوڕمەنەیەن، پەی نموونەی ژیوای ڕاوەبەری هۆرامانی، چەنیبیەی ئا تەشکە جە ئیدارەی چا زەمەنەنە. مامۆسا(ئەحمەد نەزیری) جە کتێبچێوەنە بە نامێ(هۆرامان دیار یادها و یادبودها)نە پێسە باسش کەرۆن:

ساڵهایساڵ وەڵێ ئیسلامینە جە ئیدارەو هۆرامانینە شوورا وەرپەرسە بیێنە، شوورێوە کە بە تەمامی بە هۆرچنیێوە دیموکراسی پایەدارە بیێنە، کەسانێ پەی شووریێ دەسنیشان کریێنی کە مەشیێم وەڵتەر خزمەتکاریشان پەی خەڵکی سەلەمێ و شایانو ئەندامی بیێنی، هۆرچنیەی کەسانێ پەی بیەی بە ئەندام جە ئەنجومەنێنە بە نامی(مەری) پەی ماوەو چوار ساڵا مەتاوی بواچمی سڵامەتتەرین و بە ماناو ئارۆی دیموکراسیتەرین جۆرو هۆرچنیەی بیەن، ئەرکو شووریێ خزمەتو خەڵکی بیەن بە بێ ئانەی هیچ منەتێ و بۆڵەبۆڵێش چەنی بون، تاکو ئیسەیچ شۆنەوارو دەستوورەکا شووریێ جە هۆرامانەنە مەپیۆیان، جە وەختێنە کە جە فرەو ناوچەکانو تەرو جەهانینە، زوڵم و نادادی و ستەم دەسەڵاتداری بیێنی، کەچی هۆرامان بە شوورا بریان ڕاوە.

مەشۆم ئانەیە جە یاذ نەکەرمی کە تا ئیسەیچ جە هۆرامانەنە یاگێ هۆرچنیەی شووریێ بە عەینو نامی(مەری) هەر مەنێنە، پێسە(مرۆمەری) جە دزڵییە، (چەمەمەری) جە کەماڵە، (دەرەو مەری) جە دزاوەر، (هانەو مەری) جە دەگاشێخان، نزیک بیاری.

شوورا(مەری) کە وەرپەرسی ڕاوەبەری کاروبارەکا گێری گەردەن پەی ماوەو چوار ساڵا، دمای چوار ساڵەکەی، کەسێ پیری دیندار کە یاگێ متمانەی و باوەڕی بیێ، بە نامی(پیر) یام (پاوەر)ی بە مەبەسو کۆتائاوەردەی بە شووریێ وەڵینی و دەسپەنەکەردەی شووریێ تازی، فەرمان کەری کە گردو ئا کەسا کە شەرتە یام مەرجەو هۆرچنیەیشان چەنەن یاگێ مەرێنە گلێرێباوە، کە ئا پرۆسە سەرەتاو وەهارینە دەسپەنەکەری. سەرەتا پەی پەنەزانای هیلاکی و دڵسوزی ئەندامە وەڵینەکا جە پرۆسێنە ئێژانەشا وەنەگێریێ، دماتەر پەی هۆرچنیەی تازەی(شانزە تاکو ویس) کەسی وێشا کاندید کەرێنی، چن کەسێشا متمانەو خەڵکی بە دەسئارێنی و دەسبەکاری بێنی. چاگەنە هۆرچنیەی شووریێ بە تەرزێ پەنهانی بریێ ڕاوە، بە پاو پەنەوازی مەرجەکا ئا زەمانەیە، بە مەڵامەتو ئانەیە کە گردو کەسە بەشدارەکا خۆنەواری نەبیێنی و تەواناو نویستەیشان نەبیێنە، پیر یام پاوەر بە مەبەسو ئەشناسای کەسە وێهۆرچنەکا(کاندید)، هەر یۆشان بە نامی وشکێوە(میوێ وشک) ئەشناسی، پەی نموونەی(محەمەد بە هەڵووچی وشکی، ئەحمەد بە شێڵانی وشکی، سەردار بە هەنجیری وشکی....هتر)، وەردەمو پیرینە تورەکێ ڕەنگامە نرێرەو میوە وشکەکێش کەرێنێنە، هەر هاموەڵاتیێ چ کەسێش بە دڵ بیێ، ئا میوە وشکە کە پەنەش ئەشناسیابێ هۆرگێری و وزێش دلێ تورەکەکەی، دماتەر بە ئامادەبیەی خەڵکی، پاوەر تورەکەکەی هۆرمجێرە دلێ سینیێ و میوە وشکەکا ئەژمارێنی و دەنگەکا جیاکەرێنێ، دمایێ پیر یا پاوەر تورەکەکەی پێسە تەبەڕکی پارچە پارچە کەری و دابەشو خەڵکەکەیش کەری.

واردەو چاشتی چا پروسەنە ئاماذەکریێ و دابەشەکریێ، تەنیا ئا کەسیٚ مافو واردەو چاشتەکێشا بیٚ کە مەشیۆ وەڵتەر کاسە و چەمچۆ تاشیاو وەشکریاو دەسو وێشا پەنەییۆ.

تەۏەنی تاقیکەردەی: بە مەبەسو زانای و بەرکەوتەی تەواناو ئا کەسا کە وێشان هۆرچنێیٚ پەی شووریۆ، دویٚ تەوەنی وەردەمو مەرێنە نیێنێرە، بە ئاماذەبیەی پیری، کەسە وێهۆرچنەکیٚ وێشان تاقی کەرێیۆ، هەر کەسیۆ تاوێش دووە تەوەنەکەی بەرزیٚ کەرۆوە تاکو بەرزی دیاریکریا، ئانە پیر خەڵاتو وێهۆرچنیەیش دیٚ پەنە، گەر نەتاوێش ئانە بێبەش کریێ.

شوورا(مەریٚ) دمای هۆرچنیەی، دەسەڵاتو ڕاوەبەری خەڵکی و جابەجاکەردەی هەرمانەکا گێرێنە دەس، دەستوورو یاسایچ سەرو خەڵکیرە سەپنێیٚ، بەرشییەی یام لادای جە یاساکا، پێسەبیەن لادای جە دینی، شوورا سەرو بنەماو (ماریفەتو پیرشالیاری) دەستوورەکا دلێش بریێ ڕاوە.

شوورا(مەریٚ) دەربارەو دەردەو هەژاری فرە هەستیار بیەن، بە تەرزیۆ کە هەر چن مانگیۆ جاریۆ یانە هەژارەکێش سەرکەردێیۆ، جە خەڵکە داراکا ئازووقەش گلێرکەردەنۆو بەردەنشان پەی یانە نەدارەکا، ئاذییچیٚ پێسە قەرزی وەرشاگێرتەنو جە وەختو گوشاذیی و بییەینە قەرزەکەشا گێڵنانۆ پەیشان.

ئا دەسوورە جوانە جە هۆرامانەنە هەر مەنۆو بەردەوام بی تاکو چن ساڵێ چێوەڵ، من ویرمەن، گەر خانەوادیۆ تووشو هەژاری، نەداری، یانەسۆتەی، باخ سۆتەی، نابووذیی، ئاژەڵ قڕیی ئامیۆ، خەڵکو دەگیۆ (هەی عانە)ش پەی کەرێیٚ و ژیوێوە، ئیسە پەیمبەرکەوتەن کە هەی عانە جە(اعانە)یۆ ئامان، کە بە ماناو هامکاری و یاردیدایەن.

ئەچی سەردەمەیچەنە، جە هۆرامانو وەرکۆتینە، گرڎ دەگا و شارەکڵێنە ئەنجومەنیۆ مەرزیانەرە کە چەڤی گردینش ئینا جە شارو(تاران)ی، کە بە مەبەسو خزمەتکەردەی خەڵکین بە شێوازیۆ سەردەمیانە، کە ئانەیچ سەرو داواو خەڵکو هۆرامانی بیەن، کە نیشانیٚ زیرەکیٚ و وریاییشانە.

٥.ژیوای تەندرووسی و پاک و پۆختەیی:

چن هۆکاریۆ بنەڕەتییٚ یاردی هۆرامیەکاشا جە دێرزەمانۆ دان کە پاک و پۆختیٚ بانەو هاگاشان جە ژیوای تەندرووسی وێشان بۆن، چانێشا:

ئاو و هەوای پاک و سازگارو هۆرامانی یاردیدەرەن پەی ویرتیژی و خەیاڵ فراوانی هۆرامیەکا، کە ئینەیچ هۆکارەن پەی ژیوایێ تەندرووسی و پاکی.

دیسان دیمەنە زەریفەکەو هۆرامانی، ژیوگا پاک و پۆختەکەش، تاکی هورامیش فرەو پاک و پۆختەیی کەردەن و زەوقێ جوانش پەنە بەخشان.

هۆرامی وەختێ هەرچوار وەرزەکەنە تەماشەو چواردەوریش کەرۆن، وینۆن پاک و پۆختەن، ئانەیچ ڕاسەوڕاس کاریگەریش هەن سەرو ویر و ئەندیشەو هۆرامییەکا.

هۆکارێ تەر، فرەیی و هەمەڕەنگی میوەکان، کە هەریۆشان چنەها ڤیتامینی و مادەی خوراکیش چەنەنی کە تەندرووسی ئینسانی پارێزنان.

چانەیە گرنگتەر، پیسە زانانمان هۆرامییەکی دایم پابەنی بیێنی بە ئایینو ئیسلامیۆکە دینو ئیسلامیچ بەشێ جە بەرنامەو شەریعەتەکەیش پاک و پۆختەیین، وەڵی ئیسلامیچەنە هۆرامییەکی پارەوی دینو زەردەشتیشان کەردەن کە ئا دینە بە گەرمی لاش جە مەسەلەکا پاک و پۆختەیی کەردەنۆ، مامۆسا ئەحمەد نەزیری جە کتێبچەو(هۆرامان دیار یادها یادبودها)دا پی تەرزە منویسۆن:

پاک و پۆختەیی بە شێوەو فەرهەنگێ دڵی مەردمو ئا ناوچێنە وەرچەم گیریان، مەگێڵناوە پیری وەڵین(پیرشالیار) دەستوورانێ دی بە خەڵکەکەی کە جە ئایینو زەردەشتیۆ وەرشگێرتیێنی، ئا دەسوورێچە جە دەسوورەکا ئیسلامی شێنی، پیرشالیار ماچۆ: هەرکەسێ ڕوو وەش و بە خەنڎە بۆن، ئانە ئاهورایی و بەهەشتیەن، کەسی مۆن و میاچەما تاڵ دوزەخیەن، یاگێ ژیوای و یانە و وەرهەیوان مەشۆم پاک و پۆختێبان، ئێما فریشتێ نوور و ڕەحمەتی ڕووەش نمەکەرانە، مەشۆم ناخوونی کەندێ ئێما ئەهریمەنەکی چێرشانە گلێری مەباوە، وەختو گزیداینە، گزیەکاتا ڕووەکەردێ ئایری، باکەمێ سۆچان، پەی ئانەی تاریک پەرەسەکی دلێشەنە بزیارە، ئا وەختە گزی دەیدێ، وەختێ یۆژێ مازدێرە(باۆشکی مڎەیدێ) بە پەشتەو دەسیتا وەرو دەمیتا گێردێ، شانەی مەڕیا بەکارنماردێ، جامڵەی مەڕیا و سەرقەپاتەنە هیچ چێوێ نەوەردێ، واردەو شەومەنەی نەوەردێ، مەگەر بە خەڵووز پۆژیابۆرە، پۆشاک و پاپۆشی سیاو بەکارنماردێ، ڕەنگەی چەرمی و سۆزە و ئاوییە خاستەرین ڕەنگەن، خوراکێ جێڕ و گولژاویا نەوەردێ، جە هیچ وەختێنە ئاوی پیسە نەکەردێ، پۆشاکێ چێرینەو سەرینەتا با جە خوری بۆن نەک جە پۆسو حەیوانەکەی، پەی پێویسی و بەدەسئاوەردەی گوشتی نەبۆن

به هیچ کلۆجێ حەیوان نەکوشدێ، گرد گیانداریٚ مەخلووقو خوڎایەن، پەی مەسڵەحەتێ خەلق کریان، هەرگیز ئازارشان نەڎەیدێ، درەختەکێ قەشەنگێ و زەریفێنی، مەگەر پەی ئاتاجی ئێا نەکەردێ بڕێشاوە، ویرکەردێ، گەر دەس و گۆش و گڵوەو ئێمە بڕاوە چێشماسەرمێ. یاگێ زیندەگیت با ڕۆشنەبۆن، ماوەو شەو و ڕۆێنە یام حەفتێوەنە جارێ گۆش پەی گورانیا یام سرووده ئایینیەکا بگێردێ تاکو دەروونتا بەتاڵبۆوە، وەختو ژەن ئاردەینە، گێڵایۆ سەفەرینە، جە ئەڎابیەو زاروڵەینە، بەرهەمی خاسینە، وەشبیەیۆ نەوەشینە، جەژنە سازکەردێ، شاڎمانی بەرۆزدێ و هۆرپڕای کەردێ.

شۆنەوارەو ئا ئەسپارایا، هەر پێسە دەسوورەکا پاک و پۆختەیی و تەندرووسی ئایینو پیروزو ئیسلامی، دلێ ناخ و دەروونو هۆرامیەکانە ڕەنگش دانۆ، وینمێ بە دەسودیمۆ نان کەران، گردکاریٚ بە نامێ خوڎایۆ دەسپەنەکەران، یاگێ ژیوایشان بە پاکێ نیگاداران، ژەنی بە دەسوودیمۆ شۆت بە زاروڵەکاشا مڎان.

سیرەکۆڵێ:

تەوەنێ سفت و سوڵەی پانکیلێنە، پەی ناوای وەرهەیوانی و دلێ هۆڎا بەکارئامێنە، کە ئانەیچ دیارەن ڕەنگدایۆ مۆچیارییە ئایینیەکان دلێ مەژگ و دەروونو هۆرامیەکانە، کە زەوق مڎا بە پاک و پۆختەیی.

٦.ژیوای دەسەجەمی و هامکاری:

میللەتو هۆرامی جە دێرزەمانۆ بە ژیوایێ گەلی و دەسەجەمی ئامانەرە، دەگا و شارەکڵەکێ هۆرامانی شاهێڎو ئا ڕاسیەینێ، پێسە هۆزە کۆچەریەکا چۆڵنشین و تەبیعەت وشکێ نەبیێنێ، بەڵکوم پێوەرە دلێ ئاواییەکانە، باخەکانە، هەوارەکانە ژیوێنێ و هامکاریێ یۆترینی بیێنێ، وینمێ یانەکێشا سەرو یۆیۆ هۆرچنیێنێ، وەربەرەو یانێوەشا بێیەن بە سەروبانو وارینیشا، سەروبانو وارینتەری بێیەن بە وەربەرەو وارینی، ئینەیچ پاسەشکەردەن کە هەردەم هاگاشا جە یۆترینی بۆن، بە وەشی و نەوەشی فریاو یۆترینی بگنان.

مامۆسا ئەحمەد نەزیری جە کتێبچەکەشەنە، لاپەڕە(١٢-١٣)ماچۆ:

خەڵکو هۆرامانی، کاسە و چەمچەی دارینشا پەی وێشان تاشان، جە مەراسیمو پیرشالیارینە گرد یانێ مەشیێ چاشتێش نیێ سەر کە لاشاوە تەبەڕوکە بیێنە، مەشیێ گرڎ یانێ بەشو وێش چا چاشتێ کە نیێش سەر، کەردێش دلێ ئا کاسەیە کە بە دەسو وێش جە داری

وەششکەردەنو تاشانش، ئینجا واردێشان، ئانەیچ نیشانێ فرە دیارەنە پەی ئانەی کە مەشیێ گرڎکەسێ جە هۆرامانەنە دەسڕەنگین بیێ و سەنعاتێش زانێ.

یاردیدای و دەسباری یۆترینی، کارێ باو بیەن، ئانی کە خاوەنو باخوباخاتی بیێ و میوە و سەوزەشان بیەن، بەشو هامساو کەسە نزیکەکاشان دان، ئانەیچ کە جە وێشاو جە هامسایاشا زیاڎبیەن، بەردەنشا پەی بەرو هۆرامانی و ورەتەنشان، یام فارِانشاوە بە رزقێ کە جە هۆرامانەنە نەبیەن.

باوێ(عادەتێ) جوان کە دلێ هۆرامیەکانە بیەن، یاردیدای نەدارا و ئاتاجا بیەن، پەی نموونەی، جە وەختو کۆچکەردەینە پەی هەوارەکا، ئەشیێ پیرەژەنی و پیرەپیێ بێکەسێ و خانەواڎە هەژارەکێشا چەنی وێشان بەردێنێ، چاگەیچ بەبێ منەتە خزمەتشان کەردێنێ و جە خوراکی و شیرمەنیەکا بێبەشێشان نەکەردێنێ.

هۆرامیەکێ، وەڵێ بەرکۆتەی ڕۆشنایی ئیسلامی، سەرو ئایینو یەکتاپەرەسییۆ بیێ و دما کەسێ بیێ کە ئایینو ئیسلامیشان بە تێروتەسەلی وەرگێرتەن و پەسینانشان، جا چونکوم بە تەرزێ عەقیدەیی وەرشان گێرتەن، بە ڕاسی و وەفاڎاری پابەنێ بیێ پۆشۆ، پێسە گیانو وێشان نیگاداریشان کەردەن، ئیسەیچ چی ڕوژگارەنە هۆرامییەکێ دیندارتەرین کەسانێ سەردەمو وێشانێ، قەراخو هەر چەمە و دەرێوەنە تەوەنمێوەشان وەشەکەردێنە، گرڎ دەگێوەشانە مزگی و مەڵلا و جومعە و جەماعەت هەن.

ئایینو ئیسلامی و ئایینو زەردەشتی، هەردوێشان، دیارەن ئیسلام زیاتەر دڵ و دەروون و گیانو هۆرامیەکاشا بە زینەیی ئاستەنۆ، ویژدانێ زینەشان چەنە خولقنێنێ، پەوکەی هەس ناسکێ و مێهرەبانێ و دەمی یۆترینێۆ ملان، هامکاری یۆترینی کەران، مۆچیارییە ئایینەکێ پێسە کەلتوورێ ئەرەمەرزیای لاشاوە زینێ، زیاتەریچ وەڵێ ئانەی تێکەلێ ناوچەکاتەری بان، ئا کەلتوورە زەریفە، زاخاودریا بە ئایینو ئیسلامی، هەر مەنەبێ دلێشانە، پەی نموونەی: وەڵێ ساڵەکا(١٩٧٨ز)ی کە هەڵای دەگاکێ هۆرامانی یاگێ وێشانە بێ، گەر خانەوادێ چاگە خاوەنو ئاژەڵی و باخی نەبیێ، خانەوادەکێ تەرێ یەکەم کاسە ماس، یام نوخشەو بەرهەموو باخەکاشان بەرێ پەیشان.

گەر هەژارێشا دلێنەبیێ، گردیشاوە دەسبارش دێ، گەر کەسێشا مەردێ، گرد تازیەبارێ بێ، گەر کەسێ ژەنیش ئاردێ، هەر یانێ بارێ دارێش پەی ئاربێ و بەشداری وەشی و ئاهەنگەکەیش کەرێ، هەم گرڎ یانێ بارێ دارێ ئارێ پەی مامۆساو مزگیەکەی، هەرمانو

کارشان، پەسە هیتی، باخ کاڵای، ئاوداری، یانەکەردەی، باخ پاککەردەیۆ، تف چنیەیۆ، بە هەرەوەزی و هامکاری کەرێنێش.

ئاموشۆ یۆترینی، زیاتەریچ جە شەوانو وەرزو زمسانینە، کەلتووریٚ قووڵ و ڕەسەن بێیەن، وەختیٚ چواردۆرو سوبەینە نیشتێنێرەو قسەوباسشان کەردەن، ڕازیشان گێڵنێنیٚ، مەتەڵێشان کەردێنی، دڵشان ئاسوودە بێیەن، شەوگارشان ڕاپی کەردەن، هەسشان بە تەنیای نەکەردەن، جە دەموو پیا قەڎیمیەکاوە فرێ ماریفەتی و ژیوای بیێنێ.

٧.ژیوای پیشەیی:

پێم نەکێشتێنێرە گەر بواچوو هۆرامیەکێ جە کاری پیشەیی و هونەرینە، وەڵێ گردو ناوچەکانو تەرو کوردەوارییۆ بیێنی، بەشیٚ فرە جە هورامیەکا ژیوایشان پەشتیش بە پیشێوە یام کاریٚ دەسی بەستێنە، چانێشا:

ئاسنگەری، چۆتاشی، ئۆسا بەنایی، کڵاش چنیەی، سەرتاشی، جوڵایی، ئاژەڵداری، قەسابی، دوکانداری، چایچی، لوقەنتەچی، ئینە بێجگە جە کاروانچی و باخداری و کشتیاری و پەلەوەرداری. بەشیٚ فرەو ژەنا هۆرامانی چا کارە دەسیانە شارەزیٚ بیێنێ و بەرهەمشان بێیەن. تا ئارۆیچ کڵاشێ هۆرامانی، کاردی هۆرامانی، چۆخەڕانکو هۆرامانی، فەرەنجی هۆرامانی، کاسە و چەمچە و حاجەتو هۆرامانی، ۋەزی هۆرامانی، ڕۆگنارو هۆرامانی، نانی هۆرامی، بەشێنێ جە ناسنامەو هۆرامیەکا.

هۆرامیەکێ هەرمانکەردەی لاشاوە پیروز بێیەن، بەشیٚ بێیەن جە داواکارە ئایێنیەکا، پەوکەی واتەنشا:

- کاسب وەشەویسو خوڎایا

- سەنعات بازنی ئاڵتوونەن، دایێم ئینا چەنی مروڤی.

هەرکەسیٚ پیشێوە نەزانۆ، هەرمانوکارێش نەبۆن، بە چەمیٚ تەر تەماشەش کەران، بە زەحمەت ژەنیش مڎاپەنە، یاگێ متمانەی نێیەن، بە ڕەجاڵ نامێش بەران، حەتتا(جەنگ جە بەتاڵی خاستەرەن)شا کەردێنە بە واتیٚ وەڵینا.

پیروزتەرین پیشە لاشاوە ۋانایەن، مەدرەسەن، چ ئۆساو چ ئیسەیچ، جە کونەنە بایەخشان دان پەنە، ئیسەیچ زیاتەر، پەوکەی وینمێ دلێ هۆرامانینە ژماریٚ فرەتەر جە یاگەکاتەری

فەرمانبەر و خاوەن شەهادەو مەڵێ و زانێ هۆرکەوتێنێ.چی بارۆ مامۆسا ئەحمەد نەزیری نویستەنش:

جە هۆرامانەنە، وەڵێ ئیسلامینە هەر کەسێ دەسش یاوان بە کسمێ و خزمەتو خەڵکیش پەنەکەردەن، نامێشان نیان(پاوەر)، جە کارو باخداری و پەلەوەرداری و کشاوەرزی و نەوەشزانی و گیڤاوئەشناسی و هەسارەئەشناسینە کارامەییشان بیەن.

وەڵێ و دمای ئیسلامینە(نەوەڎ و نۆ) پیرێ جە هۆرامانەنە ژیوێنێ و هەرچاگەیچ مەردێنێ، کە نامێ (نەوەڎ و شش) پیراشا، شارەزایی و کارامەییشا، یاگێ ئەسپەردەیشان دیارەن، چێگەنە بوارنێیەن باس جە کسمو شارەزایی یۆ بە یۆیشان بکەرمێ، کە سارایێ فرە گێرارە، بەڵام پەی نموونەی:

پیری دەواکەر(پزیشکی)، کارو بەرەدای زامی و غوددەیش هیچ وەختێنە یاگێ زیندەگینە نەکەردێنە، بەڵکوم نەوەشەکەش بەردەن پەی کوێسانی چاگە چارەش کەردەن، هەرگیز ناستەنش بگێڵۆوە پەی دڵێ خەڵکی و ئاوایی، تاکو چارەی تەمامش نەکەردەبیێ.

هەسارەئەشناس، حسابو رۆ و حەفتە و مانگە و ساڵێ پەی خەڵکی کەرێ، کە ئیسە پەنەش ماچمێ تەقویم، هەواڵو ڤارای ڤەرڤێ و ڤارانیشان پەنەیاونێ، تاکو وێشان گلێر بکەراوەو هەرمانەکاشان گوزەرنان.

پیری پەلەوەردار(دامدار)، چنەها گیواوێ ئەشناسێ کە هەریۆشان پێسە دەرمانێ پەی دەردێ، حەتتا پەی دەردە دلێلەمیەکا(هەناو)، سەرەڕاو ئانەیچە پەی چارەو دەردە کەرگی و پەلەوەری سوودشان چەنە گێرێنێ.

دەربارەو جەرڕاحەکا هۆرامانی، کە پەشتی بە دەرمانی وێمانەی و شێوازو وێشا بەسێنێ، چێوهایێ پەرِ سەمەرەشا چەنە مەگێڵناوە، کە ئێگە یاگێ باسکەردەیشان نیەنە، تاکو ئیسەیچ چن کەسێ جە نەوەکاشا مەنێنێ کە خزمەت بە خەڵکی مەکەران، ڕەوان شادانی(شێخ عەلادین و شێخ عوسمان)ی نەقشبەنێی چا بارۆ بێهامتێ بیێنێ.

چن نموونێ جە کاری پیشەیی هۆرامیەکا:

١.چۆخەڕانک:

مروڤ سەرەتاو ژیوایشەنە پەی پۆژنارەی ئەنامەکا لاشەیش، ئەوەڵجار سوودش جە گەڵاو دارا ڤینان، دماتەر بە ئاژەڵە کویەکا ئاشنا بیەن، سوودش جە(پۆس، پەژم، مەرەز، موو، پەلی،....هتر) ئا ئاژەڵ و باڵدارا دیەن.

سەرەتا بە دەس و پەنجەشان کارو چنیەیشان کەردەن، دماتەر ئامێرەکێ چنیەی و ڤراستەی بەرهەم ئامێ، خەڵکو هۆرامانی سوودش چا ئامێرە تازا گێرتەن.

چوخەڕانکو هۆرامانی بە پاو ئا کەرەسا جە وەشکەردەیشەنە بەکارئامێنێ، دوێ جۆرێن:

١-چوخەڕانکو مەرەزی. ٢-چوخەڕانکو پەژمی.

چوخەڕانکو مەرەزی جە هینو پەژمی خاستەرەن، چونکوم نەرمتەر و سفت تەر و جوان تەرەن، هەم قیمەتش فرەتەرەن، چن ڕەنگێ جیاوازێش هەنی(سوور، خورماویی، چەرمە، سیاو، شینکی).

چوخەڕانک بە چوار قوناغێ وەشکریۆن:

١-قوناغەو شتەی و پاککەردەیۆ مەرەزی یام پەژمەکەی.

دمای شتەیۆ و پاککەردەیۆ و بژارکەردەیش، بە ئامێرێ شیشکەراوە کە پەنەش ماچان(شەی)، ئاڎیچ بەرهەمێ دەسی خەڵکەکەیەن، دمای شیکەردەیۆ کریۆن بە دەسپیچ.

٢-قوناغەو ڕێسای:

مەرەز یام پەژمەکە کریۆن بە یەرێ بەشێوە، دوێ بەشێش بە تەرزێ باریک ڕێسیۆ پەنەش ماچان(تان)، بەشەکەی تەریچش کەمێ قایمتەر ڕێسیۆن، پەنەش ماچان(پۆ)، دمای ڕێسای (تان) و (پۆ)ی، بە جیا کریان بە(گرۆڵیە)، گرۆڵیەو (تان)ی دوێ تاڵێ و گرۆڵیەو(پۆ)یچ یەک تاڵەن.

٣-قوناغەو نیایۆ:

چی قوناغێنە چن کوڵەدارێ کە پەنەشان ماچان(هەڵاوەچۆ)، بەشو سەریشان دوە لەپەن، درێژیشان مەترو نیمەن، بە درێژی(٣٠-٣٣)گەزا کۆاشارە، (گرۆڵیەو تان)ی ماژەنا دلێ (سرێشێرە) پەی ئانەی زیاتەر پتەوە و لووسە بۆن، سەرو هەڵاوەچۆکەیرە درێژەشکەراوە، دمایی کۆشکەراوەو بەراش پەی لاو جۆڵای.

٤-قوناغەو چنیەی (قوناغەو کەردەی و کۆتدای):

چی قوناغێنە، ئا ڕێسە ئاردەنشا پەی لاو جۆڵای (تان)ەکەیش سەرو دەزگاو جۆڵاییەکەیرە کە پەنەش ماچان (پاچاڵ) درێژکەراۋە، دیارەن ئا دەزگا گرڎ پێداویسیێ جۆڵایی(خەڕەک، مەکۆ جۆڵای، لوولی، دەفە، شانە، پردەڵە،....هتر)ش چەنەن، ئینجا ئا ڕێسە کریان بە (پۆ) بە خەڕەک هۆرشکەران سەرو جۆرە لوولێ باریکی کە جە قامیشی وەشەشکەران، ۋزیۆنە دلی(مەکۆ)ی، ئیتر جۆڵاکە بە جووڵەو هەردوی دەساو هەردوی قاچاش(پۆ)کەی بە تەرزێ ئاسۆیی منیۆ دلی(تان)ەکەی، تا چنیەکەی تەمامنۆ، چا وەختەنە پەنەش ماچان (گڵێمە)، گڵێمەیچ یەک بەرەنەو پانیش ئینا مێیانو(١٥- ٢٠)سانتیمەترانە، بەرەکەیش تەسک کەراۋە بە خاترەو ئانەی ئا خەتێشە چەنە وەشکەران کە شێوەو گۆلا مرمانا، دماتەر کۆتشمڎان، دمای کۆتدای حازرەن پەی ۋراستەی.

٢-کڵاشی هۆرامیی:

پاپۆشێ کوردی ڕەسەنەن، بەرهەمێ پیشەسازی دەسین جە هۆرامانەنە، فرەو ناوچەکانو کوردەوارینە ڕەواجش هەن، بەشێ جە پێڎاویسیەکا خەڵکی پەڕکەرۆۋە، تاریخو وەشکەردەی کڵاشی فرە کۆنەن، ئێتێ کڵاشی کە پەی پیرشالیاری چنیێنی بە دەسو ئۆساکەیش(قەڵەندەر) کە یۆ بێیەن جە پیرەکا هۆرامانی، تاکو ئیسەیچ تاکێشا مەنەن، دلی یانەکەیشەنە هۆرشان گێرتەن، پا حیسابە کڵاش سەرەتا جە هۆرامانو ئەودیمێۆ ئامان پەی ئیدیمی، گەر سەرنجە بڎەیمی کڵاشە هۆرامیا و کڵاشا ناوچەکا تەری، پەیمان بەرمەگنۆ کە هۆرامییەکی وێشان سەرەتا کڵاشێشا وەشکەردێنی، یانی جە یاگێوە تەرۆ پیشەکەشا وەرنەگێرتەن، چونکوم کڵاشی هۆرامانی جە هینی گردو ناوچەکا تەری خاستەری و بە قیمەت تەرێنی.

شارەدەگاو تەوێڵی، کە ئیسە مەڵبەندێ گۆرەو بەرهەمئاوەردەو کڵاشین، فرەو خەڵکەکەیش ئۆسێ بە سەلێقێنی، ۋەڵینەکێشا(٢٥٠) ساڵی چێۋەڵ فێری کڵاش چنیەی بیێنی، کە سەرەتا کەسێ بە نامی(باباخاڵەکە)، نامبریا جە هۆرامانو ۋەرکۆتی فێرو چنیەی بێیەن، دمایی ئامانۆ پەی تەۋێڵی، چاگە زارۆڵەو کوڕەزاکێش فێری کەردێنی، ئیتر ۋەرە ۋەرە ۋەڵابیەنۆ.

کڵاش کەردەی بە چن قوناغێرە گوزەرکەرۆن، پی تەرزە:

١-قوناغەو پێکەنە گێرتەیۆ:

پێکەنی پەی وەشکەردەی بنە کڵاشا کەرەسێ بنەڕەتین، ئۆساو پێکەنا چەنی شاگردەکەیش گێراشاۋە، پەی گێرتەیۆ پێکەنا، پێویسشان بە پەڕۆی خامی هەن، کە جە(خامی کۆن، چێرچەفی کۆن، متیلە لێفی کۆن)ی بەرمەیان، پەی چن ساڵا ملۆ جورە خامێ تازە بەکارماران پەنەش ماچان(خامی بۆر)، ئا پەڕۆی پەی پێکەنا بەکارمەیان مەشۆم مادەو نایلۆنیشان نەبۆ چەنە، گەر چەنەشان بۆن، پەنەش ماچان(سرک)، دمای شتەیۆشان، فرێشان بە ڕەنگەی (کەۋی) و کەمێچشان بە ڕەنگەی(سوورە) خوم کەران، دمای ڕەنگکەردەی چێرو سەیێنە هۆرشا ۋزان تا ۋشکی باۋە، مەڵامەتو هۆرۋستەیشان چێرو سەیێنە، پەی ئانەیەن ۋەرەتاو کاڵێشا نەکەرۆۋە، ئینجا پەڕۆەکی بە درێژی(١٢سم) و پانی(٣-٤سم) دڕاشارەو پەنەشان ماچان(خشتەو پەڕۆی)، شاگردەکی پارچە پەڕۆی کۆنی مەوزان دلێشاو سەرێشاوە بە پانی(١سم) دەڤی کریان، پی کارەیچە ماچان(پەڕۆنیای)، دمایی ئۆساو پێکەنەگیری بە(مشتی) کووشاو کەرۆشان بە(فتێلە)، ئینجا فتێلەکا بە(درەوشە) ۋڵە کەرۆن و دماتەر بە ئامێرێ دەسی کە هەر پەنەش ماچان(پێکەنی) فتێلەکا ڕیزی کەرۆن و بە پاو کوڵی و درێژیشان ڕێکێشان مەوزۆن، ئینجا فتیلەکا جە پێکەنەکی کەرۆۋەو کەرۆشان بە یەری بەشی چوون یەکی، ئا یەرە بەشەیە سەرو یۆترینیۆ منیۆرەو بە تنیی بە پەڕۆێ باریک کە پەنەش ماچان(درز) پێوەرە شەتەکێشان مڎۆ و مەبان بە تاکێ پێکەنی، هەردووە تاکەکەیچ پێوەرە شەتەك مڎۆو مەبان بە جوتێ پێکەنی، ئۆسای پێکەنەگیر چن ئامێرێ پەی کارەکەیش بەکارمارۆن، پێسە(مشتی، کوتە، درەوشە، پێکەنی).

٢-قوناغەو وەشکەردەی بنەکڵاشا:

چی قوناغێنە، ئا پێکەنی کە ئاماڎی کریێنی، ئۆسای کلاشکەر کەرۆشان بە(بنەکڵاش)ی، ئێتێ پێکەنی مارۆنو بە دەمو گازنی ئا پارچە پەڕۆیە مەبڕۆن کە پەنەش ماچان(درز) و هەردوە تاکە پێکەنەکەی پێوەرە شەتەک مڎۆن، ئینجا لووتەکێشاوە پەی پاژنەی(سیرم) مەوزۆنە دلی ئا ۋڵی وەڵتەر ئۆساو پێکەنەگیری دلی فتیلەکانە بە درەوشە وەشەش کەردێنە، وێچش یەری جارێتەر درەوشەش مڎۆ، دوێجاری لووتەکێۋە پەی پاژنەی و جارێ جە پاژنۆ پەی لووتی و گرڎجارێچ (سیرم) دلی ۋڵەو درەوشدانەکارە ڕەڎکەرۆن و بە گردو هێزیشۆ کێشمانش مڎۆ پەی پتەوبیەی بنەکڵاشەکا و یۆگێرتەی فتیلەکا، چی قوناغێنە بنەکلاش فرە پانەن، هەرچوار لاوە زیاڎەو فتیلەکا بە(گازن و درەوشە) پاچوۋەو بە مشتی تەختەش کەرۆن، ئینجا بە درەوشێ جیاوازتەرە کە پەنەش ماچان (درەوشەو پەرگەمی) دیمو سەریشۆ جە پاژنۆ پەی لووتەکی هەرچوارلاوە سمۆ، دمای سمیەی بە (موو ڕێسیاو بزی) پەرگەما منریۆ، دمای نیای پەرگەمێ هەر چوارلاۋە زیاڎەکێش مەبڕیانو جە قاڵبو پاینە ڕێکۆزیان، ئۆساو کلاشا پێویسش

به چن کەرەسێ سەرەتایی هەنی پەی هەرمانەکێش(کوتە، مشتە، گازن، درەوشە، کوڵەدرەوشە، دەقاق، قەڎگیر، دۋاڵگیر، چل مێردە، چەنی، کاردی، کەتیرە، جەوی، بزماری، بەزوبەزدان، مەبرەڎ،....هتر).

٣-قۆناغەو کڵاش چنیەی:

چی قوناغێنە، ئا بنەکڵاشی کە ئۆساو کڵاشکەری وەشکەردێنی، چنیا، ئانێچ پا کارەیە هۆرزا پەنەشان ماچان (کڵاشچن)، سەرەتا بە تاڵو لۆکەی(نەی) سەرو بنەکڵاشەکەیۆ پەرگەما منیۆرە، دمایی سەرو پەرگەمێۆە ڕیز سەرو ڕیزی بنۆ پەی سەری کە پەنەشان ماچان(ۋەچە) دەسکەران بە چنیەی، دمای چنیەی دۆرەکەیش، دەسکەران بە چنیەی سەرەکەیش، سەرەتا (ساراچن) و دمای ئاڎییچی (ساڎە)کا چنا، ئەخێر قۆناغ سەرو بنەپەرگەکێۆە شیرازەو کڵاشەکەی هەر چوار لاوە مەچنا.

٣-مۆجە و جاجم و بەرماڵو هۆرامانی:

مۆجە و جاجم و مازڵۆخەو هۆرامانی کاڵێ دەسیێنی کە وەختو وێش ڕەواجێ خاسشان بێیەن، سەرچەمێ دارایی خاسی بیێنی پەی خانەواڎەکا، بەڵام ئیتر چی سەردەمەنە بەرهەمئاوەردەیشان ئینا پاشەکشێنە بە مەڵامەتو ۋەڵکۆتەی تەکنەلۆژیای و پێڎابیەی ئامێرە گۆرەکا.

٤-کاردی هۆرامانی:

کاردی و قەڵەمبڕەو هۆرامانی چا کاڵا دەسیانی کە تاکو ئیسەیچ ڕەواجێ خاسشان هەن، پێسە دیاریی و سەوقاتیێ تاسۆخی پەی وەشەویساشان مەبەران، واتەنشا کاردی هۆرامانی موو کەران، یانی فرە تیژێنی، ئۆساو کاردا(کاردکەر) پەی وەشکەردەی کاردا(شاخێ ئاژەڵی، مەبرەڎ، پۆڵا، قەپاغو گرۆڵیی) پەی دەسەکەیشان بەکارماران، دەمەکەیچشان جە (مەبرەڎ، پۆڵا)ی وەشکەران.

خەڵکو هۆرامانی چنێن کاڵێ دەسیێ و پیویسیێ ۋێشان وەشکەران،پەی نموونەی (تەۋەر، تەۋەرزین، تەۋەرداس، داسە، زەنگەن، خاکەنازە، بێڵە، قفڵ و کرێل، ساجو نانکەردەی، مەقاش، سۆبە، یەرەپا،...هتر.) وەشکەران.

دیسان جە بەرو دارو (ئەرخەوانی و نەرەی) فرە شارەزایانە(سەۋە، سەبەتە، تەڕیانە، نانەشانە، تەکەلە، قەفەز) وەشکەران و جە قامیشی ناسکیچ (چنگڵە) چنان.

٨. ڕەفتار پاکی و ئەمانەتداری:

ڕەفتار یام ڕەوشت پاکی و ئەمانەتداری، چا سیفەتانی کە دلێ خەڵکو هۆرامانینە حیسابشان پەی کەران، نرخداریۍ و بە قیمەتێنی، کەسێ خاوەنو ئا سیفەتا بۆن، یاگێ حورمەتی و تەقدیریەن. دلێ هۆرامیەکانە ڕەنگە چەمپۆشی جە باعزە چێوێ کریۆن، بەڵام زەحمەتەن چەمپۆشی جە بەڎڕەفتاری و ناپاکی کریۆن، مەگەر دەسەڵات نەبۆن.

سەرچەمەو ڕەفتارپاکی و ئەمانەتداری لاو هۆرامیەکاوە، ئاینو پاکو ئیسلامین، مەتاومێ بواچمێ: بەها بەرزەکێ، ڕەفتارە زەریفەکێ، ئەخلاقە باڵاکێ گردشان جە ئاینو ئیسلامیۆ وەرشان گێرتێنی پێسە وێشان، ئانەیچ سەمەرە نیەن، چونکوم چنەها سەدێن بە موسڵمانی جە ئەڎێ بان و مەژیوان و مران، ئیسلامشا کەردەن بە بەرنامەی نەزەری و عەمەلی ژیوایشان.

ڕەفتاری جوان و پاک و شیرین سەری گردو ئیعتیباریۍ تەریۆ منیارە، بە گۆرەتەرین دەسمایەو ژیانیش مژماران، جە تەڵای و ئەڵماسی لاشاوە بە قیمەت تەرەن، مروڤبیەی مروڤی و ئیمانداریی و موسوڵمانییش جە دیاگاو ڕەفتارەکاشۆ تەماشا کەران و پیمان، خاوەن ڕەفتاری جوان بە خاوەنو گرڎ چێوێ مەزانان، بەڎڕەفتاریچ گەر دوڵەمەنتەرین کەس بۆن، بە نابوڎ تەماشەش کەران، بە هیچ کلۆجێ قیمەتش پەی دیاری نمەکەران، سا مەگەر چەقەڵێ دەرەی(دەرەیچ هەرگیز بێ چەقەڵ نمەبۆن).

ئاوەو ڕۆێ و حەیا و نامووس پەی هۆرامیەکا هێڵەی سوورەنە، ڕاشەنە ئاماڎێنێ ڤنی مجان، فرە دەربەسێ پارێزنای شەرەفیشانێ، ژەنی بە شەرەفو وێشان مەوێنان، پێسە سۆماو چەماشا پارێزناش، واچێ (گوناح)ی و واچێ (عەیب)ی دایێم ئینا سەرو زوانیشاوەو وێشان پارێزنان جە گرد گوناحێ و عەیبێ.

ئەمانەتداری لاشاوە گرنگەن، ناپاکی بە ئیمانکزی و نامەردی مزانان، دزی و فرۆفێڵ و غەش بە تاوان تەماشەکەران، ئینسانی درۆزن لاشاوە نائێژاو ڕیسوان، دەمشا جە واچە ناشیرینە عەیب ئامێزەکا پارێزنان،چەنی ئانەی کە فرە دوڵەمەنێ نیەنێ، بەڵام دەروونشان گوشاڎ و مێمان دۆسێنێ، ڕۆح سووکێ و ساڎێ و ڕوو وەشێنێ، دەم و دڵشان پێسەنە یۆی، بە وەفێنێ و خاسەشان ویرنمەشۆوە، هێمن و ئارام و وێگیرێنێ، زوو هۆرنمەشان، دوورۆێنێ و ویر جە ئاکامو کارەکەیشان کەراوە، جەنگەرانێ نیەنێ، وێشان جە جەنگی لامڎان، حەز بە ژیوایێ

ئاشتی کەران، خەڵکانی تەری ئا سیفەتا هۆرامییەکا بە تەرسەنوکی مڎانە قەڵەم، کە ڕاسییەکەش پاسە نیەن.

مامۆسا ئەحمەد نەزیری، جە کتێبچەو(هۆرامان دیار یادها یادبودها)نە ماچۆ:

هۆرامیەکێ چەنی سرووشتی لینیی بیێنێ و چەنی گیروگرفت و بەڵایەکا بە سەبر و وێگیرێنێ، پەوکەی جە کۆنتەرین ڕۆژگارەکاوە بە بەشەو وێشان قانێ بیێنێ، قەت دەسشان پەی ماڵو خەڵکی درێژ نەکەردەن، وەڵێ ئیسلامینە چێرو سایەو شوورێنەو دمای ئامای ئیسلامیچ بە پابەنییشان بە ئایینو پیروزو ئیسلامیۆ، جە ناپاکی و دزی و تاوانی دووری کەوتێنێ.

هۆرامیەکێ ساڵەهای ساڵەن وەهارێنە کۆچشان پەی دلێ باخەکاشان کەردەن و دلێ کپڵەکانە تا پاییزی مەنێنێ، فرەو تفاق و کەلوپەلەکەشا دەگانە جیائاستەن و کەمێشا بەردەن چەنی وێشان پەی دلێ باخی یام پەی ئێلاخی، یانەکێشا بەبێ پاسەوان جیائاستێنێ، کە ئانەیچ سیفەتێ زەریفەن کە جە سەرچەمە دینیەکاوە مسانشان.

وەڵێ و دمای ئیسلامی، ژەنی هۆرامانی شان بە شانو پیایا جە فرەوکایەکانە بەشداریشان کەردەن، بەبێ هیچ گرفتو نارەحەتیێ، هیچ وەخت توشو لەککەو بەڎنامیێ نەبیێنێ، چونکوم خوڎائەشناسی و شەرەف پەروەری بیێنێ، تەرسەو قیامەتی و حەیاشیەی دنیێشان بیێنە، فرەو جارا ژەنێ جە هۆرامانەنە نیازو سەفەرێش بیەبۆ پەی دەگێوەتەری، یام پەی دلێ باخی، پەی کەشی، کەسێ نزیکو وێش چاگە حازر نەبیەن، پیێوە هامساشا چەنیش لوان، قەت بە چەمێ ناپاکی ڕانە تەماشەش نەکەردێنەو ئاڎییچە دامنەو وێش پارێزنان.

وەختێ جە فەرهەنگو واچەکا زوانی هۆرامی سەرنجە مڎەیمی، وینمی پەی هەر چێوێ چن واچێ هەنی و بەکارمەیان، چەنی ئانەیە دلێ فەرهەنگو زوانەکا تەرینە چن واچێ هەنێ پێسە نامی پەی ژەن و پیای بەڎرەفتاری، کە ئا جورە واچێ جە فەرهەنگو زوانی هۆرامینە شونەوارشان نیەن، ئینەیچە جە پاکیی و ڕەفتار بەرزی خەڵکو هۆرامانی زیاتەر هیچ مانێوە تەرەش نیەنە.

٩. هۆرامیی و هونەر:

ئاشکەران کە ژیوگاو سرووشتو هۆرامانی نەخشین و ڕەنگین و قەشەنگ و جوان و ڕازیاوە و دڵگیرەن، زمسانش دیمەنو دڵبەری ۋەرۋینیش، دەمەو گڤەو هەوایش، بەیسەو چلووری چێر پاساراش، سەرپۆشی ۋەرۋینو کەشەکاش.

وەهارش چرۆ و گوپکە و هەراڵەو دارودرەختیش، سارا و کەش و کۆی ڕەنگ سەوزش، هاژە و خوڕە و قڵمەو قەڵوەزاش، پێسە مەولەوی واتەن:

چەمەن هان لیباس ڕەنگی سەوز پۆشان

ۋەرۋاو چوون ئەسرین دیڎەی من جۆشان

هامنش دار و درەختی سۆز و پەرداخ، میوەدێمەی پەڕ هەنگورەی هەمەجۆرەش، شنەو شەماڵی فێنکیش، قاسپەو ژەرەژاش، جریوەو مەلاش.

پاییزانش زەردی و ئاڵتوونینی گەڵاو دارەکاش، گەڵاخەزانی ڕەنگ ڕشتەی سیوەیلش.

ئینێ گردشان ڕەگەزێ سەرەکیێ پێکئاماو زەوق و سەلیقێوە سرووشتی ڕەسەنێنێ.

ئاشکەران کە زەوق و سەلیقەی ڕەسەن و ساغ و سڵامەت، بناغێوە پتەوێنێ پەی بنیاڎنیای هونەرێ ڕەسەن و ڕەنگین و دوڵەمەنێ، پی شکڵە هیچ سەمەرە نێیەن گەر واچمێ هۆرامان زەمینێ پیتدارەن پەی ڕسای تۆمو هونەری، فرەما نەواتەن گەر واچمێ: هۆرامیێ خاوەنو هونەرو ڕەسەنو وێشانێ، هونەرێ کە سەرچەمەکەش ژیوگا زەریف و دڵ و دەروونە ساف و پاکەکەشان، ویر و خەیاڵە تیژو فراوانەکەشان بێیەن، جە زەمەنە وەڵینەکاوە هونەر دلێشانە چەکەرەش کەردەن، ڕسان، لق و پۆش بەرکەردەن و بەرهەم ئامان.

هاوار و ناڵەو گلۆەی تەسکەو لوولێ(شمشاڵ) و پێقەو زوڕنێ و گرمەو زرمەو تەپڵی و دەهۆڵی، دەبدەبەو دەفێ، جۆرەها سیاوچەمانێ، ئاوازێ کرڎێ و خێرێ، چنەها جۆرێ هۆرپڕای، ئینێ گردشان شاهێڎی مڎان سەرو بەرزی هونەرو ڕۆژگارە وەڵینە ڕەنگینەکا هۆرامانی و هونەرە ڕەسەنەکەیش.

هۆرامییەکێ جە هونەرو وێنە و پەیکەرتاشی و هۆرکڵاشتەینە بێبەشێ نەبییێ، تاکو ئیسەیچ جە چنەها یاگێ هۆرامانینە شۆنەوارشان مەنەن، چ جە مەڕەکانە، یام دلێ یانەکاشانە، یام دلێ مزگیەکاشانە، سەرو تەوەناوە، سەرو دارەکاوە، زیاتەریچ دلێ باڵاخانە و دیوەخانو سانەکا و بەگزاڎەکانە، من بە چەمێ وێم چن نەخش و نیگارێ جوانێ و پەڕ وردەکاریێ هونەرییم چن یاگێنە دیێنێ.

مرۆڤی شارەزا و بە سەرنج، ئارۆ بە ئاشکرا هەس کەرۆ کە هونەرو گۆرانیێ تازێ کوردیێ، سەرو بنەماو گۆرانیێ فولکلۆریێ هۆرامیێ مەرزیانەرە، چەنی تەقەیورێ فرە کەمێ، ئیتر برا

سورانییەکێ چ پەنە بزانا و دڎانێش بنیاپورە، چ نەزاناو دڎانێش نەنیا پورە، ئانەی ئارق ئاڎێ بە تازەش مزانا، دەیەها و سەڎەها ساڵێ چێوەڵ هۆرامانەنە بێیەن و واچیان، زینەکەردەیۆشان و دیسان واتەیۆشان چەنی ئالەتە موسیقیەکا، کارێ جوان و کەڵکدارەن.

ئانەیچ واچمێ: پاڵو ئانەینە جورەها گەمێ و وەرزشێ جە هۆرامانەنە بیێنێ، چن وەرزش و گەمێ پەی پیایا، ژەنا، گەنجا و زاروڵا کریێنێ.

ئالەتە موسیقیەکێ کە بەکارشان ئارێنێ، گردشان دەسکەردێ وێشان بیێنێ، کەرەسەکێچشان هەر بەرهەمو دارەکا هۆرامانی بێنێ. جورەها قاپ و قاچاخ جە خوڵێ و هەڕێ وەشکەرێنێ، پێسە: (کووپە، جەڕڕە، مەرکانە، گۆشێ)، جە دار و تەختەیچ: (قاپ و کاسە و چەمچە و چێوهای تەرشان وەشکەردەن)، جە تووڵێ ئەرخەوانی و نەرەی و نەیجەی: (سەبەتە، نانەشانە، چنگڵە، قوڵینە، کەرتەلە) بە دەس و پەنجێ هونەرئامێزێ وێشان چنێنێ، ئەرێ ئینێ گرد هونەرێ ڕەسەنێ و وێمانێ نیێەنێ؟.

ڕێسای و چنیەی چوخەڕانکێ و بەرماڵ و مازڵۆخێ، مۆجێ جاجمێ خوری کە ڕەنگامێ کریێنێ، ڕێسای و چنیەی گڵێمە و شەل و هۆڕ و خەرار و کەژوو، چنیەی خاستەرین قاڵیێ و بەڕە و لباڎێ، ئەرێ نمەلانە ڕیزو هونەرێ؟ ئۆسێکێشان نامێ هونەرمەنێشان نمەبڕیۆن ملەرە؟، گەر ئا هەرمانێ هونەر نەبان، ئەی مەشۆم هونەر چێش و هونەرمەنێ کێ و کامە بۆن؟.

١٠. هونەرو بیناسازیی:

دەسڕەنگینیێ تەرو هۆرامییەکا، هونەرو بیناسازین، دلێ وێشانە ئۆسێ شارەزێ و کارامێشا چەنە هۆرکەوتێنێ.، جە کەرەسە ئاماڎەکانە پێسە: تەۆەنێ، دار، هەڕە، یانێ یەک تەبەقێ تا چوار تەبەقێشا وەشکەردێنێ، بەبێ ئانەی دەسبەران پەی (چەو و لم و چیمەنتو)ی.

چا یاگە سەختانە، یانە سەرو یانەی وەششاکەردەن، سەرشان بە دارێ و خێزەرێ گێرتێنێ، سەرو خێزەرەکەیرە تەختەبەنێ، یام دێڵەبانشان کەردەن، ئینجا بە هەڕێ هەسە توپەڵ بەستەشان کەردەن، دمایێ گڵەبان و دماتەریچ بە(بانتلیر) تلنێنێشا و گێرتێنێشارە، زمسانێچەنە سمەریشا شانێێ و تلنێنێشا، پەی بەستەیۆ دیوارە تەوەنینەکەی، دیمەکیشا بەکارئاردێنێ پێسە جسرێ، وەختو ڤاران و تەڕوو تووشینە، ئاوەو سەرو بانەکاشا بە (پلوورە) دوورە وستێنۆ پەی ئانەی نێ ملوو دیوارەکارە.

بەرە و سەربەرە و چبربەرە و لاشیپرانشا جە تەختەی تاشان، بە هەرێ تشیێ کە سمەریشان کەردبنەنە، ماڵەو دیوارەکاشا دیمو دلبوە دان، ساف و سۆڵ و پاک و جوان کریێنی، دلی دیوارەکانە (تاق)شا وەشکەردەن، کەلوپەلشان نیانەنە، ژەنیچ بە خولێ ڕەنگ جوانەی گونجیێ، تەختو داڵانەکەی و دلی هۆدەکاشا ناوان، بە تەۋەنێ پانکیلی ساف وسفتەو دەرەی(سیرەکوڵی)، نەرمەساو و ڕەقەساوشا دێنی و وشکی بیبنێ، دمایی یانێ جوان و پاکش چەنەبەرشییەن، قفڵ و کربڵ و ئەڵقەرێزو بەرەکاشا دەسکەردو ئۆساکا وبشا ببیەن، کە پەنەشا واچبنی قوفڵ و کربڵی (لوولە)، یام جە داری وەششاکەربنی کە پەنەشان واچبنی (کربڵ و کڵۆم)، کە هەردووە جورەکە بەبی کربڵەکا وبشا کەردەیۆشان زەحمەت بی.

وەرزو هامنی، ئا خانەواڎی کە کۆچنەکەربنی پەی باخی یام هەواری، بە تەیمانەی قامیش سەروبانەکاشا پەرچین کەربنی، سەرو بانەکاشاوە بە دار و گەڵاو هەژگی کەپرە وەشکەربنی، ژەنیشان سەرو بانەکاشان ناوبنی و تاکو ۋارانو پاییزی مەنبنێ.

١١. ژەنی هۆرامیی:

ژەنی هۆرامیی کە زاڎی ژیوگایێ سرووشتی کوبسانە جوان و قەشەنگەکانی، بە سرووستی چەرمی و جوانبنی، یام سۆزی و گەنم ڕەنگبنی، بە زەحمەت بۆری و سیاو ڕەنگبشا چەنە هورگنا، دیسان بە هوکارو ئانەی ناوچەکەشا کەش و کۆ و سەختەن، ئاڎییچی دایبم ئینێ ئاما و لوای و جم وجووڵو هورووەستەی و وەستەرەیەنە، باڵای ڕبک و پبک و سافشان هەن، بە زەحمەت گوشتنی و قەڵەوبشا چەنە هورگنا، پۆشاکێ پان و پۆڕ و شوخ و شەنگ و ڕەنگاوڕەنگ و حەیادارانە پۆشان، کە ببجگە دەس و پل و ڕوومەتیشان، هیچ بەشێ لاشەیشان دیارنبیەن، جارا کڵاوزەڕە یام پووشین نیبنی سەرەشاوە، بەڵام ئیسە سەرپۆشێ مڎا سەرەشارە کە سینە و ملیچشا گبرۆرە.

هەرچەنی گورانی شاعیری تاریف دێنی:

نە کچۆڵەو نە شاژن

نە باریک و نە گۆشتن

نە زۆر چاو ڕەش

نە ئێجگار گەش

بەڵام بە نیگای شیرین نەم دی کەس

وەک تۆ جوا بێ تۆیت و بەس.

ژەنەی هۆرامییە، ڕووە وەشەو زوان شیرینەو میهرەبانەنە، چەنی ئانەی کە تەمامو نیشانەکا ژەنێش(انوثە) چەنەنی، فرە دیندارەو خوڤاتەرسەنە، ئانەیچ بە حەیا و ئاوەڕو شەرەف دوسەنە، زیرەکەو ڤریا و گورج و گوڵە و خاوەن سەلێقەو یانەدارەو بە وەفانە.

بە گردو ماناکا، هامسەرەو ژیوای مێردەکەیشەنەو فرەیچ گوشدارەشەنە، نەرم و نیانەو قەت یاخییە نمەبۆن، ئەرکو سەرو شانەو وێش مزانۆو جابەجاش کەرۆن، مانیێانەشناسەو ئارامەو بە سەبرەنە، هەرمانکەردەینە وەڕەسە نمەبۆن، شان بە شانو پیای کارشکەردەن، بێجگە یانەڤاری و شۆت داێی و زاروڵە وێکەردەی، ئەرکێ هامسەرەکەیش، چنەها کاری تەری کەرۆن، ئینەیچ نەک بە زۆر، بەڵکوم بە حەزو ئارەزو وێش.

ئا هەرمانی کەرۆشان فری و جۆراوجۆرێنی، چانێشاچە: (لەتەرە ڕێسای، کە مۆجە و جاجم و گڵێمە و چۆخەڕانک و مازڵۆخە و شەل و کەژوو وەرێسەش پەنە وەشکەران. قاڵی کەردەی، پرچکە گێرتەیۆ، گورەوە چنیەی، هەڵیزە وەشکەردەی، پووزەوانە گێرتەیۆ).

گیڤاو ڕنیەی، گزیدای و بارەکڵە کێشتەی بنەو تفا دلی باخی، تف چنیەیۆ، وشککەردەیۆ بەرهەمەکا باخی، ئاماولوای دلی باخی، شەتڵ چەقنای و ئاودای، پاچەکوڵەو بژار، ئاژەڵ و حێوان دۆشتەی، وەشکەردەی (ماس، دۆ، پەنیرە، سیراجی، کەری، کەشکی)، گۆڕ ماڵای و گیڤاو ئاردەی، خێزنای سوبەی و گەرمکەردەی یانەی، ئاماو لوای پەی کەشی و باخی و دەشتی پەی دەمۆ لوای لۆکەنی و گیڤاوکەنی و هیتیاری، پەی دلی گەلەی و حەیوانی و دۆشتەیش، ئینی گرد هەرمانو کارو ژەنی هۆرامیی بیێنی، سەرەڕاو ئا گرد هەرمانا، فرەوجاری ڕووانە چنەها کونی یام سەتڵە ئاویش هانەنە بە سەرو شانا بەردێنێ پەی یانەی، ئیتر مەشۆم کی ئەچی کۆششکەری زیاتەرە بۆن.

پاڵو ئا گرد مەینەتییە جۆراوجۆرانە، ژەنی هۆرامانی دۆرێ عال و دەسێ باڵاش بێیەن جە چارەکەردەی بارو ژیوای و کەڵ و کوسپە کومەڵایەتیەکانە، گێرە جە کاری تەندروسی و دەواکەری و ڕامیارینە، تەنانەت جە حوکمداریچەنە، چنەها ژەنی گۆری و نامڤاری و زانێشا چەنە هۆرکەوتێنی، کە تاریخ شاهێڤەن.

دلی نامیلیۍ(هەورامان دەروازەی مێژوو)نە، مامۆسا(موحەمەد ساڵح ئیبراهیمی) ئەشناسیا بە(شەپۆل)، چېرو نامونیشانو(ژن لە هەوراماندا) پی جۆرە نویستەنش:

سەرو دیمو سکێ فرە کۆنېوە، نەخشو ژەنێ نامڎارێ جە ناوچەو هۆرامانی بە نامۍ(ئاداد) هۆرکنیێنە، پاسە بەرکەوتەن کە ئا ژەنۍ فەرماندارەو هۆرامانی و چواردەوریش بیېنە، وەرو ئانەی سکەکېش بە نامۍ وېشۆ دێنەوەنە، دیمەکەی تەرش (ئاداد) بە ئەلف و بای ئارامی نویسیان.

ئانەیچ چېوێ غەریب نېیەن لاو ئا کەساوە هەکە مزانا ژەنی هۆرامانی، وەڵی پېڎابیەی ئیسلامی و دماییچ، زەمەنێنە کە چی دنیێنە ژەنی مافشان نەبیەن، جە هۆرامانەنە ژەنی مافو دەنگدای و هۆرچنیەیش بېیەن، چونکوم شان بە شانو پیای کارشکەردەن جە یانە و باخ و دەرو دەشتەنە، پېسە پیای مافش بیەن.

دیسان مامۆسا شەپۆل عەینو نامیلېنە ماچۆ: سەردەمو خەلیفە (مەئموون کورو هارونە ڕەشیڎی)نە، خەڵکو هۆرامانی هەڵای موسوڵمانۍ نەبیېبېۍ، بە حکومەتو عەباسیەکا ساڵانە دېۍ، چا سەردەمەنە خانمێ فەرماندارەو هۆرامانی بیېنە، بە داخۆ! چونکوم نویستەو سەرو سکەکێ تېکشېیەن، تەنیا ساڵەو(٢٣٠)ی کوچی دیارەن، کە ساڵەو دایوەنەو سکەکېن.

ساڵەو(٤٤٢مانگی) بە دماوە نامۍ (ساتراب) سانەکێ هۆرامانی تاکو سەردەمو پەهلەوی ئامێنە، چاماوەنە جاربەجار چن ژەنێ پېسە سانی جە هۆرامانو تەخت و لهۆنی نامېشان ئامێنە:

١.خاتو هۆریزاد سانە:

دمای کوشیای ئەسکەنەرسانو هۆرامانی، ساڵەو(١٢٢٥مانگی)یە، دەسەڵات وەرگېرۆنە، فەرمانڕەواو ناوچەکانو هۆرامانی و ساڵێ زیاتەر سەرو ناوچەکانو(کەمەرە، ڕەزاو، شامیان)ی سانیی و حکومەتڎاری کەرۆن، دمایی دەسەڵاتو سانیی وېش تەسلیمو (محەمەد بەگ)ی مېردیش کەرۆن.

٢.خاتو مونیرە سانە:

زیاتەر جە ساڵێ فەرمانڕەواو سانیی لهۆنی کەرۆن، جیاتی(قادر بەگو عومەر بەگ)ی، (وەختێ کۆچی دمایین کەرۆن) حوکومڕانی و سانیی کەرۆن، چن جارێ دلی کتېبەکانە جیاتی مونیرە سانی، مەنیجە سانە نویسیێنە، کە هەردوێ یۆنی، چن ژەنێتەر پېسە: خاتوو مینا(کناچی

ڕۆسەم سانی)، ئامینەخانە (کناچێ ئەفراسیاو بەگی)، ئاسیە خانە (کناچێ مەحمووڎ خانو دزڵیی)،....هتر. ژەنی نامڎارێ هۆرامانی بیێنێ.

تاریخ ماچۆ: جەنگو دەربەن دزڵیینە، هۆرامانو دزڵیی و تەخت و ڕەزاوی، جەنگو فەرهاد میرزاینە، ژەنی هۆرامانی شان بە شانو پیاکاشا گژییێ و وەرگیری جە ناوچەکەیشان کەرێنێ، تلێ تلکەرێنێ ملوو سوپاکێشەرە و واچێنێ:ئەسکەنەر نەتاواش هۆرامانی گێرۆ، فەرهاد میرزا تۆ چێشەنی.

١٢.ژیوای ئابووری:

هەر جە دێرزەمانۆ ژیوای ئابووری خەڵکو هۆرامانی سەرو چن پایێوە مەرزیانەرە، نەک تەنیا یەک پایە پێسە خێڵ و هوزەکا تەرو کوردی، وەڵتەر پەنجێما کێشنا پەی ژیوای پیشەیی خەڵکو هۆرامانی، وانەری خاوەن سەرنج متاوۆ جە مێیانو بڕگەکا ئا باسەیۆ پەی بە ژیوای ئابووری هۆرامانی بەرۆن، بەڵام پەی زیاتەر ڕۆشنکەردەیۆ بابەتەکەی، بە کوڵی چێوهایێ تەر باسکەرمێ:

کشتیاری کەردەی جە هۆرامانەنە، دلێ چن پارچە زەمینێ وەرتەسکینە کە مەگنا مێیانو زنجیرە کەشەکاوە،کە بە هۆکارو ۋاران و لاوی درووسێ بیێنێ، یام جە دامانو کەشەکانە، فرەوجاری یاگەکێ ئێنە سەختە بیێنە، گاوهیتە وێش نەگێرتەن پۆشۆ، مەجبوور بە بێڵە یام بە زەنگەن کاڵانشا.

باخڎاری و ڕەزەدەیمی، بەشێ ژیوای ئابووریشان بێیەن، جە هەنگوورێ و میوە هەمەڕەنگەکا، بەشێ فرەو خوراکێ و دەرامەتیشان بەدەسئاوەردەن، ئانێچە جە پێویسی وێشان فرەتەرێ بیێنێ، فارێنێشاوە پا کاڵاو چێوا کە چاگە دەسنەکەوتێنێ، یام وشکێشا کەردێنێ پەی زمسانی.

ئاژەڵداریشان کەردەن، زیاتەریچ(مەی، بزە، گاوە، کەڵەگاو)، سودشان جە شۆتی و بەرهەمەکاشان، تووکێ و پۆس و گۆشت و شاخەکاشان گێرتەن، تەنانەت ئیسفاڎەشان جە سۆرو کەیشان پەی بنەو درەختاشان گێرتەن، پەی هیتێ و کاڵای زەمینی، ئەسپ و هەر و هەسەرەشا پەی سواری و باربەردەی بەکارئاردێنێ.

هۆرامان پێسە یاگە جوگرافیەکێش، مەڵبەندێ گونجیا بێیەن پەی بازرگانی، پەوکەی بەشێ جە خەڵکو هۆرامانی خەریکێ بازرگانی بیێنێ، کاڵاو خوراکشان بە کاروان بەردەن و ئاوەردەن،

بەرهەمەکێشا کە جە ناوچەکاشانە بیێنێ، کەردێنێشا بە وەجە(سلعە)و ورەتێنێشا، یام فارۆلێشا پەنەکەردێنێ.

بەشێ فرێ جە هۆرامییەکاچ شارەزێ و دەسڕەنگینێ بیێنێ و سەرگەرمێ کارو پیشەو وێشان بیێنێ، چ دلێ دووکانەکاشانە، چ دلێ یانەکاشانە، کڵاش و چوخەڕانک و بەرماڵ و فەرەنجی و کەرەک، کاری ئاسنگەری، چۆتاشی، بەنایی، سەرتاشی، خەیاتی، گێرتەیۆ داو و دەرمانی جە دارو درەختی و گژوگیژاوی، کارو جەڕاحی و گێرتەیۆ دەس و قاچی مەڕیای، ئینێ بەشێنێ جە پیشەکاشان کە سەرچەمەو ژیوایشان بیێنێ.

بەشێ تەرێشان ڕووەشان کەردێنە وانای و جە مەدرەسەکانە خەریکێ وەرگێرتەی زانست و زانیاری بیێنێ، دمایی خزمەتو خەڵکیشان پەنەکەردێنێ، ئاڎییچێ ژیوای ئاڎییشاشا پێڎا کەردەن، بەشێ تەرشان خەریکێ وێکەردەی هەنگی و پەروەردەکەردەیش بیێنێ، بەشێ کەمێچشا خەریکێ ڕاوی بیێنێ و کەردەنشان بە پیشە.

مەشۆم واچمێ کە ژەنەو هۆرامانی بەشێ جە دەرامەتو ژیوایش پێڎاکەردەن، بە ژیری و سەلێقە و دڵسوزی و دەسڕەنگینی وێش، شان بە شانو پیاو زارۆڵەکاش کارشکەردەن و عارەقش متەن، خزمەتش کەردەن.

جە تاریخی تازەنە، نیمەو سەڎەو ویسینە، پاڵو ئاکەمە ئابووریێنە کە باسمانکەردێ، هۆرامیەکێ ڕووەشا کەردە وانای جە وانگا جۆربەجۆرەکانە، وانایشان فرە وەشمسیۆ، لاشاوە بە قیمەتەن، ئیسە بەشێ فرێشان کارمەندێ دام ودەزگا میریەکانێ و ژیوایشان پەشتی بە مووچەی بەسۆن، هۆرامیەکێ پەی هەرمانو کاری نمەمەنارەو پەکەشا نمەگنۆ، برا سورانیەکێما واتێوە جوانەشا هەنە کە ماچا: (هۆرامیێ سەرو تەۋەنێ ڕەقێوە وێشان مەژیونان).

١٣.وێوەسی (خود کفایی):

دیاردێ، یام هەقیقەتێ ئاشکرا و بێوێنە، هەزارانساڵێن تاکو ئیسەیچ جە هۆرامانەنە مەپێویۆن و بەدی کریان و سەرنجەو دانشمەندا و هۆرکۆڵنەرا و ڕامیارا و فەرمانداراش کێشتێنە، باسێ فرێش سەر کریێنێ، یاگێ قسەکەردەی و تۆکاری بیێنە، هەقیقەتێ کە ئارۆ زۆردارەکێ و ملهوڕەکێ پێسە چەکێ دەسش پەی بەران، بە وایەو پەشت ماڕای و بە چۆکئاردەی میللەتە هەژارو کەم دەسەکا، ئاڎییچ هەقیقەتو وێوەسین(خود کفایی).

خوڎای خالیق و میهرەبان نیازش چامنەبی، ناوچەو هۆرامانی بە جۆریۤ خەلق کەرۆن، کە پێویسییەکێ ژیوای ئاڎەمیزادیش چەنەبان، ژیری و ئاوەز و بەهرە و سەلیقە و ئارامی و تەوانێوە چامنێچش دێنە بە خەڵکو هۆرامانی، کە بزانا و بتاوا بە ژیرانەو وردەکاری، ئا چێوە پێویسا بەکارباران و سوودشان چەنە هۆرگێران پەی ژیوای ڕووانەیشان، بە تەرزیۤ کە پێویسیشان بە خێڵ و هوز و گێرە دوڵەتەکا چواردۆریچشان نەبۆن، تەنیا پەشتی بە وێشاو کاڵاو بەهەمەکا وێشان بەسان.

هەریاگیۤ کە پەی کشتوکاڵی شیێ، خەلە و یەوێ و زەڕاتە و دیمیلە و هەرزن و گاڵ و نۆەی و میژۆی و ماش و مەرەزە و تەڕەکاڵش چەنە کەرێنێ، بە دەسکارو وێشان ئاساوی ئاویشان وەشکەردەن و هەرچێویۤ کە ئەشیێ هاڕیێ، هاڕانشاو نانشا چەنە وەشکەردەن.

جە مەرەزو بزێ و پەژمو مەیێ، چوخەڕانک و جاجم و مۆجە و مازڵوخە و گڵێمە و قاڵیێ و بەڕەشان وەشکەردەن، جە موو بزێ وەرێسەشا وەشکەردێنە، بە ئامێرو (جێکەنێ) لۆکەشا شیی کەردەنۆ، بە ئامێرو (خەرەک)ی ڕیستەنشا، ئۆسا جۆڵا ڕێسەکەش چنیەن و پارچە قوماشێش چەنە وەشکەردەن کە پەنەشا واتەن(هەڵاوێ)، جە گیۆاوە جیاوازەکا ڕەنگێشا گێرتێنیۤ و هەڵاوەکێشا ڕەنگە کەردێنە، دماتەر بە دەسو جلۆرازەکا ۆراستەنشان.

جە لۆکەی نەیشا ڕێسێنە، سەرە کڵاشێشا پەنە چنیێنە، کە جوانتەرین و خاستەرین پاپۆشا پەی ژەن و پیای، پەی گەورە و گولانەی، پێسە واتەنشا(کڵاشێ تەوێڵەیا و مانگەشەوەو خوڎای)،وەڵینیۤ دوورش هەن، وینمێ کڵاشەکێ پاو پیرشالیاری کە(٩٥٠) نوسەڎ و پەنجا ساڵێ تەمەنشانە، ئیسەیچ مەنێنێ، جە پۆسو گاوێ دوێ جۆرێ پاڵێشا وەشێکەردێنێ پەی وەختو تەڕی و تووشی، پەنەشا واتێنێ(کالێ) و (پاڵێ یەمەنیێ).

چنێها کاردی و خەنجەرێ جوانێشا بە دەسو ئۆسا وێمانەکا وەشکەردێنێ، کە دەسەکێشا جە شاخێ حەیوانی یام جە دارێ ناوچەکەی بیێنێ، جە خوڵێ و هەرەو خاکەکەیشا جۆرەها قاپ و قاچاخشا وەشکەردەن، جە داری کاسە و چەمچەشا تاشان، وێشا جۆرەها دەوێشا جە گژوگیۆاوی گێرتێنیۤ، شێخەکێشا شارەزیۤ تەمامێ بیێنێ جە چارەو نەوەشییەکانە.

وەرزە گەرمەکانە دلێ باخەکانە، یام هەوارەکانە ژیوێنێ، تریفەو مانگەشەوێ و ۆرشەو هەسارا، شەوێنە چراویشا بیێنێ، وەرزو سەردا و سوڵەیچەنە، دارێ(وەهارە برە)ی وشکێ دلێ هارگێنە هەم گەرمی و هەم ڕۆشناییشان بەخشان، هیچ پێویسیێشان بە چاکەت و پاڵتاوی و شەبقێ بێگانەی نەبیێنە، فەرەنجی و پەسەک و کەرەکشا پۆشان، مازیشا گەرم بیەنۆ،

گورەۋی و پووزەوانی جە بەنو پەژمی، چنیێ دەسوو پەنجەو وێشان قاچێشان جە سەردای پارێزنێنی، کڵاوەی چنیێ وێشان کەردێنە سەرەشان، ئیتر منەتەو خەڵکیش پەی چێش؟ پێسە مەلا حەسەنو دزڵیی فەرماوان:

پێم خۆشە نانی جۆ ڕەشی عەباڵ

دۆینەی خەجیجە و فاتە و جەمینە

کالە و کڵاشی ساختەی هەورامان

نایدەم بە قۆنەرەی، چەرمی مەکینە

مروڤ کە چنەها میوی بە تامی تەڕی جە وەهار و هامنەنە، وشککریێ جە پاییز و زمسانەنە وەردەسشەنە بان، چەنی کەڵکەڵەو نوقڵ و جکلیتا کەرۆن؟، کە ئاردە تفی و کوتە و لەپاری چەربی و شیرینی جە تفا و مەژگەی، یام قەزوانیش بان، کەی ویر جە کێک و لوقمی کەرووە، ناوچێوە پا شکڵە دوڵەمەن جە گژوگیۋاۋی، بەرهەمو دارودرەختی، سەرچەمەو ئاوی سازگاری، گرانی و بەڵا و وشکەساڵی هەرگیز چۆکێش پەنە نمەڎارە.

من چێگەنە وچانێ مڎەو، با بزانمی ئاغای(احمد نەزیری) چی بارۆ چێش ماچۆن:

ساڵەهای ساڵەن کە هۆرامییەکی ڕاوەبەری ژیوای وێشان کەران، دەسشان یاوان بە ژیوای(وێوەسی) تەمام، پێویسیشان بە چێوهای بەرو وێشان نەبێیەن، ویرو هۆشو هۆرامیەکا یاوان ئەنازێ کە وێشان تاوانشا ئامێرە بەرهەم ئاورەکا پەی وێشان وەشکەران، پەی نموونەی پۆشاکی هامنەو زماسانەشان، جە لۆکەی و پەمووی و پەژمی وەشکەردەن، بە ئامێرە دەسکەردەکانو وێشان ڕێسێنێشا و چنیێنێشا و ۋراستێنێشا، کە هیچ وەخت ئاتاجیشان بە خەڵکانی تەری نەبێیەن.

پێویسەن ڕووشنشکەرمێ، کا باو و دەستووری شایی پیرشالیاری، گرڎ ساڵێ جە هۆرامان، مانگەو(بەهمەن)ی ملۆ ڕاوە، ئیسەیچ بە عەینو یاساو دەستوور و هەزار ساڵەی، بە عەینو پۆشاکی(چۆخەڕانک و فەرەنجی) کە جە زەمانو پیرینە بیینی، یاڎکریۆوە، جەژنەو شاڎیی و هۆرپڕای، ئی پێخامە سەنگینەو شارەسانی هەزاران ساڵەو ئا خەڵکەیە، پەنەمان ماچۆن کە گولانەتەرین کەمی(خەلەل) چا بارۆ ڕووەش نەڎێنە.

مەشۆم ڤچیۆن کە مەردمی بە لیاقەو چەنەئاماو هۆرامانی، بە هۆکارو ئا هونەر و تەوانایی و ئەندێشە قووڵەیۆ کە بێیەنش، وێش جە کۆت و بەنۆ گرڎ جورە وابەسییەیێ ڕەها کەردەن و سرووشتو بەرزو وێش بە پارچە شێعرێ بە شێوە زوانی سۆرانی وستەن وەرچەم:

کڵاش و قاچی خۆم، چۆخە لەبەرما کڵاوی دەسچنی خۆمە لە سەرما

کڵاش و قاچی خۆم، هەنگاوی خۆمە کڵاوی کەس ئیتر ناچێ بە سەرما

بە دڵما درکی منەت نەچووە، چوونکا بە دەسما چوو لەگەڵ نەخشی هونەرما

بە دەستی خۆم بیتەنم نەوگ و جەواڵم خوری بیفەم بێ بیدەم بە سەرما

کە مەوج و جاوگ و جاجم بڕێسم دە نارێسم لە کردارو ئەو سەرما

ئەوەی وا چۆخە بۆ مام گورگ ئەڕێسێ مەحاڵە چۆخەی ئەو ناچێ بە بەرما

وەزیفەم بۆ وەزیفەس، پەس وەزیفەس وەزیفەی چەس ئەقیرێنی بە سەرما

کە ڕێگای ڕەفعی تەکلیفە ژیانم چ ترسم بێ لە قازانج و زەرەرما

ئەگەر هەر قوژبن و ڕێم لێ بگیرێت خەفەت ناخۆم نەما ڕێگە لە بەرما

مەگەر من چیم زیادە لەو هەژارە دەساچێنێ بە برسی و سارد و سەرما

لە ژێر چەتری قەناعەت دادەنیشم کەس ئیتر سێبەری نایە بە سەرما

ئەگەر سات و زەمانی مردنم هات جگە لە دووگەز کەفەن چی وا لە بەرما

شوکور ئەو دوو گەزەش دەسکاری خۆمە کەوای خۆمە لە گۆڕیشا لە بەرما

کە سفرەی خوا لە سەر پانی زەوینە نە هەرگیز توورەکە ناکەم بە سەرما

دەی شەرتە لای تەنوورا هەڵنەتووتێم لەبەر نانی عەرەق ناکەم لە شەرما

جە ڕوۆژگارە وەڵینەکانە، هۆرامان بە درەختو (دار بەلووی و مرۆی کەشی و دارەوەن و دارو کەکەوی) پۆژیاێرە، چانەی زیاتەر گژوگیژاوی هەمەجۆر خاکەکەش فەرش پۆش کەردەبی، ئانی گرد تەوانا و تینیشا بەخشێی بە هۆرامیەکا کە وەختە سەختەکانە و جە گرانی و

نەبییەینە، وێگیری بان، گەر هەمیشە تێری نەبیێنی، هیچ وەختێ ئاورێچ نەبیێنی، پەی نموونەی: گەر سوونی(بەڵاو خەلەی) هێرشش بکەردایە سەرو هەر ناوچێوە، ئا ساڵە چا ناوچەنە گرانی و قات و قڕی گنێرە، یام گەر لافاو، یام وشکەساڵی ڕووەشا کەردێ ناوچێوە، تووشو گرانی بی، بەڵام دەربارەو هۆرامانی فرە کاریگەری نەبیێنی، چونکوم هۆرامیی باخە وەزی و تفی و مرۆی و هەنجیری و فرەو میوەکاشا بیێنی، کە بە تەڕی و وشکی سوودشان چەنە گێرێنی، دارو بەلووی بە برێ فرە بێیەن، پاییزەنە وشکشاکەردەن، دلی هوماری و چاڵێنە هورشان گێرتەن، هاڕانشان و پێسە ئاردا بەکارشان ئاردەن، دیسان تفیشا وشکی کەردێنێ و دلی هەڵیزێنە هورشا گێرتێنی، جە ئاردە بەلوا نانشان پەتەن، چەنی وەزا و مروا و تفا سوودشا چەنە هورگێرتەن.

جە وەهارێنە، جە دۆ و ماس و کەری حەیوانی، سووڎمەنی بیێنی، گیژاۆێ بە نامی(نینۆر) کە جە هۆرامانەنە فرە بێیەن، برێ فرە جە پروتین و نیشاستەش چەنەن، چەنی خەلەی و زەڕاتی و هەرزنی تێکەڵشان کەردەن، چاشتێ بە تامەو بە لەزەتەو پەڕ مادە خوراکییەشا سازەکەردێنە، هەم وێشان، هەم مێمانەکاشا واردێنە، ئیتر فرە بە کەمی، ئێنا تووشو گرانی و قات وقڕی نەبیێنی، پێچەوانەو ناوچەکانو تەری کوردەواری کە بە فرەیی توشوو گرانی و قات وقڕی بیێنی.

هۆرامی ئەچا سەردەمانە، پێویسییەکی ژیوای وێش فەراهەم کەردێنی، ئاتاجیش بە هیچ کەسێ نەبێیەن، ئیسەیچ عەینو جارا، ئا سەلیقە دلی خەڵکەکەیشەنە هەن، کە هەقەن خەڵکانی تەری چەمشان وەنەکەران.

١٤.شێوە زوانو هۆرامی:

کۆن تاکو ئیسەیچ، یەکەمین ئەشناسەو دیاردەی ئاشکرا و ڕۆشن کە هۆرامیش پەنەئەشناسیان و مەشناسیۆ، دلی خێڵ و تیرە کوردەکانە، شێوە زوانەکەشەن کە پەنەش ماچان زوانی هۆرامی، برا سورانییەکێما بە زوانی(ماچۆ) یام (تاتۆ) نامش بەران.

شێوە زوانو هۆرامی، بنەڕەتو شێوە زوانو تەمامو گۆرانەکان، من پاسە باوەڕمەن کە ئا کەمە جیاوازییە مێیانو هۆرامی و شێوە زوانەکا تەرینە پێسە زەنگەنە، شەبەک، باجەڵان،...هتر هەن، دووری مێیانو نشینگاو ئا خێڵانە جە هۆرامانی، دیسان کاریگەری شێوە زوانەکاتەرین سەرشاوە کە زوانە ئەسڵیەکەشان کە هۆرامین، کەمێ فاڕیان.

زوانی هۆرامی، ڕەسەن، قووڵ، فراوان، تەڕوپاراو، شیرین، ساف، ڕەوان، دوڵەمەنڕ، پەڕ جە ڕەوان واچی، ڕیشەدار، چی بارەو مامۆسا موحەمەد ئەمین ئەردەڵانی، هۆرگێڵنو دیوانو مەولەوی جە هۆرامییۆ پەی سورانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، لاپەڕە(٣٢)نە ماچۆ:

زوانی هۆرامی، جە مێڎانو شێعری و ئەدەبینە، سەرو فرەو ناوچەکانو تەرو دوور و نزیکی زاڵ بێیەن، شاعێرەکێ ناوچەکانو سنەو سەقزو بانەو مەریوان و شارەزوور و کوماسی، بە زوانی هۆرامی شێعرێشان نویستێنی، پێسە(شێخ حەسەن مەولانا، ئەحمەد بەگو کوماسی، ئەحمەد ئاغاو دەربەن فەقەرەی، چنەها تەری، بە شەرتێ ئانێ هیچکام هۆرامی زوانێ نەبییێنێ.

ئا سەردەمە کە هۆرامییەکێ بە شێعرە و هۆنیێ ئاشنێ بیێ، ناوچەکانو تەرو کوردەواری چی جۆرە ڕوشنویریەیە دووری بێنێ.

با ئانەیچمان ویرنەشۆوە، کە زوانی هۆرامی پەی کێش و موفرەداتو شێعرێ جە زاراوەکا تەرو زوانی کوردی فرە بە تامو بەهێزتەرەن، خاوەن وزەو تەوانێوە وێشانەن.

زیاڎەڕەوی نییەن گەر واچمێ: هۆرامان خاوەنو زوانێ وێشانەی سەربەۆێن، جە کتێبو سەرچەمەی فرە بە قیمەت(لغەتنامەی دەخدا) کە نویستەکەیش پێسە سەنەڎێ یاگێ باوەڕینە، نویسیان: زوانی هۆرامی(گۆران) یەک زوانی سەربەۆێن، کە چن شێوە زوانێ جیاوازێش هەنێ جە کوردەسانو پانیشتینە قیمەت و ڕەواجش هەن، خەڵکەکەش پا زوانییە واتەو گۆشگێرتەی کەران، خاوەن دەسوور و ڕازوانێ هەن، جە واچەسازینە فرە دوڵەمەنەن، ناسک و ڕەوانەن، ئینا چڵەپۆپەو زوانێ فراوانی و پەڕ یاساینە.

جە بارەو وەرچەم گێرتەی(نێر و مای، مەجازی و هەقیقی، سەماعیی و قیاسیی، ئامرازەکێ ئیشارەتی، ئەشناسیا و نەشناسیا، سیفەتەکێ بکەری و وەرکرداری، ڕانام، ....هتر)، گەر جە زوانی عەرەبی دوڵمەنتەر نەبۆن، کەمتەر نیەن، بە ئۆپەڕو غیرەتیۆ مەتاومێ بواچمێ زوانی هۆرامی یۆن جە زوانە زینەکا کە ئاتاجیش بە یەک تاقە واچێوە لاڎیدەی نەبیێنە، مەگەر جە حاڵەتێوەنە کە واچە زانستیەکێ کە گرد گیرێنێ و سنوورشان نیەن، ئانەی یاگێ سەرنجێن کە واچە لاڎیڎەکێ کە ئامێنێ دلێ زوانی هۆرامی، هەرگیز نەتاوانشا پێسە وێشان مەناوە، بە مەڵامەتو زاڵی و بە تەوانایی زوانی هۆرامی سەروگۆششان مەڕیان و ڕەنگ و بۆ هۆرامیشان نیشتەن وەنە.

پەی نموونەی: مسجد= مزگی.. الان= عەلعان.. سباح الخیر= سەواخێر، محبت= موبەت.. تغیر= تەقەیۆر.. نصرالله= نەسە.. اسماعیل= سمێل.. شریف= شەفە.. عبدالله= عەبە.

زوانی هۆرامی وېشانێ تەرش چەنەن کە جە سورانینە نیەن، ئاڎییچ سیفەتو بەردەوامییەن، چ جە ویەردەنە، چ جە دمارۆنە، کە ئینە زیاتەر جە زوانی ئینگلیزینە بەرمەگنۆ، وەختێ یەری پیتی پیسە دماگیری مەلکان واچەکیرە، کۆتاو فەرمانەکێرە،

)، بەڵام جە زوانی هۆرامینە فرمانەکە نیمچە دووبارەبیەیێ بە وېشۆIng(

مەوینۆن، پەی نموونەی: لوای لوی، ملای ملۆ، ۋسای ۋسی، مووسای مووسۆ، گرەۋای گرەۋی، گرەۋای گرەۋۆ. دیسان چی زوانەنە هەر پیسە واچەگەلی هاموانی هەنی، واچی چامنی هەنە چن مانێش هەنی، پەی نموونەی:

هەرزەلە: کەپرە، پێنجە، سردی.

قاڵنگە: گاڵوکە، بارەبۆەرمی.

سەرنجەو ئی دووە دەسەواچەیە بڎە: (وەرە وەرە هەر بە وەرە وەرو وېتەنە وەرە)، (وەرەو ئەڎێکېن)، واچی(وەرە)ی چن مانێوە جیاوازی مەبەخشۆن:

وەرە وەرە(سەرو وی).

وەرە(بوەرە).

وەرە(بەچەو مەیی).

نموونێوە تەر: واچی(چەنی) جە شارەدەگاو بیاربنە یەری مانێش هەنی:

چەنی: لەگەڵ(چەنی کی ملی پەی سەیرانی؟).

چەنی: (چۆن) ئامرازو پەرسی(چەنی ئازا نانەکەت وارد؟).

چەنی: ئالەتو درووومانی(چەنی پەی دروومانی بەکار مێ).

وەشڵەی زوانئەشناسە کوردەکی بە وردی چی زوانە دوڵەمەنەیە کۆڵیێنێ و لوێنی بنج و بناوانش، ئاوەختە پەیشان بەرگنی چن قووڵ و بەرز و بی وېنەن.

مامۆسا(احمد نەزیری) جە کتېبو(هۆرامان دیار یادها یادبودها)نە ماچۆ:(شېوە زوانو هۆرامی وېشانێوە ئاشکەرا و دیارش هەن، بە هوکارو ئانەیچۆ، بەشێ فرەو جە شاعېرەکا جە فرەو

ناوچەکانو کوردەوارینە پ‌ی زوانەیە شێعرێشان واتێ‌ی و نویستێ‌ی، شێعرانێ قەشەنگ‌ی و ڕەوانێشا پێشکەش بە وانەراشا، بە هۆرامیەکا، کەردێ‌ی. گەر سەرنجە وزم‌ی سەرو شێعرەکا مەولەوی، وینم‌ی شێعرەکێش جە شێعرە سورانی و عەرەبی و فارسیەکا جیاوازێ‌ی، ئانەیچ بە هۆ ئا واچە ساڎە و ڕەواناوە کە جە زوانی هۆرامینە هەن‌ی.

جە نامیلەو(هۆرامان دەروازەی مێژوو)نە، دەربارەو کونگرەو هۆرامان ئەشناسی، ساڵەو(١٣٧٩ک)نە، (عەلی حسین فەیلی) لاپەڕە(٥-٦)نە ماچۆ:

(جە باسو زوانەوانینە گەر گۆرە شاعێرەکێما بە زاراوەو هۆرام‌ی ئا شاکارێشا نەخولقنێن‌ی، ئەی مەشۆم هاناشا پەی چ زاراوێ تەرو کوردی بەردێ).

دیسان ماچۆ: (زاراوەو گۆرانی یام هۆرام‌ی تەنها زاراوێن کە دل‌ی کوردینە پێناسێوە مەزهەبی پێسە زاراوەکاتەری هورنمەگێرۆ سنوورش فراوانەن. پێسە مەزانم‌ی ناوچەو سورانی و سورانی زوانەک‌ی موسوڵمان‌ی شافیعی مەزهەبێ‌ی، هەرچی لەک و لوڕ و فەیلی و کەلهوڕ‌ی هەن‌ی موسوڵمان‌ی شیعە مەزهەبی و گۆران و قەڵخانی و ئەهلو هەقین‌ی، بەڵام زوانی هۆرام‌ی زوانو ئەدەبیاتو گردیشان بێیەن، تەنانەت زوانو شێعر‌ی و هوربەسو ئاوازو ئایینە کونەکا بێیەن کە ڕیشەشان مەگێڵۆوە پەی وەڵ‌ی ئیسلام‌ی و هەڵای بەشێشا پارێزێن‌ی، ئەر‌ی مەتاوم‌ی بواچم‌ی هۆرامان زایێنگاو زوانی شێعری و کوردایەتین، شۆنە هەوارو مێژووەکەیمانەو بە مانێوە ژیوگاو فرە هەستیارو ڤیریارا گەلەکەیمانە؟

هۆرامان یانەو ئا واچانە کە بە جوانتەرین شێوە ئاوازو یەکتاپەرەسی و پەسەنیی سرووشتیش پەنە وچیان، زوانی هۆرام‌ی زوانێن کە بەختەو مەنەیۆش هەنە جە گەشەکەردەی و دەسەڵات بەخشای بە خاوەنەکەیش بە ب‌ی مدرای، تا وەختێ زوانو ئێمە پێسە زوانو سیاسەتی و زوانو فەلسەفەی و زوانو بازرگانی پ‌ی تەرزەو ئیسەیە تەماشە نەکری‌ی، زوانی هۆرام‌ی تەنیا زوانو شێعر‌ی و ئەدەبی بێیەن، بەڵکوم زوانو ژیوایێ ڕیشەداری ب‌ی کە هەڵای زینەن.

هەر جە هەمەڎانۆ گێرەش تاکو مەیاوۆ کرماشان، لوڕستان، ئیلان، سنە، تاکو دەڤەرو موکریانی، چەولایچۆ جە هەڵەبجۆ تاکو مەیاوۆ سلێمانی و کەرکووک، تا چن دەی‌ی وەڵ‌ی ئیسەی هەرچی شێعر‌ی واچێن‌ی‌گرد بە زوانی هۆرام‌ی بیێ‌ی، ئا مەڵبەندە پان و بەرینە کە حەشیمەتێ فرەش دل‌ی وێشەنە گێرکەردەبێ، جە ڕاسینە زوانو ئەدەبی و واچەی‌ی هۆرام‌ی بیەن، کەچی وێشا هۆرام‌ی زوان‌ی نەبیێ‌ی.

بە ڕاو من، ئانە چانەیۆ سەرچەمە گێرۆن کە زوانی ئایینی ئا جەماوەرەیە گۆران(هۆرامی) بێیەن، چێگەنە شکەما نیەنە کە کورد خاوەنو ئایینو وێشانەی بێیەن، ئا ئایینەیچە سەماوی بێیەن، ئایینو کوردی یەکتاپەرەسی بێیەن و سەرو بنەماو پەرسای خوڎای تاقانەی بێیەن، پێچەوانەو میللەتەکا تەرو ئا سەردەمەیە کە باوەڕشان بە فرە خوڎایی بێیەن، کورد تەنیا تاقە خوڎاش پەرەسان.

ئی کوردە هەرچن کەرۆن بە زوانێ یۆگێرتەی نمەیاوۆن، فرە زاراوەیی خەریکەن سەرەش چەنە شێونۆن، تا چن دەیێ چێوەڵی، لوڕ، لەک، جاف، سوران، هەمەوەند، کەلهوڕ، فەیلی، ...هتر، گردشان بە یەک زوان نویستەنشان، ئاڎیچ زوانی هۆرامی بێیەن، هەرچی دلێ مەژگیشانە بێیەن، پا زوانییە سەرو کاغەزیۆ تۆمارشان کەردەن، جە ڕاسینە بە زاراوەو وێشان واتەو واچشان کەردەن، بەڵام زوانی فەرهەنگیشان هۆرامی بێیەن، ئیسەیچ تاومێ بواچمێ کە سەڎان پەندێ و مەتەڵی جە ناوچە جۆر بە جۆرەکانە چی سەرزەمینو کوردەوارینە، بە زوانی هۆرامینی.

ئەرێ تۆ واچی کورد جە سەرەتاوە ئاوازەکەیچش هەر بە زوانی هۆرامی بییەبۆ؟

گەر پاسە نەبیەن، ئەی چی پەنەشان واتەن (گۆرانیی)؟، هۆرامی زوانی ستاندارد جە ویەردەنە، ئیساتێ فرە زاراوەیی.

١٥. هەسسو هۆرامیبییەی:

هۆرامییەکێ دلێ وێشانە، هەسسێ ناوچەیی و زوانیی فرە گەرم و گوڕشان هەن، گێرە شانازیچش پۆوە کەران، چ خونەوارشان، چ بێ سەوادشان، بەڵام هەسسێ پاک و بێگەرد، دوور جە گرد دەمارگیرییێ بیفەڕی.

وەختێ هۆرامییەکێ باس جە جوانیەکا هۆرامانی کەران، دلێ شێعرەکاشانە، دلێ گۆرانی و سیاوچەمانەکاشانە، وەختو واتەو گوشگێرتەی مێیانو وێشانەو خەڵکی تەرینە، وەختێ شانازی کەران بە زوانەکەیشاوە، وەختێ کە وینمێ هۆرامییەکێ پارێزگاری جە باوە وەڵینەکاشا کەران، بەرمەگنۆ تا چن ئا هەسسەشا پەی هۆرامانی هەن.

هۆرامیێ گەر بەراشان پەی وەشتەرین و ڕەنگینتەرین یاگو دنیێ، گەر تەمامو پێویسیەکاشان پەی فەراهەم بکەران، گەر یاوان بە چڵەپۆپەو وەشی، هەر خەیاڵشان ئینا لاو هۆرامانییۆ، هەر گۆرانییێ ماچان ملوو باڵاو هۆرامانیرە.

ئا باو و ئاداب و نەریتی کە جە باوانیشاوە پەیشان مەنیێ، بە ڕاسی و پاکی و شیرینیشان مەزانا، پارەویشان کەران، وی لادای چەنەشان بە تاوان و ناپاکی مزانان، هەرگیز جە ویشان نمەفاریان، دەسگیرتەی پۆشاوە بە ڕەسەنایەتی و وەفاذاری تەماشەکەران و بە ئەرکو سەرو شانەو ویشان مەزانان.

هۆرامییەکی، هەرپیسە نیشتیمانەکەیشا بە جوان و زەریف و ڕەنگین مزانان، هەر پاسەیچ زوانەکەیشا بە دوڵەمەن و ناسک و پەڕ واچەو سەربەۋی مەوینان، شانازیش پۆوەکەران، هەمیشە پارێزگاریش چەنەکەران و نمازان ویرشان بشۆۋە، گەر تەمامو زوانەکا دنیێ بزانان، بە بی هاگا مەیاوە سەرو زوانەکەو ویشانو واتەو گۆشگیرتەیش پەنەکەران، جە هەر یاگێنە، یام کۆنیشتێنە گەر دوی هۆرامیی بگنا یۆتریێ، بەبی مدرای زوانەکەیشان فاڕان و بە هۆرامی واتەو گۆشگیرتەی کەران، ئانەیچ ئا نەستە قووڵەیە بەرمەوزۆ کە دڵی ناخو گرذ تاکێ هۆرامینە هەن.

مەر بە مەڵامەتو زیندەگی، یام بەهانێوە پەسەنی، ئیا هۆرامییەکی هەرگیز هۆرامانی جیانمازان، نەک هەر ئانە، بەڵکوم دوورکەوتەیۆ جە هۆرامانی بە تاوان مزانان، خۆ ئانە وازئاردەی جە زوانەکەیشان تاکو ڕادەو حەرامییەن، گەر دوی هۆرامیی مێیانو ویشانە بە زوانێ غەیرەی واتەو گۆشگیرتەی کەران، هۆرامییەکی تەری بە چەمێ تەر تەماشەشان کەران، یەکسەر ئا ئیدیۆمەیە ماچاوە کە باوەن(هەرە کەوە لووا بەغذا، بی بە هەسەرە)، یام(ڕواسە ۋڵەو ویشەنە هۆرگێڵاوە، گەرە بیپە).

جە بەرو هۆرامانیۆ هەس بە غەریبی کەران، هەر پەوکەی پەی گولانەتەرین فرسەتی گێڵان بگێڵاوە پەی هۆرامانی. نموونەو هەرە بەرزو(مەڵلا حەسەنو دزڵیی) دیارەن، کە وەختێ جە زانکۆ ئەزهەری خەریکو دەرسە شەرعیەکا بی، کە وەختێ جە شارو بەغذای خۆلکەی شاهانیشا کەرد کە پیسە موفتی دەسبەکاربۆن، بەڵام ئاذ نەتاواش جە کوتوبەیو خەیاڵەکا هۆرامانی، جە ڕەنگینی باخەکاش، بەرزی کەشەکاش، سافی شەماڵەکەیش، سازگاری ئاوەکیش، ویش ڕزگارکەرۆن، هەر پەوکەی وازش جە غەریبی ئاردو گێڵاوە پەی ماواو ویش.

١٦. ئەدەبیاتو هۆرامیی:

پیسە مەزانمی سەرچەمەو ئەدەبیاتی، یام هونەری، تەنیا عەشق و ژاندارین(معانات)، چونکوم هیچ چێوێ تەر بێجگە عەشقی و ژانداری نمەتاوان دڵ کەران بە سەماوەرەی

جۆشدرێ و دەروون کەران بە تەنوورەی گڕداره، دەربازەو ڤیری والاکەران و مەلو خەیاڵی پەروازکەران و هانەو سوزێ هەرەقەتینی تەقنان.

ئەر عاشق نەبان یەکسەر مەڵلا و شێخ

فتوا بۆ سەیدی سەربڕان بە تێخ

هۆرامیی بە ماناو واچیۍ(عەشق)ی، ئەویندارێنی، عاشقی خوڎاوەندی(سبحانە) و یەکتاپەرەسینی، عاشقی ژیوایێ پاکو مەردانەینی، عاشقی ڕەفتاری جوانی و باوە خاسەکانی، عاشقی ئاسمانی سافی و ژیوگای قەشەنگینی، عاشقی ئاو وهەوای و چوڕەو ڤەرڤاڤا و هاژەو تاڤگەی و گرمەو دەرەی و قوڵپەو هانە تەقایاو قاسپەو ژەرەژاو پێقەو کەڵە کۆیا و باڕەو باعەو ئاژەڵا و لوولی شوانا و جریوەو بوڵبوڵا و ...هتر، عاشقی هامسەرێ زەریفی و دامنەپاکی و بە ئەمەکینی، کە ژیوای وێشان چەنیشان گوزەرنان.

ئەر مەجاز نەبۆ حەقیقەت نمەبۆ

حەقیقەت بێ مەجاز تەحقیق نمەبۆ

هۆرامی زاڎەو ژاندارین، شۆت ڤاردەو ئەڎاو ژاندارین، زیاتەریچ وەڵی سەڎەو ویسی، ژیوای جە ناوچێ سەختی کەشاوی سەردەنە، بە گاڤە یام زەنگەن و بێڵە هیتەش کەردێنەو زەمینش کاڵان، کیاریش کەردێنە، نەمامێش نیێنی و چن ساڵێ خزمەتش کەردێنی تا یاوێنی بەرهەم، دماییچ تەرزەی کۆێنی، یام سەردای بەردێنی، یام بەڵاو ئافاتێشان پەی یاوان بەرەکەش دلێنە بەردێنی، دیسان کۆڵ کێشتەی و کارەوان کەردەی، ئاژەڵ و پەلەوەر ڤێکەردەی، یانە وەشکەردەی بە تەڤەنی و هەرڕ جە یاگێ سەختەنە، درەڤە و گیڤاو کەندەی و پاشەکەوت کەردەیش پەی زمسانی، کڵاش چنیەی، شەنیەری کەردەی، قاڵی چنیەی و لەتەرە ڕێستەی، ڤەهارێنە چنیەیۆ تفا، هامنی و پاییزێنە چنیەیۆ و ڤشککەردەیۆ بەرهەمو باخی و مێوە دەیما، کێشتەی دەرزەنە هێزما، دەیەها کاری تەری تاقەت پرووکنی، مەشۆم چێش چینەیە زیاتەر ژاندارتەر بۆن، گەر ئێنە ژانداری نەبۆن، مەشۆم چەنین بۆن.

پاسەبۆ، چا ڕوۆن کە لووتکەکی کڵاوزەڕە، بەلوو کڵاوەو جۆتیش نیێنەسەر، چا ڕوۆن تاڤگەو چەم و دەرەی هاژیا، قڵمەو قەڵوەزی مژنەویۆ، زەردەوەڵی سەرو چڵە لقاوەو قیژنا، لوولەژەن فووکەرۆ لوولێرەو بەزمی سەحەرێی و هەراڵە زەردەی مڎوۆڤەنە، بەرەزا و بەرزەڵنگ کەمەرەکێشا کەردێنی بە ماواو وێشان، چا وەختۆن سمۆرە ڤەزی و بەلۆی مەشارووە، ژەنی

زەریفی و باڵابەرزی و دامنەپاکی هۆرامانی بە ئاۋەو دەسوودیمی میکیاجو ڕوومەتیشان کەران، چا وەختۆن لەتەری ڕێسان و بەنۆ کرژ کەراوە، چا ڕۆن کە هەجیجی ماهیانەشناس وێژەن مەورەشق بە نان، وڵاتەو وڵات کەرۆن و میۆە مەفارۆوە بە گەنمی و یەۆی و نۆەی و میژۆی، ژەن و پیێ پێوەرە بە کۆڵی داری ماراوەو کەراشان بە لێژە پەی زمسانی، هەر چا ڕۆژگارە وەڵیناوە تاکو ئیسە، هۆرامی خاوەنو سەرچەمەی ڕاسەقینەی پاک و زوڵاڵو هەمیشەیی ئەدەبییاتی بێیەن، هەرگیز ئا سەرچەمە ۋشکش نەکەردەن.

ئانە چیلاوە سەرچەمەی زوڵاڵ و سازگارو ئەدەبی، چۆلایچۆ زەمینەی بە پیتو ۋیری و زیرەکی و سەلیقەی و دنیای سەوزەی خەیاڵی و مەلو بەرزەپرو ئەندێشەی و جوانی سرووشتی، ئینی گرد پێوەرە یەکانگیری مەبان، کەی سەمەرەن کە دەیەها شاعێری پێسە خانای قوبادی و بێسارانی و سەیدی و مەڵلا خدری ڕواری و میرزا ئۆلقاذرو پاوەی و میرزا شەفیع و پاوەی و مەولەوی تاوگوزی جە ئاسمانە سافەکەو ئەدەبیاتو هۆرامانینە درەوشیاوە، پاڵو ئانێشاچەنە زوانی شیرینو(هۆرامی) کە بنەچەو زوانی گۆرانین، ئا وێشانی کە چەنەشەنی و وەڵتەر باسمان کەردێنی، کۆڵەکێ مەحکەمەی تەرو یانەو ئەدەبیاتو هۆرامانین، غوڵام ڕەزا خانو ئەرکەوازی و مەڵلا مەنوچەری کولیوەند و مەڵلا حەق عەلی سیاپۆش و سەی یاقوی مایەشتیی و مەڵلا ئومەری ڕەنجووری و حەمەئاغاو دەربەنفەقەرەی و خاڵوی کۆماسی و دەیەها و سەۋەهای تەرێچش کەمەرکێشی کەردێنی و پەپوولە ئاسا چواردەورو چراوەو ئەدەبیاتو هۆرامیرە بە عەشقۆ حاڵش پەنە ئاردێنی، چێشی پاسەپەنەکەردی کە بە هۆرامی شێعری بواچان؟ کە جە وەختێنە ناوچەو هۆرامانی جە ناوچەی جوغرافی ئاذییشاوە دوورەن، بە لاکەردەیێوە پەی شێعری و دەسنویس و بەیازە جیامەنەکاوە جە پانیشتو میانو کوردەسانی پەی سەذان ساڵا تا پێذابێیەی(یەرەپاو بابانی) گردشان پا زوانییە شێعرەشان واتێنە.

شێوەو زوانو ئەدەبیاتو هۆرامی، ئاشکەران کاریگەریش بێیەن سەرو شێعری کوردیێوە جە ناوچە دوورەکایچەنە، تەنانەت شێعری فەیلیی ئیسلامیچ، جە نامیلێ تایبەت بە کۆنیشتو هۆرامان ئەشناسی(١٣٩٧)ی ۋەرەتاۋی، لا ٢٨، پی جورە واچیان:

هۆرامی کۆنتەرین شێوە زوانی کوردین، شێعرەو هورمزگانی، کتێبو ماریفەتو پیرشالیاری و کتێبەکی ئەهلو هەقی، کە هەر یۆشان ڕیشێوە تاریخی قووڵشان هەن، چێرو کاریگەری زوانی هۆرامینە بییێنی، جە سەدەکا یەکەم و دووەمی کۆچینە ئێمە نموونی کەمی جە شێعرەی فارسیەما هەنە، پیرشالیاری یەکەم بە هۆرامیی (منظومە)ێوە تەمام قەشەنگش هۆنانۆ کە پێسە وێش بی وێنەن، سەذەکا دماتەریچەنە، ئەدەبیاتی هۆرامی بە تەرزێ ڕەنگینتەر وێش

ئەرمانان، کتێبو(سەرەنجام نامە)ی و دیوانە شێعری تەری فری و فراوانی هۆرامیی نمونانێ جە ئەدەبیاتو ئی شێوە زوانەیە نیشانە مڎان.

ئوستانو ئیلامی، جە چن هەزار ساڵی چێوەڵی چی نیعمەتەیە بێبەش نەبیەن، شاعێرانو ئی ناوچەیچە هەر پێسە ناوچەکانو تەرو کوردنشینو پانیشتی، تاکو نیم سەڎە چێوەڵی شێوە زوانی هۆرامی کاریگەریش کەردەن سەرشاو ئەندێشەکی وێشان پێ زوانییە بەیان کەردێنی.

ئینجا باس جە (غوڵام ڕەزا ئەرکەوازی) کەرۆن، کە شاعێر و عاریفێ زوان فەیلیی سەڎەو دوانزەهەمی بێیەن، کەچی موناجاتنامەکەش کە جە(٦٦٦) دێڕا پێکئامان، چێرو کاریگەری شێوە زوانو ئەدەبییاتو هۆرامینە نیانشەرە.

ژی بیشـتەر قودرەت عـەزان نییەن

تەوانای تاقەت عەزابم نییەن

ئینــە بەعیـدەن ژ رەبب رەحمان

یا موزاعەفەن عەفووت وە عوسیان

ئەر باچی ئەیووب سەبووریش کەردەن

یا یونس بە تەن ماهی خەم دەردەن

ئانەی تاکو ئیسە سەلەمیان، شێعرەی شێوە زوانو هۆرامی کۆنتەرین شێعرەنە دلی ئەدەبیاتو نەتەوەو کوردینە، بە مانێوەتەر خەڵکو هۆرامانی جە شێعر واتەینە وەڵینەشان نێیەن دلی کوردەوارینە.

پەیجورکاری، سەرو ئانەیە ڕیکی کەوتێنی کە پارچە شێعرە، یام چامەو(هورمزگان)ی یەکەمین پارچە شێعرەی نویسیێ کوردییەنە کە بە زوانی هۆرامی نویسیێنە، ماچان ساڵەو(٢٢ یام ٢٣)کوچی نویسیێنە، چا وەختەنە کە سوپاو ئیسلامی شارەزوورش داگیرکەردەن.

هـورمزگان ڕمان ئاتـران کوژان	وێشان شـاردەوە گەورە گەورەکان
زورکاری ئارەب کردنە خاپوور	کنا ئی پاڵە هەتـا شــارەزوور
شەن و کەنیکان وە دیل بشـینا	مەرد ئازا تلی وە ڕووی هــوینا

ڕەوشت زەردەشت مانووە بیکەس   بەزیکا نیکا هورمزد وە هیچ کەس.

چن کەسێ تەریچ ڕاشان پاسنێنە کە کۆنتەرین شاعیرێ کوردی، کە دەسو مێژوویش یاوابۆ پەنە،(پیرشالیار)ی هۆرامییەن، ئی شاعیرە کتێبێش بیەن بە نامێ(ماریفەتو پیرشالیاری)، کە بەش بەش، یام(فصل فصل)ەن، مێیانو هەر فەسڵێنە ئی دێڕە شێعرێ دووەبارێ مەبووە:

هۆشت جە واتەی پیرشالیار بۆ

گۆشت جە کیاستەی زانای سیمیار بۆ

مەبەسەکەما باسو ئەدەبیاتو هۆرامییەن، چن ڕاسیێما مەوزۆ وەردەس، کە بە قیمەتتەرینشان ئینێ:

یەکەم: ئەدەبیاتو گۆرانیی کە بنەچەکەش شێوە زوانی هۆرامییەن، کۆنتەرین ئەدەبیاتی کوردین و بە بناغەو ئەدەبیاتی منریۆرە.

دووەم: ئەدەبیاتی هۆرامی(گۆران) جە سەرەتاو مێژوو ئەدەبی کوردیوە هەتا ئەرەمەرزیای میرنشینو بابانی و پێڈابیەی یەرەپاو میرنشینەکەی(نالی و سالم و کوردی)، چەنی بناغەو بنچینە بیەن، هەر پاسەیچ زوانی ئەدەبی یۆگێرتەو کوردی بیەن، بێجگە ناوچەو بادینانی، تەمەنێ پانو درێژش بیەن، ئیسەیچ هەر زینەن و خەریکەن زیاتەر باڵاکەرۆن.

یەرەم: ئەدەبیاتو هۆرامانی گەلێ دوڵەمەنەن و ناوچەو هۆرامانیچ زێدو شاعێرا بیەن و هەرگیزیچ نەزۆک نمەبۆ، گەلێ شاعێرێ بەرزێ پێسە باڵاو کەشەکاش خولقنێنێ، مێژوو ئەدەبی کوردی مامۆسا(عەلائەدین سەجادی) و مامۆسا(صدیق بورەکەیی) شاهێڈێ ئی ڕاسییەینێ.

چەنی ئانەیچە مەشۆم ۋرێ بیمێ نەگنمێ دلێ هەڵەی، ئەدەب یام ئەدەبیات نەخزنمێنە دلێ چوارچێوەو شێعرێ تۆمارێوە بە تەنیا، ئاشکەران کە ئەدەب لق و پۆپێش هەنێ: شێعرە، پەخشانە، ڕازە بە گردو بەشەکاشەوە، قسێ وەشێ و نەستەقێ، قسێ قەڈییمیا، خوتبێ و مەقالێ و چێوێ تەریچ.

دلێ میللەتو کوردینە بە فرەیی قیمەت دریان بە شێعرێ و تۆمارەکریێنەو چاپە کریێنەو ۋەڵاکریێنۆ، چی ساڵا دماتەرینە لا کریانۆ پەی ڕازێ و پەخشانیچ، دماتەریچ قسێ نەستەقێ و قسێ قەڈییمیا، ئی کارێ گردشان خاسێ و بە کەڵکێنێ، بەڵام داخەکەم، تاکو ئیسەیچ لا

نەکریانۆ پەی ئەدەبیاتی دەمواچی(سەرزارەکی -شفاهی) هۆرامی، زیاتەریچ پەندیَ و قسیَ وەشیَ و نەستەقیَ، یام گەر لایچشا وەنەکریابۆوە، بە هۆرگێڵنای بېیەن، بیَ ئانەیە پەنجیَ پەی سەرچەمەکەیش و خاوەنە هەرەقەتینەکەیش کێشیۆ، کە ئینەیچ بە بەرۆستەی(تەعبیر)ی هۆرامیانە پەنەش ماچان(کیسە جیایی)، گەر بە دز تەماشەش نەکەران.

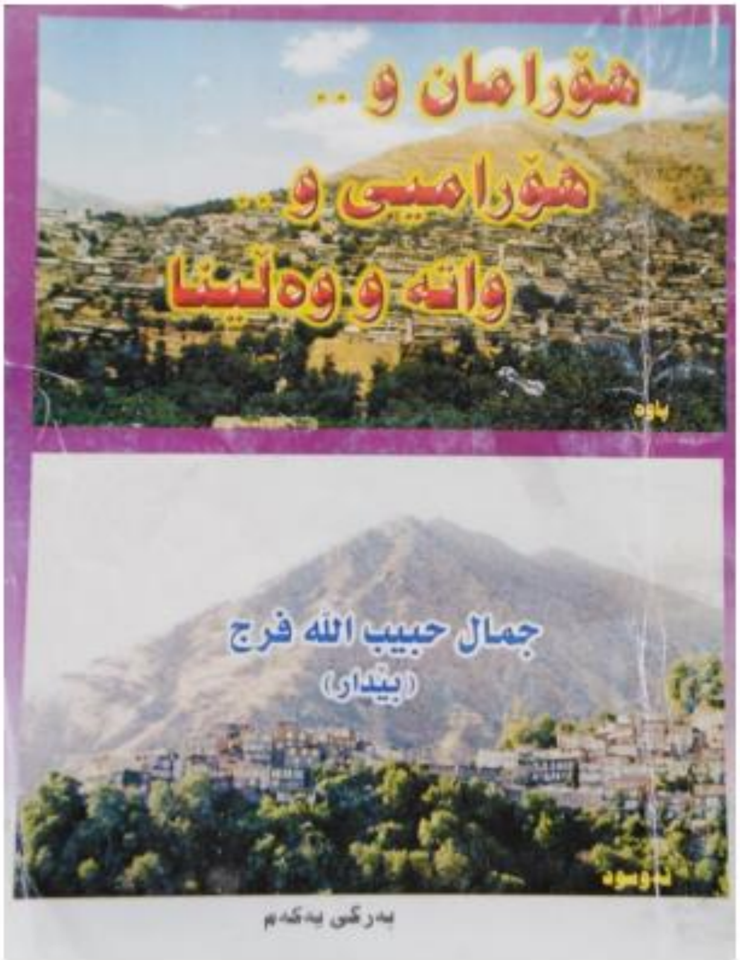

نەخشەو (شارو هەڵەبجەی و هۆرامانی)

*سەرچەمە: هۆرامان..هۆرکۆڵیێوە تاریخی _ کەلتووریەن

بەرگی یەکەم و دووەم... نویستەی(ئەیوب ڕۆسەم).. چاپی دووەم(۲۰۰۸ز_ ۲۷۰۸کوردی).

هۆرامان پێسە نامێ، ناوچەو هۆرامی پێسە دیالێکتی جە سەرچەمە تاریخیەکانە

ناوچەو هۆرامانی هەرێمێ جوگرافی نموونەیین و شێوە یەرەگوشێ مرمانۆ، شارەکانو(هەڵەبجە، مەریوان، پاوە) هەریۆشان مەگنا سەرێ یەرەگوشەکەیۆ، گەرچی یەرەگوشەکە پەڕ بە پەڕو ناوچەکەی نمەگێرۆ وێ، چونکوم جە گۆشەو هەڵەبجەیۆ کوڵ مارۆن و دووە گوشەکەی تەرۆ زیاد مارۆن.

ئ ناوچە بە فرەیی سەرزەمینێ کەشیی و سەختەن، بەشێ کەم جە زنجیرە چیاکا زاگروسی پێکمارۆن، سەرجەمو بەرزی ناوچەکەی جە ئاسو دەریایۆ ئینا مێیانو(٧٠٠- ٣٠٠٠)م، ڕووبەرەکەش نزیکەو (٣٠٠٠- ٣٥٠٠)کیلومەتر چوارگۆشەن، ڕواڵەتی سرووشتی ناوچەو هۆرامانی، چەنی ڕواڵەتە سرووشتیەکانو ناوچە دەشتیەکا دۆروبەریشەنە، پێسە ناوچە دەشتاییەکانو(مایدەشت، ڕوانسەر، کامیاران) جە کوردەسانو ئێرانی و ناوچەو(شارەزوور)ی جە کوردەسانو ئێراقی جیاوازیشان فرەن.

بارو هەواو هۆرامانی جە فەسڵو زمسانینە سەردەن، ڤەرڤە و ڤارانی فرەش چەنەڤارۆن، ئینا دلێ چوارچێوەو ئا ناوچانە کە ڤاران ڤارای دلێشانە مسۆگەرەن، فرەو ساڵەکانە وەرزو سەردای و سهۆڵبەنانی درێژە کێشۆن و لووتکێ چن کەشێچەنە بە درێژایی ساڵەکێ ڤەرڤە مەنۆوە، بەڵام وەرزو هامنینە بارو ئاو و هەوایش فرە وەشەن، شەماڵی فێنک و هانێ سەردێ و سازگارێ و باخێ ڕەنگینێ، لەزەتێ ئەفسانەیی مەبەخشان بە هۆرامییەکا.

ناوچەو هۆرامانی مەگنۆ دلێ سنوورو مێیانو هەردووە دۆڵەتو(ئێراق- ئێران)ی، بە هێڵێ سنووری بە نامێ(هێڵەو هەمایونی) کریان بە دۆێ بەشێوە، ئا هێڵە سنووریی ساڵەو(١٨٤٨ز) پێسە بنەماو جیاکەردەیۆ مەرزو مێیانو هەردووە دۆڵەتو (عوسمانی و قاجاری)، دماتەر ساڵەو (١٩٠٥ز) بە یەکجاری پێسە مەرزی فەرمی پەسینییا.

دەربارەو هۆرامانی، هەم پێسە ناوچەی و هەم زڤانو خەڵکەکەیش، چن سەرچەمێ تاریخینە قسەوباسش سەر کریان، ئێمە چێگەنە ڕۆشنایی ڤزمێ سەرو باعزێشان کە(تاریخ نویسا، جوغرافی ئەشناسا، ئەدیب و نویسەرا، وەرکۆتئەشناسا، گەشتیار و گێڵەرەکا، ڕامیارەکا، ئەفسەرە سیخوڕە ڵاییڎەکا)، تاریخ نویسێ و نویسەرە کوردەکا، نویستەن:

١-جە(فەرهەنگو بورهان قانیع)ینە، نامێ هۆرامانی بە(ئورامەن)ئامان، باسیچ چانەیە کریان، کە(ئورامەن) جورە واتەو گۆشگێرتێوە شێعرییەن، شێعرەکێ بە زوانی(پەهلەوی)نویسیێنێ، جە(فەرهەنگو عەمید)ینە، نویسیان: هۆرامان جە(ئەورامەن)یۆ ئامان کە یۆن جە ئاهەنگە موزیکییە کۆنە فارسیەکاو شێعرەکێچش بە زوانی(پەهلەوی)نێ.

٢-د. موحەمەد عەلی سوڵتانی جە کتێبو(ایلات وطوائف کرمانشاهان)، بەشی یەکەمشەنە بە پەشت بەستەی بە(کوههایی ناشناختە اویستا) دەربارەو هۆرامانی نویستەنش:

نامێ(هەورامی)جە(ئاهورایی)یۆ ئامان، سەرەتا نامەکێ(ئورا) بێیەن پێسە کۆڵکەردەیۆ نامێ(ئاهورا)، هەورامانیچ ماناو یاگێ نیشتەجابییەی ئاهوراییەکا مەیاونۆن.

٣-عیمادەدین دەوڵەتشایی جە کتێبو (فەروەردینیەشتی ئاوێستا)دا نویستەنش: چن هەزار ساڵێ چێوەڵ قەراخو گۆمەو(ئورامیە) کە ئیسە بە هەڵە بە گۆمەو(ئورمیە)نامێ بریێن، تیرێوە جە(نەتەبەو مادەکا)ش چەنە ژیوێنێ پەنەشان واتێنێ (ئەورامی)، ئارۆ پەنەشان ماچان (هەورامی، هەورامانی).

٤-(ژەنەراڵ ڕۆسۆ) کە جە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمەنە قونسوڵو فەرەنسای بیەن جە شارو بەغدای، ساڵەو(١٨٠٧ز) سەفەرو کوردەسانیش کەردەن، ساڵەو(١٨٠٩ز) جە پاریس کتێبێش بە نامونیشانو(وەسفێوە پاشالیکو بەغدای) وەڵاکەردەنۆ، چی کتێبەنە باسو قەومیاکا کوردەسانی کەرۆن، نویستەنش: (ئەورامان) عەشیرەتێ کوردینێ و چواردەورو کرماشانینە مەژیوان.

٥-(باسیل نیکیتین)، قونسوڵو ڕوسیای جە(ورمێ)، جە کتێبو(الاکراد)ینە نویستەنش: ناوچەو هۆرامانی بەشێ بیەن جە قەڵەمرەوو ئەردەڵانییەکا، بەڵام فرەو وەختی هۆرامییەکێ وێشان فەرمانڕەوایی هۆرامانیشان کەردەن، سرووشتو ناوچەکەی و ئاقڵی خەڵکەکەی پاسەش کەردەن ملکەچی هیچکەسی نەبان.

٦-کتێبو(نورالانوار)، کە شێخ عەبدولسەمەد تووداری نویستەن، سەرچەمێ تەرەن کە مەگێڵۆوە پەی نزیکەو چوارسەڎ ساڵا چێوەڵی ، باسو چنەها لایەنێ شێوە زوانو هۆرامی کەرۆن، بەرهەمێ شێعریی چن شاعیرێ ئا سەردەماشە چەنەنێ، کە شاعێرێ و زانێ نامڎارێ بیێنێ.

٧-جە کتێبو(نیگاهی بە جاژبەهای اکوتوریستی اورامان)ینە نویسیان: شێوە زوانی هۆرامی یۆن جە شێوە زارەکا زوانی کوردی و یۆشییەیێ فرەیچش چەنی زوانی ئاوێستایی هەن، هەمان سەرچەمەنە نویسیان: هۆرامان یاگێ چنەها جەنگا بیەن مێیانو هێزە قین دڵەکانە، پێسە: پەلامارەکێ ئەسکەنەری، جەنگو مێیانو لەشکەرو ئیسلامی و ساسانییەکا.

٨-جە کتێبو(عموم المالک) کە جە ساڵەو(١٨٩٤ز)ی جە شارو ئەستەنبوڵی چاپکریان، نامێ(شهر اورامان) ئامان، دیسان جە نەخشێوەنە بە نامێ(نقشه مفصل کشور ایران) کە ساڵەو(١٨١٦ز) چاپ کریان، نامێ(شهر اورامان)ی نویسیێنە.

٩-جە کتێبو(شەرەفنامە)و شەرەفخانو بەدلیسینە نویسیان: مەئموون بەگو ئەردەڵانی، جە سەردەمو حوکمداری وێشەنە، وڵاتەکەش سەرو کورەکاشەرە دابەشکەردەن، قەڵەمرەوو

هۆرامانیش دان بە(بێگە بەگ)ی کوڕیش، ئا قەڵەمڕەوە چا وەختەنە(زەڵم، نۆسووڤە، هاوار، گوڵعومەر، شەمێران)ی گێربێوە.

١٠-سیسڵ جۆن ئێدمۆندز جە کتێبو(کورد، تورک، عەرەب)ینە، جە باسو(جاف و هەورامان)ینە چن جارێ نامێ هۆرامانیش بەردێنە، باسو ئا گەشتێشە کەردێنە پەی هۆرامانی، کە باس جە سەلێقەو ژیری هۆرامییەکاش جە بوارو باخداری و سیستەمو ئاوداری و پیشە دەسییەکانە کەردەن، فرەیچ بە سرووشتو هۆرامانی و شارەسانییەکەیش سەرسام بێیەن، نویستەنش: ئا شارەسانییە جە هۆرامانەنە دیم، هیچ یاگێ تەرو وەرکۆتینە نەڤیەبێم، جە ڕاسینە ئێەو شارەسانی ڕۆمانەکا جە سەردەمو (ساباڤستیان)ینە وەڵکۆتەبێ.

١١-(ڤلادیمیر مینۆرسکی) دەربارەو دیالێکتی هۆرامی نویستەنش: شێوە زوانی گۆرانی جە کوردەسانو پانیشتینە دۆرێ گرنگ مەوینۆن، زاڵ بێیەن ملوو زوانی فارسیرە، ئی شێوە زوانە کەلەپووری وێشانەی وێش هەنش، شێوە زوانو گۆرانی بنەڕەتەنە زوانەن و چن شێوە زوانێش چەنە بیێنێ، پێسە(هۆرامی، زازایی، لوڕ، زەنگەنە).

١٢-(محەمەد ئەمین زەکی بەگ) جە کتێبو(خولاصەیەکی ئەئریخی کورد و کوردستان)ەنە نامێ هەورامیش بە (هاورامی) ئاردێنەو پەنجێش پەی هەردووە هۆرامانو(لهونی و تەخت) کێشتێنە، جە باس و خواسو دیالێکتو هۆرامینە نویستەنش: هۆرامییەکێ پێسە گۆرانییە دێهاتییەکا زوانو وێشان پارێزنان و ئارق بێیەن بە زوانێ کاریگەرو شیرین و ئاوازدار، جە هۆرامان و پاڵنگان و پاوە و دۆروبەریشەنە قسێش پەنەکریان، هەمان سەرچەمەنە ئامان: چن دەگێوە ناوچەو دەرسیمی(زوانی زازا) هەن کا ئاڤییچ شێوە زاری هۆرامین.

١٣-بەعزێ ماچان نامێ هەورامانی جە(ئورامان)یۆ ئامێنە، (ئورا) بە ماناو سەختی و قایمی، (مان)یچ بە ماناو(نشینگا)ی مێ، هەردووە بەشەکە پێوەرە مەبان بە نشینگایێ سەخت و قایم، گوایا ناوچەکە فرە سەخت و ڕژدەن، هیچ داگیرکارێ نەتاوانش ڤیر جە داگیرکەردەیش کەرۆوە، جە فەرهەنگو(بورهان قانیع)ینە ئی پەیلوایە ڤزیان ڕووە.

١٤-(مامۆسا حاجی مەڵلا زاهید چیائی) مامۆساو زاناو نامڤارو پاوەی ماچۆن:

گێڵنایۆ نامێ هەورامانی پەی سەرو(ئورمان)ی هەڵەن، چونکوم نامێ هەورامانی وێش جە وێشەنە نامێ هۆرامییەنەو جە زوانو خەڵکو ناوچەکەیۆ ئامێنە، ماناش(هۆرتەقای) و بەرزبیەیۆ مڤق، گەر گەرەکتبۆن هەریاگێوەرە بلی پەی هۆرامانی، مەشۆم هۆرڤەزی، یانی سەرۆکوویای بلی، چونکوم جە گردو ناوچەکانو چواردەوریش بەرزتەرەن.

دیالێکتی هۆرامی هەتا بەرکۆتەو یەرەپا(سێکوچکە) شاعیرانو بابانی(نالی، سالم، کوردی)ی زوانی سەرتاسەری ئەدەبی و ڕوشنۆیری گەلەکەیمان بیەن، فرەو عاریفا و کەڵە شاعیرا کوردی هەرچن وێشان هۆرامیی نەبیێنێ، بەڵام پی شێوە زوانە شێعرێشان هۆنێنێ، پەی ڕۆشنتەر بیەی، نامێ چن کەسێ چا زاتا مارمێ(باڵووڵی ماهی، باوا لورەی لوڕستانی، باوا حاتەمی لوڕستانی، دایە خەزانی تەورێزی، شاخوشێنی لوڕستانی، دایراک خاتوون، سان سەهاکی بەرزنجی، مەولەوی تاوگۆزی، خانای قوبادی، مەلا عیسای جوانڕۆیی، خەسرەو خانی ناکام، غوڵامشاخانی ئەردەڵانی، فەقێ قادری هەمەوەند، ئینجەی گەڵاڵی، دەروێش نەورۆزی سۆرانی، مەولای جەباری)، دەیەها تەریچ.

کەسێ کە ماچۆ من هۆرامیەنا، مەبەسش ئانە نیەن جە عەشرەتو هۆرامی بۆن، بەڵکوم مەبەسش ئانەن بە شێوە زوانی هۆرامی قسێ کەرۆن، ئیا پیسە واقیعو عەشائیری(چەنی حورمەتیم پەی ئا بەها جوانا پیسە: نانبڎەیی، بەجائاوەردەی سیلەو ڕەحمی، هامکاری کەردەی یۆترینی،...هتر)، هۆرامییەکێ عەوامێن ئا کەتوارەشا جیائاستەن، بە ژیوایێ شارەسانیانە مەژیوان).

وەختێچ کەسێ ماچۆن من هۆرامیەنا، مەبەسش زینەکەردەیۆ گیانی ناوچەگەری نیەن، بەڵکوم مەبەسش ئانەن کە چا ناوچەنە نیشتەجان، خەڵکەکەش بە زوانی هۆرامی واتەوگوشگێرتەی مەکەران، چونکوم هۆرامان تەنیا دەگێوە یام چن دەگایێ دوورەپەرێزێ نیەنێ کە گیانو ناوچەگەری و دەگایی زاڵبۆن ملشارە، بەڵکوم هۆرامان ناوچێ وەر فراوانەن، جە هەردووە دیمو ئێراقی و ئێرانی نزیکەو (٣٥٠) شارەکێ و شارەدەگێ و لادەگێ مەگێرۆنە وێ.

ئینێ گرد، ئا دەسەواچەیە وە یاڎ ماراوە کە ماچۆ(ژیوای جە هۆرامانەنە وێش جە وێشەنە هونەرەن).گەر بە ۆردی سەرنجەو سرووشتو ناوچەو هۆرامانی بڎەیمێ، لایێ تەرۆ باری کومەڵایەتی و چن بارێ هەرمانکەردەی خەڵکەکەی پەی پێڎاکەردەی بەشێ جە پێویسیەکا ژیوای و گوزەرانیشان وەرچەم بگێرمێ، پەیمان بەرمەگنۆ ئا دەسەواچە پەڕو وێش مەبەسش پێکان، ئاشکەران سرووشتو هۆرامانی تا واچی قەشەنگ و دڵبەرەن، هیچ قسێ چی بارۆ بە پێویس نمەزانمێ، بەڵام با بلمێ سەرو بوارو هەرمانکەردەی خەڵکو ناوچەکەی پەی پێڎاکەردەی بژێویەکاشان، سەرەتا سەرنجێ جە باخڎاری بڎەیمێ بە دیاریکرییایی سەرنجەو(تەڵانی، بەهگا، کووزی، قەڵوەز و ئاژین، کەڵەکە، ..هتر) بڎەیمێ، گەر وەشکەردەی و نیارەی ئینیشا هونەر نەبۆن، ئەی چێش هونەرەن؟.

بەنگا: تاڤگێوە گولانەن، ئاوی سەرو تەڵانێوە مجورە دلی تەڵانی وارینی.

کووزی: جوۆەی گولانێنە دلی تەڵانەکانە وەشەکریۆن، درەختی و نەمامی قەراخشەنە منریان.

ئاژین: حۆزێ گولانەن، بنەو درەختەکانە وەشکریۆن، پەی ئانەی ئاوی پەنگە وەرقووەو بە پەلە دلی کووزەکارە نەویەرۆن.

باروم: کەڵەکێ تەۆەنینە مێیانو باخەکانە، یام دۆی باخانە وەشەکریۆن پەی جێیاکەردەیۆشان جە یۆترینی، پێسە حەسارێ.

مارە: ڕاڕەوێن پەی بەستەیۆ دۆی کووجیا پێوەرە، سەرش گێریۆن و سەرشۆ یانی وەشێکەران.

دیمەکە: تەختە دارێن سەرو شێوە لاکێشەیێ شش پاڵووی، درێژیش جە مەترێ کەمتەر نیەن، پانیچش مێیانو (٢٠-٣٠سم)، قاییمیش مێیانو ((١٠-١٥سم)، بە فرەیی جە دارو تفی وەشەکریۆن.

ئەری گەر کەسێ باوەڕنامێ زانستی بەرزش جە بوارو باخڎارینە بۆن، مەتاوۆ خاستەر جە هۆرامییەکا باخ وەشکەرۆن؟با تەماشەو یاگێ نییای درەختەکا کەرمی، تاکو پەیمان بەرگنۆ چەنی باخڎارەکی بە بی هیچ ئاشنایێ ۆردی، تۆپۆگرافیەکێشا ۆستێنی چێرو سایەو ژێریشان و جە باخڎارینە حیسابشان پەی کەردێنی.

با سەرنجێ خێراو هەرمانکەردەو خەڵکو هۆرامانی بڎەیمی جە وەشکەردەی و بنیاڎنیای یانەکاشانە، کە دامانو کەشەکانە، یام دلی دوڵەکانە وەشێشا کەردێنی، تاکو پەیمان بەرگنۆ چەنی جە وەشکەردەیشانە حیسابشان پەی(ۆەرەتاو، سیاوۆا، سەیل و ۆاران)ی کەردەن، کووچە و کوڵانی پەی ئاموشۆی، فرەو جاری دوی گەرەکی بە(مارِ)ێ بەسیان یۆترینیۆ، وەختێ خەڵکو هۆرامانی حیسابشان پەی ئی چێوا کەردەن، یاگەکا تەرینە وەرچەم نەگێریان، بە بەکارئاردەی(دیمەکی) حیسابشان پەی (یاساو قانون التوازن)ی کەردەن کە یاسێوە فیزیاییەنە پەی بەستەیۆ و شەتەکدای دیوارەکا پێوەرەو دابەشبیەی هێزی سەرشارە، چەنی تەۆەنی زلێشا بناغەو دیوارەکانە نیێنێرە پەی پتەوی و تۆکمەیی، چەنی چا ناوچە سەردانە حیسابشان پەی ئانەی کەردەن کە تەڕەشۆ کەم بکەراوە، بە خوڵە دیوارەکێشا بە(سیرەکوڵی - هێڵەساو)ناوێنی کە هەم پەی گەرمی و هەم پەی کەمکەردەیۆ تەڕەشۆی،

گەر سەرنجێ بەرهەمە دەسییەکا پێسە:(کڵاش، پاڵا، چۆخەڕانک، مۆجە، جاجم، مازڵۆخە-بەرماڵ، جەڕە، گۆشی، کەنوڵە، گڵێنە کە بە هەڕە سووری وەشەش کەران پەی هۆرگێرتەی

ڤاردەی، باڎییە، مەن، دنگە، کەشکەساو{جۆرە قاپێن جە هەرێ سووری سوورۆکرێ وەشکریان پەی ساوای کەشکا پەی دۆخەوای}، هاڵوە{قاپێن جە داری وەشکریان شۆتی گریاش کریانەنە پەی نیای ماسی}، کەوگیر، چەمچە، شانە، کاردی، قەڵەمبڕە، یەخڎان، هەزارپیشە{باڤڵێ تەختەینا، خانە خانە کریان پەی هۆرگیرتەی قۆری و پیاڵەی}، بیشکێ زاروڵەی، ....هتر) بڎەیمێ، ڤینمێ ژیری و دەسڕەنگینیێ فرە پەی بەرهەمئاردەیشان ڤزیان هەرمانە، هەر ئەچیگۆ هونەرێ وێڕەس سەراپاو جومگەکا ژیوای خەڵکو هۆرامانیش گیرتەنۆو چەنی قۆناغەکا تەمەنیشان تیکەڵ بیەن.

دیسان گەر سەرنجە ڤزمێ سەرو باخڎاری جە هۆرامانەنە، وینمێ پیسە سەرچەمێ بنەڕەتی ژیڤای خەڵکو هۆرامانییەن، پانتایێ فراوانەن جە بەرهەمئاوەردەی، سەرچەمێ ژیوایەن پەی خەڵکەکەیش، کە بەشێ فرە جە پیویسیەکاشان چاگۆ دەس ڤزان، باخ و باخڎاری هیماو ئاماڎەیی هۆرامییەکا پیشانە مڎۆن پەی هەرمانو کاری، هۆرامییەکێ وەشەویسیێ سەرمەدیشان چەنی باخی هەن، تاکو ڕادێ کە دلێ گورانیەکاشانە گورانیێ دیاریکریێ بە نامێ (گورانیێ دەرەیی) هەنێ، کە ئا وەشەویسییە پاسەش کەردەن بە ڤزێوە فرەو سەلیقێ ڤرد خزمەتو باخەکاشان بکەران و دەس و پەنجەشان چەنی نەرم بکەران(کاڵای، پەیین کەردەی، ئاودای، نەمان نیای، هۆرپاتەی درەختا، گلیرکەردەیۆ بەرهەمی،...هتر)، کە بە کەرەسە ساڎەکا پیسە(زەنگەن، خاکەنازە، بیڵە، تەڤەر، تەڤەرزین، تەڤەرداس، داسە، پیک، نۆیڵ) کەراشان.

پەیینکەردەی درەختەکا، کارێ تەرو باخڎارەکا بیەن، کە پیسە مزانمێ خوراکو درەختی پەیینەن(پیسایی ئاژەڵی)، کە سەرچەمێن پەی مادە خوراکیەکا درەختی، بیجگە ئانەیچە، سۆرو ئاژەڵی خاکو بنەو درەختەکا فشەڵ کەرۆن، ئیتر چاگەیچۆ هەم برێ زیاتەر ئۆکسجین دلێ بۆشاییەکانە مەنۆوە کە پەیینەکە وەشش کەرۆن، هەم درەختەکێ خاستەر سووڎ جە ئاودارای وەگیران.

تەڵانە، دلێ باخەکا هۆرامانینە دیسان تەواناو ئەقڵی و زیرەکێ هۆرامییەکا بەرمەوزۆن کە بە چ سەلیقێ و ڤزێوە تاوانشان ئا کەشە سەخت و ڕڎدا بارانە چیرو دەساشاو سوودشان چەنە گیران، گەر تەمامو تەڵانەکا دلێ باخەکا هۆرامانی ڤزمێ پاڵو یۆی، ئیەو شوورا بەنامبانگەکێ(چین)ی دریژبیێ.

باخەکێ بە سیستەمێ ڤرد ئاوی دریان کە پەنەش ماچان(نۆباو)، جە شاجوڤەی سەرینۆ ئاوەکێ ڤزیوەرە ملو باخەکارە، چن جۆێ جە شاجۆی جیێ کریاوەو بە هۆکارو لیژی، ئاوەکێ

پڕوره ۋار، تەڵان بە تەڵان تا مەیاوۆ سەرو دەرەی، دلێ تاڵانەکانە بە(کووزەماڵ) ئاوەکێ یاونا بە گردو درەختەکا.

کووزەماڵ: پاککەردەیۆ کووزە ئاوەکان جە گەڵاو خاشاکێ، ڕێکۆستەی قەڵوەز و ئاژینەکان.

سیستەمو نۆباوی، بێیەن پێسە باوێ(عورفێ) کومەڵایەتی کە نزیکەو یەک سەڎەین بە کەمتەرین گرفت مێیانو خەڵکی و خاوەن باخەکانە پاڕەوی کریۆن، بەپاو کاتی(سەعات)ی، یام بە پاو(شەو و ڕۆی و جووڵەو ۋەرەتاوی) گرد خاوەن باخێ بە پاو فرەیی و کەمی باخەکەیش سەرە نۆباۋش پەی دیاری کریۆن.

کارێ تەرو باخڎارەکا(**پێۆەنی**)کەردەی درەختەکان، ئا درەختێ کە زرێنێ و بەرهەمشان نێیەن، یام ئانێشا کە بەرهەمەکەشا ۋرد و کەم و بێکەڵکەن چەنی درەختێ بەرهەمڎاری پێوەنکریان و بەرهەمێ عال و فرە مڎان.

پێوەنکەردەی نەمامەکا هەر پاسە هاکەزایی نێیەن، بەڵکوم یاساو گونجنای سەرشەرە زاڵەن، ئا نەمام و درەختێ کە پێوەنکریان، مەشۆم سەر بە یەک خانەواڎەی بان، پەی نموونەی ئا درەختێ کە تۆمو بەرەکەیشان ڕەقەن پێوەرە پێوەنکریان پێسە:

(شێڵانی، هەشتاڵۆی، هەڵووچی، ۋامی).

ئا دارێچە کە پەنەشان ماچان(ترشەکێ) پێسە:(پرتەقاڵ، لیمۆ، نارنج) سەرو یۆترینێۆ پێوەنکریان. دیسان(ساۋی، مرۆ، بەی، بلچی) پێوەرە پێوەنکریان.

پێوەنکەردەی جە وەهارێ و پایزێنە کریۆن، بە تەجرەبە بەرکەوتەن کە پێوەنکەردەی پایزەی خاستەرەن تاکو پێوەنو وەهارەی، چونکوم پێوەنو وەهارەی گەرماو مانگەکا(تەمووز و ئاب)ی مێ سەرشەرەو تەرسەو ۋشکبییەیش چەنەکریۆن.

هۆرامییەکێ بەبێ ئانەی پەشتیشان بە زانستێ دیاریکریای بەستێبۆ پەی پێوەنکەردەی، بەڵکوم تەنیا بە ژیری و سەلێقەو وێشان کەردەنشان.

پێوەنکەردەی بە هۆرکەندەی تۆکڵو ئا درەختیە کە گەرەکشان بێیەن پێوەنش کەران، درزێ لابەلایەشان کەردەنەنە، دماتەر درزێ شاۋڵیەشان سەرو درزە لابەلاکێوە کەردەنەنە، جۆرە کاردێشا بەکارئاردێنە پەی هۆرکەنەی درزەکێ پەنەشان واتێنە(کاردەو پێوەنکەردەی)، ئینجا ئا گوێکە کە جە درەختە بەردارەکەی وەرگێریان نیانشان دلێ دووە درزەکەی و پۆژنانشارە و

بەستەنشان، بە جوریٚ(نەی یام کندر) کە پەنەشا واتپنە(کندرو ڕافیا)ی، کە وەختو سۆزبیەو پیوەنەکەینە مەکپشیۆن، دمای (١٠-١٥)ڕۆا کەردەنشاوەو پیوەنەکە سۆز بییەن.

درەختە بەرهەمڎارەکێ:

١-دارو ۋەزێ:

داریٚ بەرهەمڎارەن، بایەخیٚ ئابووری فرەش هەن، تەمەنش فرەن، فریشان تەمەنیٚ دریژشان هەن، چنیٖن نەوپشا ڕاێی کەردپنێ، فەسڵو وەهارینە نەشونما کەرون، پاژەرەژ مزنۆن، ئینجا گەڵێکپش گۆڕێ مەبان، دمایی جە گۆپکەکاشۆ ۋەزی بەرکەرون، دارو ۋەزێ پپویسش بە ئاوێ چیێ و کەش و هەوای فپنکیەن، وەرگەو گەرمای و گرەو هامنی نمەگیرون، ڕەگیشان فرە ملارە، لق و پۆپشان پەخشان کەران.

نەمامو ۋەزێ بە نیای دنە ۋەزیٚ بە دەسو باخڎاری یام باخەوانی مرسۆن، یام پا ۋەزا کە پاییزینە(سمۆرە) شارۆشاوە. ۋەزی دمای سۆزبیەیشان بە زوانو خەڵکو هۆرامانی پەنەشان ماچان(ۋەزڵێ)، دمایی هۆرشان کپشانو فاڕاشاوە پەی یاگێ گونجیێ.

هۆرامییەکێ نەمام نیاینە، شپوازو چەنیبیەی وپشان هەن، فرە شارەزێنێ، چن خاڵیٚ بایەخدارێ هەنی چا بوارەنە:

١-کپڵای و پەیینکەردەی بنەو نەمامەکا.

٢-قەڎەکاشا پیچان بە جورە گونیێ(گونی گوش)، پەی پارپزنایشان جە گەرماو هامنی.

٣-یاگێ نەمامەکێ مەشۆم ۋەرەتاو گیرۆش.

بەرهەمو ۋەزێ سەرەتا تۆکڵیٚ سۆزەن، کە دلەکپش یام مەغزەکەش شلەن، پەنەش ماچان(چڵمە لتە)، دمایی وەرە وەرە مەگرسۆن و چواردەورشەرە چپرو تۆکڵە سۆزەکەینە، تۆکڵیٚ ڕەق وەشبۆن، چا تەمەنەنە پەنەش ماچان(کاکڵە فەریکە)، کە خەڵکی بە کاردی بەرشماران و وەرانەش، کەردەو ئا کارییە پەنەش ماچان(کاردە ۋەزێ)، دماتەر ۋەزەکێ ڕەقتەرەبۆن، وەختیٚ بە تەمامی مەیاوون، تۆکڵە سۆزەکە ترەکوو دەم کەرۆۋە، ۋەزەکێ دلپش بەرمەگنۆن، ئیتر وەختو تەکنایشان دەسپەنەکەرون.

دار ۋەزەکێ جە هۆرامانەنە چن جورپشان هەنێ، بەپاو خاسی و ۋردی و کوریشان، بەشێشان پەنەشان ماچان(بپتۆکڵێ)، کە تۆکڵشان باریکەن و بە ئاسانی مەڕیان، کاکڵەکەشا فرە عالەن،

بەعزێچشان پەنەشان ماچان(ۋەزە قمی)، چونکوم ۋەزەکێشا فرە گۆرێنێ، باعزێچشان پەنەشان ماچان(ۋەزی زوورەسی)، چونکوم زووتەر مەیاوانو مەتەکناشان، بەشێ کەمێچشان پەنەشان ماچان(ۋەزە کۆری)، چونکوم تۆکڵەکەشا ڕەقەنو کاکڵەکەشا زەحمەت بەرمێ، وەختو ماڕایشانە، هۆرامییەکێ ماچان(دەک ڕێخەت تەقۆ، خۆ بە گۆچەۋەنێچ مەژگەکەش بەرنمێ).

چنێن نەوەشیێ و حەشەرێ زەرەر بەخشێ هەنێ، کە هەرەشێنێ پەی سەرو(دارو ۋەزی)، ئانێشان جە هۆرامانەنە زەرەربەخشێنێ:

١-شەرابەردەی(گرەبەردەی).

٢-کرمەی چاڵهۆرکەنە.

سەبارەت بە شەرا(گرە)بەردەی، فەسڵو هامنینە، زیاتەریچ جە مانگەکانو(تەمووز و ئاب)ینە، گەڵاو دارۋەزەکا، فرەتەریچ نەمامەکێشا قرچۆڵێ باوە و لاسکەکێچشان ۋشکێ مەبان، ئیتر ئا نەمامێ پێسە پێویسی نمەتاوان سووۋ جە لیشکەو ۋەرەتاۋی وەرگێران پەی کەردارو(ڕۆشنەپێکئامای) یام هەرسکەردەی، کە ئا ۋاردێ جە ڕاو ڕەگەکاشاوە هۆرشان لووشان، جە ڕاو قەۋ و لق و لاسکەکاشاوە فارێۋە پەی دلێ گەڵاکاشان، چاگە بە یاردی لیشکەو ۋەرەتاۋی و غازو دوەم ئۆکسیدوکاربونی فاڕاش پەی خوراکێ سوودبەخشی(قەنەکا)، یانی گەڵاو داری پێسەنە گەۋێ مرۆڤی پەی هەرسکەردەی خوراکێ.

بەڵام وەختێ (گرە) گەڵاو دار و نەمامەکا ۋشک کەرۆن، ئیتر درەختەکێ هیچ سوودێ جە ۋاردەکەی نمەگێرانو ۋشکێ مەبان، هۆرامیەکێ پا جورە ۋشک بیەیە ماچان(شەرابەردەی = گرە بەردەی).

سەبارەت بەکرمە چاڵهۆرکەنەکا(الحفارات)، گۆرەتەرین بەڵان پەی درەختی، بە تەرزێ دارە بە تەمەنەکا کرمۆڵ کەران، هەم بێهێزێ و لاوازێشان کەران، بەرهەمەکەیچشان خراب مەکەران. کرمەکێ وەختێ ملانە دلێ قەۋ و لق و درەختەکا، تونێلێ پێچاوپێچێ دلێشانە وەشکەران، سەرو ئا چینەیۆ لەوەڕیان کە ئەرکو فاڕایۆ ئاو و خوراکێ ئەنجام مۋان، ۋردو بێکەڵکش کەران پێسە ئاردە مشاریا، ئیتر ئاو و خوراکە مادەکە پێسە شلێوە سیاۋێ پا ۋڵارە مزیۆرە کە وەشێشان کەردێنێ، خەڵکو هۆرامانی بایەخێ فرە بە قەڵاچۆکەردەی ئا کرما نمەۋا و ڕێوە زانستیە پەی دلێنەبەردەیشان نمەزانان. جۆرێ تەر کرمە هەنە کە ملۆنە دلێ بەرو دارۋەزەکێ، کاکڵەکەیشان سیاو کەراوەو تامش تاڵکەران، بەعزەجارێ ۋەزەکێ هیچ کاکڵێوەش

چەنە نمەمەنۆ، وەختێ مارِاش تەنیا پاشماوەو کرمەکێش چەنە مەنەن، خەڵکو هۆرامانی پا جۆرە ۋەزا ماچان(ۋەزی پووتە = ۋەزی کرمۆڵە).

بەشێ تەرشا هەر بە سۆزی تۆکڵەکەشا سیاو و ۋشک مەبۆۋە، کاکڵەکەو دلێشا ۋشک و قاوەیی مەبون، پەنەشان ماچان(قرِالی)، بیەی ۋەزە(کور، پووچ، قرِالی) دلی ۋەزانە، قیمەتشان ۋەزنارە، پەوکەی فرەو باخدارەکا هۆرامانی ئی جۆرە ۋەزا دلی کۆماو ۋەزەکانە جیاکەراوەو لاشان بەران.

وەختێ ۋەزی بە تەمامەتی مەیاوان، بە دارێ پەنەش ماچان(شەنە)، دارێ سفت و درێژ و باریکەنە جە دارو چناری وەشەشکەران، تەکناشان و کۆشان مەکەراوە، هۆرامێیەکی بە وەختو ۋەزتەکنای ماچان(تەقەشەنە)، ئا کەسەیچە کە ۋەزی تەکنۆ پەنەش ماچان(شەنیەر).

کری یام هەقدەسو شەنیەری گرانەن، چونکوم شەنیەری کارێ قورسەن، بە گردکەسێ نمەکریۆن، باخدارەکی هۆرامانی مەشۆم سەرەگێران پەی شەنیەری تا ۋەزیشا پەی تەکنا، شەنیەرەکی فرە ۋریێنی جە وەختو ۋەزتەکناینە، بە تەرزێ ئاگاشان جە لاسکە باریکەکا(قەمتەرەکا)ن زەرەرشان پەنە نەیاونان، چونکوم هەر ئا قەمتەری پەی سالێ دمایینی گۆپکی بەرمەکەرانو ۋەزی مەگێران.

ماشتەیۆ یام گلێرکەردەیۆ ۋەزەکا بە دەسەجەمی کریۆن، خاوەن باخ، چەنی چن خانەواذێ تەری(قۆمی یام بەروهامسایا)، پێسە سەیرانێ رِۆ وەزتەکنای گلێری مەباوەو پێوەرە دەسکەران بە چنیەیۆ ۋەزەکا، کە ئینەیچە بێیەن پێسە (دەسەۋام)ێ کۆمەڵایەتی.

باوێ تەریچ جە وەختو ۋەزتەکناینە هەن، ئاذییچ بەخشای یام خوڵکەو ۋەزانە پەی ئا کەسا کە وەختو ۋەزتەکناینە نزیکو باخەکەیشارە گوزەرکەران.

دمای تەکنای، دەسکەران بە چنیەیۆ ۋەزەکا، گرذکەسێ وەرو وێشۆ دەسپەنەکەرۆن، وەختێ وەردەسەکێشا پەرِیبان بەراشا یاگێنە کەراشارە کە پەنەش ماچان(کۆماو ۋەزا)، چاگە چن نەفەرێ تەر دەسکەران بە(پاککەردەی) ۋەزەکا، یانی تۆکڵە سۆزەکاشا چەنە کەناوە، دمایی کریانە دلی گونیاو فارِاشاوە پەی یاگی ۋشککەردەیۆ(وەرەتاو)، دماتەر یام مارِاشان و کاکڵەکەی ۋرەشان، یام هەر بە ۋەزی(بە هەزار) ۋرەشاشان.

دمای ماشتەیۆ ۋەزەکا و کۆماکەردەیشان، (شارۆ) و (پاشارۆ) دەسپەنەکەرۆن، زارۆڵێ و گەنجەکێ بە ۋردی مەگێڵان چێروو گەڵا و دار و تەۋەنیرە، دلێ دەرەی و ئاوێرە پەی ئێستەیۆ ۋەزا پەی وێشان، شارۆ کەرداریٚ فرە وەشەن، چونکوم سەرنجی ۋردو گێڵای بە پەلەش چەنەن، هەم ئا ۋەزێچە کە مێزاشاوە پەی وێشان بان، یانی نمەکەراشان سەرو کۆمیٚ.

هۆرامییەکێ جە وەختو ۋەزمارڕاینە هۆڵێ مڎان، بە ساقێ کاڵەکەی بەرباران، کە پەنەش ماچان(کەڵەبابی)، چونکوم تاکو مەژگەکە ساقتەر و گۆرەتەر بون، قیمەتێ خاستەر کەرۆن.

بەشیٚ جە باخڎارەکا هۆرامانی وێشان باخەکاشان نماراوە کۆ، بەڵکوم بە ئیجار مڎاشان بە کەسیٚ تەری، ئاڎییچ پێسە خاوەن باخی دەسکەرۆن بە گلێرکەردەیۆ بەرهەمەکاشا.

دارو ۋەزێ بێجگە بەرهەمو ۋەزا، سوودێ تەرێش هەنێ، پەی نموونەی ژەنێ هۆرامانی گەڵاو ۋەزێ بە سۆزی جە وەختو خەنەگێرتەینە سوودش چەنەگێران، دمای ئانەی خەنەکێ ساوا سەرەشارە، گەڵاو ۋەزێ منیا سەرشۆو پێچاش، چن وەختێنە گەڵای ناسکو ۋەزێ کەران بە یاپراخی، سوودیٚ تەرو گەڵاو ۋەزێ ئانەن: دمای ۋشک بیەیۆ گەڵا ۋەزەکەی جە وەرزو پاییزینە، کۆشکەراوەو جە ۋەرزو زمسانینە تێکەڵ بە(ئالیک)و ئاژەڵێ و بەرزەۋڵاخیش کەران، لقە ۋشکەکاش پەی نانکەردەی و وێ گەرمکەردەیۆ بەکارماران، ئانە بێجگە ئانەی دارو ۋەزێ سەرچەمیٚ خاسەن پەی تەختەدارا، تەختەدارو ۋەزێ خاستەرین جۆرو تەختەدارین جە بوارو پیشەسازینە کە بایەخیٚ ئابووری فرەش هەن، چەنی ئانەیچ جە پیشەسازییە دەسییەکانە جە ناوچەو هۆرامانی بەکارمیٚ پەی وەشکەردەی(بێشکێ، لانکە، پنێ، تیرۆکە،....هتر)، هەم پەی(ڕایەڵ، کوڵەکێ، خێزەرە)ی بەکارمیٚ جە بنیاڎنیای یانەو بانینە.

کاڵەو ۋەزێ خوراکیٚ بەسوودەن، فرەیچ لەزەتییەن، پێسە ۋەرچایی مەۋرێون و

پەی وەشکەردەی(گێتەمەژگا، کولێرە بە کاڵا، بنەهارگا)ی بەکارمیٚ، هەم مەکەراش دلێ چن ۋاردێۋە پێسە(یەکاوە سیاۋە= قوبڵی بە ترش، گیپێ، کفتە شۆربیٚ، کوبێ، کولیچێ).

زانستیانە سەلەمیان، چەربی کاڵەو ۋەزێ جە گردو چەربیەکا تەری خاستەرەن، چونکوم ڕێژەو(کولیسترۆڵ)ی دلێ ۋنێنە وەزنۆرە، ساڵانە بڕیٚ فرە کاڵەو ۋەزێ مەبریۆن پەی شارە گۆرەکا پەی ۋرەتەی.

هۆرامان بە ڕەنگینی سرووشتەکەیش، بە ئاو و هەوا سازگارەکەیش، بەهەشتێ سەرزەمینیەن، دلپشەنە دارو ۋەزی بەشێ دیارو ئا بەهەشتەینە، دارێ ڕەگ پتەوی چەقیان، باڵای بەرزو لق و پۆپی پەخشان، گەڵای سۆزکاڵی دڵبەر، یاگێ داخپنە دمای جەنگە ۋێرانکەرەکاو گێرتەرەی دەگایەکا هۆرامانی، باخەکێچ بپنازێ کۆتی و دارۋەزەکێچ بێ ساحیب، بەڵام شوکر پەی خوڎای، دمای مدرای جەنگی و خێزیاکەو ساڵەو(١٩٩١ز)، فرەو دەگایەکانو هۆرامانی ئاوەڎانی کریێوە، خاوەن باخەکێ ساڵانە هەزارەها نەمامی تازپشا نیێ، ئانەیچ ئیشارەتێن پەی ئیرادێوە گۆرەی کە ئینا ناخو هۆرامیەکانە پەی ئاوەڎانی و پپڎاکەردەی سەرچەمەو ژیوای.

٢-دارو تفێ:

دارو تفێ پانتایێ فرەش دلێ باخەکانو هۆرامانینە داگیرکەردەن، بەرەکەیچش هەر پەنەش ماچان(تفێ)، تەمەنش فرەن، ۋەرگەو نەوەشییەکا و حەشەرە زەرەربەخشەکا مەگێرۆن، تەنیا مەگەر حەشەرەو(چاڵهۆرکەنەی = الحفارات) پپسە بەڵا و ئافاتێ زەرەرشان ۋەنە مڎۆن، ئێا ۋەرگەو سەردا و گەرما و تەژنەی گێران، دمای دارو ۋەزی ئێژایێ ئابووری فرەش هەن. دارو تفێ جە ڕاو(تۆم)یۆ سۆزە بۆن، سەرەتاو ڕسایش پەنەش ماچان(تفڵێ)، گەر یاگێ وپشانە مەناوە زرێ بەرمشان، مەجبوور فاڕاشاوە پەی یاگێ تەڕپی و بە جورە تفێ خاسێ پپوەنشان کەران، وەختێ باڵاکەران لق و پۆپشان پەخشان کەرانو سەی وەشکەران، ڕەگەکێچشان ۋەزارە قووڵاپی زەمینی و ۋەڵێ باوە، نیشتەرەی و ۋتەی چپرو سەیەو دار تفپنە پەی تەندرووسی و لەش سووکێ خاسەن. دارو تفێ پاییزپنە گەڵاش ڕپزۆو زمسانپچەنە مته بۆن، سەرەتاو وەهارینە مەژیوۆۋەو گەڵێ ناسکێ بەرکەرۆن، کە خاستەرین ئالیکەن پەی(بزڵە و ۋەرەی ئەرەبەسیای)، دماپی ۋەرە ۋەرە گەڵێکپش قایپمی بان.

بەرهەمەوو دارو تفێ جە هۆرامانەنە چن جۆرپن(تفە تارانیێ، تفە کۆمەدەرەپێ، تفە خاڵودپێ یام تفە خاڵێ، بپپپشێ، تفە قادرپێ، سوورە تفێ). چی ساڵا دماینیچەنە جورێ تەر وەڵێ بیێ پەنەشان واچپنێ(تفە کوولەکێ)، هەرچن دنەکپشا گۆرێ بپنێ، بەڵام بێ شیلێ و بێ لەزەتێ بپنێ، بەرو دارو تفێ سەرەتا سۆزەن، هۆرامیەکێ پەنەش ماچان(کوڵنجە)، وەختێ بە تەمامێ مەیاوۆن، ئیتر شیرین بۆن(تفە تەڕێ)، کە ۋاردێوە بەلەزەتەن، بە کەردەو شۆکنایۆ لقەکاش، تفەکێ ڕپزارە زەمین، فرەو جاری چپرو لقە شۆکیاکێنە(گلپمە، بەرماڵ، مشکییە، نایلۆن) مەیاوارەو تفەکا گلێرێ مەکەراۋە.

ساڵانە وەرزو وەهارینە خاوەن باخەکێ بنەو دار تفەکا پاککەراوە، گژوگیۋاوەکەی بەرکێشان یام درووناش، ئینجا بە گەلکاری و بە بەکارئاوەردەی(گزی بارەکڵە)ی بنەو تفەکا گزی مڎانو پاکشان مەکەراۋە، یەکەم بەرو تفا کەم شیرینێی و پەنەشان ماچا (کڵوش)، وەختێ ۋشکێ باۋە ڕەنگەشا سیاوەنە، وەرزو زمسانینە تێکەڵشان چەنی ئالیکی پەی ئاژەڵی و بەرزە ۋڵاخی کەران، کە خۆراکێ بەسوودەن، دمای ئانەی بەری یەکەم تەمامیۋ، ئیتر بەری دوەمەنە تامو تفەکا شیرینەن، وەختێ وشکێ باوە ڕەنگەشان مەیلەو زەردەنە.

دمای خاس یاوای تفەکا، تەکناشاو بە(گەلو تفۆ چنیەی) کۆشان مەکەراوە، پەی ۋشکۆکەردەیشان بەراشان پەی دلێ(ساناڵێ) دلێ باخەکانە، ڕوۋانە دوێ یام یەرێ جار دەسێشا ۋزانەو ئیدیمو ئەودیمشان کەران، دمای ۋشک بیەیۆ کەراشان دلێ گونیاو بەراشاوە پەی دەگێ.

بەعزێ جە خاوەن باخەکا بە هەر مەڵامەتێ بۆن، وێشان تەواناو چنیەیۆ تفەکاشان نیێنە، بە ئیجار مڎاشان بە خەڵکێ تەری بە(سەیەکۆ چنیەی= سێ یەک).

تفی جە هۆرامانەنە، بە تەڕی و زۋەردی و وشکی مەوریان، چنێن جۆر خوراکێشا چەنە وەشکەران، پێسە:

١-**سەکلە تفی**: پەی وەشکەردەی سەکلە تفا، تفە ۋشکێ دلێ دۆڵێنە کۆیا تاکو مەبان بە ئاردەتفی، بە هێڵەکە وێچاشانو تەرێشان کەران(ئاویشا پژگنا ۋەنە)، دمایی بە تونیی پەسیاو پەی زمسانی هۆرشان مەگێران.

٢-**لەپاریێ**: پەی وەشکەردەی لەپاریێ(تفە ۋشکێ، کاکڵەو ۋەزیێ) پێوەرە دلێ(دۆڵێنە) خاس کۆیاو ئاویشان ۋەنە پژگنان ، چن جارێ دلێ دۆڵەکێنە ئیدیمو ئۆدیم کریان تاکو پێوەرە مەلکان، مەبان بە شیرینیێ پتەو و بە تام.

٣-**کوتە**: ئێ خوراکە جە(تفە ۋشکا، قەزوانە ناسکا) وەشکەران، سەرەتا تفەکا دلێ دۆڵێنە مەکۆاو مەکەراشان دلێ کاسێ، ئینجا ۋەنەکاچ بە جیا مەکۆان، دیسان تفە کۆیێکا و ۋەنە کۆیێکا پێوەرە دلێ دۆڵەکێنە مەکۆاوەو خوراکێ چەرب و شیرین و بەتام بەرهەم ماران.

٤-**دۆشاوۆ تفا:**

پەی وەشکەردەی دۆشاوۆ تفا، یەک پیمانە تفی چەنی دوێ پیمانا ئاوێ مەکریانە دلێ قابلەمێ و پەی ماوەو یەرێ سەعاتا مەگریناشان، بەیناو بەین بە کۆگیر تێکێ مەدریانو ئینجا

پاڵفته مەکریان، دمای پاڵفتەی جارێتەر مەۋزیاوە سەرو ئایری و پەی جاری دووەمیچ پاڵفته مەکریاوە، پانەیچە دۆشاوێ بەتام وەشمەبۆن.

٥-ئاوەو خۆشاۋی: پەی وەشکەردەی ئاوەو خوشاۋی،(تفه وشکی) مەکریانە دلی قاپێ و بە پاو پێویسی ئاویشان مەکەرانە، دمای(٢-٣) ڕۆۋا، تفەکی خاس فشاریاو پاڵفتە مەکریان، ئاماذی کریان پەی ئانەی کریانە دلی ئا میۋا کە خۆشاوەکێشا پەنە وەشکەران.

٣-دارو مێۋی: پێسە مزانمی جە هۆرامانەنە، مێۋی دمای دارو(ۋەزی و تفی)، بە دەرەجەی یەرەم مێ جە بوارو ئابوورینە، دوی جۆرێش هەنە:

١-مێۋە دەیمییە: مێۋە دێمی یام ڕەزە دێمی، کە هەنگووری سیاوڵی مەگێرۆن.

٢-مێۋەو دلی باخا: ئا مێۋێنی کە وێشا بە دارەکاوە هۆرواسان، چن جۆری هەنگووری گێران، پێسە(دەرەبۆڵە، لەق لەق، ساذانییە، کەزای، کشمیشی، زوورەسی= یاقووتیە= مامەخولانە، سەرەقووڵی، زەردەڵی، کوردەکوژە، سنەییە، ڕیشبابا،....هتر).

مێوەو دلی باخی وێش بە دارەکا تەریرە هۆرواسۆن و سەرو لق و پۆپیشارە وەلابۆۋە، سەرەڕاو هەنگوورەکێشا، گەڵا ناسکەکایچشا مەکەران بە یاپراخی.

سەبارەت بە ڕەزەدێمیەکاچ، ڕووبەرێ فرەوانو قەذپاڵەکا هۆرامانیشان پۆژنانەرە، ساڵانە بەرهەمێ خاسشان هەن، هۆرامیەکی سەرەتاو وەزو ۋەهارینە مێۋە دێمیەکاشا کاڵان.

ڕەز بڕیەیچ بایەخو وێش هەنش، ئا لقی کە وشکی بیێنی و کرمەرێزێنی بڕاشان، لاسکە درێژەکاچشا بڕاو کوڵێشا کەراوە پەی ئانەی بەرەکەشا ۋردو خراب نەبۆن، گەر کەسێ ساڵانە بنەو مێۋەدێمەکێش نەکاڵۆن و لاسکە درێژەکا نەبڕۆن، پەنەش ماچان: ڕەزەکەت بیەنۆ بە کەش.

ئانی شارەزێ مێو بڕیەینی، لاسکەکا ساڵەو پاری کوڵی کەراوە بە ئەنازێ کە تەنیا(٣-٥) گۆپکێشا پۆۋە مەنا، پا هەرمانێچشا وەختێ مێوەکی مەژیواۋە فرە درێژی نمەبانو بەری فرە گێران.

هۆرامیەکی دمای بڕیەی ڕەزەکاشا، کەڵەمە بڕیاکا گلێری مەکەراوەو دوور جە مێۋە دێمیەکاوە سۆچناشان، پانەیچ مێۋەکاشا جە نەۋەشی و حەشەرە زەرەردەرەکا پارێزنان.

٤-دارو بەیی:

دارو بەیی دیمەنێ فرە زەریفش هەن، بەرەکەیچش هەر پەنەش ماچان(بەی)، ئی دارە سەرەتا جە شارو(سیدۆن)ی جە دوورگەو(کریت)ی نیانشاو چاگۆ ۋەڵا بېیەنۆ، پەوکەی نامێ زانستیەو(بەی)ی، عەینو نامێ ئا شارەیشە هورگېرتېنە، هۆرامانەنە چن جوری بەی هەنی، پېسە(بەی شیرینە، بەی تشە، بەی تفتە)، بەی سەرچەمێ خوراکی فرە بە سوودەن، چن سەرچەمێ خوراکیش چەنەنی، پېسە(گلوکوز، سوکەروز، پەکتین، چەربی، ترشو مالیکی، ترشو تانینی، ڤیتامینە بە سووڎەکی). هۆرامیەکی (بەی دوۋە لەقانی) بە بنمیچو یانەکاشارە هوروااسان پەی زمسانی، برێچشان مەکەران بە(مرەبا)، یام مەکەراشان بە لتە بەی ۋشکۆکریێ پەی دلی خوشاۋی.

٥-دارو هەناری:

دارو هەناری یۆن چا دارا هەکە ئېژاییێ ئابووریش هەن، داریێ میانین، یانی نە فرە بەرزەن نە فرە نزم، پاییزېنە گەڵاکېش ڕېزان، ئیتر جە زمسانېنە سڕېۆن، فرەو دارەکاشا جوریێ خاسېنی، دەگاو(شەڕەکانی) جە هۆرامانو ۋەرکۆتی یوەنە چا دەگایا هەکە بە هەنار بەنامبانگەنە، خاستەرین هەناری هۆرامانی(هەناری شەڕەکان)ینی، چونکوم(گۆری، ئاوڎاری، تۆکڵ باریکی)، پەی تامیچ یەری نۆعېنی(هەناری شیرین، هەناری مەلیسی، هەناری تش)، هەنار سەرەڕاو ئانەی میوێ فرە بە تامەن و بڕێ فرە جە کەرەسە خوراکییەکېش چەنەنی، خەڵکو ناوچەکەی جە هەنارە تشا(ڕۆگنار)وەشکەرانو دنەکاچش ۋشکی مەکەراوە پەی بەکارئاوەردەیشان جە وەشکەردەی چاشتە میللییەکانە، دیسان سووڎ جە تۆکڵەکاشا وەرگېران دمای ئانەی ۋشکېشان مەکەراوە و دلی(دۆڵېنە)مەکواشان، پەنەش ماچان(تاڵ) پەی وەشکەردەی(هەڵیزە، کونە، پۆسو ئاژەڵ)ی بەکارش ماران.

٦.دارو هەنجیری:

ئی دارە یۆن جە دارە مېیانییەکا، پاییزېنە گەڵێش مەڕېزان و زمسانېنە سڕېۆن، ناوچەو هۆرامانی چنێن جوری هەنجیرېش چەنەنی پېسە(مجیفی، شاهەنجیر، کۆچەزەردی، کۆچەسیاۋی، کۆچەکاو کە ڕەنگەکېش مێلەو قاوەییەنە، کۆچە پاڵانەی، هەنجیرە بەڕیلە، هەنجیری ڕېژاوی)، چن دەگێوە هۆرامانی جە پانیشتەنە(پاڵانیا، هاوار، هاوارەکۆن، جاور) بە هەنجیری بە نامبانگېنی، هەنجیر میوێ فرە بەسووڎەن، پېسە خوراکێ پەی چارەو دەردەکا، هەنجیر هەم بە تەڕی هەم بە وشکۆکەردەی(لەپۆرت)یشا چەنە وەشکەران پەی زمسانی پېسە شۆچەرەی.

٧.دارو مرۆی:

یۆن چا دارا کە جە دێر زەمانۆ جە هۆرامانەنە نریان، ئێژاێ ئابووری فرەش هەن، چن جورێش هەنێ:(مرۆە گوڵاویێ، مرق سیاۆە، سپفرمە، مرق شۆتە)، بەرو دارو مرۆی دوڵەمەنەن بە کەرەسە خوراکیەکا پیسە(پوتاسیوم، مەنگەنیز، کالیسیوم، تانین، ئاسن، کلور)، چەنی ڤیتامینە سوودبەخشەکا.

خەڵکو هۆرامانی، مرۆی هورگیران پەی زمسانی، میکانیزمو هورگێرتەیشان پێ تەرزەنە: دلێ یانەی سۆاق دریاینە گەڵاو دارەکەی ۆەلاکەراۆە، مرۆەکا سەرشۆ منیارەو ۆەڵێشا مەکەراوە، پا تەرزە ماۆێ فرە مەناۆەو نمەخرابیان. دیسان برێشا ۆشکێ مەکەراوە پەی خۆشاوی بەکارشان ماران.

٨.دارو چناری:

دارێ تەرەن جە دارە بایەخدارەکا هۆرامانی، قەراخو جۆەو باخەکانە منیاش، چن تەڵانێ هەنێ تەنیا چنارێشا چەنەنێ، فرەو باخەکا هۆرامانی دارو چناریشان چەنەن، چونکوم فرە باڵا کەرۆن و یاگێ فرێ داگیرە نمەکەرۆن، دارو چناری داهاتێ خاسەن پەی باخدارەکا، پەی بیناسازی بەکارشان ماران، قاپیمەکاشا پەی(راپەڵ)ی و باریکەکاچشا قلێشنا پەی (خێزەرە)ی جە وەختو وەشکەردەی یانەکاشانە.

بێجگە ئا دارا کە باسمان کەردێ، چن دارێ تەر جە هۆرامانەنە یاگێ سەرنجی و قیمەتو هۆرامیەکانێ، پیسە:(هەشتاڵۆی، قۆخی، شێلانێ، هەڵووچێ، ساوی).

ئا گردو دارا کە باسمان کەردێ(گەڵا رێزێنێ).

هۆرامان ناوچێ وێوەسین:

گەر بە وردی گردو لایەنەکا ژیوای و گوزەرانو خەڵکو هۆرامانی سەرنجە بدەیمێ و چەنەش کۆڵمێ، وینمێ جە دێر زەمانۆ بەشو وێشان کاڵا و پێویسیەکانو ژیوای رۆانەیشان بەرهەم ماران، ئینەیچ مەگێڵۆوە پەی گۆرەیێ ئیرادەو هۆرامیەکان، کە تاوانشان هەرچی پێویسەن پەی گوزەرنای ژیوای وێشان بەرهەمش باران، هەر پۆشاکێ پۆشابۆشان پیسە(چێر جلی، چۆخە رانک، فەقیانێ، مێزەرە، بیبین، فەرەنجی، پەسەک، گورەۆێ، پووزەوانێ، کڵاشێ، پاڵێ) وێشان رێساشان، چناشان، بەرهەمشان ماران.

پێویسیەکێ دلێ یانەکاشا پێسە(لباژ، مۆجە، جاجم، پۆپەشمین، بەرماڵ، گڵپمە، کەنوڵە، جەڕە، گۆشێ، جامێ هەڕین، چەمچە، دۆلکە، کەوگیر، کاردی، قەڵەمبڕە، باژییە، مەن، دنگە، کەشکەساو، تەیکە، قووڵینە، نانەشانە، سەبەتە، هەزار پێشە، یەخڎان، بێشکێ، لانکە، سێپا، ساج، سۆبە، قەڵەمەو زاروڵەی، لەتەری، شانە، وەرێسە، هۆڕ، شەل، خورج، کۆپانە، تەۋەر، تەۋەرزین، تەۋەرداس، قەنشکین، مشار، چەکوش، داسە، بێڵە، خاکەنازە، پیک، نوێل).

پێویسیەکێ(هەلاجی، جۆلایی، کلاشکەردەی، ئاسنگەری، دارتاشی) هەر وێشان درووسێ کەردێنێ.

پێوەنییە کۆمەڵییەکێ جە هۆرامانەنە:

پێوەنییە کۆمەڵیەکێ هەر میللەتێ، پێوەسێنێ بە ئاسو ڕۆشنویریشان، چ پلێوە باڵای فیکرینە بان، ئانە پێوەنییەکێشان پتەوتەرێ و زەریفتەرێ مەبان، هەرچن ئیسە وەڵکۆتە زانستی و تەکنەلوژێیەکێ بارو ژیوای خەڵکیشان وەشتەر و خاستەر کەردەن، بەڵام چەنی ئانەیە ئاستە فیکریەکە هامتەریب نەلان، گەر تەماشەو وڵاتێ پێسە یابانی کەرمێن، بواری زانستینە ئینێ پۆپەنە، بەڵام پێسە پێوەنیە کومەڵیەکا، هەم پێسە بارو ڕۆشنویری، نێیەنێ چا ئاسەنە، خەڵکو یابانی ئیسەیچ باوەڕشان پانەین کە (ئیمپراتور) زاڎەو خوڎایەن، یانی بە نەوەو خوڎایش مزانان، یابانیەکێ ژەنی بە ئامرازێ پەی خزمەتو پیای مەوینان، هەقدەسو هەرمان کەردەیشان جە پیای کەمتەرەن.

پێوەنییە کومەڵیەکێ خەڵکو هۆرامانی ئینێ ئاسێ باڵانە، ئانەیچە چن هۆکارێش هەنێ:

١-هوکاری دینی:

خەڵکو هۆرامانی زەمەنێ فرە سەرو دینو میترایی بیێنێ، دماتەر ئامێنێ سەرو دینو زەردەشتی، ئاشکەران پەیدێاو ئایینو زەردەشتی پەی مروڤێ، پەیدیێوە ئەقڵانین، کە سەرو بنەماو(نێیەتی خاس، گوفتاری خاس، ڕەفتاری خاس) مەرزیانەرە، پەی ئانەی گرڎ زەردەشتیێ جەهەر ساتێنە هاگاش جە دروشمەکا بیێ، جە تەمەنو پانزە ساڵیێۆ سەرش پێویس بێیەن کە (بیین)ێ بەسۆکە جە(٧٢) تاڵە بەنە پەژمینە ڕێسیایا پێکئامان، ئینجا یەرێ لکێش بڎۆ وەنە، گرڎ ڕوێ چن جارێ سەرنجە وزۆ سەرو ئا یەرە لکەیە، پەی ئانەی هەردەم ئاگاش جە ویروباوەڕەکەیش بۆن، چوارچێوەو درووشمەکانە ڕەفتار و هۆرستە و نیشتەیش ڕێک وزون، ئیتر پانەیە هیچ پانتایێش پەی(من گەرایی و وێپەسەنی) ناستەنۆکە دڵ ڕەقی و جەنگ

بەرهەم ماران، هەر پەوکەی زەردەشتیەکێ خەڵکانێ دڵ گوشاذێ و ئاوەز فراوانی بیپێنێ، چەنی وێشان، هەم چەنی خەڵکا تەری.

٢-هۆکارو نیشتەجایی:

خەڵکو هۆرامانی جە دیر زەمانۆ ناوچەکانو وێشانە نیشتەجایێ بیێنێ، چنێن بەڵگێ تاریخیێ هەنێ ئا ڕاسیەیە سەلەمنان، ئاشکەران کە نیشتەجا بیەی هاندەرەن پەی ئانەی مروڤ گەشۆین بۆن، بە باوەڕێ قایمۆ پەی دمارۆی بڎیۆ، ئانەیچ هاندەرێ خاس بیەن پەی ئانەی نەک هەر کار کەرۆن پەی وەشگوزەرانی وێش و هامنشینەکاش، بەڵکوم بە تەرزێ جە هەرمانەکاشەنە تازەگەر بۆن، یۆ جە بنەما بنەڕەتیەکا کومەڵی مەدەنی نیشتەجایین، هەر پەوکەی هۆرامیەکێ پەی یاوای بە کومەڵی مەدەنی هەنگامێ گۆڕێشا نیێنێ، ئێستەیۆ قەباڵەکا هۆرامانی و بیەی ئەنجومەنێ ڕاوەبەری(مەری) جە هۆرامانەنە، ئانەیە بە تەمامێ سەلەمنا.

٣-هوکارو ئابووری(دارایی):

بنەماو ئابووری خەڵکو هۆرامانی، وەڵتەر و ئیسەیچ بە فرەیی پەشتی بە(باخڎاری، پیشە دەسیەکێ، وڵاخڎاری، ئاژەڵداری، بەردە و ئاردەی دلێ مەرزەکا)بەسۆن، هۆرامەکێ خاوەنو باخ و موڵکو وێشانی و هیچ دەسەڵاتێ نەتاوانش ئا مافەشا چەنە گیر کەرۆن، کارەکێ تەریچ هەر وێشا خاوەن قەراری بیێنێ چەنەشا، یانی بنەما ئابووریەکێشا موڵکو وێشان بیێنێ، جە ستەمو دەسەڵاتدارا دووری بیێنێ، بە مانێوەتەر خاوەن ویر و ئاوەزێ تەندرووسی وێشانەی بیێنێ.

٤-هوکارو پەروەردەیی:

هۆرامان مەڵبەندێ گۆڕەی زانست و ئەدەبی بیەن، مزگیەکێ (تەوێڵێ، بیاری، پاوە، نۆدشە،...هتر)ی، خانەقێکێ نەقشبەنیی، یاگێ وانای زانستە دینی و دنیاییەکا بیێنێ چا سەردەمانە، سەڎان مەڵێ گۆری چاگە بەرشیێنێ، یاگێ چنەها کەڵە پیایا و شاعیرا بیێنێ، نزیکی خەڵکو هۆرامانی چەنەشان کاریگەریێ خاسش بیەن سەرشان، هەم زانست و ماریفەتشان چەنە وەرگیرتێنێ.

بەرهەمو ئا هۆکارا کە باسمان کەردێ:

١-(ژەن بە ژەن، گۆرە بە گولانە، مارە برێەی سەرو بێشکێ) کە چن باوێ دماکۆتانێنێ دلێ کۆمەڵو کوردەوارینە، هۆرامانەنە نەبیێنێ، گەر بیێباچ فرە بە کەمی.

٢-گرفته خێڵەکیەکێ پێسە پێیا کوشتەی و ڤن متەی، جە هۆرامانەنە فرە کەمێ بیێنێ، هەرچن بە زۆڵێی داگیرکەرا، چن قومیێ ڕووەشا دێنە مێیانو (سان، بەگ) دلێ بنەیانە حوکمڕانەکانە، بەڵام هەرگیز نەبیەن بە باوێ کۆمەڵی، گەر جە قومیێوەنە ڤنی مجیێبۆ هەر زوو گرفتکەشا چارە کەردەن.

٣-فرە ژەنی و تەڵاقدای فرە کەم بێیەن، ژیوای خانەواذەکا فرە جاگیر و تەندرووس بێیەن.

٤-وەشەویسی و هامکاری یۆترینی دلێشانە باوەن، فرەو دەگایەکانە سنۆوقو کۆمەکێ پەی(پەرسە، نەوەش، خەڵکە هەژارەکا) نریانەرە.

ژیوای هامنەهەوارەکا هۆرامانی:

نیشتەجایی هوکارێ بنەڕەتین پەی یاوای بە دنیێوە شارەسانی و ژیوایێ تەندرووسی، دیسان دوور کەوتەیۆ جە پێوەنییە خێڵەکییە دماکۆتەکا، کە سەرو بنەماو کوچ کەردەی و گێڵای شۆنەو لەوەڕی و لەوەڕگایرە، گێڵای شۆنەو سەرچەمەو ئاوێرە مەرزێێنێرە، دیارەن ئا جورە پێوەنیی دلی چوارچێوێوە تەسکو (خێزان، تیرە، خێڵ) گیر وەران، ئەقڵێ بەرهەم ماران کە تەواناو دیالوگیش نێیەنەو وەراوەرەکەیش ڕەڎ کەرووە، ئا جورە کەسێ سەرەمڕە دلێ دنیاو کوچی و کوچبارینە ژیوای گوزەرنان، ئا پێوەنییە خێڵەکیێ کاریگەریی خرابشان سەرو ئاسو گەشە کەردەی کومەڵیشا وەشکەردەن.

پێسە واتمان هۆرامان یاگێ ئا خەڵکا بێیەن کە چاگە نیشتەجایی بیێنێ، هۆرامی زوانەکێ بە پاو بەشێ جە سەرچەمە تاریخیەکا خاوەن شارەسانیێ قووڵی بیێنێ کە یاگێ فەخرین، چن بەڵگێ تاریخیێ باس چانەیە کەران کە باعزێ جە نەتەوە زاگروسییەکێ پێسە(لو لو، گۆتی) هۆرامانەنە ژیوێێ و حوکمڕانیشان کەردەن، هەر پاسە، ماچان هۆرامان بەشێ بێیەن جە (مەملەکەتو زاموا)ی کە نەتەوەو (لۆلو)ی مەرزنانەرە، چێلایچۆ بێیەی چنێن(قەڵێ، ئاتەشگێ زەردەشتی، شۆنەواری کونێ)، قەباڵەکێ هۆرامانی، ئێزتەیۆ سەڎەها(گوزێ، کووپێ، کاسێ، سکێ جۆراوجۆرێ سەردەمە جیاوازەکا)، ئینێ باسمان کەردێ شاهێڎی ئانەیە مڎان کە هۆرامان جە دێر زەمانۆ یاگێ نیشتەجایی و شارەسانی بێیەن.

پەی سەلەمنای پەیلواکاما، ئانە وەسێن کە جە گردو هۆرامانینە کەسێ نمەوینی واچۆ من سەر بە فڵانە تیرەینا، یام فڵانە هوز، وەختێچ ماچا هۆرامێ، یام هۆرامانیم، مەبەسش ئانەن کە بە زوانی هۆرامی دەمواچ کەرون، خەڵکو ناوچێوەن پەنەش ماچا هۆرامان.

هۆرامیەکێ کوچەری نیەنی، بەڵام کۆچکەران پەی دلێ باخەکاشا، فەسڵو وەهاری و هامنینە کە دەگاکێ گەرمێنی، هۆرامیەکێ دلێ باخەکاشانە (کپڵ، کۆگا) وەشکەران، بە هەرەی عالە ناواشان و بە سیرەکۆڵێ سواقشان مڎان، چێرخەرو یاگەو بان بەران، دلێ کپڵەکانە یاواشارە، ئازووقەو خوراکێ پێویس بەران، هەم جە گەرماو هامنی دووری مەگناوە، هەم جە نزیکۆ ئاگاشان جە باخەکاشان مەبۆن.

ژیوای دلێ باخەکا جیاوازەن، ژیوایێ تەندرووس و سرووشتین، ئەچاگە خانەواڎەکێ سەحەر زوو بێڎاری مەباوە، دمای ئانەی نان و چایێ ساعبی موەران، ملان پەی سەرو هەرمانو کاریشان، وەڵێ نیمەرۆی مەگێڵاوە، سەرو سفرەو نیمەرۆیۆ جەمی مەبان، نان مەوەران، پەی جاری دوەمی ملاوە سەرو هەرمانو کاریشان، وێرەگا هەم گێڵاوە، دمای نان و چای وێرەگای، کپڵو یۆیشانە گلێری مەباوە پێسە شۆنشینی، بە گاڵتەو گەپو شەوچەرە واردەی شەوگار گوزەرنان.

برێ جە باخڎارەکا بێجگە ئانەی ئاگاشان ئینا باخەکاشاو بەرو بوومەکەیشان گلێر کەراوە، پاڵشەنە کێیارە مەکەرانو سۆزەوات بەرهەم ماران، دلێ کێیارەکێشانە (زەڕاتە، تەماتە، بامیە، باینجانی، کوولەکێ، بیبەر، کاڵەک، سێفی، پێیازی، ترەوی، شەلەمی، سڵق، ...هتر) بەرهەم ماران، پێویسی وێشان هۆرگێران، برێش وشک کەرانو زیاڎەکەیش ورەشان.

باخڎارەکێ وەختێ فەسڵ سەرد کەرۆن، مەگێڵاوە پەی دەگێ، بارەکێشا جۆرەها جیرەو زمسانیشان چەنەن.

جۆرێ تەر کۆچ کەردەی جە هۆرامانەنە هەن کە فەسڵو هامنینە کریۆن پەی هەوارەکا، زیاتەر ئاژەڵدارەکێ کەراش، ئی جۆرە جە کوچ کەردەی کەمێ جیاوازەن چەنی کوچ کەردەی پەی دلێ باخەکا، چێگە ئاژەڵدارەکێ بە دەسە جەمعی کوچ کەران پەی یەک هەواری یام دوێ هەوارا جە کوێسانەکا، چاگە پێوەرە گلێری مەباوە.

هەوار نشینەکێ وەختێ میاوا دلێ هەوارەکا، کۆگێ وەشکەران، بنەو کۆگاکا بە بەرزی مەتر و نیمێ بە وشکە کەڵەک منیان، یاگێ لوای چوەری و زێیارەیش پەی مازاوە، کە پەنەش ماچان (کەلەبەرە)، سەرو وشکە کەڵەکەکەیۆ تاکوو ئاسو مەترێ یام زێیاتەری (هەژگێ) منیارە، چن دارێ باریکێ ئیسەر و ئۆسەر منیان سەرشاوە، دماتەر بە هەژگە یام گیواو و کوێسانەکا سەرشان مەگێران، ژەنەکێچ دلێ کۆگاکا و وەربەرەکاشا سواق مڎان، نزیک بە وێشا (پەچە) و

یاگێ مەنەیۆ پەی ئاژەڵەکاشا وەشکەران، بەعزە یاگێنە گردو هەوار نشینەکا پێوەرە نزیکو هەوارەکاشاوە یاگێ پەی (پەچە)ی جیاکەراوە.

فەسڵو هەوار نشینینە، گردو هەوار نشینەکا هۆڵی مڎان (ئاژەڵەکاشا) بە تڕ و تەسەلی وێ کەران، هەم جیرەو زمسانیشا پەی پێڎا کەران، ئا خانەواڎێ خاوەن(لاس)ێنێ،(لۆ، کەما، تاڵیندوس، گژوگیۋاو، دڕەی) لاسەکاشا بڕان، دمای وشکۆ بێیەیشان مەبان بە (ئالیک) و ماراشاوە پەی دەگایەکاشا، ئانێچە (لاسە)شا نێیەنە، ئیجارو (لاسە)و ئا کەسا کەران کە ئاژەڵ و وڵاخشا نێیەن، گردو هەوار نشینەکا سووڎ جە گژ و گیۋاوی گێران پەی (ئالیک)ی.

ژیوای هەوار نشینی، چەنی ئانەی مانیای و ئارەق متەی و جووڵەش چەنەن، بەڵام پیمیان جە وەشی و جوانی و دەروون پاکی، هەوار نشینەکێ لایێوە سەرمەسێنی بە بوەو (چنوور، بەرزەڵنگ، شەوبۆ، بووژانە، سوورەهەڵاڵە)و گیۋاوە بۆ وەشەکا تەری، هەوای فێنک و سەردو کوێسانەکا هۆرامانی، دۆی تام وەشو کەرێ ڕەقەو ئاژەڵەکاشا، چۆلایچۆ ژیوای شەوانەو هەوارنشینەکاو دەمەتەقێ چێرو مانگەشەوێ و شۆڵەو چراوە دەسییەکا، تێکەڵ بە ئاوازەکا (سێیاو چەمانەی، گورانیێ هەمە جۆرێ، شمشاڵ)ی، زیاتەر نەشئەشا پەنە مڎان، چاگە جوانتەرین شێوازو ژیوایێ کوردەواری وزا وەرچەم.

هەوار نشین، سەحەر بە دەنگو قوولەو کەڵەشێرو دلێ کۆگاکاو دەنگە دەنگو هەوار نشینێ هامسایش، ئاوازێ سەحەریانەو شمشاڵ ژەنێ هەوار نشینی، بە زڕەو زونگڵەو ملوو ئاژەڵەکا بێڎار مەبووە، دمای نانو چای ساعبی، تۆشێش پەی پێچاوەو ملوو یاگێ هەرمانێش گێرۆ وەر، دار بە دار، دەوەن بە دەوەن، ئا کوێسانا ڕەڎێ کەرۆن پەی پێڎا کەردەی پێویسیەکا ژیوای وێشو ژیوای ئاژەڵەکاش، هەر چەنی پوورە هەنگێ چەنی دەنگو ئەڵڵاهو ئەکبەری، بە گەل مەگێڵان شیلەو گوڵەکا مەبەراوە پەی ئانەی کەراش بە هەنگۆین و پەی زمسانی پێسە خۆراکێ سوودش چەنە گێران، هەوار نشینەکێ بەرو ڕەنجو مانیایشان جە هەنگۆینی پەیشان شیرینتەرەن، پەوکەی وەرزو سەردا و سۆڵەینە، دەسی مانیا منیا سەرو لەمەی تێرێشاوە، پێسە وێشا ماچان: موحتاجێ دەسو نامەردی نمەبان.

ئا ڕاو ڕەسمە کۆمەڵێ دلێ دەگایەکانە گێریان، بە عەینو تەعری هەوارەکاچەنە ملان ڕاوە، چانێشا: (نامە نێیای زاروڵەی، خەتەنەسووران) و ژەن ئاردەی بە گردو وردەکاریەکاشۆ، پێسە(داواکەردەی و دەسماچکەردەی، شیرینی واردەی، مارەبڕیەی، زەماوەنە و فاڕایۆ، لوایۆ باوانو وەیوێ)، هەم (پەرسە گێرتەی پەی مەردەی، کۆنیشتو لاونایۆش) و بە خاک ئەسپارایش هەر چاگە بەران ڕاوە.

بەشێ جە هەوارنشینەکا(دزاوەر، کێمنە، بێدەرواس، هانەگەرمڵە)ی بەرهەمو ئاژەڵی(دۆ، کەرێ، سیراجی) ئانەی کە جە وێشا زیاڎ بیێ ئارێنێش پەی تەوێڵی، چاگە ورەشێنێش یام کاڵا بە کاڵا فارێنێشۆ بە (تفە وشکێ).

ئانەی مەنەن واچمێش: هەوار نشینەکێ تاکوو هەوا سەرد کەرۆن چاگە مەناوە، دماتەر پەی دلێ دەگایەکاشان بارکەرانو مەگێڵاوە.

بیناسازی هۆرامانی:

وەڵتەر باسمان چانەیە کەرد کە هۆرامان مەڵبەنو نیشتەجایی دێرینەین، ئانەیچ هۆکار بێیەن پەی ئانەی کە هۆرامیەکێ بتاوا جە ڕوەو بیناسازی و بنیاڎ نیای یانەکاشا بە هونەرێ زەریف، بە کەرەسێ وێمانە کە تەۆەنی کانەکا بەرباراو زلەکاشا بنیانە بناغەشاو ئەویشاچ نەقاری بکەرانو بنیاشان دیوار، دیمەکێ پێسە جسرێ پەی مەحکەم کەردەی و بەستەیۆ مورەکا و دیوارەکا بەکار ماران، جە دارو تفێ بە شێوەو شش پاڵووی، چونکوم دارو تفێ نمەرزێو، بەکارئاوەردەی دیمەکێ جە بیناسازینە، ژیری هۆرامێیەکا نیشانە مڎۆن، وەختێ نریۆ دلێ دیواری قورسایی دیوارەکەی دابەش کەرۆن، دیسان مورەکا و دیوارەکا پێوەرە شەتەک مڎۆن، بە پەنجەرێ هیلالیێ و دەربازێ وێکەردێ ڕازناشان، هەم وەختو وەشکەردەی یانەکاشانە حیساب پەی(وەرەتاو، شەماڵ، سێیاو ۋا، ڕادەو (شۆ)ی، ۋاران و لاو)ی کەران.

بە حوکمو ئانەی هۆرامان ناوچێ کوێسانی و سەردەن، ئۆسا دیوارەکێ حیسابشان پەی ئانەیە کەردەن کە ڕادەو شۆی دلێ یانەکانە فرە نەبۆن کە هەرەشێ جە تەندرووسیشان کەرۆن، پەوکەی دیوارو یانەکاشا بە پانی منیان و تۆپەڵە هەرێ پتەوێ بەکار ماران، سەرو یانەکاچشا بە دارێ و خێزەرێ ناوچەکەو وێشان دارەڕا کەران، دماتەر تەۆەنی پانکیلێ(تەنکێ) گولانێ کە پەنەشان ماچان(دێڵە) سەرو خێزەرەکەیرە وەڵێ کەراوەو ئینجا بە تۆپەڵە هەرەی پتەوە هەڕکاری سەرو (دێڵە)کا کەران، دماتەر بە خوڵە گڵەبانشا کەران، هەر چوار دۆرو سەربانەکەیرە (پاسار)ی وەشکەران پەی ئانەی دیوارەکێ وەختو ۋاران وارانە نەفیسیا، ساڵانە چەنی یەکەم ۋارانی سەرو بانەکاشا سمەرڕێژ کەرانو بە بانتلیر تلناشان.

فرەو یانەکا هۆرامانی دوە قاتی و یەرە قاتێنی، چنێن یانی یەک قاتێچ هەنی زیاتەر جە دەگا دوورەکانە، قاتو چێرێ پەی (ئاژەڵی، بەرزە ولاخی، ڕەشە وڵاخی، کاڎانی، لێزمە دارا) بەکارماران، قاتو سەریچ پەی ژیوای وێشان.

هۆرامیەکێ هەر زووو دەرکشان بە پێویسی تەوالێت(ئاودەس)ی کەردەن، پەوکەی دلێ یانەکاشانە وەششا کەردەن، دلێ مزگی و هانەو ژەنانە تەوالێتی گردینەشان وەش کەردەن، بەعزە یاگێنە (مارِ)ەشا وەشە کەردێنە (تونێلێ گولانێنەو دوێ کووجیێش بەستێنێ یۆیرە) و سەرشۆ یانێشا وەش کەردێنێ.

دیوارو هەم زەمینو دلێ یانەکاشا بە جوانتەرین شێوە بە(سیرەکۆڵێ= هێڵەساو) سواق مڎان، یەکەم جار بە هێڵەساوێ گۆرە دوێ جار سواقشان مڎان، دماتەریچ وەختێ کزرێ مەباوە بە هێڵەساوێ گولانە سواقشان مڎان، کە پەنەش ماچان (ڕەقەساو)، ئیتر بە تەرزێ ساف و لووسێشان کەران بریقەشان چۆ مێ، ئێ هونەرو یانە ناوایە گرڎ ژەنێ نمەزانۆش، ئا ژەنێ کە شارەزاییشا هەن چی هونەرەیە پەنەشان ماچان(یانە ناو)ی.

هونەرو بیناسازی جە هۆرامانەنە ئێنە زەریفەن بە تەرزێ سەرنجەو خەڵکە لایڎەکاش کێشتێنە، یۆ چانێشا (ئیدمۆنز) بێیەن، کە دمای گەشتەکەیش نویستەنش: وەختێ یاوانێ دەگاو(هانەگەرمڵە)ی، شەوێ بێیا بە مێمانو (ئەفراسیاو بەگ)ی، ئانەی فرە سەرنجەو منش کێشتە، تەوالێتو یانەکاشا بێ، کە بە تەرزێ زەریفتەر جە گردو ئا تەوالێتا کە دیێبێنێم جە بەرو هۆرامانو ئێراقی و ئێرانیۆ، وەش کریێبێنێ، جە ئانێشا شارەسانی(ڤسباسیان)یچ جە ئیتالیا هونەری تەرێ و سەرنج کێشتەری بێنێ.

هۆرامیەکێ سەرەڕاو ئانەی دلێ دەگایەکاشانە یانێ وەشکەران، دلێ باخ و مێوەدەیمیەکاچشانە (کێڵ)ێ وەشکەران، کە وەختێ کۆچشان ملۆ دەرەرە دلێشانە مژیوان.

هۆرامیەکێ جە بنیاڎنیای یانەکاشانە فرە بە ئیراڎێ و بەهێزێنێ، فرەو جاری جە یاگە دوورەکاوە بە کۆڵی(تەۋەنی، خوڵە، دارێ، خێزەرێ) ماران، یام بە پەشتەو وڵاخی فاراشاوە پەی ئا یاگە سەخت و لێژا، ئا کەسێ بەرو هۆرامانیۆ ملانە ناوچەکە بە سەلێقەو هۆرامیەکا جە (باخڎاری، پیشە دەسییەکا) سەرسامێ بان، بە هونەرو بیناسازیشان سەرسامێ بان و یەکسەر ماچان: ئا گردە یانێ چەنی چا بەرزاییۆ وەشێ کریێنێ.

فرەو ناوچەکانە هامشێوەو هۆرامانی یانێ وەشکریێنێ و ڕازیێنێ، چنین سالێ یاگێ ژیوایشان بیێنێ، بەڵام هەرگیز پێسە هۆرامییەکا نەتاوانشان ئەفراندن جە بیناسازینە بکەران.

شارەکلێ و دەگێکێ هۆرامانی:

وەڵێ ئانەی بلمێنە دلێ باسەکەی، قسێ سەرو ئانەیە کەرمێ هەکە دلێ چنین سەرچەمانە نامێ شارەکڵا و دەگایەکا هۆرامانی جە هەردوە دیمو ئێراق و ئێرانی ئامێنە، بەڵام برێ تێکەڵی و پێکەڵی جە نامەکانە کریان، پەی نموونەی باعزە یاگێ نامێشا بە دەگا ئامێنە، کە نە وەڵتەر دەگێ بیێنێ و نە ئیسەیچ، بەڵکوم هەوارگا، یام سێرانگا.

(هادی بەهمەنی) دلێ نامێ دەگایەکا هۆرامانو ئیدیمی (دیمو ئێراقی) نامێ(مێشلە و گەناوڵە)یش پێسە دەگێ ئاردەن.(بڎیە هادی بەهمەنی، پەیامێ هەورامان- لاپەڕەکا{٢٢٩، ٢٣٠}).

(مێشلە) یون جە سەیرانگا کۆنەکا دەگاو بەڵخەی، سەردەمو حوکمڕانی (بێگە بەگی ئەردەڵانی)نە یاگێ ڎچان دای و ئیسراحەتو دەسەڵاتدارا(ئەردەڵان)ی بێیەن، سەردەمێ فرەیچ چایخانێ گۆرەش چەنە بێیەن، پێسە کاروان سەراو ڕاویەرا و کاروان چیەکا بێیەن، سەبارەت بە(گەناوڵە)ی گوڕستانو خەڵکو دەگاو سۆسەکانێ بێیەن، بەڵام دمای خێزیاکەو ساڵەو (١٩٩١ز) گێڵایۆ چن خانەواڎێ سۆسەکانێیەکا پەی زێدو وێشان، ئیسە چن یانێش چەنە کریێنێ و پێسە گەڕەکێ گولانێ جە دەگاو سۆسەکانێ.

دیسان نامێ چن دەگێوە ئامێنە کە نێیەنێ سنوورو هۆرامانینە، بەڵکووم وەختو وێش سانەکا هۆرامانی حوکم کەردێنێ، کە ئانەیچە دەلیل نێیەن پەی هۆرامان بێیەی ئا دەگایا، تەنیا چن نەوێ سانەکاشا چەنەنێ و چاگە مڕیوان، پەوکەی چێگەنە ماچمێ هەقەن ئا ئێڕێ کە تاریخ منویساوە بێ لایەنێ بان و حەزو وێشان تێکەڵ بە زانیاریەکا نەکەران، مەشۆم بە پەشت بەستەی بە بەڵگە تاریخیەکا تاریخ بنویساوە.

-شارەکڵێ و دەگایەکێ هۆرامانو ئیدیمی(دیمو ئێراق):

(شارەکڵەو تەوێڵێ، شارەکڵەو بێیارێ، شارەکڵەو خورماڵێ، سۆسەکانە، بەڵخە، دەگاشێخان، بنجۆدرەی، نارنجڵە، گەچینە، باخەکۆن، گوڵپ، سەرگەتە، هانەو دنێ، دەرەو مەرێ، ئەحمەڎ ئاوا، ئاوایی ڕۆسەم بەگی، زەڵم، هانەو قوڵی، ئێڵانپێ، خارگێڵانە، خەرپانی، زەردەهاڵە، دەرەقەیسەر، جاور، دۆڵبیان، پاڵانیا، هاوار، هەوارەکۆن، دەرەتفێ، گریانە).

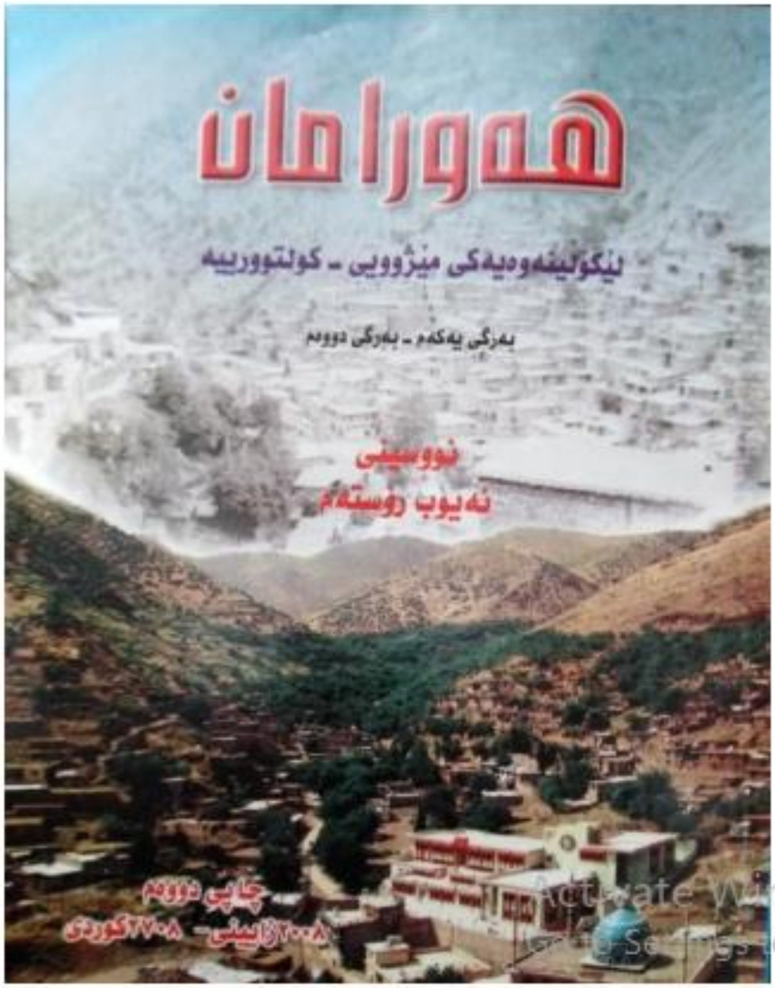
هەورامان
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی ـ کولتوورییە
بەرگی یەکەم ـ بەرگی دووەم
نووسینی
ئەیوب ڕوستەم
چاپی دووەم
٢٠٠٨ زایینی ـ ٢٧٠٨ کوردی

سەرچەمە: سرووتە دینی و کۆمەڵێیەکێ خەڵکو هۆرامانی

نویستەی: ئەیوب ڕۆسەم... چاپی یەکەم ساڵەو ٢٠٠٧ عیسایی.

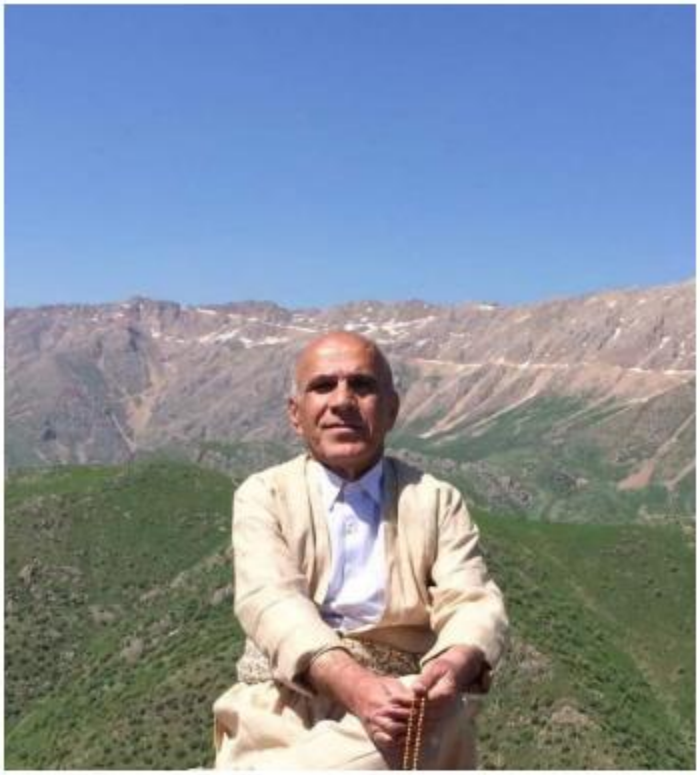

سرووتە کۆمەڵێیەکێ خەڵکو هۆرامانی:

ئاشکەران سرووتە کۆمەڵێیەکێ دلێ هەر پێکئامێ کۆمەڵینە، بەشێنێ جە باوەکا ئا پێکئامایە، باوەکێ دلێ کۆمەڵێچ بنەمێوە سەرەکیەو درووسبێیەو نەتەوەی، لایەنێ ئەهمیەتدارو پێکئامای کەلتووریشەن، یاگێ دیارەش دلێ ویرو هزرو تاکەکانە هەن، باوەکێ و شێوەو ژیوای و ویرو باوەڕو(تیرە، هوز، خێڵ)ە کوردەکاچ بە (نیشتەجا و کۆچەر)شاوە وێناکەردێوە ئەنتوگرافییانەو کۆمەڵێ کوردەوارین، پەوکەی پێویسەن گێڵای و عەوداڵبێیەی شۆنەو کەلەپوورو نەتەوایەتیمارە بایەخش پەنە دریۆ، جەلاو چن کەسێوە ڤانایۆ هەڵە پەی (باوەکا)کریۆن، تەنانەت نام بەردەیچشان بڤەن، ڕەنگە سەرێشەرە پاسە بۆن، کە دلێ کۆمەڵە دماکۆتەکانە کە تەمام پابەنێنێ بە باوەکاوە(نەریت)و دلێ ئەقلێشانە ڕەگێش کوێنێرە، جاری چامنە هەن هێزو یاسای مارۆن و هیچ ویرێ تازەیچ نمەتاوۆ بە ئاسانی وەرش بگێرۆن، ئەچی جۆرە کۆمەڵانە ئایدولوژیا وەردەمو هێزو خێڵینە مەنۆرە، بەڵکوم وێچش بۆن بە بەشێ چا واقیعەیەو تەواناو هیچ تەقەیۆرێش نمەمەنۆ.

دیارەن (باو و برەوەکێ) بەشێشان کۆنی بیێنی و سەردەمی جیاۆاستێنی، چونکوم دەردەو ئی سەردەمەیە نمەوەران، بەڵام برێشان پەرێنی جوانی و کریۆ چەنی ڕۆحو سەردەمی گونجیان، پەوکەی نەفرەت کەردەیشان کارێ خاس نیەن و ملۆنە دلێ تاو ترازیاو پابەنێ بیەی کۆرانەی پۆشاوە.

چونکوم ئی سەردەمە زەمانەو جیهانگیری و توروۆقی زانستی و تەکنەلۆژیایەن، گیرە باسکەردەی جە باوەکا لاو چن کەسێوە، بە بیابەخ قەڵەم دریۆ، بەڵام مەشۆم ئا کەسێ بزانا کە هەر نەتەوێوە تیکەڵاو بە دنیاو جیهانگیری بۆن، پیویسەن خاوەنو گوتارەی نەتەوەیی وێش بۆن، ئەگینا ناسنامەو وێش جە دەس مڎۆن، چا دنیێنە بە تەمانی گۆم بۆن، هەر پیسە (باو و برەو) بەشێن جە ناسنامەو نەتەوەیی، چیگۆ ئەهمیەتو باو و برەوی بەرمەگنۆ.

گەر گەرەکما بۆن سرووتە کۆمەڵایەتیەکانو ناوچەو هۆرامانی بە گردینەیی نامێ بارمێن، پیویسمان بە پۆلێنکەردەی مەبۆن، پێ تەرزە:

یەکەم/ گەلکاریەکێ:

گەلکاریەکێ هۆرامانی فرێ و هەمە تەعریێنی، پەی کەردەی ئا کارانێ کە گەر بە گەلکاری نەبۆن، زەحمەتەن وەختو وێشانە بە ڕیک و پیکێ کریان، ئی گەلکارییە وەڵتەر بە(دەسەوام) کریێنی، چی ڕوانە کە بەشێ جە چەمکە کۆمەڵێیەکێ تەقەیۆرێ بیێنی، بەڵام هەڵای بەشێ جە گەلکاریەکا هۆرامانی پیسە وێشان مەنێنێ و بە دەسەوام ملان ڕاوە، پەی کەردەی و تەمامنای ئی هەرماناچە بە گەلکاری، تەوانێوە خاس و ڕۆحیەتێ پاک نمایێش کریۆن، بە بەرنامێ دیاریکریا جە گەلکارینە وەختەکا(هەرمانکەردەی، نیشتەرەی و وچان دای، نان واردەی، نما کەردەی، گۆرانی واتەی و هۆرپڕای) دیاری کریێنی، هەرچن ئا هەرمانێ بە گەلکاری کریان فرە گرانێنی و بەشدارەکیشا فرە هیلاکێ بان، بەڵام خەڵکو ناوچەکەی بە گەرمیۆ پیوایشاوە ملانو بەشداریشان چەنە کەران.

گەر سەرنجە بڎەیمێ ناوچەکانو تەرو کوردەواری، جۆرێ گەلکاری مەوینمێ کە جیاوازەن چانەو هۆرامانی، چاگە گەلکاریەکە ئازاڎانە نیەن، بەڵکوم بیگاریێوەن جە لاو(ئاغا، بەگ، قیخا، سەرکار)ەکاوە سەرو خەڵکی هەژاریرە سەپیان، کە بە زۆرەملێ کریێنی و بەشدارەکێ فرە ناڕازیێ بیێنی، گەر نەفەرێ دما کۆتەییێ جە گەلکاریەکەی، ئاغاکا و بەگەکا سزا دان، وەرو چەما خەڵکە دەگا نشینەکاوە فرەشا دان دلێ حۆزو ئاوەو مزگێ و دارکاریشان کەردەن، کەچی گەلکاریە گردینەکێ هۆرامانیچ پەی (سان و بەگ)ەکا چەنی گەلکاریەکا تەری جیاوازیشان

نەبیەن، بە عەینو ڕۆحیەتی بەشداریشان کەردەن، هەر پەی نمونەی ئا گەلکارییە گردینێ پەی کەندەیۆ(لاس)و ئا دەسەڵاتدارا، ڕۆ دەسپەنەکەردەی بەشدارەکێ سەرو (ئاوازو سەحەر)و شمشاڵی بڤاری بیێنێ و پەی یاگێ گەلکاریەکەی جمێنێرە، چاگە لەزەتشان جە هەرمانەکێ گێرتەن، چونکوم بەشدارەکێ هەسشا پانەیە نەکەردەن کە ئا هەرمانێ و ئا گەلکاریێ بەها ئینسانییەکاشا لەکەڤار کەران، **ئا گەلکاریێ کە کریێنێ ئینێ بیێنێ:**

١-گزی بارەکلە: گەلکاری پەی گزیدای و پاککەردەیۆ ئا تەڵان و باخا کە داریێ تفاشا چەنەنێ.

٢-گەلو تفۆ چنیەی: گەلکاری پەی کۆکەردەیۆ و گلێرۆکەردەیۆ تفا(تف چنیەیۆ).

٣-گەلو مێو کاڵای: گەلکاری پەی کاڵای بنەو مێوە دێمیەکا.

٤-گەلو مێو بڕیەی: مەبەس جە بڕیەیۆ دار مێوەکا نیەن، بەڵکوم مەبەس جە کردارو (تقلیم) کەردەیەن، کە چن ناوچێنە پەنەش ماچان (پەرچکردن).

٥-گەلو (لۆ و کەما) کەندەی.

٦-گەلو گیڤاو بڕیەی.

٧-گەلو هێزم ئاوەردەی.

٨-گەلو ڤەز شای، گەلو ڤەز تەکنای.

٩-گەلو ڤەز ماڕای.

١٠-گەلو یانە و بان ناوای.

١١-گەلو ساوەر(پەتلە) گرینای.

١٢-گەلو وێڕەن کەردەی.

گەلکاری سواقدای(ناوای) دلێ هۆڤەکا، سەرنجەو خانمێ لاڤیێش کێشتەن بە نامێ(هانی هاردۆڵد هانسن)، نویستەنش: جە دەگاو بەڵخەی ژەنی سەرو باناشا بە گڵگەچ ناوێنێ، ئی کارەیچە بە گەلکاری و بە دەسەوام کریێ.

دووەم/ گەمە میللیەکێ:

ئ گەمێ فرێ و جۆراو جۆرێنێ، بازێشا ناوچەیی و بڕێشا گردگیری بیێنێ، بە پاو قۆناغەکا تەمەنی(زاروڵەیی، هەرزەکاری، کاملی) جیاوازیشان بیەن، هەنێشا تەنیا جە یەک قۆناغو تەمەنینە کریان، هەنێچشا جە دوێ قۆناغێنە کریان، ئینێ واری دیارتەرین ئا گەمێنێ کە ناوچەو هۆرامانینە کرییێنێ و کریا:

١-زەقنیرە من و فلان پەنیرە، (فلان) نامێ ئا زاروڵەیە ماران هەکە گەمەکەش چەنی کریۆن.

٢-بژێ بژێ.

٣-هەتۆل مەتۆل تەکامە، زەرد و سوور و شەمامە.

٤-ڤێوڵە باڵێ.

٥-هەنوری مەنوری زیان وە بانی کوری.

٦-خواجەڕۆ.

٧-هەلووکانی.

٨-تەڕە شەپۆلانی(شۆپانی).

٩-مووشانی(هەڵماتانی).

١٠-واغانی: جۆرە هەڵماتانێنە بە ڤەزی کریۆن.

١١-چالانی: ئ گەمەیچە هەر بە ڤەزی کریۆن.

١٢-قولەقانێ: هەنگڵە شەلێ.

١٣-یەک باز و سێ باز.

١٤-لاقورو باز: یەک هەنگامە و بازێ.

١٥-خووگە ملێ.

١٦-تەڵە ڕەواس.

١٧-گۆرەوە بازی.

یەرەم: ڕاو ڕەسمو ژەن ئاردەی بە گردو وردەکاریەکاشۆ:

١-ڕا ماڵای: ڕا پاککەردەیۆ.

٢-هیجبی.

٣-شیرینی واردەی.

٤-مارەبڕیەی.

٥-زەماۋنەو فاڕایۆ ۋەیۆیۍ.

٦-تەل ئاوەردەی و تەلۆ بەردەی.

چوارەم: ڕاو ڕەسمو پەرسەی:

ئی پروسەیچە دمای بە خاک ئەسپارای مەردەکەی دەسپەنەکەرون تاکو چن ڕوێ، بە گردینەیی پێسە:

١.شتەی و کفن کەردەی مەردەکەی.

٢.ئیسقات کەردەی: بەخشایۆ مەبلەغێ زەڕی دلۍ مزگینە وەڵۍ بەردەیش پەی سەرو قەبرا، ئانەیچ سەرو ئەساسو وەسیەتو مەردەکەی.

٣.فاڕایۆ جەنازەو مەردەکەی پەی سەرو قەبرا و وانایۆ سرووده ئایینیەکاو ژەنای دەفۍ.

٤.هۆرکەندەی قەبرۍ و نیای مەردەکەی و تەڵقینداىش.

٥.نیارەی پەرسەو ژەن و پیای.

٦.ئاڵاو کۆتەڵی: کۆتەڵگیرتەی چا ڕوانە کە پەرسەکە ملۆ ڕاوە.

پەنجەم: ڕاو ڕەسمو نامەنیای زارۆڵەی:

ششەم: ڕاو ڕەسمو شۆنشینی.

حۆتەم: ڕاو ڕەسمو ڕاوەشکاری: چن جۆرێن ئەپی تەرزە:

١.ڕاوە ژەرەژ بە گردو جۆرەکاشۆ کە ئینێنێ:

(کۆڵیت، دێجامە، ویاری= سیپە، شەڕەبەق، چێڵکڕ، دامێ، شەواریێ).

بەق: نێرەو ژەرەژێ.

چێڵ: ماو ژەرەژێ.

٢.ڕاوە نەچیر(ڕاوکەردەی مەیێ و بزە کۆییا).

٣.ڕاوە خووگ: ڕاوە بەراز.

٤.هۆرێشە ڕاوە.

٥.ڕاوە سووچەڕ.

دمای ئانەی نامێ برێ جە سرووتە کۆمەڵییەکاما ئاردێ، مەشۆم ئانەی وزمێ وەرچەم ئەرکو ئێ کتێبەیە قسەکەردەی نێیەن سەرو تەماموو سرووتەکا، بەڵام ئانەی مەبەسەن هورچنیەی یەرێ سرووتان کە پاسە مزانو یۆوەشا فرەتەر مۆرەو هۆرامانیش پۆنە، ئاڎییچە(گزی بارەکڵە)نە.

دوەکەی تەر کە(وێوڵەباڵێ و کۆتەڵگێڵنای)یەن، هەرچن ناوچەکانو تەرینە ملان ڕاوە، بەڵام هۆرامانەنە شێوازو جابەجاکەردەیشان فرە جێیاوازەن.

١.گزی بارەکڵە:

پەی پاککەردەیۆ ئا تەڵانانە کە درەختو تفێشان چەنەن، پاککەردەیۆ بنەو دارەکا بە گزی بارەکڵە وەڵێ تەکنای تفەکا، پا جۆرە تفەکێ پیسێ نمەبانو بە پاکێ چنیاوە، بەشدارەکێ ئا گەلکاریەیە پێویسشان بە چن کەرەسێ هەن پێسە(جۆرە گزێێ کە پەنەش ماچان(تاڵەوامی)، بارەکڵە، خاکەنازە، دەسەبەرێ)، خاوەنو باخەکەی ئەرکو پێڎاکەردەی ئا کەرەساشە مەگنۆن سەرو شانا.

ڕۆ گەلکاریەکەی ژەن و پێیا سەحەر زوو پەی ئا باخەیە جمارە کە گەلکاریەکەش چەنە کریۆن، بە یاوایشان جلێ هەرمانکەردەی پۆشان، بە پاو فرەیێ و کەمێ هەرمانەکێ مەبان بە چن دەسێوە، هەر دەسێوەشان ئەرکو پاککەردەیۆ چن تەڵانێشا مەگنۆ سەر، دەسکەران بە

هەرمانکەردەی، ژەنی و کناچێ بە گزی خوڵەو شەخەڵو تەڵانەکێ ماشاوەو پیێ و کورەکێچ وەراوەشاوە بە گزی بارەکڵە شەخەڵو وەردەمو ژەنەکا کێشان دماوە، کەسێ تەر بە خاکەنازە کەرۆشەنە دڵێ دەسەبەرێ و دوێ کەسێچ چیسەر و چۆسەرۆ دەسەبەرەکێ هۆرگێران و بەراش یاگێنە مجاشەرە، کە پەنەش ماچان(خوڵوم)، هاموەخت خاوەنو باخەکەی دەس کەرۆ بە نێیایۆ ئا تەۋەنە گۆرا کە دڵێ کەڵەکەکاوە وەرێ بێیێ، منیۆشاوە یاگێ وێشان.

فرەو جاری وەختو پاککەردەیۆ تەڵانەکانە بەشدارەکێ جۆرە وەڵکۆتەیێ سازکەران کە پەنەش ماچان(کێوڵکانی)، هەر دەسێوە زووتەر تەڵانەکێ پاکە کەراوە، نیشارەو دەسکەران بە گۆرانی واتەی و قاو و قیل کەردەی، بە قسێ وەشێ، پێسە شانازی کەردەیێ بە هەرمانەکێشاوە، ئانەیچە مەبۆن بە هاندەرێ پەی ئەویشاتەری پەی ئانەی زووتەر هەرمانەکێشا تەمامنان، پا تەرزە خەریکێ هەرمانکەردەی مەبان تاکو نزیکو دەمو نیمەڕۆی، دماتەر دەسکەران بە نان واردەی. دمای نان و چایی نیمەڕۆی دەسکەراوە بە هەرمانە ، تاکو نزیکو عەسری تەمامناش، هەر چا وەختەنە چایی دەمش کێشتەنو نیشارە چای واردەی، دمای ئیسراحەتی مەگێڵاوە پەی یانەی.

ڕۆ (گزی بارەکڵە)ی پەی بەشدارا، چەنی ئانەیچە هیلاکێ و مانیایش چەنین، بەڵام پێسە سەیرانێ و هەم پێسە یادگاریێ وەشی بەشداری کەران.

وەرزو گزی بارەکڵەی تەنیا یەک ڕۆ نێیەن، بەڵکوم بە پاو یاگێ و بە پاو پلەو گەرمێ یاگەکێ نزیکەو مانگێ خواینۆ، پەی نموونەی جە دەگاو تەوێڵێنە گزی بارەکڵە دەرەو وارینینە دەس پەنەکەرۆن و بە باخەکا دەرەو سەری(ئاوێسەر و دزاوەر)ی کۆتاش مێ، کە نزیکەو(١٥-٢٠) ڕوا خواینۆ، کە ڕوانە چنین باخێ پاکێ مەکەراوە.

جە باسکەردەی (گزی بارەکڵەی)نە پەیمان بەرمەگنۆن کە توخمە سەرەکیەکێش ئینێنێ:

١.وەخت: وەرزو وەهاری و سەرەتاو پەنەیاوای تفا.

٢.یاگێ: ئا تەڵانو باخێ کە درەختو تفاشا چەنەن.

کەرەسێ پێویسی:(گزی، بارەکڵە، دەسەبەرێ، خاکەنازە)، پێویسیەکێ ئاماڎەکەردەی نان و چایی.

٤:کەسایەتیەکێ گزی بارەکڵەی ئینێنی:(باخداریۜ خاوەن تەجرەبە، بارەکڵەکێش، گزیدەر جە ژەن و پیای، خاکەناز بە دەس، دەسەبەرە هۆرگێر، گۆرانیواچ و شمشاڵ ژەن، قسە وەش و نوکتە باز، چاشتکەر.

٥.وردەکارێ گزی بارەکڵەی: وردەکاریەکێ سرووتو گزی بارەکڵەی ئینێنی:

گزیدای، بارەکڵەکێشتەی، فڕەدای زوێڵ و خاشاکێ جە یاگێ دیاری کریێنە، چاشت نیای سەر، نان واردەی، گۆرانی واتەی و شمشاڵ ژەنەی، هۆرپڕای، قسێ وەشێ.

٢-وێوڵەباڵێ(باڎێ):

ئی سرووتێ(باڎێ) فرەو ناوچەکانو کوردەوارینە ملۆ ڕاوە، بەڵام پێسە وەڵتەر واتمان شێوازو لوای ڕاوەیش جە هۆرامانەنە جیاوازەن، هەر ئانەیچە پەنەمان ماچۆن کە ڕەنگە سەرەتا جە ناوچەو هۆرامانینە پیڎا بیەبوو دماتەر ناوچەکانو تەرینە وەڵابیەبووە، یاگێ داخێنە چن کەسێ ئیژێ وەختێ باس چی سرووتا کەران، بەراشاوە پەی شارەسانیە وەرینەکا وەرنیشتێ پیسە شارەسانیەکا(یونانی و ڕۆمانی)، ئانەیچ دلێ وێشەنە ماڵارەی سرووتەکان جە ڕەگە وێمانەکەیشان، من پاسنە نمەزانو بەستەیۆ ئی سرووتا پا چێواوە زێیاتەر قەبێشا کەرۆن، بەڵکوم مەبۆن بە هۆکارو جە دەسدای ڕەسەن بیەیێ کەلتوورو وێشان، ڕاسەن ئا شارەسانییە گۆڕیێ و ئینکارێ جە کاریگەریشان سەرو چواردۆرو وێشان نمەکریۆن، بەڵام خۆ کارێ نەکەردەن ئێمەی کورد هەزاران ساڵێن سەرو خاکو وێماوە مژیومێ، خاوەنێ هیچ چێوێ نەبیمێ و پاسە بزانمێ ئی وەڵاتەما دایم هەر چۆڵ و هۆڵ بیەن و گرڎ چێوێش بێ بنەمانە.

گێڵوە پەی سەرو کاکڵەو باسەکەی، هەر پێسە ئاشکەران ئاوی یۆنە جە هۆکارەکا دەوامکەردەی ژیوای، برۆ ئاوێچ پێوەنیش بە زیاڎی و کەمێ ۋارای ۋەرۋێ و ۋارانیۆ هەن، کۆمەڵو کوردەواری بە گردینەیێ کۆمەڵێ کشتیارین و سەرچەمەو ژیوای خەڵکەکەیش کشتیاری و ئاژەڵداری بیەن، ناوچەو هۆرامانیچ پێسە بەشێ جە کۆمەڵو کوردەواری پەی ژیوایشان پەشتیشان بە(باخڎاری، ئاژەڵداری) و بە ڕادێ کەمیچ بەروبومو کشتیاری بەستەن، هەر چانەیچۆ بێ ۋارانێ و وشکەساڵێ کاریگەری خرابشان بیەن.

سرووتو ۋێوڵەباڵێ جە هۆرامانەنە چا ساڵانە ملوو ڕاوە هەکە وەرزو پاییزینە ۋاران ۋارای دما گنۆن، وەختو وێشەنە پەڵە نمەڎۆن، ساڵەکێ بە گردینەیێ بێ ۋارانێ بۆ، دماکۆتەی ۋاران ۋارای و پەڵە نەڎای خەڵکەکەی ناڕەحەت کەرۆن، هاموەخت تەرسەو وشکەساڵێ و قات و قڕیشان وەنە نیشۆن، چونکوم ۋاران یانی ژیوای، عەموودی فەقەری ئا کۆمەڵانە هەکە

ئابووریەکەشا پەشتی بە کشتیاری بەسۊن، پەوکی ژمارێ زاروڵی و هەرزەکاری جەمی مەبانو فرەو جاریچ چن کەسێ کاملێشا گنان گەل، ڤێوڵێوە سەرو شێوەو مروڤی وەشەکەران و پۊشاکی ژەنانەش پۊشاو ڕازناشۆ، یۊشا بەرزەش کەرووەو ئەویچی پەشتیشۆ بە ڕێز مدران، دماتەر بە ڕاپیمای مەگنارا پەی ئا یاگی مەبەسەشانە، دیارەن ئا یاگێچە مەزارو یۊن جە پێیا خاسەکا، یام پیرەکا، چەنی دەسپەنەکەردەی ڕاپیمانەکەی ئانەی (ڤێوڵە)کێش پەنەنە، دەسکەرۊن بە شێعر وانایۆ و سروود واتەی، وێش یەکەم دێڕەو شێعرەکی بە ئاوازێ وێشانە موانووە، ئەویچی شۊنیشەرە نیمە دێڕی دوەمی تەمامنان، بڕێ جاریچ گردشان پێوەرە شێعرەکی مواناوە، جار جاریچ دەف ژەن بە ژەنای دەفی بەشداری کەرۊن.

خەڵکو دەگاکی (زیاتەر ژەنی و کناچی) چێڎەس و چۆڎەسۆ مدرانو ئاوپاشی(ئاوەڕشین)شا کەرانو ئاوی مجا ملشارە، ئیتر ڤێوڵەکی بە تەمامی فیسیۊن، بەعزێ ژەنیچ وەختێ ڤێوڵەکی وەردەمو یانەیشارە تێپەڕەبۊن (ڤەزی، هەچکوچی) شانا ملشەرە.

شێعرە دیارەکی سرووتەو(ڤێوڵەباڵی) جە هۆرامانەنە ئینێنە:

ڤێوڵە باڵی سەرو پیرا

ڤاران ڤارۊ پەی فەقیرا.

ناوچەکانو بەرو هۆرامانی، شێعرەو سرووتەکی ئینێنە:

بووکە بە بارانێ

سەعاتی جارانێ

ئاوی بن دەغڵانێ

گەنم و جۆ هەرزانێ

هەیاران و مەیاران

یاخوا داکاتە باران

بۆ فەقیر و هەژاران.

گەر بە ۋردی جە سرووتەو(ۋێوڵەباڵێ) ۋردێ بیمێ، پەیمان بەرمەگنۆن کە ئێ سرووتێ گەرچی مۆرێ کۆمەڵیش پۆنە، چەنێ ئانەیچە بنەمێوە ئایینی و چینایەتیش هەنە، بنەما دینیە کێش چانەیەنە وەرجەسە بیەن هەکە بەشدارەکێ جە خوڎای لاڵیاوە پەی ۋاران ۋارای، دماتەر ڕووە مەکەران مەزارو یۆ جە پیا دیندار و خاسەکا.

چن ڕازێ دەماودەمیم ئەژنەوییێ گوایا هۆرامیە وەڵینەکێ جبیاتی وەشکەردەی ۋێوڵێ، کەسێشا جە بنەماڵەو پیر و پیاخاسا ئاوەردەنو دمای مەراسیمەکەی وستەنشا دلێ حۆزێ ئاوێ، بە چەمێ ویم دیەنم جە ساڵەو کەم ۋارانیەنە، کەسێ بە نامێ(سەی محەمەڎی) جە نەوەو کەڵە شاعیرو ناوچەکەی(سەیدی هۆرامی)شا ۋستەن دلێ حۆزو مزگی و خانەقای، تاکو ۋاران بوارۆ.

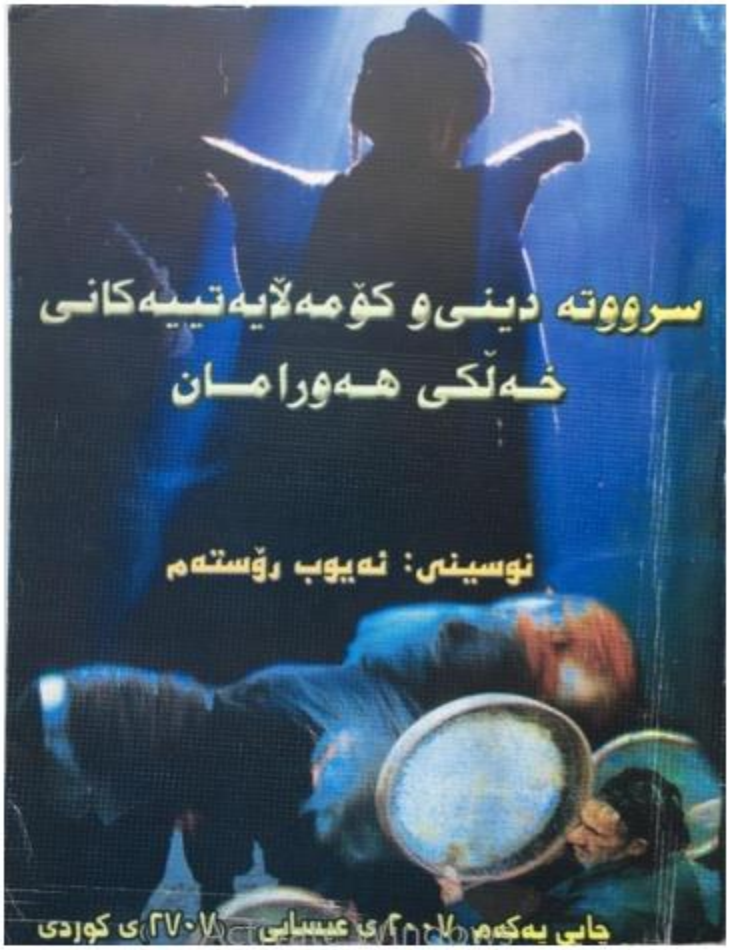

سرووتە دینی و کۆمەڵییەکێ خەڵکو هۆرامانی

نویستەی: ئەیوب ڕۆسەم

توانستە جوگرافییەکانی دروستکردنی پارێزراوی سرووشتی لە ناوچەی هەورامان.

ڕێباز لوقمان مصطفی

ناوچەو هۆرامانی خاوەنو چنێن توانێ جوگرافی سرووشتی و مرۆیی بە قیمەتەن پەی وەشکەردەی پارێزیێ سرووشتیەکا، پێسە(یاگێ جوگرافیە، بەرزی و نزمی و دیمەنی سەرنج کێشی پێسە تاڤگە و قەڵوەزەکا و مەڕەکا، دەرامەتو ئاویێ، چنێن هاناویێ سازگاریێ و تەندرووسیێ و ئاو و هەوای فێنک و وەش، درەختێ سرووشتیێ و دارەسانیێ و ئاژەڵ و باڵداریێ کۆییێ(نیشتەجاییێ و کۆچەریێ)، شۆنمێ تاریخییێ و کۆنیێ، خانەقێ و مەدرەسە ئایینیەکێ، ڕاو بان و زانکۆ و پێمانگا و پیشە دەسیەکێ، شێوازی تایبەتی بیناسازی، پۆشاکێ وێشانیێ،...هتر.

*هۆرامان جە ڕووەو جوگرافیۆ: پێکئامان جە(چەقو ناحیەو بێیاریێ و خورماڵی و شارەدەگاو تەوێڵیێ، (٢٩) دەگێ سەربە قەزاو هەڵەبجەی، (٢٢) دەگێشا ئینێ سنوورو کارگێڕی ناحیەو بێیارێنە و (٧) دەگێشا ئینێ سنوورو کارگێڕی ناحیەو خورماڵینە.

نەخشەو ژمارە (١)

یاگێ ئەسترۆنۆمیەو شارەکلە و دەگایەکانو ناوچەی چەنەکۆلیای

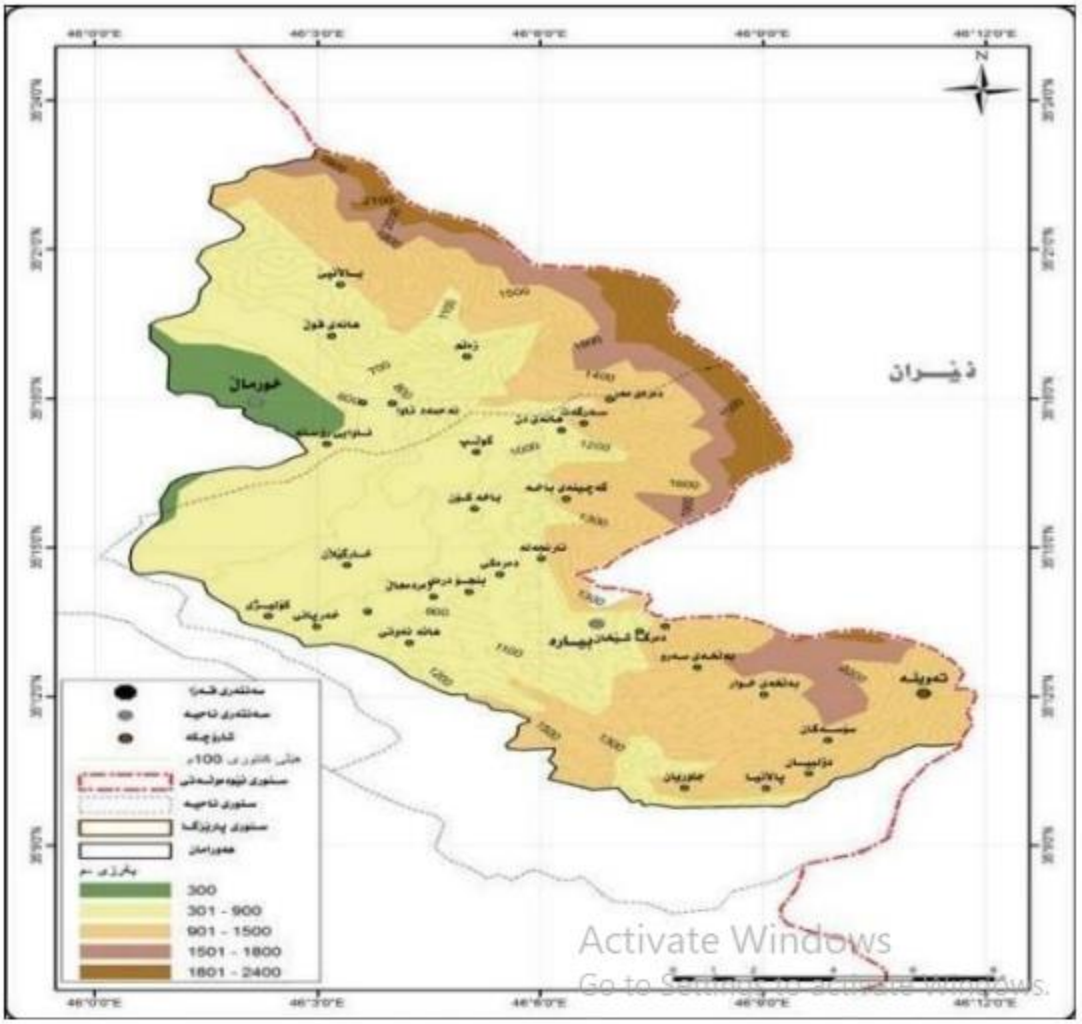

*هۆرامان جە ڕووەو ئەسترۆنۆمی(گەردوونی) و ڕووبەری و ژمارەو نیشتەجایاوە پێک ئامان:

١-یاگێ ئەسترۆنۆمی(گەردوونی) ناوچەو هۆرامانی: ناوچەو هۆرامانی یاگێ گەردوونیەش مەگنۆنە مێیانو هەردوە بازنەو پانی(٩٣٥-٩٤١، ٢٣،٣٥/٤٣. ٣،٧٩٦) سەرنیشتو هەردوە هێڵەو درێژی(٢٦،٩٠٨،٠٤٦) : (١١،٥٥،٤٠٥: ٤٦)وەرکۆتی، نەخشەو(١)، یانی (١٤خولی) بازنەو پانی و (١١خولی) هێڵەو درێژی مەگێرۆوە، ئی پاگا مەگنۆ پانیشتو ناوچەو مێیانو سەرنیشتی، کاریگەریش سەرو گۆشەو کۆتەی لیشکەو ڕۆجیاری و درێژی شەو و ڕۆی جە ناوچەکەنە هەنە، ئینەیچ کارمەکەرۆنە سەرو ڕەگەزەکا تەرو ئاو و هەوای.

٢-ڕووبەرو ناوچەو هۆرامانی: سەرجەمی گردینو ڕووبەرو ناوچەو هۆرامانی ساڵەو(٢٠١٩ز)ی ٢١٦،٥ کیلومەتری چوارگۆشە بیەن، نسبەتو(٢٠،٩٩%) ڕووبەرو پارێزگاو هەڵەبجەیش پێکئاوەردەن کە (١٠٣١،٧کلم دوەجان).

ئی ڕووبەرە (١٣٧،٧) کیلومەتر دوەجاش مەگنۆ دلێ سنوورو کارگێڕی ناحیەو بیاری، کە ٦٣،٦٠% سەرجەمو ڕووبەرو ناوچەکەی مەگێرۆوە، (٧٨،٨ کلم دوەجا)ش مەگنۆ دلێ سنوورو کارگێڕی ناحیەو خورماڵی کە مەکەرۆ (٣٦،٤٠%).

٣-نیشتەجایێ ناوچەو هۆرامانی: ژمارەو نیشتەجایا ناوچەو هۆرامانی ساڵەو(٢٠١٢ز)ی (١٨٦٣٦) کەسێ بیێنێ، کە (١٨،٩١%) نیشتەجایاو پارێزگاو هەڵەبجەیش پێکئاوەردێنێ، کە (٩٨٥٣٩) کەسێ بیێنێ، (ڕاوەبەری ئامارو هەڵەبجەی شەهید، ئامارو دەگایەکا پەی ساڵەو (٢٠١٢ز).

*یاگێ جوگرافیە: هۆرامان زیاتەر ئینا شێوەو یەرەگۆشێنە، کە بە ئاراسەو سەرنیشت-پانیشتی درێژ مەبوەو و مەگنۆ وەرکۆتو هەرێمو کوردەسانی(نەخشەو٢) بە مەرزێ ڕامیاری بەین نەتەوەیی جە سەرنیشتو وەرکۆتیۆ هامسنوورەن چەنی وەڵاتو ئێرانی، هەردوە ئوستانو کرماشانی و سنەی، بە درێژی(٣٧کلم) کە مەکەرۆ(٤٤،٠٤%) سنوورو ناوچەکەی پێک مارۆن، پینەیچە مەبۆن بە پردەو یوبەستەی ناوچە گەشتیاریەکا ئێرانی و پارێزگاو هەڵەبجەی و سلێمانی کە مەتاویۆ پەی گەشتیاری ترانزێتی سوودش چەنە گێریۆن، چونکوم مەبۆن بە خاڵەو ئامای چۆەرو گەشتیارا، کە ئیساتێ دەربازەی سنووری(شۆشمێ) جە تەوبڵێ بە فەرمی ئەشناسیان، چنین دەربازێ تەرێش چەنەنێ کە دمارۆنە ڕەنگە بەینە دۆڵەتیێ بکریان، پێسە دەربازەو(مەرز)و (مڵەخوردە، سەرسیپە، دەرەو مەڕێ، هانەگەرمڵە)، ئینە سەرەڕاو دەرفەتو ئامۆشۆی و پێوەنێ بازرگانی مێیانو هۆرامانی و وەڵاتو ئێرانینە، دیسان جە سەرنیشتو وەرنیشتیۆ پەی پانیشتو وەرنیشتی هان سنوورا چەنی یەکە کارگێڕیەکا پارێزگاو هەڵەبجەی(خورماڵ، سیروان، چەقو هەڵەبجەی) بە درێژایی(٤٧کلم) کە (٥٥،٩٥%)ی سنوورەکەی پێک مارۆ.

ئینەیچ دەرفەتو ئانەیە گونجنۆ کە هۆرامان بتاوۆن پێوەنێ بە پارێزگاو هەڵەبجەی و پارێزگاکا تەرو هەرێمو کوردەسانو ئێراقی بکەرۆن. دیسان نزیکەن جە ناوچە گەشتیاریەکا تەرو پارێزگاو هەڵەبجەی و قەزاو پێنجوێنی و دەربەنیخانی جە پارێزگاو سلێمانی. ئاژێیچێ یاگە گەشتیاریەکێ (چاوگ و گوڵان، ڕیشێن، سەرتەکو بەمۆی، شەمێران، ڕۆخانەو دەربەنیخانی، بلکیان،...هتر)، دیسان بە خاترەو ئانەی هۆرامان کۆتەن دلێ کەشە پێچاوپێچە ئاڵوزەکاوە،

چنین بەرکۆتی سرووشتیی و سەرنج کێشێش چەنە درووسی مەبان کە بیێنی مەڵبەنێ بە قیمەتی گەشتیاری پێسە ناوچەو (دۆڵەکا و مەڕەکا)، دیسان وەرزو سەردای و ۋارای ۋەرۋێنە سوودش چەنە گێریۆن پەی گەمە ۋەرۋینەکا، پێسە خزەڵکانی و گۆنەڵانی.

نەخشەو(٣)

بەرزی و نزمی ڕۆخسارەکا ڕوە زەمینو ناوچەو چەنەکۆڵیای.

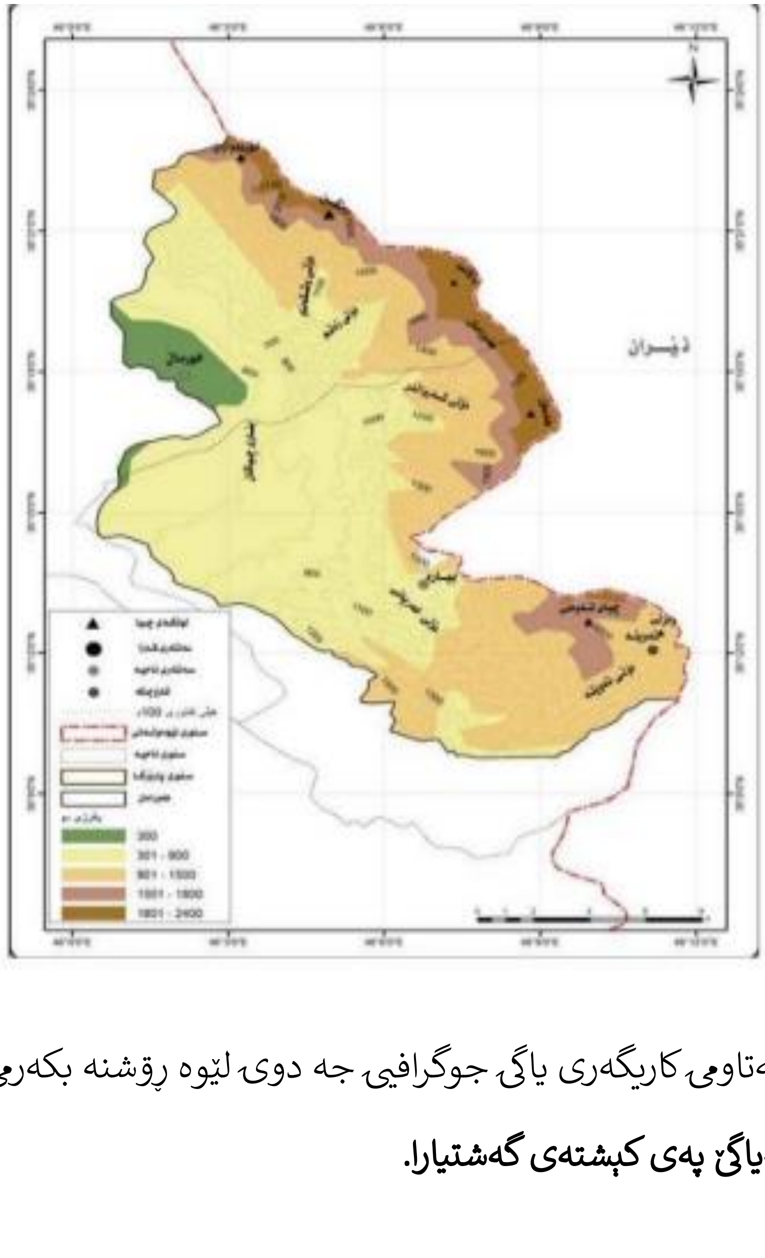

مەتاومی کاریگەری یاگێ جوگرافیی جە دوی لێوە ڕۆشنە بکەرمێ:

آ-یاگێ پەی کێشتەی گەشتیارا.

ب-کاریگەری یاگێ(یاگێ ئەسترۆنۆمی). بە فاکتەرێ کاریگەر منریۆرە جە دیاریکەردەی ڕواڵەتە سرووشتی و مرۆییەکانە کە جە ناوچەکەنە بێیەیشان هەن، پێسە وێشانەی ڕەگەزەکا ئاو و هەوای و جورو ڕوەکێ سرووشتی و ئاژەڵ و باڵداری کۆیی و جورو خاکی.

*ڕوخسارەکێ ڕوەو(پێشانی) زەمینی: مەبەس جە بەرزی و نزمی ڕوخسارو زەمینی(کەشێ، تەپۆڵکێ، گردێ، ڕۆخانەکێ، دۆڵێ، دەشتایی) مەگێرووە، ئا ناوچێ ڕواڵەتەکێ ڕۆخسارو زەمینەکەیشا جورا و جورێ بان، مەبان بە هۆکارو جورا و جوری ئاو و هەوای و دەرەختی سرووشتی و ئاژەڵ و باڵداری کۆیی، ئانەیچ کارێ کەرۆن کە سەرنجەو گەشتیارا بکێشۆن و ئارەزو سەردانیکەردەی ئا ناوچا بکەران، بە نێیازو ۋینای دیمەنە سەرنج کێشەکاو لەزەت بەردەی چەنەشان.

*هۆرامان خاوەنو چنێن ڕۆخسارە سرووشتیە هەمە ڕەنگان، پێسە(کەش و تەپ و گرد و دۆڵە و دیاردێ جیمۆرفۆلۆجیێ سەمەرێ، جیاوازی جە ڕۆخسارو ڕوەو زەمینی پاسە مەکەرۆن سرووشتو ژینگەو ناوچەو هۆرامانی جیاواز و جورا و جور بۆن، پێسە ئاو و هەوای و دەرەختی سرووشتی و سامانو ئاوێ و ژیوای کۆیی.

بەرزی ناوچەو هۆرامانی مەگنۆ مێیانو(٦٠٠- ٢٥٤٨م) جە ئاسو ڕوەو دەریایۆ، بەرزتەرین خاڵەش مەگنۆ بەشو سەرنیشتو وەرکۆتیۆ جە لووتکەو داڵانی، نزمتەرین خاڵەیچ مەگنۆ وەرکۆتو خورماڵی، بەشێ فرەو ڕووبەرو ناوچەو هۆرامانی کەش و کۆن.

***ڕۆخسارە دیارەکێ زەمینو ناوچەو هۆرامانی ئینێنێ:**

آ-کەشەکێ: فرەتەرین ڕووبەرو ناوچەو هۆرامانی مەگێراوە، جە سەرنیشت و سەرنیشتو وەرکۆتیۆ پەی پانیشتو وەرکۆتی، ناوچەو هۆرامانی چن زنجیرە کەشێ مەگێرۆنە وێ پێسە:

***زنجیرە کەشەکێ هۆرامانی:** زنجیرێ کەشێ بەرز و سەختێنی مەگنا بەشو سەرنیشت و سەرنیشتو وەرکۆتو ناوچەو هۆرامانی، چنێن لووتکێ مەگێرۆنە وێ کە ئینێنێ(ڕەنگینە ٢٢٠٠م، مڵەخوردە ٢٠٢٤م، داڵانی ٢٥٣٥م، هانەو قوڵی ١٣٣٨م، خۆرنەوەزان ٢٤٧٨م، سورلێ ١٨٧٥م، شرام ٢٠٠٠م).

***کەشو تەوەنی:** مەگنۆ مێیانو تەوێڵێ و بێیارێ، وەرکۆتو ناوچەو هۆرامانی مەگێرووە، دیارتەرین لووتکەکێش ئینێنێ(تەوەنێ ٢١١٧م، دەگا شێخان ١٧٠٦م، وەزەنی، وەزڵێ ٢٠٠٠م).

نەخشەو(٤)

دەرامەتە ئاویەکی ناوچەو چەنە کۆڵیای

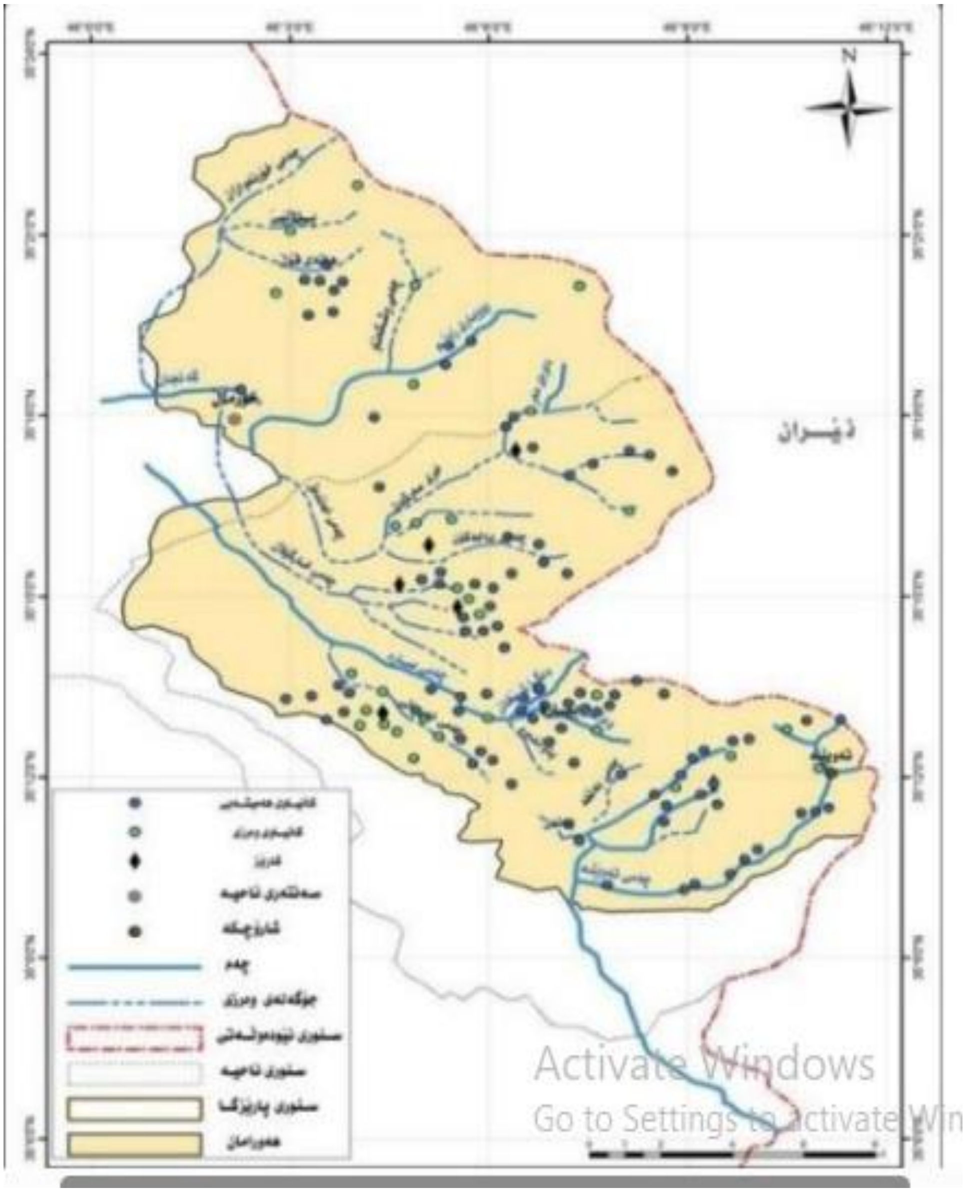

ناوچەکە فرەو بەشەکاش بە کەشی پۆژیانەرە، ئینەیچ پاسشە کەردەن بەرزیی و لێژیی جۆرا و جۆری دلی کەشەکا ناوچەکەینە بەرگنان، لووتکە بەرزەکی و قەڎپاڵە لێژەکی دیاردی تەری دەگمەنی ناوچەکەینی و بەهێوە قیمەتیەی گەشتیاریەشان هەنە.

ب-بناروکەشەکا: بەشو وەرنیشتو ناوچەو هۆرامانی مەگێراوە، مێیانو هێڵەی کەنتوریە(٦٠٠-٨٠٠م) جە ئاسو ڕوەو دەریایۆ، دەگایەکاو(هانەو قوڵی و وەرنیشتو ئەحمەڎئاوای و شارو خورماڵی و ئاوای ڕۆسەم بەگی و وەرنیشتو گوڵپی و بنجەو دڕەی و خارگێڵانی) مەگێرۆوە.

ت-دۆڵەکێ: مێیانو کەشەکا ناوچەو هۆرامانینە چن دۆڵێ هەنی بە ئاراسەی جیاواز درێژێ بیێنێ، دۆڵەکێ هۆرامانی بە خاترەو جۆراو جۆریشان سەرنجەو خەڵکی و گەشتیارا مەکێشان، بەعزێ جە دۆڵەکا بە درێژایی ساڵی دەرە و ئاویشا پۆرە ویەرۆن و دیمەنی نەوینێ وەش مەکەران، ئاوەو ئا دۆڵا فاکتەرێن پەی وەش کەردەی دیاردە جیمۆفۆرلۆجیەکا دلێ دۆڵەکا، پێسە کەلەبەرە شازەکا و قەڵوەزە و تاڤگە گولانەکاو تاشتەرەی تەوەنەکا.

دیارتەرین دۆڵەکێ ناوچەو هۆرامانی ئینێنێ:

*__دۆڵەو زەڵمی__: تاڤگەو زەڵمی و هانە قوڵقوڵە و چەمو وێشەی دلێشەرە گوزەر کەران، دۆڵێ قووڵەنەو چنێن پەناگێ و مەرێش چەنەنێ.

***دۆڵەو بێیارێ**

***دۆڵەو تەویڵێ:** درێژیش(٨،٩کلم) و پانیش(١،٧کلم).

***دۆڵەو ئاوێسەری:** درێژیش(٤،٩کلم)، پانیش(٢،٢کلم)، سەرچەمەو هاناوەکا ئاوێسەری مەگنۆ دلێ ئی دۆڵێ.

***دۆڵەو بەڵخەی:** درێژیش(٤،٥کلم)، پانیش(١کلم)، زیاتەر جە ئاوەو(٣٠) سی هانا دلێ ئی دۆڵێرە گوزەر کەران و دەرەو بەڵخەی وەشکەران.

***دۆڵەو دەگاشێخانی:** درێژیش (٣،٤کلم)، پانیش(١،٢کلم)ن.

***دۆڵەو خورنەوەزانی:** درێژیش(٤،٧کلم)، پانیش(١،٣کلم)ن.

***دۆڵەو وشکەناوێ:** دۆڵێ تەسکەنەو درێژیش(٥کلم)، پانیش(٠،٥کلم)، دەرەو دۆڵەناوێش پۆرە ویەرۆن، بە دارەسان و گژ و گیواو دۆڵەمەنەن، چنێن مەرێش چەنەنێ، پێسە مەڕەو(کوڕ و کناچێ).

***دۆڵەو خەرپانی:** درێژیش(٤،٨کلم)، پانیش(١،١کلم)ن.

***دۆڵەو دەرەو مەڕیۍ:** درێژیش(٢،٧کلم)، پانیش(٢١،٠کلم)ن، چنین هاناوێش چەنەنیۍ، پێسە(هەمە شوان، قلیچکەو ئەسپی، وەزە کور)، ئی دۆڵی خاوەنو ژمارێ فرێ مەڕا و پەناگە تەوەنینانە، هەر پەوکەی نامێ نریان دەرەو مەڕیۍ، یانی دۆڵەو(مەڕەکا).

***دۆڵەو شەڵواندڕی.**

***دۆڵەو باخەکۆنی:** درێژیش(٣،٢کلم)، پانیش(١،٥کلم)ن، سەرچەمەو ئاوێ پێسە(هانەو هەمزەی، حۆزەلارە، باخەکۆن، وەرگە دەر)یش چەنەنیۍ، خانەقاو باخەکۆنی(شێخ حیسامەدین)ی مەگنۆ دلێ ئی دۆڵێ.

پ-مەڕەکێ ناوچەو هۆرامانی:

مەڕەکێ ناوچەو هۆرامانی فرێنێ و جۆراو جۆرێنێ پێسە شێوە و ڕووبەر و هۆرکۆتەیشان، برێشان گۆرێنێ پێسە مەڕەکا(خان ئەحمەڎ خان، کوڕ و کناچە، گاوان، مەڕەکێ دەرەو مەڕیۍ)، برێچشان گۆلانێنێ پێسە(مەڕەکێ بانی بەرمەڕان)ی، چن مەڕێچشان قەڎپاڵە سەختەکاوە هۆرکۆتێنێ، کەچی یاگێ برێچشان نزیکێنێ و یاوای لاشان ئاسانەن، پەوکەی دیارتەرین مەڕەکێ ناوچەو هۆرامانی ئینێنێ:

(مەڕەو گاورانی) جە سەرگەتە، (مەڕەو خان ئەحمەڎ خانی) جە زەڵم، (مەڕەو کوڕ و کناچەی) جە وشکەناوە، (مەڕەو دەرەو مەڕیۍ) جە دەگاو دەرەو مەڕیۍ، (مەڕەو بانی بەرمەڕانی) جە دەگاو گوڵپی،...هتر.

ج-دیمەنە دڵبەرەکێ و دیاردە سەمەرەکێ:

ناوچەو هۆرامانی بە مەڵامەتو جیاوازی ڕۆخسارەکا ڕووەو زەمینی، کۆمەڵێ چی دیاردا مەگێرۆن وی، پێسە(تاڤگەکێ، گومێ سەرکەشەکا، تێکەڵ بێیەی لووتکەو کەشەکا، ڕووپۆشو قەڎپاڵە لێژەکا، ...هتر)، چێگەنە تەنیا باسو یۆ جە دیارتەرین تاڤگەکا ناوچەکەی کەرمێ کە ئاڎییچ (تاڤگەو زەڵم)ین.

تاڤگەکێ سیمێوە سرووشتیەی زەریفەی جوانەشان هەنە، سەرنجەو گەشتیاران مەکێشان، فرەو جاری مەبان بە ناوچێ گەشتیاری بە نامبانگ، ناوچەو هۆرامانی بە هۆکارو بەرزی و نزمیشۆ دۆڵەمەنێن بە تاڤگەکا، پێسە تاڤگەو زەڵمی کە نامبانگش سەرو ئاستو کوردەسانی بەرکۆتەن، مەگنۆ دامانو قولێ کەشو داڵانی جە سەرنیشتو وەرکۆتو دەگاو زەڵمی بە بەرزی(٩٢٦م) جە ئاستو ڕووەو دەریایۆ، بە ئاراستەو وەرنیشتی ڕا مەکەرۆن دلێ دۆڵەو

زەڵمیره، سوودش چەنه وەرگێرێون پەی ئاودارای باخ و باخاتو دۆڵەو زەڵمی، هەم پەی واردەیۆ خەڵکی، ئامارەی(تەسریف) ئاوەکێش(٥٨٧١لیتر/چرکە).

دۆڵەو زەلمی چنێین تەوانێ درووسکەردەی پارێزێی سرووشتیی مەگێرۆنە وی، پێسە(دەرامەتو ئاوی، مەرێ و پەناگێ تەڤۆنینی، دارەسانی و ڕووەکێ سرووستیی، فراوانی زەمینەکەیش،....هتر).

نەخشەو(٥)

ڕوەکێ سرووشتیی دلێ ناوچەو چەنەکۆڵیاینە

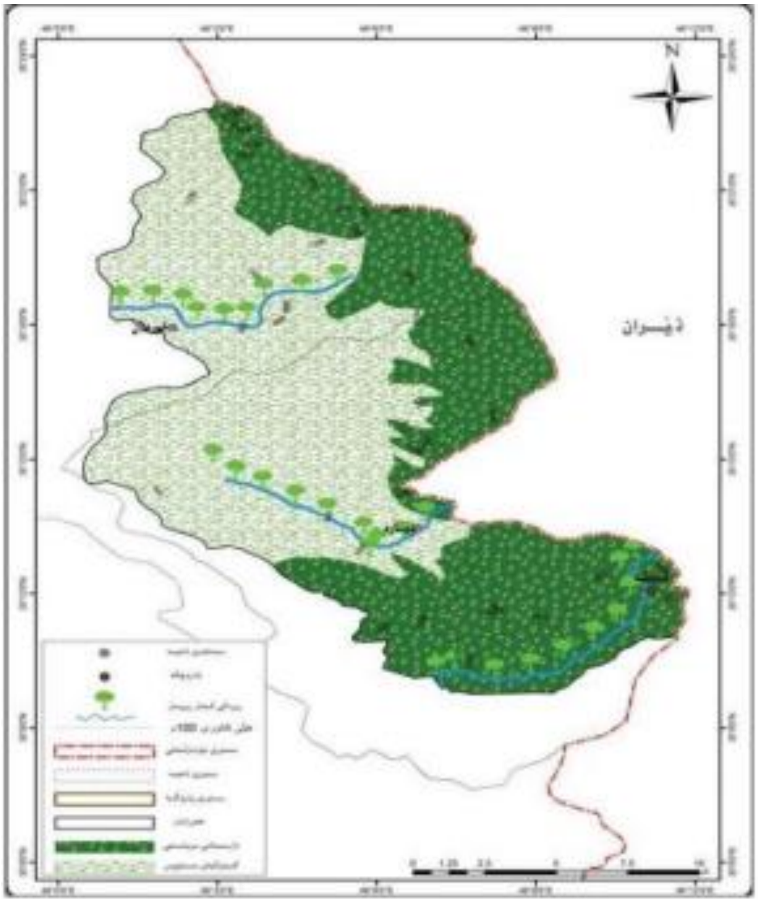

٣-ئاو و هەوا:

ئاو و هەواو ناوچەو هۆرامانی بە مەڵامەتو سرووشتو بەرزی و نزمیشۆ پانەیە مشناسیۆوە هەکە تەقەیۆری فرە دلێشەنە ڕوە مڎۆ جە ڕووبەرێ گولانەنە، سەرئەنجام ناوچەکە خاوەنو ئاو و هەوای وێشانەن کە بە ئاو و هەوای کەشی مشناسیۆن(mountain climate).

آ-تیشکەو ڕۆجیاری جە ناوچەو هۆرامانینە:

ژمارەو کاتژمێرە وەرەتاوییە هەرەقەتینەکا جە وەرزو وەهارینە(6:96)و جە وەرزو هامنینە(7:72-10:50) و وەرزو زمسانینە(5:19) کاتژمێرێن، چێگەنە جێیاوازیێ فرە بەڎیی کریۆن مێیانو ژمارەو کاتژمێرە وەرەتاویە هەرەقەتینەکانە جە وەرزو هامنی و زمسانینە، بە جێیاوازی(5:31) کاتژمێرا. هۆکارو ئینەیچە مەگێڵۆوە پەی کوڵی ڕۆژگاری و فرەیی ژمارەو ڕوە هۆر و ۋاراناویەکا جە وەرزو زمسانینەو بە پێچەوانەیچۆ درێژی ڕۆژگاری و ساماڵی ئاسمانی جە وەرزو هامنینە.

ب-پلەو گەرمی جە ناوچەو هۆرامانینە:

پلەکێ گەرمی قیمەتێ دیاریکریاشان هەن پەی ئا ژڵێوە زینا دلێ ناوچە پارێزیاکانە ئەنجام دریان، پەوکەی گونجیای پلەو گەرمی فاکتەرێ بایەخدارەن تاکو بە تەرزێ خاستەر و ساناتەر ژڵێوییێکێ بە ئەنجام بەیان.

ت-شێ هەوای(Humidity):

شێ هەوای جە ڕوەو پارێزیا سروشتیەکاوە خاوەن قیمەتێن بە هۆکارو ئا دۆرەی کە مەگێڵنۆش جە دیاری کەردەی ئاستو ئارامی و ۋچانو مروۋی و گێڵنای چالاکیەکاش بە تەرزێ درووست، پسپۆرەکێ پاسە مزانان بارتەرین برو شێی ڕێژەیی پەی جەسەو مروۋی مەگنۆ مێیانو (40-60%)، سەبارەت بە ناوچەو هۆرامانی، بەرزتەرین ڕێژەو شێی جە مانگە سەردەکا زمسانینە تۆمار کریان بە ڕێژەو(٥٦،٧%)، نزمتەرین ڕێژەو شێی مەگنۆ وەرزو هامنی بە ڕێژەو (٢٢،١%)، دیسان تێکڕاو ڕێژەو شێی جە وەرزو گەشتیاری(ئازار-ئەیلوول) جە ناوچەو هۆرامانی مەیاوۆ(32,77%).

پ-ۋا: الرياح(wind):

ۋا، جووڵەو هەوایەن جە بارو ئاسوییئە(پۆیینە)، بە هۆکارو جیاوازی زەختی مپیانو دوێ ناوچانە درووس مەبۆن، جە ناوچەی زەخت بەرزۆ پەی ناوچەو زەخت نزمێ هۆرکەرۆن، خێرایی (ۋا)ی جە ناوچەو هۆرامانینە گونجیا و پەنەوازەن پەی ئەنجامدای ژڵێویە گەشت و گوزاریەکا، دیسان تێکڕاو خێرایی (ۋا)ی وەرزو زمسانینە (١،٧م/چرکە)ین، وەرزو هامنیچەنە (٢،٢م/چرکە) و وەرزو پاییزینە (١،٦م/چرکە)ن، پەوکەی مەتاوۆمێ بواچمێ کە خێرایی (ۋا)ی جە ناوچەو هۆرامانینە خێرایێ گونجیان.

ج-هەسبیەیۆ و کەردەرەی:

بە کەردارو فاڕیای هەڵمەو ئاوێ جە بارو گازیۆ پەی بارو شلی، پێسە(ۋاران و شۆنم)ی، یام پەی بارو ڕەقی پێسە(ۋەرۋە و تەرزە و زووقم)ی، سەرجەم بەرکۆتەکا هەسبیەیۆ و کەردەرەی(هۆر و تەمە و ۋاران و تەرزە) بێجگە (ۋەرۋێ) پەی گەشتیاری نەرێنیێنێ، بەڵام ۋارای (ۋەرۋێ) قیمەتێ گەشتیاری فرەش هەن.

پەوکەی ئا ناوچێ کە برێ فرێ ۋەرۋەشان چەنە وارۆن مەکریان بە هەوارگاو گەشت و گوزاری پەی ئەنجامدای ئا گەماکە پێوەسێنێ پێ جۆرە گەشت و گوزاریۆ، پێسە گەمەو (خزڵکانێ) سەرو ۋەروێ و (گونەڵانێ) و وێنە گێرتەی و گێڵای و تەماشا کەردەی دیمەنە زەریفەکا.

ناوچەو هۆرامانی گردو شێوەکانو ۋارای بەڎێی کریۆن، ساڵانە برێ فرێ ۋەرۋەش چەنە ۋارۆن، پەی مودێ فرەی مەنووە، هەم ۋاران فرەو ناوچەکانو هۆرامانینە جە وەرزەکانو(پاییز، زمسان، وەهار)ینە ۋارۆن، تێکڕاو ۋارانی ساڵانەی ناوچەو هۆرامانی مەیاوۆن(٧،٧ملم).

فرەتەرین ڕێژەو ۋاران ۋارای مەگنۆ وەرزو زمسانی، پەوکەی مەتاوۆمێ بواچمێ ناوچەو هۆرامانی ئاو و هەوێوە گونجیاش هەن پەی فرەو ژڵێویە گەشت و گوزاریەکا جە فرەو وەرزەکا ساڵێنە.

٤-دەرامەتو ئاوێ:

بێیەی سامانو ئاۋێ زیاتەریچ(ئاوەو سەرزەمینی و چێر زەمینی)، توانستێ بە قیمەتو ئەرەمەرزنارەی پاریزێ سرووشتیەکانێ، چونکوم بێیەی سەرچەمەکا ئاۋێ دلێ ناوچێنە مەجالو ئەنجامدای ژڵێوە جۆراوجۆرەکا مرۆڤی زێیاتەر کەرۆن، سەرەڕاو ئانەیچ چنێن دیاردێ

سرووشتیی دەگمەنی و سەرنج کێشی وەشکەرۆن، پێسە(مەڕەکا، تاڤگەکا)، قیمەتو دەرامەتی ئاوێی ناوچەو هۆرامانی چی خاڵانە بەرمەگنۆن:

آ-ناوچەو هۆرامانی چنێن دەری و چەمی هەمیشەیی و وەرزییش چەنەنی، چەمە هەمیشەییەکی پێسە(دەرەو زەڵمی، دەرەو بێیاری، سەرچەمەو ئاوەو گەنجا، چەمەو هەمەشوانەی، چەمەو بەڵخەی، وەزەنی، دەرەو تەویڵی، دەرەو زاوەری، دەرەو ئاوێسەری)، دیسان چەمە وەرزیەکی پێسە(دەرەو خۆرنەوەزانی، یاڵانپی، هانەو قوڵی، خڕو سەرگەتی، دەرەو بەرمەڕاو گوڵپی، دەرەو باخەکونی، خارگێڵانە، باخە تازە، دەرەکی، بنجۆ دڕەی، خەرپانی، کۆڵیژی، خڕو دەرە یاوی).

ب-ناوچەو هۆرامانی بە مەڵامەتو سرووشتی بەرز و نزمیشۆ، چنەها دیاردی سرووشتیی دەگمەنێش وەش کەردێنی، پێسە(تاڤگەکا، دیاردە کارستیەکی، دیمەنو زەریفو ئاوەکا دلی دۆڵەکانە،...هتر)، پێسە تاڤگەو زەڵمی.

ت-سەرچەمی ئاوەکا ناوچەو هۆرامانی بیێنی بە پەناگاو جۆرەها ئاژەڵا و باڵدارە کویا و ماساوا.

پ-سەرچەمەو ئاوەکا هۆکارێن پەی بێیەی دارەسان و گژ و گیژاوی هەمەجۆری بە درێژایی ڕاڕەوە ئاویەکا.

ج-ناوچەو هۆرامانی هاناوی کانزایی و گەرماوی تەندرووستیێش چەنەنی، کە کریۆ سوودشان چەنە گێریۆن پەی گەشت و گوزاری و تۆکارییە زانستی و بایۆلۆژیەکا.

نەخشەو(٦)

یاگە تاریخیی و شۆنەوارەکا ناوچەو چەنەکۆڵیای

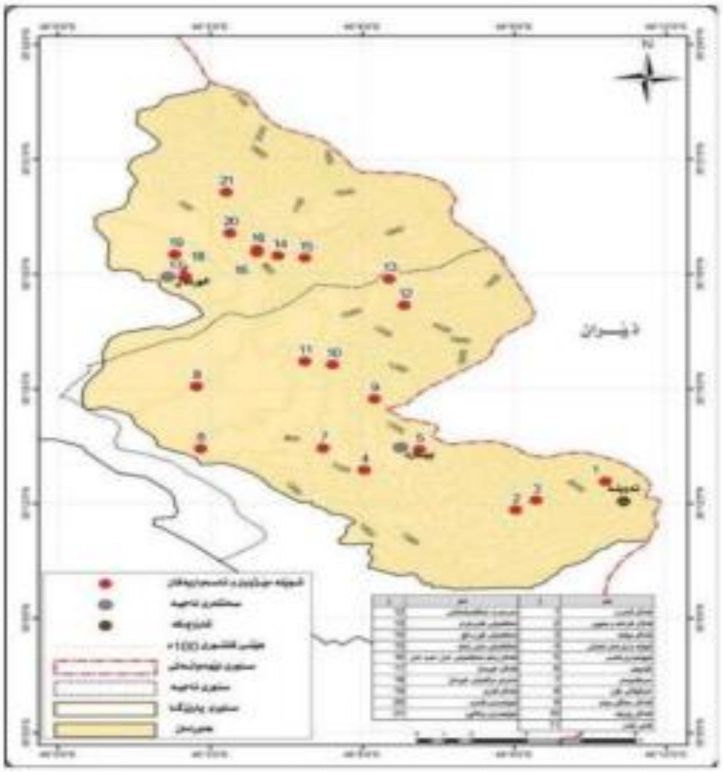

٥-رووپۆشی رووەکی و ئاژەڵ و باڵداری کۆیی:

ڕووپۆشی ڕوەکی جۆرەها دارەسان و گژو گیواو و دەوەنی مەگێرۆوە کە ئاو و هەواو بەرزی و نزمی و خاک دۆری سەرەکیشان هەن جە دابەش بیەی جۆرو ڕووپۆشو ڕووەکینە. کە باسشان چەنە کەرمی:

آ-ڕووپۆشی ڕووەکی:

ڕوەکە سرووشتیەکی و گرڎ جۆرەکا ڕووەکی پێسە(دارەسان و گژ و گیواو) مەگێرۆوە، کە بە شێوۆ سرووشتی گەشە مەکەران بە بێ دەسکاری مرۆڤی، ڕووەکی سرووشتیی دابەش کریان پەی:

***پەشتینەو دارەسانی:**

بەشو پانیشتی و وەرکۆتی و سەرنیشتو وەرکۆتو هۆرامانی پێکئامان جە دارو(بەلوو، مرق بەڕڕیی، بلچی، تایلی، سماقی، قەزوانی، براڵۆی، بایفی، هتر)، فرەو دۆڵەکا ناوچەو هۆرامانی بە هۆکارو بێیەی خاکی بە پیتی دۆڵەمەنێنی بە دارەسانی، زیاتەریچ ئا دۆڵی کە پەشتیشان ئینا ڕۆجیاریۆ پەڕی و چڕی دارەکاش فرەتەرەن، پێسە دۆڵەکا (تەوێلی، بێیاری، باخەکۆن، گەچینە، شەڵواندر، زەڵم، وشکەناوە، یاڵانپی، هتر)، بەقیمەتتەرین دارەکێچشان ئینێنی (تفی، ئەسپیندار، ژاڵە، هەنجیری بەڕڕی،....هتر).

*گژو گیواۋی ستێپس:مەگنۆ دامانو کەشەکا و دلی دۆڵەکا ناوچەو هۆرامانی، بە تێکەڵێچ چەنی دارەسانەکا مەپێویان، جۆرەکێشان ئینێنی(سێپەڕی، چەم بازەڵی، دڕەیە زەردی، تۆڵەکی، ۋلە زەردی، ۋلە سووری، لق، کەما،...هتر). کە چنێن ئیسفاڎێشان هەنی پێسە لەوەڕو ئاژەڵی و چارەسەری پزیشکی(دەواکەری) و جوانکاری، جگە ئینێشا چنێن ۋلی سرووشتیی جە وەرزو وەهارینە مڕسان کە دیمەنێ زەریف و سەرنج کێششان هەن، پێسە(وەنۆشە، گوڵەباخە، ڕازیانە، هێرق، گوڵە بەیبوون، ڕێحانە، شیلانە، گوڵە شلێر، یاسەمەن، نەرگز، ...هتر) کە مایێ ۋچانی و ئارامی دەروونو گەشتیارانی.

*ڕوەکی کەنارو ڕۆخانە و چەمەکا: ئا ڕوەکێنی کە بە سرووشتی دلی کەنارو دەرەکا پێسە(بێیاری و تەوێلی و زەڵم)ی گەشەشان کەردەن، جۆرەکێشان پێسە(چنار، ژاڵە، میکوڵ، نەرە، سوورە چنار، سپیدار، هتر).

ب-ئاژەڵ و باڵداری کۆیی:

پێوەنێ تێ و تۆڵ مێیانو (ئاژەڵ و باڵداری کۆیی)، چەنی ڕوەکی سرووشتینە هەن، پەوکەی ئا ناوچی هەکە بە ڕوەکی سرووشتی دۆڵەمەنێنی، بە ژیوای ئاژەڵە کۆییەکاچ دۆلەمەنێنی.

ناوچەو هۆرامانی دۆڵەمەنەن بە ئاژەڵی کۆیی بە هەردوە جۆرەکاشۆ(دڕنە و گیواو ۋەر)، دیارتەرین ئاژەڵە گیۋاو وەرەکی پێسە(بزە کۆییە، هۆرێشە، سمۆرە، چالاکە، ژووژوو، کەڵە کۆیی، خووگ، ئاسکە)، وە دیارتەرین ئاژەڵە گۆشت وەرەکی پێسە(پڵنگ، ڕواسە، چەقەڵ، ۋەرگ، کتە کۆییە، کەمتیار، ...هتر).

دیسان ناوچەو هۆرامانی ژمارێ فری باڵداری کۆیی دلی دارەسان و دۆڵ و کەشەکاشەنە مژیوان، باڵدارە جاگیرەکی پێسە(پۆڕی، ژەرەژی، گواری، کەرگە کۆیی، کاواتری شینکی، بوڵبوڵ، دارەکەوە،

واشە، هەڵق، کەڵکەڵەوانی،...هتر)، باڵدارە کۆچەرییەکی پێسە(حاجی لەق لەق، سۆنی، ئایێرەمەلی، قەل، ڕیشۆڵی، ۋەرۋە ۋەری، قەتی، کەرگە سپیاۋی، شینە شاهۆ، پەپوسڵێمانە،...هتر).

نەخشەو(٧)

یاگە ئایینی و مەرقەدۉ و خانەقێکی ناوچەو چەنە کۆڵیای

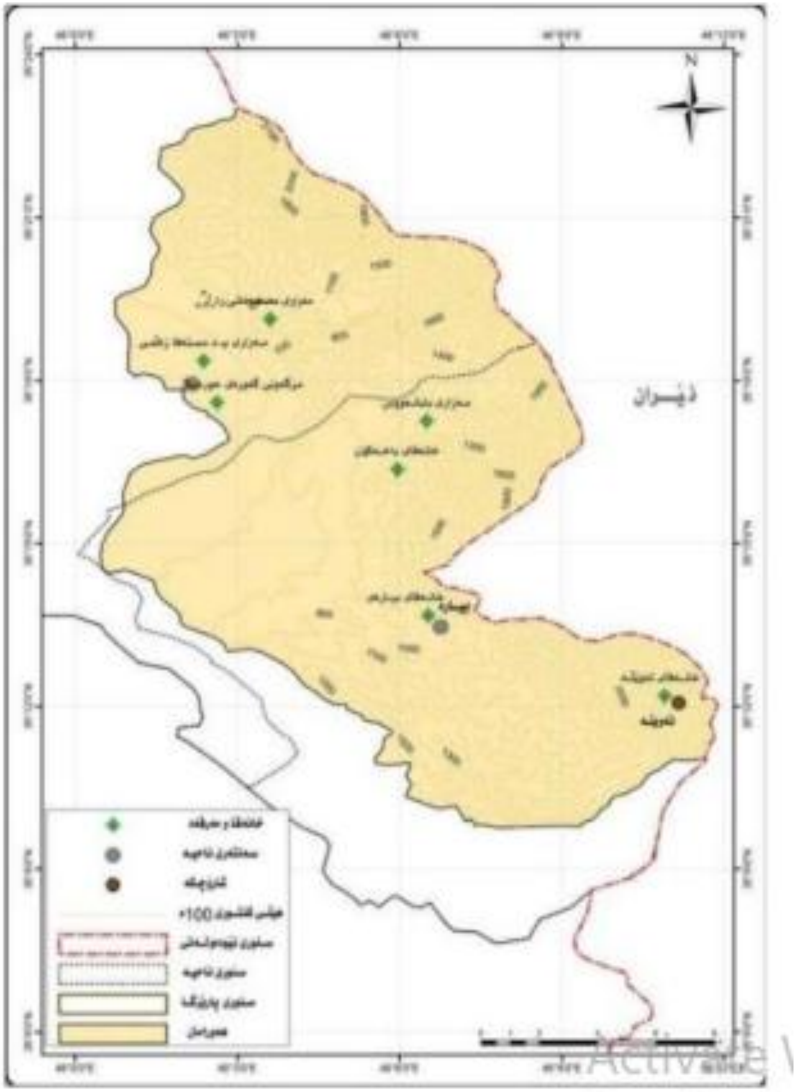

دوەم: توانستە جوگرافیە مرۆییەکێ ناوچەو هۆرامانی:

مەکریۆ توانستەکا پێ شێوە پۆلێن بکەرمێ:

١-سەنتەرەکێ گلێرۆبیەی نیشتەجایا.

٢-توانستە تاریخی و شۆنەواری و ئاییینیەکێ.

٣-ڕا و بان و ئامێرەکێ ئاموشۆی.

٤-مێیانە زانستی و ئەکادیمیەکێ.

٥-پۆشاک و پیشە دەسیەکێ و هونەرو بیناسازی و گۆرانیێ و موسیقا و هونەر.

*شۆنەوارەکێ ناوچەو هۆرامانی: پێسە(قەڵێ و شووراکێ زەڵمی، مەڕەو خان ئەحمەد خانی، مەڕەو کوڕ و کناچێ، دما مەنزڵگەو مەحموڎ خانو دزڵێی، قەڵاو خورماڵی، قەڵاو گەڕاوەکێ، مەڕەو گاورا، قەڵاو سەنگی سپیاوی، شۆنەگاو ئەفراسیاو بەگی، قەڵاو سورلێ، قەڵا ڕێزینە، کڵاوێ ئاشوری جە بیاریێ، قەڵاو تۆپخانەی، قەڵاو تەۋەن چەخماخی، تەپە نودژانە، سایە قەڵا، خارگێڵانەی کۆنە، کۆڵیجێ، دەرەقەیسەر).

*دیسان ناوچەو هۆرامانی خاوەنو چنێن خانەقایا و مەرقەڎە دینیان، پێسە(خانەقاو بیاریێ، خانەقاو تەوێڵێ، ئارامگاو شێخی حیسامەدینی جە باخەکۆن، مزگی گۆرەو خورماڵی، ئارامگا و کتێبیانەو پروفیسور دکتور مستەفا زەڵمی، گۆڕەسانو باوا ناوسی، میرزا ئۆلقاڎرو تەوێڵێ، مەڵلا حەسەنو قازی ئەشناسیا بە شاهۆ).

*بێجگە ئینێشایچ چن توانستێ تەر هەنێ کە بە شێوێ ڕاسەوڕاسی کاریگەریشان سەرو وەشکەردەی پارێزیا سرووشتیەکاوە هەنێ، پێسە(یاگێ ڤچانی)، کە پێویسیێن پەی گەشتیارا، ناوچەو هۆرامانی دوێ مێمانخانێش چەنە وەش کریێنێ دلێ شارە دەگاو تەوێڵێنە کە قیمەتێ خاسشان هەن پەی یاگێ مەنەیۆ سێرانکەرا، یوەشا پەنج تەبەقەنەو چوار تەبەقێش ئاماڎێنێ و تەبەقی پەنجەم ڕیستورانتێ مۆدێرنەن، جە دەگاو ئەحمەڎ ئاوایچ نزیکەو پەنجا کابینە گەشتیاریا بە خزمەتگوزاری تەمامۆ پەی مەنەیۆ سێران کەرا ئاماڎێنێ.

*دیسان خزمەتگوزاری تەندرووسی توانستێ تەرەن پەی وەشکەردەی پارێزیا سرووشتیەکان، چونکوم گەشتیارێ و سێرانکەرێ وەختو ژڵێوەکاشانە پێویسشان بە ئاسانکاریە تەندرووسیەکا هەنە، ناوچەو هۆرامانی چوار بنکێ تەندرووسیێ و چوار مەڵبەنێ تەندرووسیێ و یەک

نەوەشیانەی چل قەرەوبڵەیی جە بڕیاری ، یەک بنکەی چەمڎاری خوراکی(شۆشمیـ تەوبڵی)ش چەنەنی.

سەبارەت بە واچی هۆرامانی چنین ویری و پەیلویٚ جیاوازی هەنی دلی سەرچەمەکانە:

یەکەمشا: ماچان، واچی(هەورامان=هۆرئامان)ی، یانی (جیاکریاوە، هورشییە، هورتەقا، هورش ئارد)، تاکو ئیسەیچ ئی گەلە واچی بە زینەیی دلی خەڵکو ناوچەکێنە بڵاوبی و بەکارمەیان، پیسە(شۆتەکە هورئامان).

دووەمشا: ماچان جە واچی (ئاهورامەزدا)یۆ ئامێنە، چونکوم ژماریٚ فری ئاتەشگیٚ زەردەشتییش چەنەنی و خەڵکو ناوچەکەی پارەوی ئا ئایینێشا کەردەن، ناوچەکەشا بە نامی خوڎاکەیشاوە نامی نیان، دماتەر سەرو زوانیۆ فاریان پەی(هەورامان)ی، بە لادای پیتو(ئا)ی وەڵیشەنەو پیتو(دا) جە دماو واچەکیوەو فاراى پیتو(ز) پەی پیتو(ن)ی، واچەکی بیینە بە هەورامان(ئاهورامازدا)-ئا(هوراماز)دا-هورامان.

نەخشەو(٨)

ڕا و بان و دەربازەکی ناوچەو چەنەکوڵیای

سەرچەمە: کارو تۆکاری بە بەکارئاردەی بەرنامەو: Arc Gis V10.3 بە پەشت بەستەی بە: وینەو دەسەو ڕووپیمای جیۆلۆجی.

*سەرچەمە: گۆڤارو هۆرامانی .. ژمارە(١٧)، ساڵەو ٢٠٠٩ز

چەردێوە جە تاریخو هۆرامانی

نویستەی: د. کەیوان ئازاد ئەنوەر

وەڵینە:

(هۆرامان) یۆن جە ناوچە تاریخی و ڕەسەنەکا کوردەسانی، سەربارو ئانەی خاوەنو ڕەسەنیی و شێوەزارێ وێشو کەلتووری جیاوازو ڕا و ڕەسمو خاوەنو سرووتی ئایینی وێشانەی بێیەن، عەینو وەختینە خاوەنو چنیین خەسڵەتە شارەسانیە دیار و گۆرا بێیەن، گەر کوردەسانی پانەیە نەشناسمێ، زەحمەتەن بتاومێ جە کوردەسانۆ ئاڎێی بشناسمێ، ئانەیچ گۆترەو پۆرەهۆردای نێیەن پەی ناوچێوە کوردەسانی، بەڵکوم تۆماری و بەڵگەنامە تاریخیەکێ شاهێڎێ چنین دەساوەرێ گۆرێ تاریخیێ ئا ناوچێنێ، کە ڕەسەنی بێیەیش سەلەمنان، چێگۆ پەی ڕۆشنایی ڤستەی سەرو سەرپۆرتێ تاریخی ئا ناوچەیە، ئی چەنەکۆڵیە کۆڵە ئاماڎە کریا، کە دلێشەنە چن نیشانێ بە جوگرافیاو ناوچەکەی و ئەشناسایش و پاگەی جوگرافیی و کوڵێوە تاریخی جە هەر (یەرە) قوناغە تاریخیەکا(کۆن و مێیان و تازە)ی کریان، بە ئومێڎو ئانەی سەرەتاو چەنەکۆڵیایێ زانستی تاریخی دماڕوێ نزیکی بۆن سەرش، ئومێڎەوار هەنا کوڵی چەنەکۆڵیاکەی هۆکارو لاوازی نەبۆن، چونکوم هەر برگێ جە برگەکا ئی کوڵە چەنەکۆڵیایە باس و خواسێ سەربەوێ هۆرگێرۆن، تاکو ئا وەختەیچە ئی بەرهەمە دیارێ گولانەو دلێ کتێبیانەی کوردین بە ئومێڎۆ قبووڵ کەردەیش.

ئەشناسای ناوچەکەی:

هۆرامان مەگنۆ بەشو مێیانو هەردوە بەشو (پانیشت) و (وەرکۆت)و کوردەسانی، ڕووبەرو خاکەکەیش (٣٠٠٠-٣٥٠٠)مەتر دوەجان، مەگنۆ سەرو هێڵەو درێژی(٤٥،٥-٤٦،٥)و وەرکۆتی و بازنەکانو پانی (٣٥-٣٥،٥)سەرنیشتی، نزیکەو (٧٠٠-٣٠٠٠م) جە ئاسو ڕوەو دەریایۆ بەرزەن.

دابەشبێیەی هۆرامانی پەی دوێ ناوچا:

دمای ڕێککۆتەنامەو (ئەرزە ڕوومی دوەم)ی، کە مێیانو هەردوە دۆڵەتو (قاجاری و عوسمانی) جە تاریخو(١ نیسانو ١٨٤٧ز) جە شارو (ئەرزە ڕووم)ی کوردەسانو سەرنیشتی واژۆ کریا، ناوچەو هۆرامانی کریا (دوێ) بەشێ، بە شو وەرکۆتیش ڤزیا چێرو دەسەڵاتو دۆڵەتی قاجاری شێعە

مەزهەبی کە بە (هۆرامانی سەخت) ئەشناسیان، ناوچەو وەرنیشتیش ۋزیا چېرو دەسەڵاتو عوسمانی سونە مەزهەبی کە بە (هۆرامانی تەخت) ئەشناسیان، دماتەر جە ساڵەو(١٩٠٥ز) بە سەرپەرەشتی و ڕانمایی دەسێوە سیاسی و جوگرافی هەردوە دۆڵەتەکا سنوورەکە بە تەمامی پەسینیاو جاگیر کریا.

چەمک و واچۍ (هۆرامان)ی:

سەبارەت بە چەمک و واچۍ (هۆرامان)ی پەیلوێ جېیاوازێش جە لاو تاریخ نویسا و توکارا وەشکەردێی، بەڵام ئانەی فرە جە ڕاسیۆ نزیکەن و پەیلواو فرەو ئا کەسانە، ئانەن کە واچۍ (هۆرامان)ی جە دوی بڕگا (ئاهورا) یانی خوڎا، (مازدا) یانی گۆرە، وەرگیریێنە، پینەیچ ماناو واچەکۍ (خوڎای گۆرە)ن، چونکوم ناوچەکە بە پاو بەرزی ڕوەو خاکەکەیش بە ناوچێ پیروزو مەڵبەنو پەرەسای(خوڎای ئاهورا)، یانی (خوڎای گۆرە)ی ئەشناسیان.

بنەچەو نیشتەجایا هۆرامانی:

سەبارەت بە بنەچەو خەڵکو هۆرامانی، یام بە مانا تاریخیەکێش(هۆرامیەکۍ)، پەیلوێ جېیاوازێ هەنێ، بڕێشان مەگېڵناشۆ پەی(بەهمەن کوڕو دارای کوڕو بەهمەنی کوڕو ئەسفەندیاری کوڕو گوشتاسپی کوڕو سەهرابی کوڕو سیاوەشی کوڕو کەیکاوسی کوڕو مەرمەهادی کوڕو مەنوچەری کوڕو سیامەندی کوڕو کیومەرسی)، خودو (کیومەرسی) دلێ تۆمارە تاریخیە ئەفسانەییەکا ئێرانی کۆنینە مەبەست چەنەش(ئاڎەم) تاتەو مروڤایەتین، بەڵام بە پاو ئانەی خودو واچێ(ئاهورا)ی دلێ سەرچەمە سومەرییەکانە بە(٣٢٠٠) ساڵێ نامێش ئامێنە، پەوکەی فرە ڕاش ملۆنە ئا بنەچە هەڵە بۆ، چونکوم لێوەشۆ گېڵنایۆ بنەچەو هۆرامیەکا پەی (١١) پەشتێ دمای (بەهمەن)ی، یانی گېڵنایۆ بنەچەو (بەهمەن)ی پەی نزیکەو (هەزار) ساڵا تاریخی، خۆ گەر بەهمەن هامسەردەمو سومەریەکا بێیەبۆ، ئانە هەڵێوە گۆرەن تاریخو (کیومەرس)ی پەی هەزارەکا (پەنج یام چوار) وەڵێ زایینی بگېڵنمێ، چونکوم ئا تاریخە پەی نیشتەجایی بێیەی مروڤی چا ناوچەنە فرە تازەن، یانی تازەتەر جە واچێ(ئاهورا)ی و ئاوەڎانی جە کوردەسانەنە، ئانەیچ پا بەڵگەیە
وەرجە(٦٧٠٠)ساڵا وەڵێ زایینی دەگاو(چەرمۆ)ی جە نزیکو چەمچەماڵی پێسە دەگێوە کشتیارێی ئاوەڎانە بیێنەو نزیکەو(١٥) نەفەراش چەنە ژیوێنێ، پەوکەی هەڵێوە گۆرە کەرمێ گەر ژیوای جە ناوچێ چیایی سەختی پێسە هۆرامانی پەی سەردەمو دمای (چەرمۆ)ی بگېڵنمێ، ئینەو بێجگە ئانەی ژیوای دلێ مەرەکا (شانیدار)ینە جە دامانو کەشو برادۆستی، سەر بە پارێزگاو هۆلێری و (هەزارمێرد)و دامانو کەشو بەرانانی پانیشتو شارو سلێمانی، کە ژیوای دلێ یەکەمیشانە پەی

نزیکەو (٦٠) هەزار ساڵاو دلێ دوەمیشانە پەی نزیکەو (٥٠) هەزار ساڵا (و.ز) مەگېڵۆوە، ئیتر چەنی ژیوای دلێ ناوچێ سەخت و بەرزی پېسە هۆرامانی پەی دمای ئا تاریخا بگېڵۆوە!

هۆرامان دلێ کوڵە کاروانێ تاریخینە:

سەبارەت بە تاریخو هۆرامانی و کۆنتەرین نیشانێ بە تۆمارو ناوچەکەی و نیشتەجایەکاش، پەیلوێ جېیاوازێ هەنێ، کۆنتەرین دەقێ تاکو ئارق، تۆمارێ سومەرییەکان سەرو نامئاردەی(ئاهورا)ی پېسە ئیشارێ بە ناوچەو خەڵکانێ دلێ ناوچەو هۆرامانو ئارۆینە دلێ هەزارەو چوارەمو وەڵێ زایینینە.

دیسان ئاشورییەکێ جە هەزارەو دوەمو وەڵێ زایینینە پەلامارەو ناوچەو لۆلۆییەکاشا دان، باسشان جە پەرەستەو خوڎێوە کەردەن بە نامێ(ئاهورا)ی، پاگەو ناوچەو لۆلۆییەکاچ(شارەزوورو سلېمانی) ئیسەی بېیەن، مەڵبەنو ژیوایشان شارەکڵەو (خورماڵ)ی بېیەن.

دیسان (کەی ئەخسار)و پاشاو مادیچ، کە مېیانو ساڵەکا(٦٣٠- ٥٨٣ و.ز) فەرمانڕەوایی دۆڵەتو مادیش کەردەن، ساتە وەختو سەرکۆتەیش ملوو ئاشووریەکارە جە ساڵەو (٦١٢ و.ز)و وەختو گېڵایۆش پەی پایتەختو دۆڵەتەکەیش جە(ئاکباتانا) نماش پەی خوڎاو (ئاهوور)ی کەردېنە.

(ئەلیکسەندەرو کوڕو فێلێپی مەکەدۆنی)چ وەختو یاوایش بە ناوچەکانو وەرکۆتو مېیانی و دمای سەرکۆتە گۆرەکێش ملوو (داریوشی یەرەم)ی پاشاو هەخامەنشینیەکا دلێ جەنگو (گەوگەمێلا)ی نزیک بە شارو هۆلېرو ئارۆی، هۆڵېش دێنێ بیاوۆ بە (ئاکباتانا) شارو (هەمەدان) و ئارۆی و پایتەختو دۆڵەتو مادی، پەی ئانەیچە ئەشیێ قۆڵێوە یاوێ (بابل) پایتەختو ئیمپراتۆرو هەخامەنشینی، قۆڵێوە تەرۆ یاوێ بەزتەرین لووتکێ ناوچەکەی، تاکو شوکرانەو خوڎای گۆرەی بکەرۆن پەی سەرکەوتەکاش، بەرزتەرین یاگێ سەرو ڕێکېشۆ کە نامبانگێ خاسش بېیەن پەی یاوای نزاکاش بە خوڎای گۆرەی، (ئاهورامازدا) بېیەن، چونکوم پەیدیاو ئاڎیینە لووتکێ کەشەکەی بەرزتەرین یاگێ بېیېنە پەی نزیک بېیەیۆ خوڎای گۆرەی جە ئاسمانەنە.

(ئەردەشېر کوڕو بابەکێ کوڕو ساسان)یچ دمای سەرکەوتەیش ملوو پاشاو هەرېمو شارەزووری بە نامێ (مادیک)ی، وېش یاونا هۆرامان، چاگە نماش پەی خوڎا(ئاهورامازدا)ی کەردەو شوکرانەو ئا سەرکۆتاشە کەرد، کە سەرو داواو ئاڎیی ئامێ بەرهەم.

وەختێچ خەوارېجەکێ دمای مەڕیایشا دلێ جەنگو(نەهرەوان)ی وەراوەر بە سووپاو خەلیفەو ڕاشیدینی(عەلی کوڕو ئەبو تالیب)ی، پەناشان پەی ناوچەو شارەزوور و هۆرامانی ئاردە، بە

یاوایشان پەی ناوچەکەی تەقەیوریٚ ملوو ڤیر و یاوانەیشارە ئاما، دیارتەرینشان ئا یاوانەی کە(مەشۆم خەلافەت تەنیا دلی نەتەوەو عەرەبینە بۆن، ئاڎییچ پەی هۆزو قورەیشی) فارپیاو واتشان گونجیۆ و کریۆ خەلافەت دلی نەتەوە و هۆزەکا تەریچەنە بۆن، ئانەیچ دمای ئاشنا بیەیشان بە کەلتوور و باو و نەریت و باوەرو خەڵکو ئا ناوچەیە، دیارەن گەر ناوچەکە جە کەلتوور و ئایین و باوەکانە ئیە دوڵەمەنی نەبیێ، نەتاوی تەقەیور دلی ڤیرو ئاڎییشانە بکەرۆن، زیاتەر ئاڎییچی هەکە تاریخەنە بە کۆمەڵی تونرەڤۆی و ڤۆی پەسەنی ئەشناسیێنی.

وەختێچ عەباسییەکی ناوچەو خوراسانیۆ یاوێ ناوچەو شارەزووری پەی پەلاماردای نەیارەکاشا دلی بنەیانەو دۆڵەتو ئەمەویەکانە، بە جەنگێ سەخت تاواشان بیاوان ناوچەو شامی، ئا جەنگەیچە دلی (شارەزوور)ی ساڵەو(٧٤٩ز) روەشدا، دلیشەنە سوپاو دمایەمین خەلیفەو ئەمەوی(مەروان کورو موحەمەدی) بە سەختی مەرپیا.

قۆناغەو تاریخی تازەیچەنە(مامون بەگ کورو بیگە بەگ)ی فەرمانرەواو میرنشینو ئەردەڵانی ساڵەو(١٥٣٣ز) دۆریێ گۆرەش گیڵنا، چا عانەنە کە لوا دەمو سوپاکی سوڵتانو عوسمانی(سولەیمانی قانوونی)، ئا سوپێ پەی گیرتەی شارو بەغڎای جە ئەستەمبوولۆ را کۆتیی، بەڵام بە مەلامەتو ئامای وەرزو زمسانی و وەڵا بیەیۆ نەڤەشی دلی سوپاکینە، نزیک بە شارو کەرکووکی خەریک بی ویش و سوپاکیش بە یەکجاری دلینە بشان، بەڵام میرە کوردەکە لوا دەمشاوەو پیتاک و خۆراکش پەی بەردی، سوڵتانو عوسمانیش زینە کەردۆو تاواش جە ساڵەو(١٥٤٣ز) شارو بەغڎای بگیرۆ و کەرۆش مەڵبەنو ویلایەتێ.

خان ئەحمەڎ خانیچ ساڵەو(١٦٣٤ز) بە هۆکارو کاریگەری سیاسەتو سەفەویەکا جە وەڵاتو ئێرانو ئاروی، بارەگاو پایتەختەکەیش جە(قەڵاو زەڵمی)یۆ فاراوە پەی شارو (سنە)ی، پانەیچە لێوۆ ناوچەکە پەراوێز ڤزیاو لێوە تەریچۆ میرنشینو ئەردەڵانی ئا تەواناو قیمەتو وەڵتەریشە نەمەنە، ئا هەرمانیچە را وەشکەرە بی پەی مۆرکەردەی پێمانو (زەهاو)ی جە تاریخو(١٧ مایسو ١٦٣٩ز).

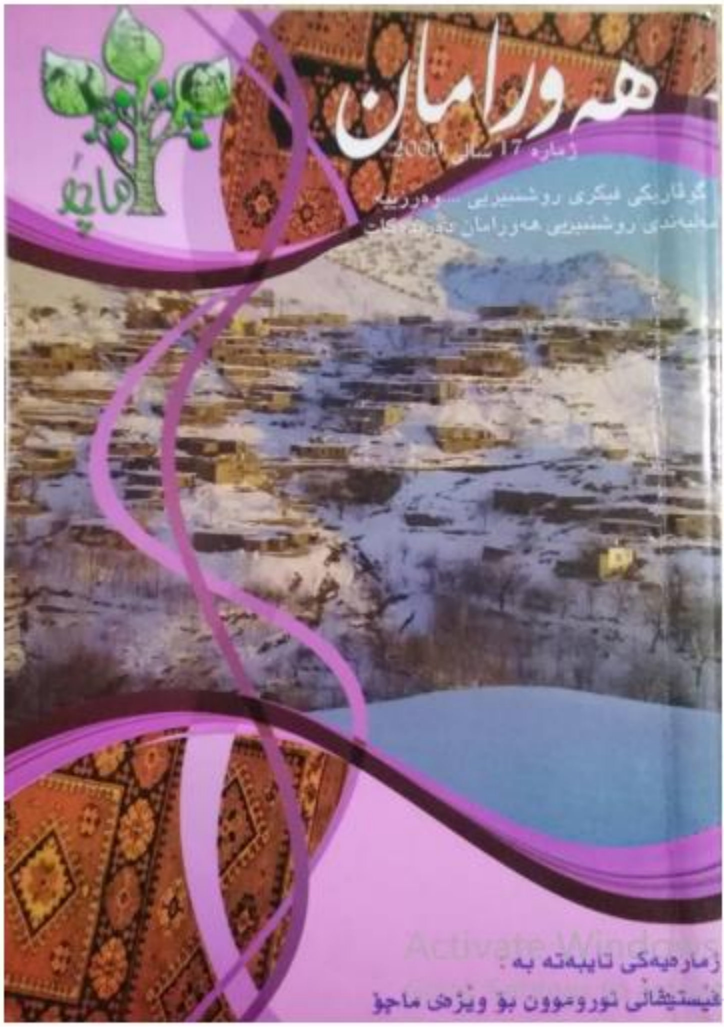
هەورامان
ژمارە 17
ژمارەیەکی تایبەتە بە :

***سەرچەمە/ کتێبو نارنجڵەی (مێژوو. سۆسیۆلۆژیا. تۆپۆگرافیا)**

فریاد هۆرامی// چاپی یەکەم ٢٠٢١ز

وەڵاتو هۆرامانی ٨٢٩ و.ز

وەڵاتو هۆرامانی تاکو ساڵەو(٨٢٩ و.ز) وەڵاتێ وەرفراوان بێیەن، سەر بە وێ بێیەن، جە چنێ هەرێمێ فیدراڵی و ۋێجایی بە نامێ (ئورمانات)ی، خاوەن دەسەڵاتێوە مەزن بێیەن، دەسەڵاتەکەش نازنامو شارەسانیی لهۆنێش بێیەن، بە پاو سەرچەمە تاریخیەکا شارەسانی (لهۆن)ی ئێنە بەهێز بێیەن، تەواناو کێشمەکێشیش چەنی ڕووسیا و تورکە مەغۆلەکا بیێنە.

ساڵەو(٨٩٢ و.ز) ئاشووریێەکێ هەلەشا جە ناجۆری و ئاژاولا مێیانو هۆرامیەکا وەرگێرتە، بە ئارەزو وێشا کوشتارێ بە کۆمەڵو خەڵکو هۆرامانیشان مەکەرد، زاروڵەکێشان فرەدێ دلێ ئایری، ئانێچە کە دەس ڕەنگینێ و خاوەنو پیشەی بێنێ دیلێشا(قۆڵ بەسێشا)کەردێ و پەی ناوچەکانو وێشان دوورێشان وستێ، چانێشا نزیکەو (١٠٠٠) کەسا بێنێ.

*بەڕێز(د.ناجح محمد گوڵپی)، سەبارەت بە زوانی هۆرامی ماچۆ:

زوانی هۆرامی بەشێن جە زوانو گورانی، تاریخو زوانی هۆرامی فرە کۆنەن، ڕەگ و ڕیشەو زوانی هۆرامی تاریخێ دوورو درێژش هەن، زوانی هۆرامی دیالێکتێن جە زوانو گورانی، دلێ بەڵگە تاریخیەکانە زوانی هۆرامی پێسە زوانی نامێش نامێنە، پێسە ناوچەو شێوەزوانی نامێش ئامێنە، زوانو گورانی مەگێڵۆوە پەی سەردەمو ساسانیەکا، دیکۆمێنت و بەڵگێچ هەنێ کە سەردەمو دۆڵەتو ئەمەویەکانە زوانو گورانی بێیەن، ئا سەرزەمینە کە پەنەشان واتەن سەرزەمینو(پاڵە)ی بەشێ فرەشان بە زوانو گورانی قسێشان کەردێنێ، برێ زوان ئەشناسێ ماچان پەهلەوی دوێ بەشێ بێیەن، پەهلەوی بەشو سەرنیشتی، پەهلەوی بەشو پانیشتی، ئینێ پانیشتی فرە تێکەڵیشان بێیەن و ڕیشەش ئینا دلێ زوانو گورانینە، چا سەردەمەنە دۆڵەتو ئەشکانی و ساسانی فرە وەروەڵێ بیێنێ، ئانەیچ پاسنەشە کەردەن هەر ناوچێ بە زوانو وێش واتەو گۆشگێرتەی بکەرۆن، هۆرامانو لاو وێچمان دیکۆمێنتش هەن سەردەمو پەهلەویەکانە، کە یەرێ بەڵگەنامێشا سەرو پۆسێو نویسیێنێ بە زوانی یونانی، یۆچشا بە پەهلەوی کۆن نویسیان، چن واچێ دلێ ئا پۆسو بەڵگەنامێشانە هەنێ کە بە زوانی پەهلەوی نویسیان، کە ئیسەیچ هۆرامییەکێ بەکارشان ماران، چا پۆسەنە باس جە ۋرەتە و ئەسای(مێوە دەیمێ)کەرۆن جە دەگاو (پاڵنگان)و وەرکۆتو کوردەسانی جە ناوچەو هۆرامانی، ئێ بەڵگە ئانەی پەشت ڕاس مەکەرۆوە کە چا سەردەمەنە زوانی هۆرامی بەکارئامان و بێیەن، ئێ بەڵگەنامێ جە وەڵاتو ئێرانینە یاگێ بایەخینێ، کە یەرێ دۆکۆمێنتێ نویسێ سەرو پۆسێنێ مەگێڵاوە پەی وەڵێ حەزرەتو مەسیحی، یۆ چا بەڵگەناما وێشانەو ناوچەو هۆرامانیەن، ئانەیچ نیشانەش مڎۆ کە هۆرامان دلێ تاریخینە یاگێ قیمەتیەش بێنە، وەختێ ئەسکەنەری مەکدۆنی مێنە دلێ ناوچەو هۆرامانی و داگیرش مەکەرۆن، زوانی (یۆنانی کۆن) سەرو خەڵکەکەیرە مەسەپنۆ، زوانو نویستەی مەبۆن بە یۆنانی، چەنی ئانەیچە زوانی (ئارامی) چا سەردەمەنە بێیەیش بێیەن، دمادماکانە زوانی پەهلەوی دەسش کەردەن بە نویستەی، یۆ چا بەڵگەناما ئا نویستە هۆرامیەنە کە ئێزیانۆ، دمای ئانەی ئەشکانیەکێ یام پەهلەویەکێ مەوراِن، ساسانیەکێ مەیانە سەرو دۆری، ئایینو زەردەشتی ئایینو دۆڵەتو ساسانیەکا بێیەن، ئایینێ سەرتاسەری دۆڵەتو ساسانی بێیەن، وەختێ ساسانێیەکێ ۋڕێ، ئایینو زەردەشتی نەمەنو ئایینو ئیسلامی ئاما دلێ، دماتەر خەڵکو ناوچەکەی داواشان کەرد زوان و کەلتوور و فەرهەنگو بابایاشان پارێزیۆن، پەنەشا واچێنێ (یارێ ساسانی)، دماتەر فارِیا پەی (یارو سانی_ یارسان)، یانی کاکەییەکێ ئیسەی و هەتا ئیسەیچ سەرو ئایینو وێشان مەنێ و ئایینو ئیسلامیشان هۆرنەگێرت، گەر سەرنجە بڎەیمێ، سەڎەی دوەمی کۆچینە (باروڵیی مایی، بابا لورِە، بابا ڕووڵی لورِستانی، بابا نەجمەی لورِستانی)، ئینێ ئا کەسایەتیی بێنێ کە دێیارێ بێنێ، دلێ سەرچەمە تاریخیەکانە نامێشان ئامێنە، ئەدەبیات و شێعرەشان بە زوانو گورانی و ئایینەکەیشان نویستێنۆ،

ئەدەبیاتو ئایینو یارسانی چا سەردەمەنە بە زوانی گۆرانی نویسیان، زوانی گۆرانیچ هۆرامیەکێ بە خاسی میاواشەنە، یانێ بەڵگێ ئەدەبیێ تاریخیێ هەنێ کە زوانو گۆران و هۆرامی سەڎەو دوەمی کۆچینە بیێنێ، ئایینو یارسانی چا سەردەمەنەو وەڵێ ئا سەردەمەیچەنە بیەن، چا سەردەمەنە گردو نویسیا ئەدەبیەکێ و ئایینیەکێ بە زوانی هۆرامی یام گۆرانی بیێنێ، هەرکەسێ نامێ سەرو گۆڕەکێشۆ وەڵگیری(پیر یام بابا)ش پۆوە بۆ، هینێ سەردەمو ئایینو یارسانی یام زەردەشتینێ.

ئایینو یارسانی درێژەدەرو ئایینە کۆنەکا وەڵێ ویش بیەن.

دیالێکتەکێ زوانو گورانی:

١-هۆرامی ٢-باجەڵان ٣-زەنگەنە ٤-شەبەک ٥-جمور ٦-شێخەکێ زوانی سیوەندی و تاڵشی و تەبەر و سمنانی، زوان ئەشناسەکێ مەوزاشا ڕیزو زوانو گورانیۆ، یانی ڕیشەشان جە زوانو گورانیۆ ئامان، زوانی گورانی فرە کۆن بیەن، خەڵکێ فرە جە سەرزەمینو ئاریایینە، یانی ئێرانی کۆن قسێشان پەنە کەردەن، تەنانەت ئازەریەکێ ئازەربایجانی فرەو قساشان هامشێوەو هۆرامین، هۆرامیێ جە زوانو ئازەری میاوانە، ڕەنگە چن واچێوەشا جە هۆرامی نەشان، ئانەیچ بەڵگەن پەی کۆنی زوانی هۆرامی.

گرد زوانێ قیمەت و سەنگەو ویش هەنە، برێ واچێ هەنێ دلێ هۆرامینە، بەڵام دلێ زوانو گۆرانینە نیەنێ، یانی هۆرامی زوانو ویش پارێزنان، چن خاسیەتێ هەنێ دلێ زوانی هۆرامینە پارێزێنێ، کە وەڵێ پەنج سەڎ ساڵا جە زوانو ئاوێستای، زوانو فارسی کۆنی، نموونە(یای گومبیە- یای مەجهول)، پێسە(وریا، کریا)، زوانی هۆرامینە هەنێ، دلێ زوانی کۆنی باستان، زوانی فارسی کۆنەنە بیێنێ، دماو زوانو پەهلەوی نەمەنێنێ، ئیسەیچ دلێ زوانی فارسی و کوردینە نیەنێ، پێسە(واو)ی کە دلێ زوانی ئاوێستایی و باستانینە بیەن، ئیسە هۆرامینە مەنەنو بەکارمێ، فارسی و سۆرانینە(ووشتاسب) بیەن بە (گۆشتاسب)، سۆرانینە(وەزی) بیێنە بە(گوێز)، (واتەی) کریان بە(گوتن)، (ویەر) کریان بە(گوزەر)، (ولی) کریێنە بە(گوڵ)، (واڕای) کریان بە(گۆڕین)، یانی (واو) فاڕیان پەی(گ)، ئێ جۆرە دلێ فۆنەلیجی و فۆنەتیکینە زوان ئەشناسەکێ لاشاوە یاگێ قیمەتینە، بەڵام من مەخسەڎم کۆنی و تاریخو کۆنو زوانەکەین، یانی ئینێ تاریخو کۆنی و وەڵینەو زوانەکەی سەلەمنان.

دلێ زوانی هۆرامینە(بکەر) جە سورانی و فارسی جێیاوازەن پەی ڤیەردەی و نەڤیەردەی.

زوان بایەخ و قیمەتی فرەش هەن، مەبون بە شوناس پەی دۆڵەتی و نەتەوەی، جاری چامنە هەن مەبۆن بە دماگیر و نازنامو کەسێ، تاکو نەواچی فڵانەکەس هۆرامی، نەشناسیان، پەوکەی پێویسەن زوانەکەیمان پارێزنمێ، بە بەهێزی بازمێشۆ، قیمەتش پەنە بڎەیمێ.

جیاوازی زوانو هۆرامی چەنی زوانەکا تەری فرەن، من نزیکەو(٣٠)دانە جێیاوازیێ ڕازوانیێ هۆرامیێم نویستێنێ، کە چەنی زوانەکا تەری جێیاوازێنێ، تاریخو زوانەکەی وێش جێیاوازین، یانی زوانێ پەی چنەها سەدا زوانی ئەدەبی بێیەبۆ و تاریخێ دوور و درێژش بێیەبۆ، ئیسە چەنی پەنەش وچیۆ شێوەزار، چەنی لاتینی زوان بێیەنو ئیسە ئەوروپا نمەتاوۆ دەسکاریش بکەرۆو پەنەش بواچۆ شێوەزار، شێوەزاری هۆرامیچ چامنەن، مەشۆم قەدرو زوانی هۆرامی بگێریۆن، نەکریۆن بە شێوەزار، شێوازو بەرۆستەی هۆرامی برێ جاری جێیاوازەن چەنی سۆرانی و فارسی، هۆرامی چوار پیتێما جێیاوازێنێ چەنی کوردی، (٩٥%) هەرچی واچێما هەنێ بە دەنگو ڤاڤڵی یام دەنگو بێ گیری کۆتاشا مێ، برێ جێیاوازیێ ڕازوانیێما هەنێ پێسە(نامێ)، نامێ بناغەو گرڎ زوانێنە، زوانی هۆرامینە نامێ (نێر و ما)ش هەن، کە نامێ نێر و ماش بێ موتابەقەی دەستووری وەش کەرۆن، گەر نامێ بکەرەکەش (ما-مێڵێ) بۆ، کەردارەکەیچش(ما)ن، یام نامێوە بکەرەکەش (نێر) بۆ، کەردارەکەیچش نێرەن، پەی نموونەی:

فریاڎ وتەن... نەخشینە وتێنە، ئینە کاریگەری نێر و مای، زوانەکا تەرینە پاسنە نێیەن.

ناوچەو هۆرامانی:

هۆرامان ناوچێ سەخت و کەشاوی و گشتیارین، مێیانو پارێزگاو کرماشانی جە وەرکۆتو کوردەسانی و پارێزگاو سلێمانی جە پانیشتو کوردەسانینە هۆرکۆتەن، هۆرامان جە دەرەتانو فولکلۆریۆ فرە دۆڵەمەنەن، خاوەنو موسیقا و پۆشاکی وێشەن.

خەڵکو هۆرامانی بە شێوەزارو هۆرامی قسێ مەکەران، (پاوە، بێیاری، تەوێڵێ) شارەدەگێکێ هۆرامانینێ، برێ فرێ جە هۆرامیەکا ئیسە دلێ شارەکانو کوردەسانینە(مەریوان، هەڵەبجە، سنە، کرماشان، سەوڵاوا، کانی دینار، کامیاران) نیشتەجاێنێ.

جوگرافیا:

هۆرامان دابەش بێیەن ملو چن ناوچێرە(ژاوەرۆ، گاوەرۆ، ڕەزاو کەمەرە، لهۆن، دزڵیە و هۆرامانو تەختی).

ئاو و هەوا:

به مەڵامەتو بەرزی یاگەکێش، هۆرامان ئاو و هەوێوە سازگار و دڵگیرش هەن، زێیاتەریچ وەرزو وەهاری و هامنینە، بەڵام پایێز و زمسانەکەش فرە سەردێنێ.

وەهارو هۆرامانی:

وەهارو ئا ناوچە ڕەنگینەو کوردەسانییە ڤاراناوی و تەڕەن، پێسە ڤەیڤۆێ زەریفی و دڵبەری، خەڵکو هۆرامانی وەرزو وەهارینە فرە سەرقاڵێنێ بە هەرمان و کارو باخەکاشاوە، باخەوانەکێچشا خەریکێ تەڵان نێیارەی و نەمام نێیای و تۆم شانایێنێ.

هامنو هۆرامانی:

پلەکێ گەرمای مێیانو(٢٥- ٣٥)پلانی، دیسان بە هۆکارو فرەیی دار و درەختی و هانە و کارێزا و چاڵە ڤەرڤاڤەکاشۆ، بێیەن بە هامنەهەوارێ نەخشین و زەریف و فێنک، ئەچی فەسڵەنە خەڵکەکەش خەریکێ لەوەڕنای ئاژەڵی و باخدارینێ، لاو هۆرامیەکاوە دوێ پەندێ فرە باوێنێ دەربارەو هامنی، ماچان(تەڤەنە ڕەقێ هامنی پەی زمسانی مشیۆن)، یام بە دلێڕاسەو هامنی ماچان(مانگەو دوانزە مانگەی)، یانی ئەچی مانگێنە هەرمانەو دوانزە مانگا کریۆن.

پایێزو هۆرامانی:

پایێزو هۆرامانی دوور و درێژەن، بە هۆکارو گەڵا خەزانێۆ باخەکێش دڵگیریێ و خەمناکیێ مڎان بە ناوچەکەی، سەرەتاو پایێزێۆ خەڵکو ناوچەکەی خەریکێ جەم کەردەی و گلێرۆکەردەی بەروبوومینێ، بە بارو وڵاخا ماراشاوە پەی یانەکاشا.

زمسانو هۆرامانی:

ئەچی وەرزێنە ڤەرڤێ فرێ مەوارۆو مانگەو ڕابرانینە، یەکپارچە ناوچەکە چەرمە مەبۆن بە ڤەرڤە، پلەکێ گەرمایچ نزمێ مەباوە پەی(١٠-٢٠) پلا چێرو سفری.

خەڵکو دەگایەکا هۆرامانی بە هۆکارو سەردای و ڤەرڤێڤە زمسانەنە نمەتاوان هەرمان و کار بکەران، فرەو جاری ئاموشۆ مێیانیشان وزیۆرە، ئاژەڵەکێچشان چی فەسڵەنە دلێ گۆڕەکاشانە مەناوە، پەوکەی وەرزو هامنینە مەشۆم ئانە (گزرە و ئاڵف و ئالیک) کۆکەراوە پەیشان کە بەشو زمسانەکەیشان بکەرۆن، ئانەیچ ئەرکێ فرە قورسەن، چی دمایاوە خەڵکو هۆرامانی بە کاسپی و بازرگانێۆ وێشان خەریک کەردەن، پانەیچە لوێنێ پلێوە ژیوای بەرزتەرۆ.

خاکو هۆرامانی:

هۆرامان ناوچێ کوردین، مەگنو دلێ جەرگەو کوردەسانی، پەڕەن جە کەش و کۆ، بەرزی و نزمی، چنین مەڕێ و کەمەربێش چەنەنێ، سارایی و تەختاییش فرە کەمەن، کەشەکێ هۆرامانی بەشێنێ جە زنجیرە کەشەکا زاگروسی، بەرزی کەشەکاش مەگنو مێیانو(١٢٧٠- ٣٣٩٠م).

سرووشتو خاکەکەیش پاسنەشە کەردەن کە زەمینی ئاماژەش کەم بۆن پەی کشتیاری و زێیاتەریچ(خەلەی)، ئینەیچ پاسنەشە کەردەن ئا ناوچە نەتاوۆن پێویسی بەرهەمەکا خەلە و خەرمانی پەی دلێ وێش پەرکەرۆوە، بە زەحمەت چن یاگێنە زەمینشا ڕێک وستەن پەی کشتیاری و باخ و باخاتی، هەر پەوکەی باخەکێشا لاشاوە وەشەویسێنێ و خەڵکەکەیچش بە خەڵکێ زەحمەت کێش ئەشناسیان.

دەگێ و شارەدەگێکێشا وەروەڵێ نیپەنێ تاکو ببان بە شاری گۆری، ئانەیچ مەڵامەتێن پەی کۆچ کەردەی خەڵکەکەیش، چونکوم فراوان بێیەی شاری مەگنو سەرو هێڵەکا(تانی و پۆیی)، گەشەی پۆیی پێوسەن بە بێیەی زەمینی تەختانیی و گەشەی تانیچ پێوەسەن بە لایەنو ئابووریۆ پەی وەشکەردەی باڵەخانە بەرزەکا، کە هەردوە بارەکەنە هۆرامان هەژارەن.

ئا گرد وەربەسی بیێنێ بە هۆکارو بڕیارەی دەگایەکا هۆرامانی جە یۆترینی، دیسان چەنی بەشەکا تەرو کوردەسانی، پەوکەی جە چن ڕوێوە جێیاوازی هەس پەنە کریۆن، پێسە شێوەو ژێوای و واردەی و پۆشاکی و باوەکا، زێیاتەریچ زوانەکەنە کە پاسشە کەردەن فرەو وەرکۆت ئەشناسەکێ و بەشێ جە زوان ئەشناسەکێ کوردی بە زوانێ سەربەوێ تەماشەش بکەران و بڎانەش قەڵەم، بەڵام پێسە ئاشکەران زوانی هۆرامی یۆن چا زوانا هەکە زوانی کوردیشان دۆلەمەنێ کەردەن.

موسیقاو هۆرامانی:

گەر بە وردی سەرنجەو پێڎابیەو گورانیە و سێیاوچەمانەو هۆرامانی بڎەیمی، مەشۆم بگێڵمێوە پەی تاریخو هۆرامیەکا کە ڕەنگە پێسە تاریخو میللەتو کوردی تەقەیۆر و ئیدیم و ئۆدیمی فرەش سەرەرە ئامابۆ، شارەزێکی پاسە میاوانە هەکە ئاوازو گورانیی جە (گڤەو ڤای و ڤارانی و خوڕەو ئاوی و قرمەو قەڵوەزی و هاژەو دەرەی و وانای باڵداراوە) سەرچەمەش گێرتەبۆن، هۆرامان چونکوم دۆڵەمەنەن ئەپانێشا، تاکێ هۆرامی بە ئاسانی وێش گونجنان چەنی ئا ئاوازاو لاسایێش کەردێنێ، ئیتر دلێ مەژگ و دەروونیشەنە چەکەرەشان کەردەنو چەنی ویەردەو ڕۆژگاری وێش تاوانش ئاوازە دڵگیرەکا بچڕۆن، پەوکێ متاومێ بواچمێ مروڤ و گورانیی پێوەرە خولقیێنێ، چاگۆ بەڵگە تاریخیەکێ بەراماوە پەی دۆرانو وەڵێ ئیسلامی و گێرە وەڵێ ساسانییەکاچ، هەر پێسە لاپەڕەکا تاریخینە تۆمار کریان، کوردەکێ دمای کونترۆڵکەردەی پارێزگاو نەینەوای، وەشێنە

ئاهەنگشان سازناو بە ڕیتمێ وەش و بە ئاوازێ سەیر دەسو یۆترینیشان گێرت و سەماشا کەرد، پینەیچە پەی یوەمین جاری هۆرپڕای و جۆرە گورانیێ کە کریۆ بە بناغەو گورانیی کوردیی بنریۆرە پێڎا بیە، جە دەرەتانو گورانیی هۆرامیبوە یام ئا گورانیی کە بە گڵۆی ماچیان، یانی(vocal musicai).

گورانییە فرە کۆنتەرەنە جە ئالەتە موسیقیەکا، جە دەسپەنەکەردەی ژیوای مروڤیۆ پێڎابیێنە، مروڤ هەر جە تەمەنو زارۆڵەییشەنە، وەختێ زوانش ڕەوان بۆن و مەگنۆ گاگوڵکی، ئیتر وردە وردە ئاوازێ پچڕ پچڕی پەی وێش ماچۆ، یام لاسایی ئا دەنگا مەکەرۆوە هەکە گۆشش چەنەنی، پەوکەی دێیاری کەردەی ساڵێ یام سەردەمێ پەی تاریخو گورانیی هۆرامیی فرە سەخت و زەحمەتەن، گەر ویر و ڕاو قەڵەم بە دەسەکا وزمی وەردەم، ڕەنگە باسەکە دەرەتانێ فرەتەرش گەرەک بۆن، پەی نموونەی کاک دکتۆر محەمەد موکری ماچۆ: واچی (گورانی)ی دریێنە پاڵو (گوران)ی کە خێڵێ گۆرەو مێیانو سنەی و کرماشانینی، ئا خێڵە پارەوی ئایینو ئەهلو حەقی مەکەران، دیسان تۆفیق وەهبیچ ماچۆ: گورانییە جە خێڵو (گوران)یۆ ئامێنە، مێجەرسۆنیچ ماچۆ: گوران خاوەنو شێعری و گورانییانی و کوردەکی گورانیی جە گورانەکاوە فێری بییێنی.

خۆ گەر ئا پەیلوێ ڕاسی بان، هۆرامییەکی و گورانەکی یەک ناوچەنە مەژیوانو تێکەڵێنی، پێسە دەگاو(شێخانی) جە هۆرامانو وەرکۆتی و دەگاو(هاوار)ی جە هۆرامانو پانیشتی، زیارەتگاو گورانەکانو سوڵتان ئیسحاقیچ جە دەگاو شێخانی ئەسپەردە کریان، سەرەڕاو ئانەیچە گوران گورانییەکێشان دلی سروودەکا یارسانی یام سەرنجامی وەرگێرتێنی، ئانە ئیسەیچ سیاوچەمانە چ پێسە زوانی و شێعرەکاشۆ، چ شێوەو واتەیش، بناغەو سەرچەمەو موسیقاو گورانین و فرە جە یۆترینیۆ نزیکێنی.

گورانیی هۆرامیی و سیاوچەمانە بەرئامێ ناخو سرووشتی و ژیوای و گوزەرانو ناوچەکەی و فەرهەنگو خەڵکەکەینی، وێشانێ تەمام دلی هونەر و کەلتوورو هۆرامانیۆ دێیارەن، باسێ پەڕاو پەڕ جە زوان و کەلەپوور و ژیوای خەڵکەکەیش کەرۆن، پەوکەی مەشۆ بواچمی هیچ کاریگەریێ نەتەوەی و ناوچەکانو تەریش سەرۆ نیەن.

سیاوچەمانە = سیاچەمانە

جۆرێنە جە گورانیەی ڕەسەنەی ناوچەو هۆرامانی، قووڵاییێ گۆرەش دلی تاریخوو هونەرو میللەتەکەیمانە هەن، بەشێ هەمیشە زینەن جە ئەشناسنامەو هۆرامیەکا و مەتاومی بواچمی سروودەی میللیە و مەزهەبیەو خەڵکو هۆرامانینە، دیمە میللیەکەش ئینا چانەینە (سرووشتو

هۆرامانی و جۆرو ژیوای خەڵکەکەیش) بە جوانتەرین شێوە وێنا مەکەرۆنەو دیمە مەزهەبیێیەکەیچش ڕەگێشەنی دلیۆ(ئایین، ڕاوڕەچە ئایینیەکانە).

دەربارەو نامی سێیاوچەمانەی چن پەیلوێ هەنی، ئانێشا زێیاتەر یاگێ واتە و گۆشگێرتەینی ئی دوە پەیلوێنی:

یوەم: ژمارێ جە خەڵکو ناوچەکەی ماچان یوەم واچەرو سێیاوچەمانەی(یوسف ئاسکە)ی گورانی واچو خان ئەحمەدڤ خانو ئەردەڵانین، چی بارۆ ڕازێ مەگێڵناوە:

ماچان: نامبریا گەنجێ زەریف، شاعێر، گورانی واچێ دەنگ وەش بێیەن، حەزش کەردەن جە(خاتوو کڵاوزەڕیۆ+ زەڕین کولاهیۆ) کە هامسەرەو خان ئەحمەدڤ خانی بیێنە، ژەنێ چەم سێیاوەی شوخ و شەنگە، ئی گورانیێشە پەی چەمە سێیاوەکا وەشەویسەکێش واتێنە، بەپاو ئی ڕازیۆ گوایا نامەکێ جە چەمە سێیاواوە ئامێنە، درێژەو ڕازەکێنە باس چانەیە کەران دمای ئانەی خان ئەحمەدڤ بە ڕازەو وەشەویسێیەکەیشان مزانۆ، فەرمانو کوشتەی(یوسف ئاسکە)یش مڎۆ، کە بە تەرزێ تراژیدی کوشتەنشا، بە زینەیی گێرتەنشا گەچ، شۆنەوارو ئا زوڵمەیە تاکو ئیسەیچ دلیۆ شۆنەوارەکا حوکومڕانی(خان ئەحمەدڤ خان)ی دلیۆ چەمەو زەڵمینە دیارەن.

دوەم: پەیلوێ هەن کە ڕەگەکا سێیاوچەمانەی مەگێڵناوە پەی (زەردەشت و ئاوێستای)، چی بارۆ ماچان (ماگاکان) کە بنەڕەتەنە تیرێوە بێیەن جە تیرەکا (ماد)ی، بە پاو دابەشیێ تەبەقی ئا سەردەمەیە تەبەقێ ئا سەردەمەیە بیێنیۆ، تەبەقێ (ئایینی) بیێنیۆ، ئی تەبەقە هەر پێسە گردو تەبەقەکا تەری پۆشاکێ وێشانەشان بێیەن، ئاڎییچ (چۆخیۆ سێیاوەی درێژە، شەرواڵیۆ سێیاویۆ، مێزەرەی سێیاو، بیبینی یەرە لک)، وەختو پۆشایشانە چۆخەکێشان سەرو شەرواڵەکارە شۆڕە کەردێنۆ(وەرەدێنۆ) و پەنەشان واتێنیۆ(سێیا جامگان= سێیاجامانە= سێیاپۆشاک)، (ماگاکیۆ) سەردەمو باو و برەو و دینو زەردەشتینە پێسە ئەرکێ دینی سەرو شانەیشان گردو سروودەکیۆ (گاتاکیۆ)شا ڕەوانیۆ بیێنیۆ و بە ئاوازۆ پەی چین و تۆکا تەرو خەڵکەکەیشان واتێنێ، شێوەو وانایۆ گاتاکاچ بە ئاوازێ دڵگیر و دەنگێ وەش و هەناسێوە قووڵ بێیەن، ئەچێگۆ خاوەنی ئی پەیلوایە نامیۆ سێیاوچەمانەی مەگێڵناوە پەی (سێیاجامگان)ی.

گەر کەمێ ئەچی دوە پەیلوایە وردیۆ بیمێ و چەنی تاریخو سێیاوچەمانەی بەرئاورێشا بکەرمیۆ، بەبیۆ گومان مەتاومیۆ بواچمیۆ پەیلواو یەکەمیشان ڕواڵەتی و سەرپایین، دوورەن جە ڕاسیۆ، چونکوم چنێین بەڵگێ و نیشانی هەنی کە تاریخو سێیاچەمانەی مەگێڵناوە پەی وەڵیۆ سەردەمو ژیوای(خان ئەحمەدڤ خانی و یوسف ئاسکەی)، پەی نموونەی هۆرگێریۆ (ڕاوڕەچەو یارسانی=

ئەهلو حەق) وەختو جەم گێرتە ئایینیەکاشانە کە پەنەش ماچان (جەم) برێ جە سروود و پەخشانە دینیەکێشا سەرو ئاوازو سێیاچەمانەی مەواناوە، چێوێ ئاشکەران چێرو ڕۆشنایی (دەفتەرو سەرنجام) کە دەفتەرو پیروزو هۆرگێرا ئی ڕا و ڕەچەینە (باڵوولی ماهی) یوەمین کەس بێیەن ئی ڕا و ڕەچەشە هۆرامانەنە نێیانەرەو دلێڕاسەو سەدەی دوەمی کۆچینە ئامان دنیاوە، دیسان (باوا قەیسەری هۆرامی، باوا سرنجی کەلاتی، باوا گەرچەکی هۆرامی، دایە تەورێزی هەورامی)، کە سەدەو چوارەمی کۆچینە ژیوێنی (شاعێر، تەمبوورژەن، دەنگ وەش)ی بیێنی، شێعرەکی وێشان بە ئاوازو بە دەنگو ژەنیەی تەمبووری دلی جەمخانەینە وانێنێ، گەر تاریخو ژیوای ئانێشا نامێما ئاردی و تاریخو ژیوای (خان ئەحمەدێ خان و یوسف ئاسکە)ی بەرئاۆر کەرمی، پەیمان بەرمەگنۆ زێیاتەر جە (٦٧٥) سالی ئینا مێیانشانە، چونکوم فرەو سەرچەمەکا باس چانەیە مەکەران (خان ئەحمەدێ خان) ساڵەو (١٦٣٧ز) حوکمڕانی ئەردەڵانیش دەس گێرتەن، یانی تاریخو سێیاچەمانەی فرە جە تاریخو (یوسف ئاسکە)ی کۆنتەرەن، پەوکەی هەرگیز نمەکریۆ نامبریا بە یەکەم کەسو واتەی سێیاوچەمانەی دریۆ قەڵەم، بەڵام کریۆ کەسێ بێیەبۆ تەواناو سەلێقێوە خاسش پەی واتەی سێیاوچەمانەی بێیەبۆ و تازەگەریش چەنە کەردەبۆ.

بەزمەکی سێیاوچەمانەی فرێنی، چی دەرەتانەنە کەسێ پێسە (مام هێدەری نودشی) کە گورانی واچێ دەنگ وەشو سێیاچەمانە چڕێ بە سەلیقەو شارەزا بی، واچی (٤٢) بەزمی سێیاچەمانەی مزانو، چێگەنە پێسە نمونەی نامی چن بەزمێش مارمی:

(بەزمو پەسەکی، بەزمی هۆرامی، سێیاچەمانەو ڕەزبریەی، سێیاچەمانەو دەرەیی، سێیاچەمانەو ژەنانەی، سێیاچەمانەو شێخانەی کە چن بەزمێنی، سێیاچەمانەو ئەحلی، خواڵە داڎ، عەرعەر داڎ=هۆ عەرعەر، ڕەفیق داڎ، خاڵسێیاو لەیل، خاڵ خەنێن گێیان، خانمەلی گێیان، میناوەی بەزمە، نازار وەی، ئایشی ڕۆ بەزمە، عەتیلی، پێچ پێچاو ڕاۆ هەزارانی، سەیری وەزەرا، بەزمی مام هێدەری، بەزمی قالە مراڎی= بەزمی ئۆل ڕەحیم بەگی، بەزمی مام قاڎری پاوەیی=کاکە گێیان، بەزمی یوسولەی جانە، تاقە تەشانی، بەزمی ئەحمەڎو نازاری، تەقەی تەوەنیر، هەوای زوڵفی تۆ، ....هتر، ئی دوە بەزمە دماو بەزمو(ڕەشەغوڵام)ینی.

وەختو چڕیەی سێیاوچەمانەینە فرەو جاری دوی گورانیواچی بەشداری کەران، یۆشان نیمە دێڕو شێعرەکی ماچۆو ڕەفێقەکەیچش نیمە دێڕی دوەمش پەی تەمامنۆ، یام هەر یۆشان دێڕێ تەمامە ماچۆن، ئانەیچ بە پاو (تەوانای، حەز، سەلیقە)و گورانی واچەکا، ئیتر ئەپا تەرزە خەریکی مەبان تاکو کۆتایی سێیاچەمانەکەی.

ئاشکەران گرڎ گورانی واچێ نمەتاوون سپیاچەمانە بواچوٙن، تەنیا دەنگ وەشی شەرتە نیەن پەی واتەی سپیاچەمانەی، بەڵکوم چن شەرتێ هەنی پەی گورانی واچی پەی ئانەی ببوٙن بە سپیاچەمانە واچ، دیارتەرینو ئا شەرتا:

١-شارەزاییش جە بەزمەکا سپیاوچەمانەینە بوٙن.

٢-شارەزاو شێوەو واتەی سپیاوچەمانەی بوٙن.

٣-تەبەقەو دەنگیش گونجیا بوٙن پەی واتەی سپیاوچەمانەی.

جە ویەردەنە تاکو ئیسە چنین سپیاچەمانە واچی بە سەلیقی و دەنگ وەشی هۆرامانەنە هۆرکۆتێنی، بەڵام حەیف فرێشان گوم نامێنی، چونکوم تاریخو ژیوایشان توٙمار نەکریان و سەردەمو ژیوای ئاڎیشاچەنە ئامێرەکی توٙمارکەردەی دەنگی نەبیێنی تاکو دەنگشا بیاوۊ لاو نەوەکاشا، ئانێچشا دلی باعزێ جە تێکستەکانە، زێیاتەریچ تێکستەکی (یارسان=ئەهلو هەقی) نامێشان ئامێنە سەردەمو ژیوایشانە چنەها توٙمەتی ناڕاسی وزیێنی پاڵشاو پلارێشا دریێنی وەنەو ڤنیشا حەراڵە کریێنە، سەردەمانێ دوور و درێژ ئا تێکستی چێرو پەردەو ئایینینە بە بەهانی جیاوازی بە حەرامی دریێنی قەڵەم، توٙزەشا سەر نیشتێنەو دلی حەشارگاکانە ڕیزێنی، خاوەنی ئا ڕا و ڕەچەیچە بێجگە وێشان ئا تێکستێشا نیشانی کەسی نەڎێنی، تا ئاروٙیچ گومان جە ئاشکەراکەردەیشان کەران.

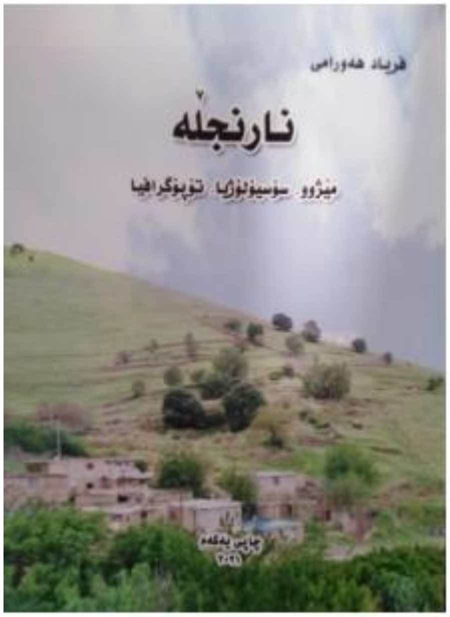

*سەرچەمە/ جوگرافیاو تاریخو هەرە دیرینو هۆرامانی دلی ئاڤێستاینە ڤشکنای و تۆکاری(د.محمد ئەمین هۆرامانی).

چاپی یەکەم ... ساڵەو (٢٠١٠ز).

جوگرافیاو تاریخو هەرە دێرینو هۆرامانی دلێ ئاڤێستاینە

وەڵینە:

ئێ نام و نیشانە کە پەی ئێ بەرهەمەیە بەکارئامان (تاریخو هۆرامانی دلێ ئاڤێستاینە) سەرداێ ئاما و نامای سەرپاکو گوشەکێ ژیوای ڕوانەی ئا خەڵکا ئاگەی، ئا ناوچا ئاگەیە بە درێژی ویەردەو تەمەنو ئا موددەیە کە باسەکەو ئێمەش دیاری کەردەن و پاسە قەڵەم دریەن، کە پەی ماوەو زیاتەر جە یەرێ هەزار ساڵا چێوەڵ تاکو ئارۆی مەگێرۆوە، کە وێش جە وێشەنە پەی یاوای بە کەرەسەکا ڕاو ئێ بەرنامەیە، ئێە کەمەن نمەتاوۆ ڕاکێ بە تەمامی ڕۆشنە بکەرۆوە، چەنی ئانەیچە ئا کەرەسە ناتەمامێ کە چیلاو چۆلاوە (دلێ گاتەکانە، قەباڵەکێ هۆرامانینە، کتێبە دینییەکا پێسە ئاڤێستای و بەشەکاشەنە، دلێ ئینجیل و تەوراتینە، سەرەنجام و یارسانەنە، دەفتەری سێیاو، ڕمووزەکێ یارسانی، دلێ پارچە شێعرە پەرش و وەڵێکێ زەمەنەینە،...هتر) دەس مەگنا تەواناو ئانەیشان هەنە کە هیچ نەبۆ جورە سۆراخێ دەسۆ بڎان و زێیاتەر چانەیە تاڵە کندرو ڕابەردەیۆ بێزیۆوە.

پەی نمونەی دلێ گاتەکانە زوانی ئەڎایی زەردەشتیش چەنەن و چەنی ئانەیچە وێنەی ئەدەبی هۆنییەو ئا دەمەیە نیشانە مڎۆکە بە (شێعرەی بلانگڤێرس) جە لاو شکسپیریچۆ بەکارئامێنە، ئاڤێستا پەڕەن جە ڕازێ و سەرگوزەشتێ، کە دلێ خاک و بوومو کوردەسانی ماباقی بەشەکا هۆرامانو ئارۆینە قۆمیێنێ، دلێ بەشەکا تەوراتینە باسو زانایی مادەکا کەرۆن کە چەنیی تەواناو ئانەیشان بێیەن کە (مەسیح)ی وەختو جە ئەڎا بێیەیشەنە بشناسان، دیسان چەنی (دەفتەری سێیاو) تاریخو تازەکەردەیۆ ئایینو زەردەشتی مەوزۆنە وەردەس، دیسان (سەرەنجام)یچ، ئێنەو بەشێ تەرێ هونەری و ئەدەبیچ، پێسە ڕازێ و هونەرو متەرەی، کە تەواناو ئانەیشان هەنە لایەنو تاریخی و جوگرافی و ئایینی و کومەڵی ڕۆشن بکەراوە، چینەی زیاتەریچ چوارچێوەو زوان و ئاواز و ڕوخسارو زوانی هۆرامی پارێزگاری کریان.

ئەچێگەنە، مەشۆم ئانەیە وزمێ وەرچەمو ۋەنەرا، نویسەرە دیموکراسی وازا، کە زوانو ناوچەکانو هۆرامانی بە تولوو یەرێ هەزار ساڵا سەرەمرە پێسە ڕواڵەتێ شارەسانی کومەڵگێوە، دلێ دنیاو ژیواینە تاواش بژیوۆ و فرەو ڕواڵەتەکا ژیوای ڕوانەینە بەکاربێ و ، بەڵام بە داخۆ کوردەکێ هەرێمو کوردەسانی و کاربەدەسەکێشان و ڕۆشنویرەکێشان زوان و کومەڵو هۆرامانیشان تاوناوە،

ئیسە پاسە بەرکۆتەن هەکە ڕۆشنویرەکێ ناوچەو هۆرامانی پێسە ژمارە (سفر)ی کاری فەرهەنگی و زوانی کەران، ئاڎێ تەمامکەرێ (سورانیا و کرمانجیا)نێ، هەر یۆ چا نویسەرا ئارۆ هۆرامانییە

پێسە ژمارە (سفر)ی ملانە وەردەمو ژمارێ جە سورانیاو قیمەتشان زیاڎ کەران، پەی نموونەی گەر ئاڎێ ژمارە (٧) بان، نویسەرە هۆرامییەکێ ملانە بنەو باڵیشانو مەکەراشان بە (٧٠)، ئاڎیشا گۆڕێ کەران، بەڵام وێشان هەر سفرەنێ. هەرچن ئێمە ئانێما بە ڕۆشنویرێ حیساب کەردێ، بەڵام بە هەقەت ملانە چێرۆ ئا واتێ (چکۆ ۋا بۆ، چاگە شەنە کەران).

شایانو باسین، ئی سەرچەمێ کە باسمان کەردێ کەشکۆڵێ فرە سووڎبەخش و بەها دارێنێ دلێ دەرەتانو کەرەسە جەمکریایانە، کە باری ئابووری و ڕامیاری و کۆمەڵی و جوگرافی و تاریخیێنێ، یانی سەرپاکو گۆشەکا ژیوای چەنەشا ڕەنگش دانۆ، گەرچی تەمەنو هەر یۆ چا کەرەسە زوانیە جۆر بە جۆرا جیاوازی مێیانشانە مەپێویۆ، پەوکەی وشکنەرو زوانی پێویسەن لانی کەم تەواناو ڕیشە ئەشناسای زوانیش بۆن، چونکوم ئی جۆرە زانیارێ تەواناو ئانەیشان هەنە کە واچێ جوگرافی، چەنی تاریخی ، یام کۆمەڵایەتی یام ڕامیاری جێیا بکەراوە.

ئێمە بەش بە حاڵو وێمان، پەرسێ پی جۆرە جە لاو سەرنویسەرا گۆڤار و ڕۆنامەکاوە وزیێنە وەرو دەمیمان، گوایا چی مەشۆم من پێسە زوان ئەشناسێ، لا کەروە لاو تاریخ نویستێرە!

هەر پێسە واتمان، ڕیشە ئەشناسی و قەڎ ئەشناسی جە زوانەنە (هەر جۆرە زوانێ)، وشکنەری مەیاونۆ ئانەیە کە بتاوۆ جۆرو ڕیشە(یام قەڎ)و زوانی جە ڕوەو بارو ژیوایۆ بە تەمەن و بە واتاشۆ، دیاری و دەسنیشان بکەرۆن، بە هەر حاڵ، ئانە چن ساڵێن سەرو بەرشییەی تاریخو هۆرامانی(ڤۆلیومی یەکەم)یرە بەرمشۆن و ئارەزو ویرو پەیلواو مەژگو منیچ هەر چا دەمۆ، فرەو وەختیچ، گێژاوێ و هەردا و هەردو چەم و دۆڵ وشکنای، وەنەوزەو کەمتەرخەمیش چەنە زڕناناو سەرچەمەو ویرەکام بە شێرزەیی پیلا و پۆلارە، کەلەبەرێ و قوژبنارە، مزگی و تەکیەو شۆنەوارە کۆنەکارە، تۆکاری و وشکنای کەرێنێ(هەرچن، چا ڕوۆ، هۆرکرنایێ بە قیمەتشا دەس ئاردەبێ)، بەڵام بە هۆکارو نەبیەی سەرکەردێ ڕێک و پێکخەر، پێسە ئاردا بنەو دڕەیاشا پەنە کریێیێ، یام پێسە واچی هەر یۆشان نریابۆ سەرو پارچە تەختێ سەرو ئاوێ مۆجاوێیێ، بێ ئاوات و بێ وایە، هەریۆشان پەی لایێ، یۆگێرتەیۆ و پێوەرەبیەی و یاسا ڕاییشان چەنە گوم بێیەبۆ.

چانەی زیاتەر ئا کەرەسە ئاماڎەکریێ جۆر بە جۆرێ وەڵێنە باسمان کەردێ پژگێێ و پەرش و وەڵێ و بێنازێ یاسا سازی ڕیزکەردەی بێنێ، هۆکاریچش ئانەبێ، کە هۆرگیر و جەمکەر و وشکنەرشان عۆداڵو وەراوەریکەردەی و ڕاسڕایی و ڕاسهۆرچنیەی و سەنگو مەحەک دایشان بێ، بەڵام ئەسەف ئا ئاواتێ، ئا وەرمێ، کەمێشان بە دی ئامێ، چونکوم سەرەڕاو پێدابیەی تەنگی و گرفتە بەرۆیرەکا، نەتاویا هامکێشەکێ و هامسەنگبیەیشان، بە تەمامی وەردەس بگنان، ئەجۆم دەسیچ

نمەگنان گەر زاناما وشکنای و تۆکاری و وەراوەریکەردەی و هۆرسەنگنای ئەچامنە، تا بە ئارۆیچ نەبیەن بە کەڵکەڵەو ژیوای وشکنەراو ڕۆشنویرا کوردی.

یۆ جە (یەشتەکا) تەرو ئاڤێستای، کە بە(زامیادی یەشت) نامێ بریێن، ئارۆ پێسەنە سەرچەمێ دێرینێ جوگرافێ وەڵاتو ئاریانڤاچی، یام وەڵاتو پێڎابییەو زەردەشتی، کە بە (جڤەنیرەتە) جە ئاڤێستانە بە نامبانگەن، پێسە سەرچەمێ فرە دۆڵەمەنێ بە نامێ کەش و کۆ و چەم و چوخر و ڕۆخانە و ڕۆخانچەو ناوچەکانو وەڵاتو (کەیانیا)، کە ئارۆ مەتاومێ جە ڕوە جوگرافیەکێشۆ کە بە نامێ (حۆزو سیروان)ی نامێش بەرمێ ڕازیانۆ، گەر ئاماو زاناما کە فرەو نامێ کەشەکاشا دلێ ناوچەکانو هۆرامانو ئارۆینە بە ڎێی مەکریان.

واتمان یۆ چا یەشتا، کە بە نامێ (زامیاد یەشت)یۆن، کەفەسەرەن بە زانیارێی جوگرافیی، پێسە دیمە زوانییەکەیچش سووڎ بەخشەن پەی لەیەکۆڎایۆ بنەڕەتو زوانو ئاڤێستای و وەچێ تازێ ئارۆی، کە بە زوانو ناوچەکانو ئارۆ هۆرامانی (ماچۆ) نامێ بریان.

پەی وێنەی، واچێ (زام)ی جە بنەڕەتو واچەکێوە کە (زەم-)ەن، وەرگێریان کە بە ماناو (زەمین)ی مێ، واچەکێ گردش (زامیاد یەشت) بە ماناو (زەمین ئەشناسی_زەمین پەرەسی) مێ.

بە یاوانەو ئێمە چەنەکۆڵیای و تۆکاری وەراوەری جە گردو ڕاوەڕەچێ تەرو وشکنای خاستەر و وەڵتەرەن، چونکوم وشکنەر تەواناو ئانەیشە هەنە واچێ زوانئەشناسی و ئایینئەشناسی و جوگرافیئەشناسی و تاریخئەشناسی و ئابووریئەسناسی و ،...هتر بشناسۆن، دلێ وشکناکەیشەنە هەر جۆرە بەرهەمێش بۆن، دابەشێ جۆرەکاشا کەرۆن، هەر یۆشان چەنێ وێشانەو وێش بنیۆرە.

ئەچێ ڕاوەڕەچەنەو چی نامونیشانەنە(تاریخو هۆرامانی دلێ ئاڤێستاینە) ئێمە تەماڎارێنمێ سەلەمنمێش ناوچەکێ هۆرامانی پارچێنێ جە وەڵاتو (ئاریانڤاچ_خڤەنیرەتە) یام وەڵاتو کەیانەکا.

ئەچی بۆنۆ مەشۆم حورمەتو پەیلواکا شاعێرو گەلو کوردیما چەنەوەشبییە (مەڵلا قانیع)ی بگێرمێو واچە بە واچە، دێڕ بە دێڕ، کۆپلە بە کۆپلە، چەنەشان کۆڵیەیمێ، چ جە دەرەتانو زوانیۆ، چ جە دەرەتانو تاریخیۆ، چ جە ڕوەو جوگرافێ و ئابووریۆ،....هتر، چونکوم شێعرەکێ مەڵلا قانیعی بێ بەڕەت نەمجیێنێرەو بێشەک یاردی وشکنەری ڕاسەقینەی مڎان پەی ڕۆشنکەردەیۆ بەشێ فرەو تاریخەکەیمان.

بە تەرزێ ڕۆشەنتەرە، مەڵلا قانیع پارچە شێعرەکێش (قەڵای هۆز و گەل شاخی هەورامان) ئیلهامێ بێنێ پەی من کە ماوێ فرەن وێم و ڤیر و مەژگم عۆداڵێ ئی وشکنایەنمێ.

ئەچێگەنە مەشۆم ئانەما ویر نەشۆوە کە هۆکارو ئاشنابێیەیم بە شێعر وانایۆ، زێیاتەریچ بەرهەمەکێ مامۆسا مەڵلا قانیعی، دەسوەشی پەی مامۆسای گۆرەو کورد پەروەرم (محمد ئەمین کاردوخی) مەگێڵۆوە.

سەرنجێ سەرپایی چامەو (قەڵای هۆز و گەل شاخی هەورامان)و مامۆسا قانیعی، چن ڕواڵەتێ قیمەتداریێ مەیانە وەرو کامێراو پەیدیای، پی جۆرە:

١-شێعرەکێ بە تەرزێ دیبلۆماسیانە دەس پەنە کەرۆنو ماچۆ: (قەڵای هۆز و گەل) کە پەڕەن جە گۆرەیی و تەوانایی و چەنەئامای حەشارگەگەریی و پەناگەریی و جاویدانی، ئینجا ئی نیمە دێڕە سەرەتایی بە واچەکانو (شاخی هەورامان) تەمامنۆن، دێڕەی دوەمەنە لاڵیایۆش چەنەن جە گولانەیۆ پەی گۆڕێوە پایە بەرزی، پلێوە نزمۆ پەی پلێوە بەرزی، پی جۆرە (دەستم بە دامان). مامۆسا مەڵلا قانیع پێسە شاعیرێ میللی، دڵێ چلەکا سەڎەو ویسەمینە، ئاما مێڎانو ئەچاگۆ تاکو کۆچی دماییش جە هیچ کەسێ نەلاڵیانۆ پەی هیچ چێوێ، گەرچی گردو تەمەنیش بە کولە مەرگی و لەم ئاوارەیی ویەرنان، کەچی ئیسە ئانا ئۆ کەشو هۆرامانی لاڵیۆوە.

٢-مەڵلا قانیع چی پارچە شێعرێنەو دێڕەی دوەمۆ (لەلام ڕووناکە...)بە شان و باڵو کەشو هۆرامانیرە هۆرمڎۆو جە واچێ (کۆمەک)یۆ کە بە ماناو (یارمەتی)مێ، تاکو مەیاوۆ دێڕەو (گشت کەس ئەزانێ کە شاخ و داخی) پۆرە هۆردایەن جە ڕوەو(یاردیدەرییۆ، کوێستانیۆ، جوانی سرووشتیۆ).

٣-مەیاوۆ بەشو تاریخی ڤیەردەی و پۆرە هۆردای کتێبو زەردەشتی (ئاڤێستا) کە پێسە هەر کتێبێ ئایینی تەری و ئینجا ملۆنە سەرو دلێنەو (ئاڤێستای) کە بە زوانی کۆنی هۆرامی نویسیان یام مجیانەرەو خوڎای گۆرەی بە خەڵات پەی (زەردەشت)ی پێخامئاوەریش کێیاستەن:

کتێبی زەردەشت کە ئاڤێستایە

وەک باقی کتێب خەڵاتی خوایە

بە زوان هەورانی هاتە سەر بەشەر

یانی های زەردەشت بووی بە پێغەمبەر.

٤-خاڵەو پارێزنای زوانی هۆرامی هەر جە دێر زەمانۆ، تاکو ئارۆ پێسە زوانی ئەدەبی و دینی، مەگێڵۆوە پەی قەڵای سەختەو حەشارگە ڕەنگەو هۆرامانی، ئەپی تەرزە ئامانۆ قسێ:

قەڵای هۆز و گەل، شاخی هەورامان

پرسیارم هەیە، دەستم بە دامان

لە لام ڕووناکە، شاخێکی سەختی

پشت و کۆمەکی، وەخت و بێ وەختی

سەرکڵاوانت، کوێستانی پڕ گوڵ

تەماشای گۆڵت، زاخاو ئەدا دڵ

چنوور و شەوبۆ، بەڕەزا و کەرەس

ڕێواس و پیچک، دامێنی هەرەس

کەوی دەنووک سوور، کۆتری هاقوو

قیژەی قژاکە، قژقژی پەپوو

کوێستانێ بەرزی، لە گێتی تاکی

خەتی ماجینۆی، کوردی بێ باکی

کوێستانی بەرزی، بەرزە دەماخی

گشت کەس ئەزانێ، کە شاخوو داخی

کتێبی زەردەشت، کە ئاوێستایە

وەک باقی کتێب، خەڵاتی خوایە

بە زمان هەورامی، هاتە سەر بەشەر

یانێ های زەردەشت، بووی بە پێغەمبەر

تا دەورەی خۆی بوو، وەک باقی دینان

بەڵان نەسخ بوو، ئەویش بە قوڕئان

(ماریفەت) و (پیر)، وتەی شالیارە

کە بە (پیرشالیار)، لە گشت دیارە

شاخی هەورامان، هەر چەند ڕەنجەڕۆم

زۆر چاک بزانە، کە مەمنوونی تۆم

چونکە پاراستت، تۆ ئەو زمانە

تێکەڵت نەکرد، لە گەڵ بێگانە

نە ڕۆم، نە عەجەم، نە تۆرکی تاتار

نە ڕووس، نە ژاپۆن، نە دەس ئێستێعمار

نەهاتنە ناوت، سەر بە خۆ ژیای

بۆ لاوەکانت، تۆ پشت و پەنای

ئێستە نازانم، بۆچی بێ ڕەنگی؟

دوور بێ لە گیانت، بۆچی دڵتەنگی؟

جوگرافیاو مێژووی هەرە دێرینی هەورامان لە ئاڤێستادا

سەرچەمە/ کتێبو (کوردەسان لانکەو دووەمەو مروڤایەتی)

تاریخ نویس: حەسەن مەحمود حەمە کەریم

چاپی یەکەم: ساڵەو (٢٠١٤ز).

ئایینو زەردەشتی

کاریگەریشان سەرو شارەسانیەتی و ڕۆشنویری ناوچەکەی.

نویستەی: حەسەن مەحمود حەمە کەریم

کۆنتەرین نویستەی سەرو زەردەشتی نویستەکەو قازی عەبدوڵلا مەردۆخین کە ماچۆ: یەکەمین زەردەشت کە تاریخو ژیوایش نادیارەن بە باوەڕو فرەو تاریخ نویسا، زەردەشتێن جە (بەڵخ) ژیوان، کوڕو (پورشیب)ی بیەن، (هۆشەنگ) ئاڎش پەسینان، تەنانەت برێشان ئاڎی بە زەردەشت مزانان و ماچان خاوەنو کتێبێ بیەن بە نامێ (زەند)ی، کە بێجگە چن لاپەڕێوە ڕێزیارا، هیچی تەر چا کتێبەیە نەمەنەنۆ، پاسە دیارەن بە دەسو ئەسکەنەری مەکدۆنی دلێنە شێیەبۆ، ئێمە ناچاریێ نیەنمێ کە ئا کتێبەیە جە (ئاڤێستای) بە جیا بزانمێ، شایەتی پەی جیاوازیش چەنی ئاڤێستای نیەن، برێ باوەڕشان چامنەن کە زەردەشتی دوەم هەر ئا (فەرەیدون)ەن کە هێرشەش کەردێنە سەرو زوحاکی، ئێ زەردەشتە (٢٢٠٠ و.ز) ژیوان، گەر پاسە بزانمێ فەرەیدونەن هەڵێنمێ، خاڵێ فرە دیارە کە شایەنو باسینە، باسو (کاوە و زوحاکی)یەن، کە چی بارۆ هەڵێ تاریخیێ فرێ هەنێ، دمایین زەردەشت کوڕو (گوشتاسب) کە جە (ورمێ) ئامان دنیاوە، بێجگە واتەکا (ئدوکسوس) و (ئەرەستۆ) دەربارەو فرەیی زەردەشتیەکاوە کە ماچان: شش هەزار ساڵێ وەڵێ زایینی بیێنێ، سەبارەت بە یەکەمین زەردەشت (گزانتۆس) و (ژاکس) دیسان هەر یۆشان پەیلوێوەش هەن، بەڵام دمایین زەردەشت کە کوڕو (پورشیب)، (پترسیب)، (کیدار)، (ئارپاک)، (ئاکند)، (ئالیر)، (حوزیان)، (ئەستیپمان)ەن، وەڵێ ٦٦٠ ساڵا ئەڎابێیەو عیساینە جە ڕوزگارو (گوشتاسب)ینە پێڎا بیەن، گەرەکش بیەن ئایینو کۆنو زەردەشتی کە ڤیەرو وێشەنە لاشدان، بارۆوە سەرو ڕاڕەوی هەرەقەتینو ڤێش، ئانەیچ بە دڵو سەرخێڵەکا نەبیەن، زدایەتیشان کەردەن، سەرەتا نەتاوانش، بەڵام ئاکامەنە سەرکۆتەیش بە دەس ئاوەردەن.

هۆرامیەکێ سەرو ئایینو ئاڎی بێنێ، ئاهورامەزدای پەرەسێنێ کە عەینو خوڎایەن، بەڵام سەبارەت بە پیوەنێ حەزرەتو ئیبراهیمی خەلیلی، کە فرەو پەیجوورکارا ئاڎی بە کورد مەزانان، یام

پاسەشان باس کەردەن، (ئیبنی عەباس موفەسیری بە نامبانگ، قازی بەیزاوی، ئەبو سەعید، کەشفولغونە، نەیشاپووری، مەسعودی، ئیبنی مەسعودی عیراقی، تەفسیرو خازنی، پەراوێزو محیەدین عەرەبی) و چنین تەری، پێسە (فیردەوسی و ئیحسان نووری و ئیبنی ئەسیر و تاریخو حەبیبولسیەری) و هینی تەری ئەچی بارۆ نویستەنشان، برێشان پەیلوایشان چامنەن هەکە (ئیبراهیم) هەر ئا زەردەشتەنە کە جە تەرسەو بێباوەڕا و دەسەڵاتدارا و ستەمکارانە ناوچەکانو کوردەسانینە کۆچش کەردەن پەی (کەنعان)ی، برێ تەر جە تاریخ نویسا ماچان کە جە (کۆیە) نزیک بە هۆلێری بێیەن، تەنانەت واتەنشان جە شارو (زور) یام جە (شارەزوور)ەنە بێیەن، دلێ دەگێوەنە کە ئارۆ پەنەش ماچان (نەوێ)، گەر پاسنە بۆن ئانە گونجیۆ حەزرەتو ئیبراهیمی یۆ بۆن چا زەردەشتیاو تەمامکەرو ئایینو زەردەشتی وەڵێ وێش بۆن، چونکوم حەزرەتو ئیبراهیمی وەڵنە هەسارە و مانگ و ڕوجیار پەرەس بێیەنو بە خوڎێ وێشش زانێنێ، دماتەر خوڎای تەنیاش ئەشناسانو وازش چاییشا ئاوەردەن، پەوکەی ئاڎشان بە یۆ جە زەردەشتیەکا نامێ بەردەن، بەڵام حەیف، تاکو ئیسە قەباڵێوە چامنێ وەردەسەنە نیەنە، ئا هەقیقەتا ڕۆشن بکەرۆوە، وەرو ئانەی پێویسش بە چەنەکۆڵیای زێیاتەری هەن.

(تاریخو سانەکا هۆرامانی دمای ئیسلامی، قازی عەبدوڵلا شەیدا(مەردۆخی)، بە هۆڵدای و کۆششو ئەحمەدی نەزیری، هورگێڵن جە فارسیۆ، سەریاس محەمەد(شەپۆل هۆرامی) وەڵاکریاو خانەو چاپو چوارچرای، چاپی یەکەم، ٢٠٠٧ سلێمانی ٢٧-٢٨.

دمای ئیبراهیمی کورد پەی سەردەمانێ خەریکو ئایر پەرەسی و ئایردان و مەجوسیەتی و بت پەرەسی و سرووشت پەرەسی بێیەن، تاکو زەردەشت ئاما، کە تاریخ نویسەکێ ناکۆکێنێ سەرو سەردەم و نامێ و ئایینەکەیش، برێ پاسە مزانا کە یەرێ زەردەشتێ بێنێ، یەکەمشا (نووح)، دوەمشا (ئیبراهیم)، یەرەمشا ئانەو سەردەمو مادی بێیەن، فرەو تاریخ نویسا ماچان دمایین زەردەشت ساڵەو (٦٦٠ و.ز) ئامان دنیاوە، سەردەمو مادەکانە ناوچەو میدیای ئەترەپائین (ئازربایجان)، برێ ماچان جە (ئورمیە) ئامان دنیاوە، باعزێ تەر ماچان جە (شیز) ناوچەو کوردەکانە بێیەن، قسە و باسێ سەرو دمایین زەردەشتی فرێ و ناکۆکێ و پەڕ گومانێنێ، گومان چامنەن هەرچی دەربارەو ئی زەردەشتەیۆ واچیان ناڕاسەنو هەر جە وێشاوە نویسەرێ و پەیجورکارێ واتەنشاو پەی دۆڵەمەنکەردەی، بە قیمەت کەردەی باسەکەین، ئێمە یەک دێڕی باوەڕپەنەکریاما جە سەردەمو مادی و سەردەمو ئەخمینی، کە مەکەرۆنە پەنج سەڎ ساڵێ وەڵێ زایینی چنگە نمەگنا دەربارەو زەردەشتی و ئاوێستایۆ، نمەزانمێ و پەیمان جێیانەمەنەن، هەر وێشاوەو بە گوترە خەڵکی نامێشان پەی زەردەشتی و ئەڎا و تاتە و کناچێ و پیشەو زەردەشتی تاشێنە، فرەو ئا باسا سەرو زەردەشتی کە هەنێ، دلێ ژیوانامەو محەممەد پێخامئاوەرینە بەرشان

ئاردێنی، کەردێنێشان بە باس و ژیواینامە پەی زەردەشتی بێ هەواڵی و بێ سەرچەمەی و گۆم بێیە دلێ سەرچەمە تاریخیەکانە، گرد دمای نزیکەو بە دوێ هەزار ساڵا سەرو مەردەی ئاڎیرە، دەما و دەم جەمێشان کەردێنێ و بە مەزەنەو ئەقڵو وێشان هەواداریێ و نەتەوە پەرەسە دژ بە ئیسلامیەکێ پەیشان متەنەرە، ماچان ئەڎاش نامێش (دوغد) و تاتەش نامێش (بورشب) بێیەن، شیز مەگنۆ مێیانو مەراغە و زنجانی، چن جاریێ پەرجوکاریێ(جادووگەریێ) گەرکشان بێیەن کوشاش، بەڵام نەتاوانشان.

وەختێ تەمەنش یاوا بە حۆت ساڵی، لاو مامۆسای نامدارو کوردی (یان یرزینی) دانای، کە فرە نامڎار بێیەن وانانش، عەقیدە و کشتیاری و لەوەڕنای ماڵاتی و دانایی و دەواییش فێر کەردەن! گەر ئا مامۆسا دانا و زانا بە نامبانگ و نامدارەن، کۆن باس و خواس و سەرچەمە، ئینا چکۆ و کێ نامێش ئەژنەویەن، دماتەر سەرچەمە تازەکێ ئێ سەردەمەیە بە بێ پەشت بەستەی بە سەرچەمەی کۆنی و بەڵگەی تاریخی و شۆنەواری، هەر وێشاوە گەرەکشانەن سیفەتو پاڵەوانی و گێیانو وەرگیری نەتەوەیی بڎان بە زەردەشتی، بە کەیف و زەوق و ئارەزو وێشان پەیش زێیاڎ بکەران، ژیواینامەش پەی تۆمار بکەران، ماچان وەختێ ئاشووریەکێ پەلامارەو ناوچە کوردییەکاشا دێنە، زەردەشت دلێ جەنگەکانە پێسە دەواکەری (پزیشک)ی بەشداریش کەردەن، ئا دەمە پاێزە ساڵ بێیەن، کە نەوەشی و نەبێیەی و ئاوارایی باڵش سەرو ناوچە کوردیەکارە کێشتەبێ.

زەردەشت ئاوەزێ دەواکەرانەش بێ، ویر کەرێوە کە ئێ گردو جەنگا چکۆوە مەیانە سەرو ئێ دنیێ، ئاواتش بێ سەرچەمەو ئێ جەنگا بزانۆ، ئا ویرکەردەیۆ پاڵش نێیاپۆ بلۆ پەی کەشو (سابلان)ی، ئا دەمە ویس ساڵێ بێ، ویرکەرێوە جە سرووشت و ژیوای و گوزەران و باوەڕو خەڵکی، جاری چامنە بێیەن بە حەفتە و مانگ مەنەنۆ، شۆنەو پەنهانی ژیوای و بێیەی و مەردەیرە گێڵان، پەیش بەرکۆت کە خێرە، هەر خاسەو خێرەنە، شەڕیچ جە شەڕیۆ مێ، بەڵام سەرچەمەی بنەڕەتیشان نەزانێ، ئیتر چاگۆ وەحیەش پەی ئاماو بێ بە پێخامئاوەر، ئا دەمە سی ساڵە بێ، بانگو یەکتاپەرەسیش هۆربڕی، جۆرێ خوڎا پەرەسی و ڕۆچێ و نماشان پەی وێشان بێ، هەر پۆکەی موسوڵمانەکێ وەختو فتوحاتەکاشانە وەختێ یاوێ ناوچە کوردییەکا، ئا ئایینە و ئا جۆرە عیبادەتێشا جە خەڵکەکەی دیێ، نامەشان پەی خەلیفە عومەری نویستەو داواشان وەنە کەرد مەشۆم مامەڵەما چەنیشان چەنی بۆن، ئاڎیچ فەرماواش (عاملوهم معامله اهل الکتاب)، عومەر داواش وەنە کەردێ کە مامەڵەو ئەهلو کیتابی، پێسە جوولەکە و فەلەکاشا چەنی بکەران، چونکوم خاوەنو کتێبی و شەریعەتی و عەقیدەی و پەرەستەکا بێنێ، پێسە بت پەرەسی مامەڵەشان چەنی نەکەردێنی، بەڵام دماتەر (ئاوێستا)یچ پێسە (ئینجیل و تەورات)ی دەسشان

ڤستەنەو فاراشان، لاو زەردەشتیۆ هێزو شەڕی ئەهریمەن بیٚ، سەرەمرە جەنگ مێیانو خێری و شەڕینە بیٚ، ئیسلامیچەنە هەر پاسنەن، خێرە بە ڕۆشنایی زانێنیٚ و شەڕیچ بە تاریکی، واچێنیٚ خوڤا خاوەنو خێرێن و شەیتانیچ خاوەنو شەڕین، برێ ماچان دویٚ خوڤێ هەنیٚ لاو زەردەشتیۆ، خێر و شەڕ، جارێ ئێڤ سەرمەگنۆ و جارێ ئاڤ، ئانە هەڵەن، دویٚ هێزیٚ خێر و شەڕی هەنیٚ، بەڵام خوڤا هەن کە ئاهورانو دلیٚ ڕۆشناییینە وێش مەوینۆن، هێزو شەڕی ئەهریمەن کە تاریکینە وێش مەوینۆن، جە کۆتانە هێزو خێریٚ سەرمەگنۆ، ڕۆجیار و ئایر لاو زەردەشتیۆ دویٚ ڕەمزێنیٚ پەی ڕۆشنایی و ژیوای، ڕۆجیار پەی ڕۆشنایی و ئایرێچ پەی جەنگی و تاریکی.

زەردەشت کەسێ خوڤاپەرەس و بە تەوانا و ڕوح پاک و زانا بیەن، دمای ئانەی ئەچا تاریکایی دنیێ و تەمتومانو باوەڕینە وەحیەش پەی ئاما، مەجوسیی و ئایر پەرەسەکیٚ لوێ گژێشەرە، داواشان ئۆ دەسەڵاتو ئا سەردەمەیە کەردە سزاش بڤان، زەردەشتیچ جە تەرسەو ڤیر و باوەڕەکەیش و گێیانو وێشەنە لوا پەی (سجستان)ی، وێش و ئایینەکەش کۆچشان کەرد، چاگە ئایینەکەش بەرش گێرت، خاکو کوردەواریچەنە هەواڤاریٚ فرێش پۆوە لکێ و حەزکەرێنیٚ بگێڵۆوە، ئینە ڕاش ماڵا پەی وەڵابیەیۆ ئایینو زەردەشتی و فرەو خەڵکو کوردەسانی ئایینەکاشا پەسیناو وەرشان گێرت، دماتەر کە دۆڵەتو مادەکا مەرزیارە ئایینەکە زێیاتەر قیمەتش پێڤا کەرد، ئیٚ پێخامئاوەرە خاوەنو پێخامی ئاسمانی بیٚ بە نامیٚ (ئاڤێستا)ی، چا کتێبەنە چن ئایەتێش چەنە بێنیٚ کە مژدەو دمایین پێخامئاوەری دێنیٚ دلیٚ جەرگەو خاکو عەرەبینە، خاکو دارخورماوا، خاوەن حوشترە سوورا، تەنانەت شێوە و ڕوخسار و باڵا و نامونیشان و سنوورو دەسەڵاتی و هێزو شۆنکۆتەکاش چەنەبیٚ، وەرو ئانەی زانا زەردەشتییەکیٚ و پیریٚ موغانی و پیرشالیاریٚ ئا ئایینەیە، سەرەمرە خەریکیٚ پەرس و ڕای بێنیٚ، سەردای وەڵاتو شامی و پانیشتو عێراق کەرێنیٚ، پەی هەواڵو بەرکۆتەی و نزیک بیەیۆ ئا پێخامئاوەرەیە، کە یاگیٚ بەرکۆتەیش زانێنیٚ.

ئایینو زەردەشتی فرە بەهێز بیٚ، جە ڕووە ئیمانی و تەقوایی و لایەنی ڕوحیشۆ، ڕەنگە جە فرەو ئایینەکا وەڵیٚ وێش ئەرەمەرزیاتەر بیەبۆ، پاڕەوێش بەهێزتەریٚ بیێبا، سەرەمرە لایەنگیرێش خەریکیٚ نما و ڕۆچیٚ و خوڤا پەرەسی و شۆ نمایا بیێنیٚ، فرەو زانایەکا و عابیدەکا لوێبێنیٚ دلیٚ مەڕ و کوخو کەشەکا کوردەسانی، بە تەنیا مەنێنێ و خەریکیٚ خوڤا پەرەسی بێنیٚ، وێشان دوور ڤستەبێ جە هەرچی وەشییەکا دنیێ هەن، تەنانەت ئایینەکە ئێە کاریگەری دەروونی و ڕۆحیش بیٚ، فرەو خێڵ و گەلە ئێرانی و ئەفغانی و بلوچ و ئۆزبەگی و لیدی و ئارامییەکیٚ پاڕەویش کەرێنیٚ، بەڵام وەختێ ساڵەو (٥٢٥ و.ز) دۆڵەتو مادی بە دەسو هەخامەنشینی و ئەخمینیەکا وڕا، هیچ ئاسەوارێ ئا دۆڵەتەیشا ناست، ئایین و ڕۆشنویری و کەلتوور و کەلەپوور و گەلو مادیشا پەی وێشان بەرد، هەر پێسە حکومەت و دەسەڵاتەکەشا بەرد پەی وێشان، دماتەر وردە وردە ئایینە

زەردەشتیەکەشا پەشتۆ گۆشا ڤست، تاکو ئا عانە هێزی ڕۆحی جە وەرنیشتۆ بەرکۆتو دەسەڵاتو ئەغریقیەکا بە هێز بی، ئیتر ئایینو زەردەشتیشا دەسکاری کەردو ئاردشاوە پەی بەهێز کەردەی گێیانو میللەتی و پێوەسکەردەیۆ گەلی بە وێشاوە، بە پاو پەیلوای و پەیگونجنای، بە پاو قازانجو وێشان، بە تەرزێ کە چەنی داب و باوەکا فارسە ئەخمینیەکا گونجیق، متشاراوە، ئا چێوێ پێوەنیشان بە گەلو (ماد)یۆ بێنی پەشتەو گوشاشا وستی، پا تەرزە ئایینەکەشا شێونا و دەسکاریشان کەرد، فرەو ئا چێوا کە پێوەنیشان بە خزمەتگوزاریۆ بی لاشا بەردی، دەسکاری فرەو ئا خاڵە بەهێزاشا کەرد کە پێوەنییشان بە یەکتاپەرەسیۆ بی، ئامێتەو مەجوسیەتی و ئایر پەرەسیشا کەرد، بەشە پاک و پۆختەکەشا گوم کەرد، بەڵام هەتا دۆرانو ئەشکانییەکا و ساسانییەکاچ دلی کەشەکا کوردەسانینە هەر مەنێبێنی، ئانێشا هەکە ئایینە پاکەکەشا سینەنە بی، دەسنویس و ئاسەواری فری جە زانیاری زەردەشتیشا لاوە بێی و پاڕەویشان کەرێنی، بەڵام سەرو زەمینو واقیعیۆ، جە سەردەمو ئەشکانی و ئەخمینیەکانە هیچ ئەرزشێش نەمەنەبی، وەختێ ئەسکەنەری مەکدۆنی ساڵەو (٣٣٠ و.ز) هێرشەش ئاردە سەرو ئاسیای و جە تەنگاوەو بۆسفۆڕی پڕاوە، شارەسانی فیرعەونی میسری و دۆڵەتە گولانەکێ شامی و دماتەر بابلیش ورنێ، خاکو گردیشانش داگیر کەرد، ئینجا پەلامارەو دۆڵەتو ئەخمینیش داو (دارا)ی پاشاش کوشت و دۆڵەتەکەش بنەنە بەرئارد، خاکو کوردیش داگیر کەرد، تاکو ئا دەمە خاکو کوردی پاکی فرەش چەنە مەنەبی جە ئایینو زەردەشتی، خوڎای یەکتای پەرەسێنی، کوردەکێ چن قوڵێوە پەلامارەو سوپاو ئەسکەنەریشان دا و هەراشا پەنە کەردی، ئەسکەنەریچ هەرچی دەسنویس و دمامەنی ئایینو زەردەشتی بێنی گردشان سۆچنێ، کەردێش دلی ئایرو قینی و تورەییشۆ. جەشارو ئەستەخر (برسیبلوس)ی پێسە تاریخ باسش کەرۆن، دوی دەسنویسی ئاوێستای بێنی، کە سەرو هەزارەها پۆسە چەرما نویسیێبێنی، ماچان ئەسکەنەر یۆشا سوچناش و ئەوی تەرش کێیاستۆ پەی یونانی، پەی ئانەی دلی نیشتگاو ئەرەستۆی مامۆسایشەنە چەنەش کوڵاوە، چونکوم ئا وەختە یونانیەکێ دووربێنی جە ئەشناسای یەکتایی خوڎایی و بە بت پەرەسیۆ خەریکێ بێنی، وەختێ ئەسکەنەر پەلامارەو خاکو میدیایش دا، کۆمەڵێ زانێ شارەزێ جە ئایینی و ڤیر و کەلتورو گەلەکاش چەنی بێنی، چەنی خەڵکو ناوچەکا پەرس و ڕا فارێنێ، واتە و گۆشگێرتەی کەرێنی، وەختێ دیشا کوردی میدیا فرە بە سادەیی و پاکی ڤیر و ڕێوە ئاسانەشا سەرو خوڎای و دماڕۆ مروڤی هەنە، برێ چا ڤیر و ڕایاشا نویستێ و دلی باسێنە کێیاستێشاوە پەی نیشتگاکەو ئەرەستۆی، پەیش نویستێبێنی کە ئا گێڵای و ڤشکنایا کە شمە بە چنەها قوناغی و مانیایی و ڤیر و ڕێ ئاڵۆزی دەسگیرێتا نمەبا و هیچتان چەنە حاڵی نمەبون، ئانا دلی خاکو میدیا (کورد)، خەڵکو ئی ناوچەیە بە ساڎەیی و پاکی و ئاسان خالقو مەخلوقاتیت پەنە مشناسان، یاوێنی بە قەناعەتێ و ژیوای ڕوانەیشانە جابەجاش

مەکەران، ئینجا باسێ درێژ دەربارەو خوڎای و پێخامی ئاسمانی و مەردەی و زینەبیەیۆو قیامەتیش پەی ئەرەستۆی کێیاست.

وەختێ (عیسا ع.س) ئاما دنیاوە، هەسارە ئەشناسە کوردە میدییەکێ جە پەیدیای هەسارەکانە بە زانستو وێشان پەیشان بەرکۆتەبێ کە ئا پێخامئاوەرە عەرەبە کە دلێ ئاڤێستاینە مژدەو ئامایش دریابێ، ئانا خەریکەن دلێ خاکو کەنعانی (فەلەستین)ینە جە ئەڎێ مەبون. ناوچەو دیاربەکرو ئارویۆ یەرێ زانێشا بە نمایەندە کێیاستێ پەی قودسی هەتا چا هەواڵەیە پەیجووری بکەران، دمای ئانەی پاشا کەنعانشا دی، هەواڵو ئامای دنیای عیسایشا ئەژنی، کە بەبێ تاتەو بە پەرجۆیێ خوڎایی ئامان دنیاوە، وێشان یاونا لاشو سیفەتو پێخامئاوەریشا چەنە وینا، دیاریشا پەنە بەخشا، بەڵام پەیشان بەرکۆت کە ئینە ئا پێخامئاوەرە گۆرە نیەن کە ئاوێستا باسش کەرون، بەڵکوم ئینە هەر پێخامئاوەرێن ئامان پەی سەردەمێ و هەرمانێ سنووردارەش ئینا گەردنەنە.

وەختێ ساسانیەکێ دمای ئەشکانیەکا ساڵەو (٢٢٦ز) ئامێ سەرو دەسەڵاتی، جە ناوچەکانو عێراق و میدیا و فارس و ئاسیای گولانەنە مەرزێڕەو سنوورو وێشان تێ و توڵ کەرد، دۆڵەتو (ڕوم)یچ جە وەرنیشتۆ برەوەنە بێ و خەریکو فراوان کەردەی سنوورەکاشەنە بێ، ئا دوە ئیمپراتورێ جەنگو فراوان وازێ کەرێنێ سەرو حیسابو یۆترینی و گەلا ناوچەکەی، دەیەها جەنگێ قورس و گرانێشا کەردێ، ڤێنێ فرێ مێیانشانە مجیا، کار یاوا ئانەیە دۆڵەتو ڕومی پەنا بەرون پەی (پاپا و کەنیسە و بەتریارکەکا)و دۆڵەتێ مەسیحی پەی وێش ئاشکەرا کەرون، پانەیچ جەنگو ڕومیش کەرد بە جەنگێ ئایینی، چێرو قەرارەکا کەنیسەینە غەزا کەرێنێ، پاسەشان ئەشناسا کە ئانە جەنگێن پەی یاونای پێخامو کەنیسەی و وەڵاکەردەیۆ ئایینو گاوری، خەڵکێ فرێ لوێنە دلێ سوپاکێ. هەمیشە جەنگوئایینی و باوەڕی تونێ و تیژتەرو ڤناوی تەرو توولانی تەرەن، پۆکەی ڕومەکێ تاواشان سنوورو ئیمپراتورەکەیشان فراوانتەر بکەرانو دەس بگێران سەرو ئەوروپای و سەرنیشتو ئەفریقای و وەرنیشتو ئاسیای بە شام و نیمە دوورگەو عێراقیچۆ، ساسانیەکێچ لاوازێ و کەم تەوانێ بیێبێ، چونکوم چێنێن جارێ هێرش کریابێ سەرو مەدائینی پایتەختی و چێنێن جارێ تەریچ تۆقە دریابێ، پاشێکێ ساسانیچ ناچاریێ پەنا پەی ئایینی بەران، چا وەختەنە خاستەرین و بەهێزتەرین ئایین، ئایینو زەردەشتی بێ، کە فرەو دەق و یاسا بنەڕەتیە ئایینیەکێش مەنێبێ، خەڵکێ فرە پاڕەویش چەنە کەرێنێ، گۆشدارێ موغ و پیرەکاش بێنێ، وەرو ئانەیە ئەردەشێری بابەکان پاشاو دۆڵەتو ساسانی کە ئەڎاش کوردەنە، داواش کەردە هەرچی پیر و زانێ زەردەشتیێ بێنێ کۆشا کەردێ، دەسێ گۆرە و فراوانێشا وەشێ کەردێ بە سەرداری (موبەزان موبز)ی، سەردارو زانایا زەردەشتی دلێ دۆڵەتو ساسانینە، قەرارشدا هەرچی دەسنویسێ و ئایەتێ و قسێ

زەردەشتی هەنی جەمی بکریان، سەرجەمۆ ئاڤێستای بنویسیۆوەو بکریۆن بە ئایینو دۆڵەتی، پا شێوە چن دەسێ وەشی کریێ، شار و دەگێ گێڵێنی، هەرکەس تۆمارێ یام واتە و دێرێ ئاڤێستایش لاوە بییێ چرێنێشو چەنەش وەرگێرێنی، پۆختش کەرێنی و پارێزنێنێش، ئیتر ئایینەکەشا چەنی بنەماکاو قازانجەکا پاشایا ساسانی گونجناو متشارەو جاگیرشان کەرد، داواشان کەردە خەڵکی ئایینو دۆڵەتی پارێزنان، زانێ و پیرەکی زەردەشتی هانی خەڵکی دێنی بلانە مێڎانو جەنگی چەنی ڕومەکا، ئانەی تەر بنەمێکی ئاڤێستای شێوێێ، واتەکی زەردەشتی و ماریفەتەکی و ئایەتەکی ئاڤێستای تێکەڵی کریێ و ئاڤێستێوە تازەشا وەشکەرد، ئەپا تەرزە ئایینو زەردەشتی تێک دریاو بنەمێکێش شێوێێ، ئیتر چا ڕوۆ متمانە بە ئاڤێستای نەمەن، تەنانەت زاناکی دەربارو ساسانیچ زانێنی چێششا پەی قازانجو دەسەڵاتو پاشاکا کەردەن، چا ڕوۆن جەنگو فارس و ڕومی کە هەزار ساڵێش خایەنا، بی بە جەنگو مێیانو گاوری و زەردەشتی، بە ملیۆن کەسی پەی قازانجو پاشایا ڤنیشا مجیا، فرەو جەنگەکا سەرو خاکو میدیای کوردیۆ قۆمیێنی، چونکوم کۆتەبی مێیانو دوە ئیمپراتورەکەیۆ، جەنگ بی بە مایەو ئاوارەیی و یانە وێرانی و تێک شیەی کشت و کیاری، زەمینو کوردی بی بە مێڎانو جەنگو هەزار ساڵەو مێیانو فارس و ڕومی، پیرەکی زەردەشتی و میللەتە پاکەکەو کوردی دلی کەشەکا هۆرامانینە سەرەمرە خەریکو نزاکەردەی بێنی کە خوڎای گۆرە ئا دوە زاڵمەشا کۆڵی بکەرۆوە، پیرشالیارەکی و زانێکی زەردەشتی شۆنەو مژدەکا ئاڤێستایرە گێڵێنی، مژدەش دابی کە پێخامئاوەرێ گۆرە مێ، دەسی ستەمکارا کۆتا کەرۆن، گەلەکی ئازادی مەبانو میللەتەکی حەسیاوە، پەی ئانەیچە پیرەکی زەردەشتی جە کوردەسانۆ بە دزی ساسانیەکاوە چنەها نمایەندێشا کێیاستی پەی (شامی و حیرەی)، پەی هەواڵ پەرسای پێخامئاوەری چەمەڕاکریای، چن جارێ نمایەندی زەردەشتی کوردی لوێ پەی شامی و دلی کەنیسەکانە پەرس و ڕاشا چەنی زانا گۆرەکا دەربارەو پێخامئاوەری تازەی کەرد، دیسان زانا گۆرەکی گاور و جولەکەیچ سەرەمرە گێڵایەنە بێنی پەی ناوچە عەرەب نیشتەکا جە پانیشتو شامی و نیمە دورگەو عەرەبی، چونکوم دلی تەورات و ئینجیلیچەنە هەر پێسە ئاڤێستای مژدەو ئامای پێخامئاوەرێ تازەی دریابی، کە دلی ناوچە عەرەبەکانە پێڎا بۆ، ئا سەردەمە ناوچەو بۆتان (جەزیرە) جە سەرنیشتو کوردەسانی پەی زەمەنێ فرەی دەسو ڕومە گاورەکاوە بی، بە هۆڵی ئاڎییشا فرێشا بیێبێنی بە گاوری، چنێن کەنیسێشا پەی کوردەکا وەشی کەردێبێنی، ئا وەختە بۆشایێ فراوانەی ئایینیە دلی کوردەسانینە درووسە بییی، فارسە ساسانیەکی وێشا کەردەبی ساحیبو ئایینو زەردەشتی، چێرو ئا پەردەینە زوڵمێ گۆرە ئەو خەڵکی کەرێنی، باج و سەرانەی نەوروزانە کە حۆت باجی ئایینیی بێنی، پەی جەمکەردەی زەری جە خەڵکە ڕەش و ڕووتەکەی، ئێا ئا باجی زانێ ئایینیی و پاشێ و میر و پێیاماقووڵی نەگێرێوە، **چا وەختەنە هەر ڤێرلێوەت فرەدێ دلی ناوچەکەی سۆزە بی،** پەوکەی چا زەمەنەنە ڤیروباوەڕی (مانی و مەزدەکی)و چنهای تەری پێسە مەجوسی و ئایر پەرەسی و ڕۆجیار

و مانگ و هەسارە و تاریک پەرەسیۍ دلۍ کوردەسانینە وەڵێ بیێ، کورد دەسو زۆرداری فارس و ڕومەکاوە سەرگەردان بیۍیەبۍ، هەر یۆشان پەی مەبەسێ سەکوتشان کەرێنۍ، ساڵانە چن جارێ پەی ڕەشبگیری و کۆکەردەیۆ باج و پیتاکی و سەرانەی و سوغرەی وزێنێشا تالووکە، بێجگە ئانەی کە گرڎ جارێ بە هۆکارو ئا جەنگاوە کە مێیانو فارس و ڕومەکانە هورگێرسیێنۍ سەرو خاکو کوردەکاوە، کۆچ کەرێنۍ و یانە و مانەشا جێیائازێنۍ و ڕوە کەرێنۍ یاگێ ئارامە دوور جە جەنگی، وەختێ گێڵێنێ ناوچەکەشا گنۍ چێرو دەسو داگیرکەرێشاوە، سەربازەکۍ هەرچی کۆتێ وەرو دەساشا تاڵانش کەرێنۍ و باخ و لەوەڕگاو کیارەکاشا وێران کەرێنۍ، چێرو ئا گرد نەگبەتیانە کورد مەگیڵۍ پەی هێزی یەرەمی تاکو دەسی زاڵمانەو فارس و ڕومەکاشان سەرۆ لابەرۆن، پی تەعرە بە درێژایی هەزار ساڵا خاکو کوردانی چێرو سما ئەسپو فارس و ڕومەکانە، چێرو زوڵمو سەربازە تاڵانچیەکانە ناڵنۍ.

زەردەشت و ئاڤێستا

کاریگەریشان سەرو شارەسانی و ڕۆشنویری ناوچەکەی

چا دەمۆ هەکە نوح(س.خ) بە کەشتیەکەیشۆ سەرو کەشو جودی (گوتی) دلۍ کوردەسانینە لەنگەرش گێرت، کوردەسان بی بە (یانەو دوەمو مروڤایەتی)، بە پاو تۆمارو نویسەر و چەنەکۆڵەر و تۆکارە وەرکۆت و وەرنیشت ئەشناسەکا پێسە (محەمەد قاسم محەمەد، فەیروز ئابادی، د. عەبدولوەهاب ئەلنەجار، ئەمین زەکی بەگ، تەها باقر، ئەنوەر مائی، مینۆرسکی، هاروەی ڕوبنسن، هەنری براستد، گ،آ. رایت، فوئاد حەمە خورشید، ...هتر) ئا پەیلواو سەریە سەلەمنان، پاسە بەرمەگنۆ کە شارەسانی جە کوردەسانۆ پەی گرد لایێ جیهانی وەڵا بیێەنۆ، کورد پێسە بابا گۆرەو مروڤایەتی مەشناسیۆ، دماتەر سەرو خاکو کورداوە چنێن دۆڵەتۍ و شارەسانیۍ هەمە جۆرێشا مەرزنێرە، دماییێن دۆڵەت و شارەسانیشان کە جە ئێمۆ نزیک بۆن دۆڵەتو (میدیا)ین، سەرو ڤێرلەو ئایدیولوژی (ئایینو زەردەشتی) و کتێبو (ئاوێستای) مەرزیارە، ئی دوە بیۍ بە فاکتەرێ بە هێزێ پەی بنیاڎنیای دۆڵەتو میدیای، تاکو دۆڵەتو میدیای پایەدار بۍ، ئی شارەسانیە برەوەنە بۍ، بەڵام دماتەر فارسەکۍ بە کودەتێوە سەربازییە بە یاردیدای سەرکەردە ناکۆکە کوردەکاوە دۆڵەتو مادیشا ڤڕنا، فارسەکۍ هەر چەنی دۆڵەتی کوردیشا بەرد پەی وێشان، هەر پاسەیچ شارەسانی و ڕۆشنویری و کەلتوور و ئایینو کوردەکاشا دەسکاری کەردو بەردشان پەی ویشان، بە نامۍ وێشاوە ئەشناساشاو هیچشان پەی کوردی ناستۆ.

پێویسەن هەر یۆمان بە ئەۋازەو تەواناو وێمان هۆڵی بڎەیمی پەی ڕاسکەردەیۆو تەکنای تەپ و تۆزو سەرو شارەسانی و تاریخو وەڵینەیمان.

ژیوانامەو زەردەشتی

واچۍ زەردەشتی، دلۍ گاتەکا ئاڤێستاینە کە وۍش وۍش مەشناسۆ بە (زەرەتوشترە) ئامان، دلۍ تەفسیرو زۍیاتەر جە دوۍ هەزار ساڵا چێوەڵی تاکو ئیساتۍ، نویسەرۍ ویرۍش چەنە کەراوە، (دینۆن)ی یونانی ماچۆ: زەردەشت ماناو (هەسارە پەرەس)ین، نامەکۍ جە دوۍ کوتا پۍکئامێنە، (زەرەتە+ ئۆشترە).

(زەرەتە) لاو (موولەر)ی ئەڵمانی بە ماناو (ئازا)ی مێ، یانی (وشتری ئازا)، بەڵام (کاسڵ) ماچۆ بە ماناو (کوڕو هەسارە)ی مێ، (دوهارلە)ی بەلجیکی ماچۆ (زەرەتە)

یانی (زەرد) یانی (وشترە زەرد)، بەڵام جە ڕاسینە هەر ئانە تەمامەن کە ماناو (خاوەن وشتری زەرد)ی مەیاونۆ.

(زەردەشت)ۍ فرۍ بیۍنۍ، بەڵام دمایین زەردەشت کە کتێبو ئاڤێستایش پەی ئامان و زیاتەر جە (١٠)دە تاریخ نوۍسۍ پۍسەو (مەسعودی وئەسفەهانی و یاقوتی و قەزوینی و ...هتر) سەرش نویستەنشاو ئەشناسانشان، ئانەن کە جە سەردەمو (کوشتاسب) پاشاینە جە (ورمێ) ئامان دنیاوە، تاتەش نامۍش (پۆرشەسب) بۍیەن، ئەڎاش نامۍش (دەغدۆقا)نە.

(مستەر جاکسن) کە شارەزاو ئایینو زەردەشتین ماچۆ: (نیمەو دوەمو سەڎەو حۆتەمو وەڵۍ زاینینە ئامان دنیاوە، نیمەو یەکەمو سەڎەو ششەمینە مەردەن).

خەڵکو ئا ناوچەیە بە ئایر پەرەسی و پەڕجۆیی و جادوگەری و ڕۆجیار و مانگ پەرەسیۆ خەریکۍ بیۍنۍ، ئۍ کوڕە هەر جە زاروڵەییۆ چێوۍ سەرسووڕنۍش چەنە بەرکۆتۍنۍ، کە فرە جە کەراماتی شیۍنۍ، ڎەرمۍ پاکۍ وینۍ و ئۍنۍ دی، ئیتر جادوگەرەکۍ قینیشان چەنەش بۍ و زدایەتیش کەرۍنۍ، چن جارێ گەرەکشان بۍ کوشاش، بەڵام پەیشان نەلۍویان، زەردەشت ناچارییۍ تەمەنو (٢٠) ساڵینە ئاواییش جۍیا ئاستو لوا پەی یاگێ چۆڵی، بە خەڵوەت کێشتەیۆ خەریک بۍ، دەروونش پاک کەرۍوە، سەرنجە ڎزۍ سەرو خەڵکی و گێیاندارا و دۆروبەریش، پەیدیای کەرۍ پەیشان، تەمەنو سیی ساڵینە کەشۆ وەزورە پەی ئاوەڎانی، قەراخو ئاوەو (ئاراس)ی ناوچەو ورمێ دەسکەرۆن بە بانگەواز پەی ڕۆشەنکەردەیۆ ڕاو خەڵکی، کێشۆشان پەی لاو خوڎای، بەڵام هیچ سەمەرێش نمەبۆن.

نەیارەکۍش سەرەمرە ڕاگیریش کەرۍنۍ، قورتۍ ڎزۍنۍ سەرو ڕێش، دیسان بە ناچارییۍ کۆچ کەرۆن پەی ناوچەو (توران) و (سکستان)ی، چاگە داوا مەکەرۆن ئەو خەڵکی بتەکاشا ماڕان، خوڎای

تاقانەی بپەرەسان، ئیتر جادوگەری و خاوەنی بتخانەکا نەیاریش مەکەرانو بەرش کەران، بوختانی و قسی ناشیرینێش پەی هوربەسان، ئیجارەیچ بە ناچاریی کوچ کەرون پەی ناوچەو (باختەر)ی جە پانیشتو وەرنیشتو شارو (مەشهەد)ی، برێ ماچان باختەران یانی (کرماشان)، یام بەڵخو هۆرامانی، دوی ساڵی چەنی (ویشتاسب)ی پاشاو وەڵاتو باختەری خەریک بۆن، تاکو ڕازیش کەرون، ئیمان بە ئایینەکەیش مارون.

(ویشتاسب) یام (کستاسب) ساڵەو (٦٦٨ و.ز) فەرمانڕەواو وەڵاتو (بەڵخ)ی بیەن، سیی و هەشت کوڕێش بیێنی، یوشان نامێش (ئەسفەندیار) بیەن، مەکەرون تاتەو (بەهمەن)ی، کە بابا گۆرەو (لوڕ و بەختیاری و هۆرامی)ەکان.

کشتاسپ کوڕو لوهراسپ کوڕو ئەرچان کوڕو کەیقوبادی کوردین، نەژادو (کیان)ەکان، کە یەکەم فەرمانڕەواو زنجیرەو (کیانی)ن، زەردەشت (بەرجیسپ)ەی کناچێش پەی (جاماسپ)ی وەزیرو (کشتاسپ)ی مارە کەردە، کناچێ برێوە وێش کە نامێش (ئاهو) بی، داش بە (جاماسپ)ی. جاماسپ زەماو زەردەشتی بی، وەزیرو حکومەتی بی، تاتەو (پیرشالیاری یەکەم)ی هامنامو ئا وەزیرەینە، ئی وەزیرە فرە یاردی ئایینو زەردەشتیش دا، ڕاش پەی چوڵە کەرد، ئایینەکە بناغەش کوارەو مەرزیارە، وەڵابیۆ، زارولی وەزیرەکا دۆرو ئی ئایینە تازەینە جەمی بیی، یاردیشان دا، دۆڵەتو میدیای سەرو بناغەو ئی ئایینەیە مەرزیارەو فراوان بی، ئاڤێستا کریا بە بەرنامەو ڕەسمی ئا دۆڵەتەیە.

(ژان وان) ماچۆ: زەردەشت سەرەمرە کۆششکارینە بی وەراوەر بە بت پەرەسی و مەجووسی و ساحیر و جادووگەرەکان، جەنگێ ڤناڵینش کەرد چەنیشان، وەختێ (ویستاسب) ئاما سەرو ئایینو زەردەشتی پا بۆنۆ دارو (سەروو)یش نیپا، کە دارێ بە نامبانگ بی، ئا دارە تاکو ساڵەو (٨٦١د.ز) هەر مەنۆ، پێسە دارێ موبارەکی بیەبی بە یاگێ زیارەتی و یاگە دەسو ئا پیپا موبارەکەیە، بەڵام چا ساڵێنە خەلیفەی عەباسی (المتوکل) داواش کەرد، بڕیشاوەو قەڎەکەشا ئارد پەی سامەڕای، ئەچاگە جە وەختو وەشکەردەو سەراو (سامەڕا)ینە بەکارشان ئاوەرد.

(پلین)ی فەیلەسوف ماچۆ: زەردەشت تاکە مروڤێن کە دەمو جە ئەڎابیەیشەنە دەم بە زەردەخەنە بیەن، کە تەمامو زارولا وەختێ جە ئەڎێ مەبان دەم بە گرەوەنی، نیشانی ئانەینە کە مەگنۆ وەرو میهرەبانی و پاڵپەشتی خوڎاوەندی)، دلی (مروج)ینە ماچۆ: (زەردەشت سی و پەنج ساڵی پێخامئاوەریش کەردەن).

زەردەشت تەمەنو حەفتا و حۆت سالێنە دلی جەنگێنە کە پەی وەڵاکەردەیۆ ئایینەکەیش خەریک بیەن، چەنی میللەتو (هیۆن)ی، ڕاو خوڎا و ئایینەکەیشەنە کوشیان، تاریخ نویسەکێ سەرو ئانەیە کۆکێنێ هەکە ئەفلاتون و فیساگۆرس گۆرەتەرین شاگردێ ڤانگاو زەردەشتی بیێنێ، (مەسعودی) ماچۆ: (وەختێ زەردەشت کوشیا (حاناس) بی بە جاگیرش کە خەڵکو ئازەربایجانی بێ).

(تۆمابۆ) ماچۆ: (مۆچیاریەکێ زەردەشتی دلی گاتا و ئاڤێستاینە نویسیێنێ، ئانی چن تۆمارێ شێعریێ بە ئاوازو گورانیانێ، ڤیر و باوەڕو خاسەی وەڵاکەراوە...).

دیسان ماچۆ: ئایینو زەردەشتینە گرڎ کەسێ ئازادەن ڕۆشنایی یام تاریکی هۆرچنۆن.

(ئەحمەد شناوی) ماچۆ: (جولەکەکێ وەختو دیلیشان دلی بابلینە، ئا وەختە یەرێ ساڵی مەنەبێ پەی مەردەو زەردەشتی، ئەچاگە جولەکەکێ جە زەردەشتیۆ فێرێ ڕاسی و هەقیقەتو بەهەشت و جەحەنەم و شەیتان و دێو و درنجی بیێ).

کتێبو (ئاڤێستا- ئاوێستا)ی:

مەسعود محەمەد ماچۆ: پەی یەکاڵاکەردەیۆ واچێ (ئاوێستا)ی، خاستەرین سەرچەمە کە دیەبۆم کتێبەکەو (دکتور محمد موعین)ین، کە باسو ئاوێستای و زەندی کەرۆن، (گلدنر) ماچۆ: ئاوێستا ماناو (ئەساس و بونیان و مەتن) مەبەخشۆن، بەڵام (ویسباج) و (بارتۆ مۆلا) مەبەراش سەرو (پەنا و کۆمەک)ی، زانێ ئەرمەنیێ بە (اعتماد) و (ویکاندێر) و (پەنا) لەیەکەش مڎاوە، (دالا) بە ماناو (زانای) یاوانشەنە، بەڵام ماناو(زەند)ی بە (شەرح) یام (زانای) یاوانشەنە، کە بنەڕەتەنە تەفسیرو ئاوێستایەن، (بازندە) بە ماناو (هۆش)ی لەیەکێ دریانۆ، وەڵێ ئانەی زوانی پەهلەوی (کوردی کۆن) گنۆ برەوە، تەفسیرێ تەر بە زوانو ئاڤێستای نویسیایێ، بەڵام ئینە چەنی (دەقو) ئاوێستای تێکەڵ بی، تاکو یاوا ئانەیە، ئانی کە ئاوێستای ڤانێنێ شەرحەکێ بە دەقێ ئاوێستای زانێنێ، ئێ شەرحێ فرەو دەقە شێعریەکێ ئاوێستایش شێونێ.

هەرچی ئاوێستانە نویسیان بەشێ کەمەن جە واقیعو باسەکەی، (مەسعودی) ماچۆ: (ئەبستا) یانی (ئاوێستا)، بە عەرەبی پەنەش ماچان (ئەبستاق)، ژمارەو سورەتەکاش ویس و یەک دانێنێ، هەر سورەتێش دوەسەڎ لاپەڕێن، سەرو دوانزە هەزار پۆسو (گاوا)وە بە ئاوەو ئاڵتونی هۆرکنیێنێ، بە زوانێ کە تەنیا زەردەشت وێش مەیاوۆشەنە، پارەو کارەکێش تەنیا ئەشێ وەرشان کەردێ، تاکو دەسکاری نەکریێ، ژمارەو پیتەکاش و دەنگەکاش شەس دانی بێنێ، هەر پیت و دەنگێ وێنەو وێش بیەنش، ئا زوانەیچشە نامێ نیان (نویستەی ئایینی)، ئەشێ بەس پەی

وەرکەردەی ییێ، پەی خێریۍ و موبارەکی ڤانیێوە، زەردەشت شەرحێش پەی ئاوێستای نویستیۍ نامێش نیێیۍ (زەند)، کە شەرحەو فەرمایێشتەکا خوڤای بیۍ کە پەی زەرەدەشتیش ڕەوانە کەردێبێنیۍ، دماتەر ئانەش فاڕا پەی کوردی کۆنی (پەهلەوی)، هەمدیس ئاڤیێچش پەی سەرو زوانو ناوچەکەی فاڕاو نامێش نێیا (پازەند)، دمای زەردەشتی زانێکیۍ ئی ئایینەیە شەرحێ درێژەشا پەی (پازەند)ی نویستەو نامێشان نێیا (باردە) یام (ئەکردە).

ئاڤێستا پەنج بەشێن:

یەکەم: یەسنا (گاتاکیۍ کۆنتەرین بەشو ئاڤێستاینیۍ).

دوەم: ویسپرد.

یەرەم: وندیدات (ڤەندیدات)، یانیۍ یاساو دژ بە دێوی (شەیتان)ی.

چوارەم: یشتها.

پەنجەم: خردە ئاوێستا.

(دە) سورەتێ دلیۍ ئاڤێستای پێسە سوورەتەو (ئەشتاد) و (بانیست) و (هادوخت)، سورەتەو (جترشت)ی باس جە سەرەتاو درووسبێیەو گیانەوەری و کۆتاییِ دنیێ مەکەران، (هادوخت)یچ مۆچیارییێنیۍ.

(ول دیۆرانت) فەیلەسوفی مەزنی ئەمەریکی ماچۆ: زەردەشت وەختێ بت پەرەسی و ئایر پەرەسی مەجووسەکاش دی، توورەِ بیۍ، لوا گژێشارە و واتش (ئەچی گەردونەنە هیچ خوڤێوە نێیەن بێجگە خوڤای تاک و تەنیای، کە خوڤاو ئاسمان و زەمینی و ڕۆشناییَن). دماتەر (ول دیۆرانت) دلیۍ کتێبە چل بەرگیە کەم وێنەکەیشەنە بە نامیۍ (قصه الحضاره)، جە باسو ئاوێستاینە ماچۆ: (ئانەی کە ئێسە دلیۍ ئاڤێستاینە مەنەن، بەشێ کەمەن جە کتێبێ گۆرەی). دماتەر ماچۆ: (کشتاسپ) سەردەمو وێشەنە دویۍ بەرگێش جە ئاوێستای نویستێ، یۆشان ئەسکەنەری مەکدۆنی وەختێ هێرشش ئارد جە شارو (بەرسیبۆلیس)ینە سۆچناش، ئەوی تەرشان یۆنانیەکا بەرد پەی وەڵاتو وێشان، چاگە فاڕاشان پەی سەرو زوانو وێشان، فرەو زانستەکانو یونانی کۆنی چاڤێۆ وەرگێریێنیۍ. دماتەر ماچۆ: (ئاوێستا پەنج بەشێن: آ- یزنا (چل و پەنج بەشێن). ب- وسپرد: (ویس و چوار بەشێن). ج- وندیدات: (ویس و دویۍ بەشێن)، ئینیۍ فیقهو زەردەشتی و یاسێکیۍ ڕەویەینیۍ (ئەخلاق) دژو شەیتانی. د-یشت: ئینە پێکئامان جە ویس و یەک سروودا، کە گردشان

زیکر و یاذبنی به تەرزەو لاونایۆ هۆرەی غەمگین. هـ-خردو ئەبستاق: ئینە سڵاوات دایەن کە دلی بۆنەکانە مەوانیوەوە).

هیچ کەس ئیەو (مەسعودی) باسو زەردەشتی و ئاوێستایش نەکەردەن، مەسعودی ماچۆن: (ئاوێستا قسی خوذاینی، ئانێنی پەی زەردەشتی، دمایی زەردەشتی هورژیلێ پەی زوانی کوردی کۆنی. ئینجا ماچۆ: فارسەکی وەڵی زەردەشتی ئایر پەرەسی بینی).

(هرمیپ ئەزمیری) کە نویسەرێ یونانین، سەذەو یەرەمی وەڵی زایینینە نویستەنش (زەردەشت دلی مۆچیاریەکاشەنە دوی ملیۆن دیڕە شیعریش نیێنیرە). فرەو کوردەکا هەزارەها بەیتی چا شیعراشا وەری بیینی و پاڕەویشان چەنە کەردینی. زەردەشت گەرەکش بی جە ڕاو ئا شیعراوە نیازەکاش بیاونۆ، چوونکوم شیعرە فرە بە ڕەحەتی وەرە کریۆن و دیر ڤیرە مشۆوە، زەردەشت ڤیچش شاعیری هەس ناسکی کەم وینە بییەن، چەنیش گەرەک بیێ تاوی هۆنۆشاوە.

(بورهان قانیع) ماچۆ: دمای چەنەکۆڵیایۆ یاوا ئا باوەڕیە کە ئا خەتە هەکە ئاوێستاش پەنە نویسیانۆ، جەکۆتاو سەذەو ششەمو وەڵی زایینینە پیذا بییەن.

مەسعودی ماچۆ: (ئا نویسیێ زەردەشتیە ویش ئاردینیرە، پیت و دەنگیش پەی نیێنیرە، تاکو ئەسڵەکەش پەنهانی بۆنو کەس نەتاوون دەسکاریش کەرۆن، دماتەر تۆماری تەریش ئاردیرەو نامیش نیێ (کش بیر)، یانی تۆماری گردینی گرذکەسیی، بە زوانو گردو نەتەوەکا ڤانیینیوەو ڕەوانی کریینی، ئی تۆمارە تازە سەذ و شەس پیتی و دەنگیش بینی، کە هەر پیت و دەنگێ وینەو ویش بییەنش.

قانیعی شاعیر دیوانەکەشەنە (شاخی هەورامان) فرە بە جوانی واتەنش:

کتێبی زەردەشت کە ئاویێستایە

وەك باقی کتێب خەڵاتی خوایە

بە زوان هەورامی هاتە سەر بەشەر

یانێ های زەردەشت بوو بە پێغەمبەر

تا دەوری خۆی بوو وەك باقی دینان

بەڵام نەسخ بوو ئەویش بە قورئان

ماریفەت و پیر وتەی شالیارە

کە بە پیرشالیار لە گشت دیارە.

ئەفلاتون باسە بە پێزەکێ زەردەشتیش ۋانێبێنێ و پارەوەکێش دیبێنێ، کە چن بە تونی پابەنێ زانیاریەکا زەردەشتینی، بە ناچاری کتێبەکەشەنە بە نامێ (السیباد)ی پەنجێ پەی جادووگەری و قسە پەڕجووەکا زەردەشتی مەکێشۆن، بەڵام (ژان وارن) ماچۆ:

(ئینسان سەرەش سڕمەنێ چانەیە، هەکە فرەو جاری تومەتو جادوویی و پەڕجۆیی ۋزێنێ پاڵو زەردەشتی، بڕێ جارێچ سیحر و جادوو بە ئیلهام بەخشو واتەکاش زانێنی، بەڵام زەردەشت گردو ژیوای وێش وستەبێش دلێ تەرسێوەو پەی کۆتا ئاوەردەی پەڕجووی و جادووی، سەرەمڕە دەسەو یەخەنە بێ چەنی ئا پەیلوایا). (ئانە هەرمانەو زەردەشتی بیێنە، کە فەیلەسوفێ پێسە ئەفلاتونی چەنەش حاڵی نمەبۆن و بە ئافەریدەو پەڕجووی و جادوویش قەڵەم مڎان).

(میللەتو کوردی هەزاران ساڵێن خاوەنو هزر و ۋیر و باوەڕێ ئەدەبێ ڕەسەنی بێیەن، هیچ خەیاڵ و ئەفسانە و داستانێ نێیەن هەکە جە واقێعێوە سەرچەمەش هۆرنەگێرتەبۆ، هەر ئا خەیاڵ و ئەفسانە کوردیێ بێنێ ئامێ دی، چەرخ و فەلەک بی بە باڵون و تەیارە، سیمرخە بیە بە ساروخ، جامو جەمی بی بە تەلەفزیون، پەڕجو بی بە کیمیا، دێو بی بە داگیرکەر).

(دکتور عمر طالب و ابو کلام ازاد) ئینێ چا باوەڕەنە هەکە ڕازێ میللیێ عێراقیێ فرە کاریگەریشان کریان وەنە بە ئایینە کۆنە ئاریەکا دەربارەو ۋیر و باوەڕو دێو و درنج و عفریتی، ئەی مەشۆم چ کاریگەرێیشان سەرو ئەدەبو میللەتە زەردەشتیەکا بێیەبۆن.

پی تەرزە ئایینی زەردەشتی، یانی ئایینی کوردی کۆن، کاریگەرێ تەمامش سەرو فەلسەفەو یونانی و ئیغریقی بێیەن، کارش جە ئایینو گاوری و جولەکەی کەردەن، ئەوەمەنێش دلێ ئەدەب و ڕازەی میللیەی عێراقی و ناوچەکانو تەری هەن، تاکو ئارۆیچ ئاسەوارش سەرو شارەسانی و زەینو خەڵکو ناوچەکەیۆ مەنەن.

(مەسعود محەمەد) ماچۆ: (کتێبو ئاوێستای سەقافەتو گردو گەلە ئێرانیەکاش جە سەقافەتو گەلەکا تەری جێیا کەردۆ، پارەوێ زەردەشتی بە (مەزدەیەسنا) یانی (خوڎا پەرەسێ) نامێ برییێ، بێجگە ئاڎییشا بە (دێویەسنا) یانی (دێو پەرەسێ) نامێ برییێ.

دیسان ماچۆ: (ئاڤێستا بە هەر پەنج بەشەکەیشۆ_ کە وەڵتەر ئەژمارێما) مەکریۆ بە کۆنتەرین فەرهەنگو زوانە ئێرانیەکا حیساب کریۆن، چونکوم هەرچی تۆماریۍ و نویسیێ تەریۍ هەنی شۆنەو ئاڤێستایرە ئامێنی، ئینی وەڵینەو گرد کتێبێنی، چونکووم:

یەکەم: نویستەی وەڵی وێشەنە نەبێیەن کە ببۆ بە هامبەشش جە کاریگەرینە.

دووەم: باوەڕو وەڵی وێش سێپاو کەردەنۆو باوەڕێ تازەش ئاردەن.

یەرەم: گردو ڕوەکا ژیوایش گێرتێ بە فیکر و ئایین و ڕەوشت و گوزەرانۆ، هەزار و سەدڤ ساڵی ئاڤێستا سەرچەمەو ئیلهامو گەلە ئێرانیەکا بی، چ جە ڕوەو باوەڕیۆ بۆ، چ جە ڕوەو کارو دنیێوە، سامانێ گۆرەو فراوان کە ئینا دلی ئاڤێستاینە، بێگومان هۆکارو دۆڵەمەنێ بێیەی هەر زوانێوەن کە بێیەبۆ واریسو ئایینو زەردەشتی و ئاڤێستای، بە داخۆ زوانی کوردی ئا میراتشە نەبێیەن، چونکوم نەک هەر دۆڵەتش نەبێیەن، بەڵکوم نویستەیچش نەبێیەن، گەر دۆڵەتو (مادی کوردی) پەی کوردی مەنێوە پێسە یەکەم هێزی گۆرەو ئێرانی، ئاشبەتاڵیچش ئامێ ملەرە، هەر بی بە واریسو گردو کەلەپور و سەقافەتو ئێرانی، بەڵام کورشی هەخامەنشینی، بە وڕنای مادی، ناوچەو پارسیش کەرد بە مێیانو حوکمی، فارسیچش کەرد بە واریسو ئەبەدی گردو ویەردەیش، کە دمارۆیچش لوا سەر، دلی وێمانە بەیناو بەین ماچمی مادام پێخامئاوەرو ئاوێستای خەڵکو مادی و کورد بێیەن، مەشۆم زوانو دەمواچیچش کوردی بێیەبۆ، پێسە خوڤای گۆرە قورئانەنە فەرماوۆ: (وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه لیبین لهم). زانا پیتوڵەکی زوانە ئێرانیەکان و ئاوێستای، سەرو باوەڕێ جەمی بیێنی کە زوانو ئاڤێستای و زوانی فارسی هەخامەنشینی جە یۆی جیێنی، پێسە دیارەن فارسی قۆمو پەهلەوین (کوردی کۆن)، دمایی فارسی بی بە واریسو پەهلەوی و ئاڤ جە گردو زوانەکا تەری نزیکتەرەن بە کوردی. زوانی کوردی پێسە واتم دمای تێکشێیەی مادی، نە خاوەنو دۆڵەتی بێیەن، نە خاوەنو دەزگێوە ئایینی کە زوانو ئاڤێستایش بەکارئاردەبۆ، بە هەرحاڵ پەی زاناکا نەلوێیان قەرار بڤان سەرو یۆبێیەی زوانی کوردی و ئاڤێستای، هەر ماچی ئاڤێستا ئۆجاخ کورێوەن، جێیاتی وەچەکا وێش، مامۆزێ و لالۆزێ و مەتیەزێش مەنێ.کورد شریتەی نەپڕچیێ ئاوێستایەن، پێخامئاوەو ئاوێستای کوردەن، مەشۆم ئاوێستا بە زوانو ئا میللەتەیە نویسیابۆ کە دلێشانە پێخامئاوەر بێیەن، تاکو بتاوان بیاواشەنە، کورد بە داخۆ نەتاواش دمای مەڕیای فارسەکا دەس گێرۆوە سەرو ئەدەب و ڕۆشنویری و ئاسەوارەکاشەرە. ڕەنگە دلی جەنگو فارس و ڕومینە گردش فۆتیابۆ، دمای مەڕیای فارسەکا بە دەسو موسوڵمانەکا، هەمدیس فارسەکی باوشیشان بە ڕۆشنویری گردو ئێرانیرە کەردۆ، تاریخ و ئاسەوار و شارەسانی و ڕۆشنویری و ئایینو کوردی بی بە بەشەو فارسی و هیچ پەی کوردی نەمەنۆ، کە ئارۆ شانازیش پۆوە بکەرۆن.

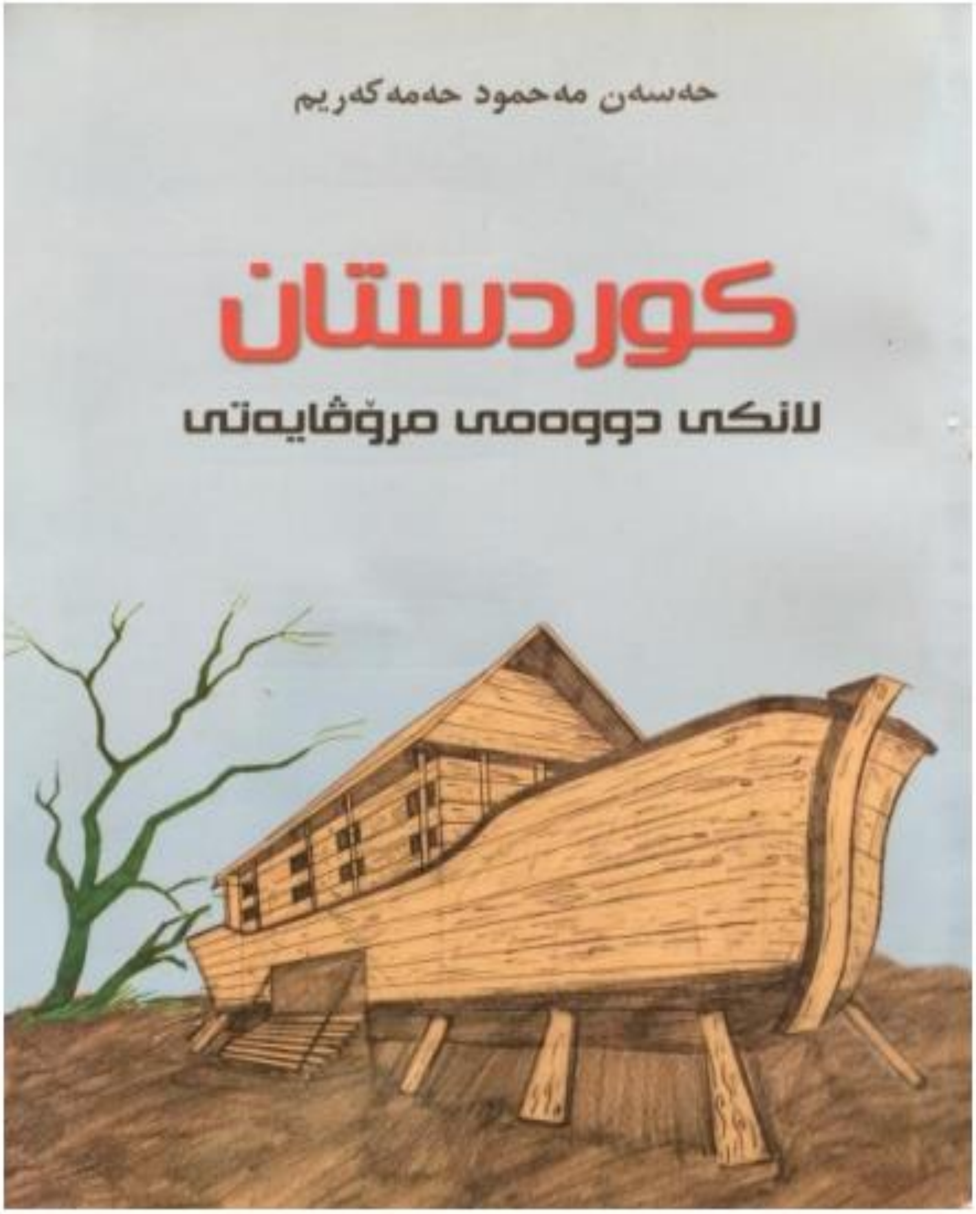
حەسەن مەحمود حەمەکەریم
کوردستان
لانکی دووەمی مرۆڤایەتی

سەرچەمە/ کتێبو (تاریخوو مۆزیکو هۆرامانی)

م. دارا محەمەد عوسمان (هۆرامی)

بەرگی دووەم. ساڵەو (٢٠١٤).

دلێ هۆرامانینە هونەر هونەرمەند پەروەردە کەرۆن

هونەر و هونەرمەند دویۍ واچیۍ دوانێنێ، گەر جە یۆی جیێ بکریاوە، تاو ترازیەکا لاسەنگ مەبۆن.

ئا فەرهەنگە کە هونەرمەند پەروەردە کەرۆن، پێسەنە ئاوێنەی ڕووتەختی، کە هونەرەکەش دلێنە مەوینۆوە، ئا پەرسێ کە جە هونەرمەنێ کریۆن دەربارەو هونەرەکەیش، پەنەش ماچان: چێش تۆش کەردی بە هونەرمەنێ؟ بێگومان ماچۆ: هونەری هەرەقەتینو میللەتەکەیم، دیارەن هونەریچ بەها و قیمەتو وێش هەنش، بە گرڎ کەسێ نمەواچان هونەرمەنێ، تاکو خەسڵەتی هونەریش نەبۆن، ئانەیچ بە هوکارو ئانەی، کە ئا هونەرمەنە پابەنێ بۆن بە وەشەویسی نیشتیمانی و زادگاکەیش.

هەڵبەت مەبەسو من ئا هونەرمەنێنی کە دلێ گردو کایەکا هونەرینە هەرمانە کەران بە تەرزێ گردین، بەڵام بە تەرزێ وێشانە هونەرمەنو ئاوازی و گۆرانییا و میوزیکی، مەبەسەکەو من ئاراسەن پەی هونەرمەنەکا هۆرامانی، چونکوم زێیاتەر ئاشناییم چەنیشان هەن. فرەو جاری کۆنیشتەکاشانە مەنیشورە باسو ئانەیشان چەنی مەکەروون کە ڕاژەو هونەری وێشان بکەران، نەگنا شۆنەو لاساپی کەردەی و چەم چەنە برپەی هونەرو لاذیدەی(بێگانە)، چونکوم جە دێر زەمانۆ هونەر جە هۆرامانەنە باو بێیەن، هونەر و ئاواز و گورانیێ دلێ ئاواپی و دەگاکانە پاک و پۆختە تەرەن پێسە دەنگی، بەڵام پێسە تەکنیکی و وەڵکۆتەی، تاکو ئیسە ئینا دلێ شارەکانە.

هۆکارو ئانەیچە مەگێڵۆوە پەی دوێ لایا:

یەکەم: ئا حکومەتێ کە فەرمانداری کوردەسانیشا کەردەن گردو ئاواییەکاشا کاولێ کەردێنێ، چونکوم لانکێ پەروەردەو هونەرمەنێ بیێنێ، سەرچەمەو شوڕشی دلێ دەگایەکانە بڵێسەش کەردەن.

دوەم: نەبیەی ئاو و کارەباو خزمەتگوزاریەکا دلێ دەگایەکانە، تاکو کۆتەی ڕژێمو ئێراقی و پێذابیەو دەسەڵاتی میللی و نەتەوەیی ساڵەو (١٩٩١ز)، پەوکەی ئیساتێ هونەرمەنێ دەگایەکانە ئینێ برەوە و گەشەنە.

-هونەر و میوزیکو هەر میللەتێ کاریگەری وەرگیری گۆرەش هەن پەی مەنەیۆ فەرهەنگ و هونەرو ئا نەتەوەیە.

ئا نەتەوێ کە دەنگ و ڕەنگشان کپ کریاپێ، پێسە نەتەوەو ئێمە، هەردەم داگیرکەرێ وەڵاتەکەیمان ڕاشا نەذێنە بە ویر و هۆشو وێشان هونەر پەخش بکەران، تاکو ئیسەیچ کە کەناڵێ تەلەفزیونێ لۆکاڵیما هەنێ، هونەرو کوردەسانی بە یەکسانی پەخش نمەکریۆن، دلێ گردو کەناڵەکانە.

بە پێچەوانۆ دلێ کوردەسانینە (٣٠) کەناڵێ لۆکاڵیێ و دەزگێ سەتەلاییتی هەنێ، چێگە و چاگە پێسە دقنەو فەقێ گۆرانیێ هۆرامییە مذان وەنە، دیارەن ئانەیچ هۆکارەکەش نەبێیەی ویرێ نەتەوەیی و نەبیەی کەسی شارەزاین، کە دیالێکتو هۆرامی بە تەمامو ماچۆ گۆ زوانەکاشۆ فەرامۆش کریان، خۆ گەر هونەر و گورانیێ هۆرامانی جە هونەرو کوردی کنیاوە دیسان تاو ترازیەکا لاسەنگ مدرۆن، هەم پەروەردەی هونەریچ دما مەگنون، مەبەسو من ئانەن تاکو هونەر وەڵێ بگنۆن، گەل و نەتەوەیچ زێیاتەر مەشناسیان.

دلی کتێبو (هەورامان باشتر بناسن)، لاپەڕە (٩٦)ینە ئامان: (موسیقاو هەر گەل و نەتەوێوە دەسبارێ خاسەن پەی فەرهەنگ و هونەرو ئا نەتەوەیە، موسیقاو هەر گەل و نەتەوێوە سینە بە سینەو پەشتاو پەشت ئامانەرە ۋار، موسیقاو هۆرامانی تاکو ئەڕاێ دلی هۆرامیەکانە ڕەسەنی وێش پارێزنان، گورانیی هۆرامیی چەنی ژیوای خەڵکی پێوەنییشان هەن، سەرچەمەو گورانیی هۆرامیی دلی تاڤگەو ۋەرڤاوەو (بڵ) و (وەزەنی) و (بەڵخە) و سیروانو دواوی، چێرو تاپێرە تەوەنینەکا (کۆسەو هەجیجی) و (پیرشالیاری زەردەشتی)ینە ئارامش گێرتەن.

-دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٩٦) ئامان: موسیقاو هۆرامانی یەری تەعرێن، یەکەم موسیقای دلەیین کە هەر ساڵێ یۆوە جە گورانیەکاش گوڵ مەکەرۆن، دوەم موسیقای فولکلۆری بە شمشاڵ ژەنیۆن، یەرەم موسیقاو سێیاچەمانەی کە جە چنێن دەنگا پێکئامان، دەنگو سینەی و دەنگو گلۆی و دەنگو سەرەی تێکەڵێی، ئانەیچ یاگی سەرسوڕمەنەیەن کە جە هەر یەرە دەنگەکا سوود وەرگێران.

-گرڎ ساڵێ چن ئاوازێ ڕەسەنی بە کورپەیی دلی وەڵاتو خڤەنیرەتەی پێڎێ مەبانو هونەرمەنی تازی بەرهەم ماران.

-ئاوازی فولکلوری بە فورمەلێ هۆرامانی نەبۆن (ئەدا) و شێوازش تێک مشۆن، تەنیا بە گڵوەو هونەرمەنێ عاشق بە ۋەرڤاوەو کەشو شاهۆی ئا ئاوازە چڕیۆن پێسە وێش بە بێ لەنگی.

ئاوازی بەرزە چڕی سێیاچەمانەی، کە سروود گەلی گاتاکا نەوەڎو نۆ پیرەو هۆرامانیی، پەوکەی بنەماو ئا مەدرەسەیە هەر هۆرامانەن، ئانەیچ دوڵەمەنی زوانیەن، هونەرمەنی پەروەردەو ئاهورایی نەبۆن بە گرڎ کەسێ ئا ئاوازی ئەدا نمەکریان، هەر پێسە واتەنشا گرڎ سیاچەمانە چڕێ گورانی واچەن، بەڵام پێچەوانەکەش ڕاس نیەن.

عەینو سەرچەمێنە، لاپەڕە (٩٧) ئامان: زەمانو کۆنێنە جە هۆرامان خەڵکی گرد سروودی وانێ، سرووده یوەنە جە هەوا کۆنەکا هۆرامانی و حۆت تەعرێنە:

(سروودەو هیجرانی، سروودەو حەیرانی، سرودەو سۆزی، سروودەو خەسرەوانی، سروودەو خاکی، سروودەو کوردی، سروودەی نەتەوەیی)، پێسە قاسیدی تووکانی (١٢٢٤ ک) چی بارەو ماچۆ:

چاوەش نەوایێ لێدەر چەنی ڕۆد

تۆ واچە پەرێم گۆرانی و سرۆد

سرۆدی کوردی و سرۆدی هیجرانی

سرۆدی خاکی و سرۆدی حەیرانی

سرۆدی میللی و سۆز: خەسرەوانی

بچڕ پەرێ وێت هەتا مەتوانی

گیان و زرگان پەرێ وێت شاڎکەر

خانا نەکیسا و باربەد یاد کەر

چاوەش جە کۆنی وە ئاواز رۆد

لێدەر چەند هەواو واچە چەند سرۆد

تا من شاڎی کەم پەرێ وێم ئارق

چونکوم ئێ دنیا سوودێ نەدارق.

ئێ هۆزانە ماناکێش ئانەی بەخشۆن کە مەشۆم، ئا ئاواز و سروود و گورانیی بانە، ڕاو خاک و وەڵاتینە بان، مەبۆن هونەرمەنێ بە وەفا و ئەمەک بۆن پەی نیشتیمانی، چونکوم هونەر، هونەرمەنی خاکی و پەڕ بەها و زەریفیش گەرەکەن، گۆشەگیر نەبۆن، بەرکۆتە و ژیارو وێش بە هۆکارو بەرزی سروودی و هونەری نیشانە بڎۆن.

ئانی کە بە ڕاسیی ڕاو هونەرینە ڤیر و ئەندێشەو وێشان گرە مڎان، ئانی مەبانی بە چەم ڕۆشنی خەڵکی، چونکوم ئارق ئا وەڵاتی ئینێ وەڵێوە، هونەری ڕاسەقینە سەرمایەشانە، دلی وەڵاتو ئێمەیچەنە هونەرمەنی دمای هەرمانو کارو ڕوانەیشان ملان پەی دلی تیپە موسیقیەکانو بە مانیایێ فرە ئاوازێ بەرهەم ماران، ئاڎییچ بە ناکامی، دیارەن ئا هونەرە چەنی ڕۆتو ئارق دنیێ گەشە نمەکەرۆن، چونکوم هونەرمەنەکی پێوەسی نیەنی تەنیا بە هونەرەکەیشاوە، بەڵکوم دلی کوردەسانینە فرەو هونەرمەنا، کاری دوەمشان هونەرەن، یانی هونەر نەبێیەن بە پیشە، هەرچن ئێمە دلی باسەکەیمانە نامی چنەها ئامێرە موسیقیا هۆرامانیم واتێنی، بەڵام یاگێ چامنی نیەنە

هەکە هونەرمەنۭا گلێری بکەرووە، بەها پا ئامێرە موسیقیا هۆرامانی بڤۆن، پەی نمونەی: (بەربەت) یۆن جە سازەکا، کاسێوە پێسە هەمرۆیش(مرق) هەن و دوی تەلێش ئینێ پۆو دەنگێ وەشش هەن، برێ جە شارەزایا موسیقای ماچان (بەربەت) سەردەمو ئیسلامینە یاوا دلی عەرەبەکا، (حەسان کوڕو سابت) ماچۆ: من دە کناچێ گورانیواچێم دیێ کە پا ئالەتەیە (بەربەت) گورانیێ واچێنێ، بڤیە عەینو سەرچەمەی وەڵینی لاپەڕە (١٠١).

گەر هونەرمەنێ ڕوانە خەریکێ هونەری بان، من ئینانا ئەچا باوەڕەنە شان بە شانو دنیێ هەم هونەرمەنێ و هەم هونەرەکەمان چەنێ ڕۆتو ژیوای دما نمەگنۆن.

هونەرمەنۭ مەشۆم دەقەی شێعریە تێکەڵ و پێکەڵ نەکەرۆن، یانی شێعرەی لیریکیە پەی گورانیێ، یام ئا شێعرێ پەی ئاوازو عیرفانی لێویۆ مەشۆم بەزمو چەپڵانە بەکارش ناران، چونکوم ئاوازەکە چن بە بایەخەن، دە ئانەیچ شێعرەکێ مەبۆنە بە ئامیانو گورانیێ و ئاوازەکەی، یام باعزێ بەیتێ فولکلوریێ هەنێ کە پەی وەڵاکەردەیۆ نمەلێویان، مەشۆم وەڵێ نەکریاوە.

بە کوڵی و پوختی، شێعرەی گونجیێ پەی یاگێ وێش گونجیێنە، کەسیبێیەو هونەرمەنی بە فرەیێ گورانیا نیەن، پێسە ماچان بە زۆری و بۆری نیەن، بەڵکوم بە شێواز و دەسوری هونەری جوان، کەسیبێیەیش بەرمەگنۆن.

برێ هونەرمەنێ دلی هۆرامانینە ئامێنێ مێڤانو هونەری، شێعرە فولکلوریەکێ هۆرامانیشان دەسکاری کەردێنێ، پەی نمونەی ئاوازو (ئای دادە هەی ڕۆ)، ئا هونەرمەنە ئاوازەکەش وێران کەردەن، ماچۆ: (ئەی تاتە هەی ڕۆ ڕۆ)، ئینە هونەرەکەش نمەلۆنە دلی (ئەدا)و ناوچەو هۆرامانیۆ، بەڵکوم پاسنەش نیانەرە هەکە تازەگەریش کەردەن، بەڵام بێ ئاگا چانەیە هەکە هونەرش چەواشە کەردەن، پەوکەی تێکدای ئاوازەکەی کەسیبێیەو هونەرمەنۭەکەی لاواز مەکەرۆن، چونکوم دەسکاری فۆلکلۆری بە پاو زانستی پێسەنە یانەو پەسپەسەکێی، کە هەر پاسە وەڵاش مەکەرووە، هونەرو هۆرامانی هونەرمەنی وێشانەش هەن، مەشۆم ئا هونەرمەنۭە لاوێ کە تازە دەسشان دان هونەری پەرس و ڕا بکەران پا هونەرمەنۭا هەکە شارەزێ و چەنەئامێنێ جە کایەو هونەرینە، چونکوم بە پەرسای و مۆچیاری هونەرمەنۭ وەڵی مەگنۆن، نە بە نەشارەزایی، ئانە مەبۆن بە هوکارو دماکۆتەو هونەری و هونەرمەنۭەکەیچ.

پێسە ئێ دیڕە شێعرە فولکلوریێ ماچۆ:

شەڵلای سیاماریێ منش گەستایێ

نەکای چەنی تۆ بەینم بەستایێ.

بەین بەستەی بە هونەریۆ ئاىٚە هەرمانێ ئاسانە نىٚیەنە، گرڎ کەسێ گەمە بە هونەری ڕەسەنیۆ بکەرۊن، چونکوم هونەری ڕەسەن ئا هونەرمەنٚشە گەرەک نىٚیەن کە نەزانۆ چەنی هونەر بەکار بارۊن، هونەر بەسیان بە ژیوای ڕوانەو خەڵکیۆ.

دلۍ ئەدەبو فۆلکلۆری کوردینە، لاپەڕە (٦٤) ئامان: سەڎەی وەڵینەنە ئوسپێنسکی نویستەنش: (ماتەم، ڤازای، سوز، سەردا، ئاوراێی، هەڵسی، بەڎێی، تەمە) ئێنێ مەیان و ملان، بەڵام ئانا ئا بەرهەمە ڕەنگینە نەمرەن، ئا دەنگە جاگیرێ هەر ئێنێ یاگێ وىٚشانە، ئێنێ نمەفاڕیان، پىٚسە: دەنگو بولبولی، گورانیێ خەڵکیچ تەنیا چا هىٚزا ژیوایە مەدوان کە خامۆشێ نمەبان، کۆتاشا نمێ، هەر ئانەیە مەوزاوە یاڎ، کە مەبۊن بە وەشیی و شاڎیی بژیوی، ئا دەنگە هەکە تەقەیور بىٚیەیش پەی نىٚیەن، هەمیشە هەر دەنگێ مڎۆوەو پیر نمەبۊن.

هونەر و هونەرمەند، ئەڵقێ زنجیریەنێ، شۆنەو یۆیرە مەیان، چونکوم هونەرو ئاواز و گورانیا ئىٚە دەرەتانش فرەن چا وەختۆن ئاڎەمی ئامان سەرو دنیێ، گورانیەیچ چەنیش پىٚڎا بیىٚنە، پەوکەی ژیوای بە هونەر گورانیێ شاڎیی مەبەخشۊن بە خەڵکی.

گەر هونەرمەنٚ بە ڕاسی هونەرمەنٚ بۊن، مەشۆم فرە دوور بۊن جە جەنگ و جەڵەبەی، چونکوم هونەر پێخامو ئاشتیەن، دیسان هونەر دوورەن جە ویری تەسکی، هونەر سەرمایەو میللەتێن هەردەم وەرگێری ئەچا میللەتەیە مەکەرۊن، زیاتەریچ ئا هونەرمەنێ کە وىٚشان بە هونەرو ڕەسەنو نەتەوەیی سەرقاڵ کەردەن. دلێ گوڤارەو ڕامانی ژمارە (١٨٢)ىٚنە ئامان:

ڕامان: شێعرەکێت ئاهەنگسازی و لیریکیشان چەنەن؟

عەباسی کەمەندی: شێعرەکێ من غەزەلێنێ و دلێ ڕۆحو شاعێریۆ سەرچەمەشان گێرتەن، هیچ حەزێم بە شێعرەو جەنگ و کوشتاریۆ نىٚیەن، پەی کەسی باسو جەنگی نمەکەروون، بەڵام ئانەی دەروونم ڕۆشن مەکەرۊوەو تەنیایەکام چەنیش بەشکەروون، عەشق و وەشەویسین پەی مروڤی، تەنانەت پەی ئاژەڵیچ، من فرەتەر چا بارۆ شێعرێم نویستێنێ.

ئانا هونەرمەنٚ (عەباسی کەمەندی)یچ، وەختێ پەرساش وەنە، هەمیشە باسو وەشەویسی مروڤی مەکەرۊن، هەڵبەتە هونەرمەنٚیچ هەسش ناسکەن، زیاتەر دەروونش ئارام مەبۊوە وەراوەر بە مروڤایەتی، چونکوم هونەر ملکو تەمامو چین و تۆکا کۆمەڵین، هونەرمەنٚ مەشۆم دەس و

دەروون و چەمیش ڕاو هونەرەکەیشەنە وزۆن هەرمانە، نەک پەی خاترەو ژیوای (مادی) ژیوای (مانایی) فەرامۆش کەرۆن، هونەریچ بەهرەن، بە زۆر نیەن.

عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (٤٦) ئامان:

عەباسی کەمەندی ماچۆ: پیسە باسم کەرد، تۆ وەختێ هەس بە چیوێ کەرین کە هینو ویتەن، ئینە بە دەسو ویت و بابەیتۆ وەشکریان، زیاتەر سەرنجەت مەکیشۆن تا ئانەی چیوێ دلێ وەڵاتێ تەرینە پیسە (ڕووسیا و ئەمەریکا)ی وەشکریابۆ و پەیت ئامابۆن، چونکوم ئانەشا ئینا دلێ ڕەگ و قووڵایی حەزو ویتەنە، من گەر ڕوەو موسیقاو هۆرامانی بلوون، یانی ڕوەو ڕەسەنی هۆرامانی ملوون.

پەیلواو هونەرمەنێ گۆرە عەباسی کەمەندی شالیارو گورانیێ کوردیێ جە بارەو سەرچەمە ڕەسەنەکا کە دلێ هۆرامانینە ڕەگیشا کوێنیرە فرە ڕاسش واتەن، چونکوم عەباسی کەمەندی هونەرو هۆرامانی پەروەردە کەردەن و خاسیچ ئاواز و گورانیێ هۆرامانیش واتێنێ، پا دەنگە ناوازەیشە وەڵاتو ئاریزانتەکاش زینە کەردەنۆ. ئاوازێ فولکلوریێ هۆرامانی (خاڵ سیاو لەیلێ گیان) یام (چەم سیاو گیان لەیلێ گیان)ش بە شمشاڵ و بە تەمبوور ئاوازەکەش جە ڕەسەنی (خڤەنیرەتۆ) پیوەس بە هۆرامانیۆ کەردەنۆ.

دلێ عەینو سەرچەمەی وەڵینینە لاپەڕە (٤٦) ئامان: ئیمە لوایمێ پەی (هەجیج)ی، چاگە دەسماڵێ و پەرداخێ و چەمچێ و کاسێ و دەوریێ سەفەرییما چەنی ویمان بەردێ و ئیسفاڎەما چەنە کەردێ، دمایی دلێ باخەکانە بییەیمێ میمانو خانەواڎێ، پەنەمان واتێ ئا قاپێ و چەمچە سەفەریێ کە پەنەمان مەنیێ پەی شمە، واتشان نا نا، ئیمە ئانیمان گەرەکێ نییەنێ، ئیمە فرەشان مڎەیمێ.

گوڤارەو (ڕامانی) لاقورێ گۆریش نیێنە پەی زینەکەردەیۆ هونەر و ئەدەب و فەرهەنگو هۆرامانی و تەمامو بەشەکا کوردەسانی، هونەرو هۆرامانی ڕەگیش ئینێ قووڵايینە، سەرچەمەو ڕەسەنو هونەری کوردیەن، سەرچەمەی وەڵینش مەگیڵۆوە پەی دۆڵەتو (ماد) و (خڤەنیرەتە)ی، هەڵبەت ئا ناوچە دەرەتانی هونەری و کەلتووری و فەرهەنگیش فراوانەن، من تەنیا بەشێ جە هونەرەکەیش گیرتەنم، ئاڎیچ (موسیقاو) هۆرامانیەن. هونەرو هۆرامانی چیلا و چۆڵاوە سەرچەمەش وەرنەگیرتەن، دەسوەرو هیچ وەڵاتێ نیەن، هەر جە شیعرەی ویمانێ و پەخشانەکێ یارسانی و شیعرێ وەرگیری و نەتەوەیی (هورمزگان)ی، نەوەڎ و نۆ پیرەو هۆرامانی کە هەر یۆشان هەرمانێ ویشانیش بیینە، ئانە بیجگە چانەی کە هەر یۆشان دلێ ئاتەشگاکانە ئاوازو

سیاچەمانەیشان بە سرووەدەو (گاتا)کا چڕیینە. دلێ عەینو سەرچەمەی وەڵینینە لاپەڕە (٤٨) ئامان:

عەباسی کەمەندی: نا، چێوی چامنە نەبیەن، ئانەی هەن هینو وێمەن، حەتتا دلێ شێعرەکاچمەنە گەر زانابۆم ئا شێعرێ وەڵتەر کابرێوە واتێنۆ، ئانە من ئا شێعرێمە لابەردێنە، چونکوم حەزم چانەیە نێیەن پەنەم واچان لاسایی کەرۆ.

ئا پەرسێ گوڤارو (ڕامان)ی کە ئاراسەو هونەرمەنێ عەباسی کەمەندیش کەردێنێ، فرە وێشانێ و ئاراسێوە پەروەردەیی هونەریشان پۆوە دێیارەن، چونکوم گوڤارەکە قیمەتێ فرە بە هونەر و هونەرمەنا ناوچە جێیا جێیاکانو وەڵاتو کوردانی مڎۆن، لاسایی کەردەیۆ نمەلونە قاڵبو ڕەسەنی بێیەیۆ، چونکوم سەرچەمەش دلێ ڕەگ و ڕیشەو وێشەوە هورنەگێرتەن.

هونەرمەنی هونەر پەروەر بە تەنیا پەشتی بە هونەرو وێش مەبەسۆن، نە پەی وەڵاتە هامسایەکا، کە ئانەیچە ڕەنگەی نەتەوەییەی ڕەسەنە نمازۆن، وینمێ هامسێکێما بە سووری مەیان پێشوازی هونەرمەنەکاماوە، ئانە دڵسوزی نێیەن پەی هونەری کوردی و هونەرمەنەکاش، بەڵکوم پەی تاونایۆ هونەرەکەیمانەن، بەڵام فرە بە داخۆ ئارۆ ڕادیۆ و کەناڵە ئاسمانێیەکێما دەربازەشا پەی ئا جورە هونەرمەنە لابەلایا واڵ کەردەنۆ، ئانەیچ وەچەی تازەی ڕووەو بێ ئاگایی هونەرە ڕەسەنەکەیش بەرۆن. دیسان لاپەڕە (٥٢) گوڤارو ڕامانی، پەرسێوە تەرە مەکەرۆن ئەو عەباسی کەمەندی:

گەر کەسێ گەرەکش بۆن ئاوازێ ڕەسەن بنیۆرە هەکە نزیک بۆن جە ڕەسەنی هونەری کوردی، چێش بکەرۆن؟ پەی ئا کەساو پەی گورانی واچەکاما ڕانمونیت چێشەن؟ ئەی چێش بە گەنجەکاما ماچی کە ئارۆ خەڵک گلەیێشان چەنە مەکەران و ماچان: ئا گورانییێشا ڕەسەنێ نێیەنێ؟ عەباسی کەمەندی ئەیپسە جوابش داوە:

پەرساشا کابرێوە واتشان ئەرێ دلێ شارو شمەنە شۆنەواری تاریخی هەن؟ واتش ناوەڵڵا، بەڵام دۆڵەت پێمانش دان پەیمان وەش کەرۆن، تۆ چەنی ئارۆ بنیشیرەو ئاوازی کۆن بنیەیرە، نمەکریۆن، چونکوم مەشیۆ چەنی دنیێ بگنی وەڵێ، بەڵام گەر ئاشناییت چەنی موسیقاو ڕەسەنو وێت ببۆن، گەر چێوێ خیاڵتەنە بۆن، چێوی ڕەسەن مەی خێیاڵتەرە، ئانەی هەکە گورانی واچێ مەگێڵۆ شۆنیشەرە ئەسڵ خودو ئا گورانی واچەینە هەکە شێوازش چەنینەن؟ حەزش جە چێشیەن؟ گەر حەزش بە موسیقای عەرەبی بۆن زێیاتەر هەرمانەکێش ڕووەو عەرەبی ملان، گەر

حەزش جە موسیقای تورکی بۆن ڕوەو موسیقای تورکی ملۆن، پەی فارسیچ هەر پاسە، گەر حەزیچش جە موسیقای کوردی بۆن ، ڕوەو کوردی ملۆن.

فۆرمەلەو شێوازو هەر موزیکێ ڕەسەنی و بێیەی خودو ئا میللەت و نەتەوا دنیێ جێیاوازیشان پۆوە دیارەن، دلێ موزیکو ئێمەی ئاریەکانە پێوەنێ هامبەش هەن، چونکوم چا ڕەگەزەیە، با فارس بۆن یام کورد، یام هتر. خاڵەی سەرەکیە چا موزیکیە بەڎێ کریۆن، بەڵام موزیکی عەرەبی چونکوم ڕەگەزێ تەرەن، خاڵەی هامبەشەش نێیەنە چەنی ئاواز و گورانییەی کوردەسانیا، پەوکەی پێویسەن سەرو هونەرمەنی ڕەسەنی ئاگاش جە ئاواز و موزیکو وێش بۆن، نەک لاسایێ بکەرۆوە، فرەو گورانی واچەکانو ئێمە ڕوە مەکەران وەڵاتەکا بەری و چاگە ئاواز و گورانیێ وێشان تۆمار کەران، ئانەیچ دیسان هەرمانێ نالەبارەنە. دلێ عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (٥٢) ئامان:

عەباسی کەمەندی: ئانێ دلێ کوردەسانینە پەنەشان ماچان (شادز)ی، دزێ بتاوۆ جە دزێ تەری دزی بکەرۆن پەنەش ماچان (شادز)، چونکوم تورک جە عەرەبیش دزیەن، ئا موسیقاو ئیسەو تورکا هینو وێشان نیەن، جە عەرەبی وەرشان گێرتەنو برێ دەسکاریشان کەردەن، ئیسە ئانێ وێچمان ملان لاسایێ ئاڎییشان مەکەراوە، چا تورکا ماراشو بە نامێ موسیقاو کوردی دەرخواردو خەڵکو وێماش مڎاوە، بەڵام ئانە هەرگیز نمەتاوۆ دلێ موسیقای کوردینە ڕاش بۆوەو مەنۆوە.

پێسە وەڵتەر ئیشارەم دا پەنە، دۆرو ڕایاونەری(ڕاگەیاندن) دلێ کوردەسانینە ناکامەن، گەر ڕایاڤنکارێ ئێمە ویر جە هونەری نەتەوەییمان بکەراوە، ئانە کەمێ بەزەییشان بە وێشان و نەتەوەکەیشان مێوە، بەڵام بە مەڵامەتو نەبیەی چەمڎاری هونەری و ئاسایێشی هونەری نەتەوەیی، ڕا تەختە بیێنە پەی ئا جۆرە گورانی واچا کە بە ئارەزو وێشان گەمە بە هونەری نەتەوەییمان بکەران، هەرچن هونەرمەنێ ڕادەسو هونەرەکەو وێش بۆن، ئانە هونەرەکەش و هونەرمەنەکەیچ وەڵێ مەگنان، ئا وەختە ڕا و ڕەچەو هونەر و ئاواز و گورانییمان قاڵبو وێشان وەرگێران، ئا سامانەیچە بە زایە نمەلۆن و دلێنە نمەشۆن، پەوکەی هونەر پەی هونەرمەنێ ڕاسەقینەی سەرچەمێ ڕۆشنەن.

گوڤارو ڕامانی پەرسێ تەرە مەکەرۆن عەباسی کەمەندی و ماچۆ: ئیسە موسیقا و گورانیێ کوردیێ چەنی ڕۆزگاری لوێنێ؟

عەباسی کەمەندی: خەریکەن، بەڵام تەنیا هەرمانێ کە مەشۆم بکریۆن پەی موسیقای سونەتی و ڕەسەنی پەی ئانەیە نەفۆتیۆن، مەشۆم ئا موسیقایە بێ ئەهمیەت نەکەرمێ، مەشۆم نەواچمێ

ئینە دەگایانەن و ئانەیچ شارییانەن، نا ئانە ئێژانەو وێش هەنش، ئێڎیچ سوودش چەنە بگێری تۆ حەزو وێتش چەنە سارِێژ مەبۆن، گرفتێ نیەن.

سەرچەمەو هونەری دلێ دەگایەکانە هۆرقوڵیان، گڵوەی پاکە، ئاوازی رِەسەن، گورانیەی فرە نەواچیێ، خەرمانو شێعرەو شاعێرەکا، ژیوگێوە پاک، ڤیرێ ساف، مەشۆم شاریەکێ قەدرو ئا هونەرەیە بگێران، موسیقای نەتەوەیی بکەرانە باڵاو ئا گورانییە رِەسەنارە، بە خاترەو ئانەی دمارِۆنە دەرەتانێ فراوانش بۆن، بتاوۆ لاقوری گۆری بنیۆن، پەی ئانەی هونەرو ئێمەیچ هامشانو هونەرو میللەتەکا تەری هەنگامێ بنیۆ، ئا شاعێرێ ئینێ هۆرامانەنە گردو شێعرەکاشا داراو ئاوازینێ، پەی گورانیا مشیان، چونکوم شێعرەی برِگەییە هونەرمەنێ هیلاک نمەکەرۆن، زووتەر ئاوازەکە مێنە بەرهەم. عەینو سەرچەمەی وەڵینینە لاپەرِە (٥٣) ئامان: شێعرەو ئەحمەد بەگی کۆماسی و مەولەوی تاوگۆزی، وەلی دێوانە، جیهان ئارا پاوەییە،...هتر،ئا داستانە شێعریەو ئەحمەد بەگی کۆماسی، کە سەرچەمەو عەشقی پاکیەن وەراوەر بە مەعشووقەکێش، یام شێعرەو (شوورای عاشوورا)و مەولەوی پەی کۆچی دماییەنو (عەمبەر خاتوونێ)، یام وەلی دێوانە پەی (شەمێ)، یام جیهان ئارا خانمە پەی نۆ ڤەیڤەو پاوەی، ئینێ و چنەهای تەری.

هونەرمەنْ مەبۆن هەردەم دەربازەش واڵا بۆن، پەی ئانەی هونەرەکەیش بیاونۆ جەهانی، پێسە عەینو سەرچەمەینە ئامان لاپەرِە (٥٤)نە: مەشۆم بواچوون پەی فرەو کەسی هەم پردەنان، هەم پلەکانی، دیارەن هونەرمەنی رِەسەن پێسە عەباسی کەمەندی یام عوسمان کێمنەیی فرەو جاری یاردی هونەرمەنییشان دان، بەڵام مەشۆم هونەرمەنْ رِاسواچ بۆن، درویێ نەکەرۆن، هونەرەکەیش بە رِاسی پەخش کەرۆن، هونەرمەنێ چونکوم هونەری رِاسەقینە سەرمایەشانەن ئیتر نمەبۆن چەنی هونەرەکەیشان ترازی بازی بکەران، مەشۆم بە تەرزێ سرووشتیە هەرمانە هونەرییەکاشان بکەران، هونەرمەنْ مەشۆم هونەرەکەیش نەکەرۆن قوربانەو مەرامەکا وێش، بەڵکوم مەبۆن پەرە بە هونەرو هۆرەی و سیاوچەمانەی بڎۆن، یام لاوک و حەیران، چونکوم ئا چوار ئاوازە چوار بنەماکەو موزیکی نەتەوەیی کوردینێ، موزیکژەن مەشۆم دلێ یاگە ئەکادیمیەکانە هەرمانەی ئەکادیمیە بکەرۆن، تاکو ئا چوار مەدرەسە دلێ مۆچیارگا و زانستگاکاو کوردەسانیەنە، هۆش و گۆشو فێروازا بە زاخاوەو هونەری رِەسەنی گۆش کریۆن، نەک ئیسە دلێ فرەو ئا یاگانە کە نامێم ئاردێ تەنیا موزیکی کلاسیکی وەرنیشتی بوانان، هونەرەکەو وێچمان جار جار پەی تامو چاشتێ بوانیۆ، دلێ عەینو سەرچەمەینە لاپەرِە (٥٦) ئامان: من گرڎ وەختێ ئینەمە واتەن و ماچووش هونەر رِۆخانەن، هونەرمەنْ مەلەوانەن، وێش مڎۆ وەنە، ئیتر ئەوەڵۆ مەخنیکیۆ، یام دلێراسەنە مەخنیکیۆ، یام مەپرِۆوە، وەختێچ پرِاوە ئیتر وێش مەشناسۆن.

هونەر هەر بە نەمری مەنۆوە، ئا هونەرمەنێ هەکە هونەری بەرز مەگێران، ئانێ دلێ گومێ مەنگێنە مەلێ کەران، تەرسەو خنیکیایشان نیێەن، چونکوم بە شارەزایی مەلێ کەران، هەڵپە نمەکەران، ویر جە ئاوازی و جۆرو شێعرەکێ و چەنیبیەی واتەیش مەکەراوە، ئینجا هەرمانەی هونەرییە ئەنجامە مڎان، هەر دلێ ئا سەرچەمەینە لاپەڕە (٥٦) ئامان: گەر نەیاوانە ئانە مەخنیکیۆن، هەر ئەوەڵۆ مەخنیکیۆن، یام دلێراسەنە مەخنیکیۆو نمەتاوۆ پڕۆوە.

پێسە پەنجێم پەی کێشت، هونەر سەرمایەن، هونەر گومێ مەنەنە، یام ڕۆخانێ ڕۆشنەن، بە هەزار تەڤۆەنیش فرەدەینە، لێڵ نمەبۆن، چونکوم سەرچەمەکەش چن یاگێ دوورۆ مەی، تاکو مەیاوۆ دلێ ڕۆخانەکەی پۆختێ مەبۆوە، هونەریچ، بە دیاریکریایی هونەری سونەتی هەرگیز لەکەدار نمەبۆن، ئا هونەرمەنێچە ئەچا بوارەنە هەرمانە مەکەران سەرکۆتێ مەبان. دلێ ئا سەرچەمە وەڵێنێنە کە باسمان کەرد، دیسان لاپەڕە (٥٧) ئامان: من پاسنە نمەزانو نویستەی بتاوۆن ئەچا بوارەنە کاریگەری وەرچەمش بۆن، چونکوم ڕەخنەو گورانیێ کۆمەڵ وێش مەگێرۆش، ئێمە میللەتێوەنمێ کە هاندایمان فرە کەمەن، وڕنایمان فرەن، پێسە کتێبێ کەمەن، بەڵام ڕەخنە گێرتەی هەر بێیەن، پەی کەسێ ویس ساڵەی جە لاو کەسێ ویس ساڵەیۆ، بەڵام منێ شەس ساڵە چەنێ بۆن بنیشوورە ڕەخنە جە گەنجێ ویس ساڵەی بگێروون.

گەنج مەشۆم جاروبار مۆچیاری بکریۆن، زیاتەریچ ئا هونەرمەنە گەنجێ، کە دەرەتانو هونەرو گورانیانە هەرمانە مەکەران، یانی هەر جارێ بە دێرە شێعرێ، یام بە قسێ وەشە، تاکو ڤردە ڤردە بیاوۆن تەمەنو هۆش و ئەقڵێ، ئینجا ڕەخنێ بنیاڎنەرانێش وەنە مەگێریان، دوور جە تانە و تەشەری، چونکوم ڕەخنەیچ مەدرەسەی وێشانەش هەن، پەی گردو بوارەکا هونەری بە ئاواز و گورانییچۆ.

دلێ عەینو سەرچەمەی وەڵێنینە لاپەڕە (٥٨) ئامان: گەر گەرەکت بۆن موسیقاو ناوچەو هۆرامانی بشناسین، مەشۆم عوسمان کێمنەیی بشناسین، هەڵبەت گردو ناوچەکانو وەڵاتی هونەرمەنو وێشان هەن، ئانەیچ پەی هونەری نەتەوەییمان دوڵەمەنێ ئا هونەرەیە مرمانۆن.

پەی نموونەی هونەرمەنێ نەمر (حەسەن زیرەک) ئاوازو (لایە لایەو ئەڎێ) هەتا هەتان پیر نمەبۆن، هەردەم سەرو بێشکێوە ئەڎا پەی زاروڵەکەیش ماچۆش، یانی وەچە شۆنەو وەچەیرە ئا ئاوازە هەر مەنۆن، هەر چەنێ هۆرە و سیاچەمانەی ئاهورایی هەتا هونەر مەنۆ ئاڎیێچێ هەر مەنان، چونکوم هونەر نەمرەن، هونەرمەنێ ڕەسەنیچ هەر زینەتەرەن، دیسان دلێ عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (٦١) ئامان:

عەباسی کەمەندی فەرماوق:

من پاسنە مزانو موسیقا وەڵی گورانیی ئامابق، چونکوم موسیقا دەنگو ۋایەن، ۋارانەن، ئا وەختە مروڤ گەر گورانییچش نەواتیبان، موسیقاش هەر بیەن.

ئا فەرهەنگ و هونەرە کە دلی هۆرامانینە هەن زاڎەو وێشەن، یانی پەناش پەی هیچ وەڵاتێ هامسای نەبەردێنە، ئا دەقی کە دلی هەرێمەکەینە جە ئەڎێ بیێی هێنی هەزاران ساڵا وەڵی چەرخی زاییننیی.

گردو ئا کتێبا هەر جە ئاڤێستاوە تاکو بیاوق بە ماریفەتو پیرشالیاری زەردەشتی، سەرەنجام، بارگە، شانامەی هۆرامی، وەڵاتو کەیانەکا و زەردەشت و هۆرامان دلی ئاوێستاینە، دۆرانو باڵوولی، دۆرانو بابا ناوسی سەرگەتی، دۆرانو دزاوەری، زوڵاڵ زوڵاڵ، دۆرانو قورمزی، دۆرانو پیرعالی، دۆرانو سەی خامۆشی، دۆرانو بابە جەلیلی، ئەی گەر ئی گردو کتێبا سەرچەمی نویستەی نەبان، ئیتر چەنی میللەتێ متاوق ۋیەردەو وێس بزانۆن؟ یام بە هۆ ئا ئایینەوە، یام بە هۆ درووسبیەی دۆڵەتیۆ، کە ئا چەمکی بیەیشان هەن، مەرجی سەرەکی پەی بیەی زوانێ، ئا نەتەوەیە بە زینەیی مازۆوە، یام ئا هونەرە کە تاکو ئارق زینەن هەر بە هۆکارو نویستەیۆ بیەن.

نیشانێ تەرەو زینەیی زوانی ئا هۆنراوێی، کە بە تەرزەو پارێزگاری، پارێزگاریشان چا میللەتەیە کەردەن، پێسە هونراوەو :

هورمزگان رمان ئاتران کژان

وێشان شاردەوە گەورەی گەورەکان.

ئی دەقە بە دیکۆمێنتێ ئینا لامۆ، کۆتایی باسەکەینە بە وێنە پیشانەش مڎەو، چەنی چن وێنێوە ئاڤێستایی، ئەی ئینی بیەی دۆڵەتی نمەسەلەمنان؟ چێشی تەر نیشانێنە پەی ئانەی کە کورد نویستەی وێشش بیەن، نەوەکو نویستەی وەهمی؟ ئا پەند و مۆچیاریی پێسە زوانی فەرمی ئا میللەتەیە بیێی، کە تاکو ئیسەیچ دلی هۆش و ئاوەزو مروڤو ئێمەنە مەنێێ، فەرمایێشتێ پیرشالیارو زەردەشتینە ئامان:

هۆشت جە واتەی پیرشالیار بق

گۆشت جە کیاستەی زانای سیمار بق.

ئینەو چنین نمونی تەری هەنی، ئانەیە سەلەمنان کە دلی هۆرامانینە نویستەی بێیەنو زوانی دۆڵەتی (ماد) زوانو دۆڵەتی بێیەن، فەرهەنگ و ئەدب و هونەر جە (٩٩) نەوەڎ و نۆ پیرەو هۆرامانی و ئا سرووده دینیی کە بە شێوەو پەخشانی، یام شێعرەی بڕگەییە گوزارشت جە زوانو نویستەی و زوانو هونەری نمەکەران؟ ئەی چێش جە نویستەی و هونەری ڕەسەنو ناوچەکەی بکەرمی کە بە سیاچەمانە ئا شێعر و پەخشانی چڕێنی؟ هونەر و ئەدەبو هۆرامانی ڕۆجیاریٚ وەهمی نێیەنو دلی کانگاو وەڵاتو ئاریانڤاچەکاوە مەنەنۆ. ئەی ئا واچە زانستیی کە دلی ئاڤێستاینە ئامێنی ئاڎییچی وەهمێنی، دلی کتێبو (وەڵاتو کەیانیان و زەردەشت و هۆرامان جە ئاڤێستانە) لاپەڕە (١٤٩) ئامان: جە ڕوەو زوانێۆ، زوانو زەدەشتی و زوانو گاتاکا یەک زوانەن، ئەچی دیاگاوە ئانەی دلی گاتاکانە وەرچەم مەگنۆن پی تەرزەنە:

دلی گاتاکانە هەر نامیٚ کە تۆ گێریش یام (نێرە) یام (ما)نە، دماگیرو (ما)یچ یام (ئا=a)ن، یام (یی)ن، پەی نمونەی واچی (چیست) گەر دماگیرە (ا) گێرۆن مەبۆن بە (ما- مێڵی).

یانی (چیست+ یی) = چیستی، پێسە (ما)ی پەی واچی (زانستی) بەکاریٚ، یام (چیست + ا) = (چیستا)، کە نامی کناچەکی زەردەشتینە، دیسان پێسە واچی (ئەسپا)ی کە قەدەن.

پی تەشکە (ئەسپ + ە)، یانی (ئەسپە) پەی (نێر)یەن،

(ئەسپ + ا)، یانی (ئەسپا)، کە پەی (ما)ین.

هۆرامان میرات گیرو ئا زوانەینە هەکە زەردەشتی قسی پەنە کەردەن، تاکو ئیسەیچ دەستوورو زوانی کوردیش جە چنگەو داگیرکەرا پارێزنان، یام ئا ئاییی کە پێڎیٚ بیێنی هەر جە (میترائی) پەی (زەردەشت)ی، سەرچەمەو بێیەی ئا وەڵاتەیشان پارێزنان.

دلی کتێبو (بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین) لاپەڕە (٢٢٧) ئامان: (سەرەتاکاو ئەدەبی نویسیای کوردی! سەرەتێوە وەهمیە).

ئەدەبی نویسیا بە زوانی کوردی کەیۆن دەسش پەنە کەردەن؟ مەبەس جە ئەدەبی کوردی چێشەن؟

پەی ئانەی جوابیٚ درووس پەی ئی پەرسی بڎەیمیٚ، مەشۆم بزانمی چا سەردەمەنە ئەدەبی کوردی تاکو ئیسە بێجگە جە شێعری هیچ دەقیٚ پەخشانی نویسیا دەربارەو (تاریخی، ئاییی، زانستی،...هتر) ئینا وەرو دەسینە، پەی جوابو ئی پەرسی دەقو پەخشانیما هەن دلی ئەدەب و فەرهەنگو هۆرامانینە، کە ئینا سەری ئەدەبی کوردیۆ: دلی کتێبو (کاکەیی)نە، لاپەڕە (١٥٧)

ئامان: چی کتێبەنە (٢١) دەقی پەخشانی نویسیێش چەنەنی، بە دوی زوانی نویسیێنی، من تەنیا زوانە کوردییە ڕەسەنەکەی منویسوە:

پەخشانەی یەکەمە:

ئاو دەلیا بەحر بی، چن وەخت دوڕ دەلیا بی، بەحر و بەڕ نەوی، سوڵتانی عالەم هێبەت دا وە سەنگ توقییا، ڕیزەت بەرد بی وە دوود وە بەر دوود سەنگ کە گەرد وە لە هێز گەرد بی وە هەوا.

ئی دەقە پەخشانێ ئەدەبی نویسیایۆن، دیارەن ئەدەب و زوان پێوەرە لکە دریێنی، چونکوم سەرچەمەو زوانی ڕوە ئەو ئەدەبێ پۆختەی مەکەرۆن، دیارەن دلی هۆرامانینە سەڎەها کتێبی هەنی کە تاکو ئیسە هەلەو چاپ بێیەیشان پەی نەڕەخسیێنە، چونکوم داگیرکەری وەڵاتی دەرەتانشان ناستەن، گەر ئا دەقی کە ئیساتی دلی موزەخانەکا (ئینگلیز وتاران)ینە گەرد و خوڵەشان سەر نیشتێنە، کارو موگاکا ئایینو زەردەشتی ڕاسەبێ هەکە پەخشانی و شێعری گاتاکاشا وەردەمو ئاتەشگاو زەردەشتیەکانە بە ئاوازێ بەرزە چڕی سیاچەمانەی، پێسە نزا و لاڵیایۆ جە ئاهورامەزدای واتێنێ، هەڵبەتە سیاچەمانە گورانییە نێیەنە، بەڵکوم ئاوازەی دینیی زەردەشتیێنی، دیسان سیاچەمانە بێجگە ئەچا پەخشانا کە ژمارەشان (٢١) پەخشانێنی، بە سروودی ئایینو زەردەشتی ماچیان، یانی گۆسانەکی، یام نەکیسا، یام بانشاد، ئینی دۆرێ کاریگەرشان بێیەن جە چڕیەی ئا ئاوازە بەرزە چڕانە.

دلی عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (١٨٥)نە، (٩) سروودی ئایینی هەنی هەریۆشان (١٠) بەشێنی، یانی (٩٠) سروودی ئایینی پەی نەوەڎ ئاوازە بەرزە چڕا سیاچەمانەی و هۆرەی ماچان، نمونەی یەکەمەنە پی تەرزە ئامان:

هەفت دوونەن بەیان

بۆاچان پێتان

نە حەقیقەت بزانان مەعلوم بۆ لێتان

تاکە نەچێنان ۋە ڕاگەی شەیتان

ئەوسا نە لەوی بی، نە ئاریا بی

نە ئەرش بی نە فەرش، جیهان دەریا بی.

ماناکێش:

حۆت ڕۆحی پێڎێ ییۍ

با پەنەتان بواچون

با حەقیقەت بزاندۍ و لاتان مەعلوم بۆن

نەکای ڕاو شێتانی بگێردێنە وەر

ئۆسا نە لەوح بۍ و نە هیچ چێوێ

نە عەرش بۍ و نە فەرش، جیهان سەرانسەرش دەریا بۍ

ئی دەقەیچە سروودێ دینیەنەو باسو ئا جیهانەیە مەکەرۆن کە چەنی گردش هەر ئاوی بیێنە، دمایی ئی دنیاشە چەنە پێڎا بیێنە.

دلۍ کتێبو (بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین)، لاپەرە (٢٥٠)نە ئامان: برێ جە داستانە بە نامبانگەکێ وەرکۆتی کە دلۍ ئەدەبی فارسی و عەرەبینە باوێ بێنی، جە لاو شاعێرەکا مەدرەسەو هۆرامیۆ پۆشاکی هۆرامیانەشان کریانەنەو بە شێعرێ واچیێنێ، چانێشا: شیرین و فەرهاڎ، لەیل و مەجنوون، بارام و گوڵئەندامە، خورشید و خاوەرە، مەنیجە و بێژەن، شێخی سەنعان و تەرسا...هتر).

ڕاسەن برێ داستانی هەنی هامبەشێنی مێیانو گەلا دنیاینە، زیاتەریچ وەرکۆتو خاوەر میانەی، بەڵام ئەدەب و فەرهەنگو هۆرامانی بە دەیەها داستانی وێشانی وێش هەنێش، کە دلی خاک و ژیوگاو هۆرامانینە پێڎێ بیێنی، مڵکو هیچ گەلێ نێیەنی، ئەدەبو هۆرامانی جە ئەدەبی فارسی، یام ئا داستانی کە شاعێرە هۆرامیەکا نویستێنی پێسە زوانی دوەمی بەرنمەگنان، چونکوم ئێنە بە سەلێقە و زەریف متێنێشارە مەرەجیۆ چاگە جە ئەدێ بیێنی. زوانی فارسی تێکەڵەن جە واچەی (عەرەبی و فارسی و تورکی)، بەڵام زوانی ئەدەبی هۆرامی تێکەڵ نێیەن، دیسان شێعرەی وێمانی سەرو کێشو برگەیینی، جا ئا برگی (٨) یام (٩) یام زیاتەر، ئانە چا فەرهەنگە ڕەسەنەنە ئا شێعرێ هەنی، پەی ڕاسی و درووسی دلی شانامەی هۆرامینە دەیەها داستانی و ڕازێ نامێشان ئامێنە، کە نە موڵکو فارسی و نە عەرەبی و نە تورکی و نە تاتارینی، بەڵکوم موڵکو نەتەوەو هۆرامینی، بەڵام بە هۆرامی نویسیێنی.

دلی شانامەی هۆرامینە، لاپەڕە (٨) ئامان:

(ڕۆسەم و کەیکۆزاد، حۆت خوانو ڕۆسەمی، ڕۆسەم و زوراب، ڕازەو سەرئاماو سپیاوەشی، برزو فەڵاوەند، مەنیژە و بیژەن، شەڕی حۆت لەشکەر، ڕۆسەم و شوعاد، بەهمەن و فەرامەرز و ئازەرو بەرزین، بەپاو سەرچەمەکا کە باسشان کەردێنێ پاسە مەزانو شانامێ هۆرامییێ چانەیە زیاتەر بان، نمونێوە چا ڕازا کە بە شێوەو هۆرامی نویسیێنێ:

١.دەس پێکا وە تار نەغمەی نەهانی

ژەنش مەقامی مازندەرانی

٢.گێڵان بە گوڵ گەشت چەنی سەرداران

وەڵاتێ نەدیم چوون مازندەران

٣.پەی چێش کە دایێم سەوز و وەهارەن

سارا و دەر و دەشت پەڕ ملخوزارەن

٤.بوڵبوڵ مەوانۆ سوب نە سای چەمەن

ڕەیحان چەپ وەردەن چەنی یاسەمەن.

ئی شێعرێ ئەچا سەردەمەنە دلێ کۆنیشتەکانە هونەرمەنە دەنگ وەشا کەردێنێ بە گورانییێ، دیارەن میللەتێ خاوەنو (ژیرلێ مەرێ) بۆن، پروسەو هورچنیەیشان وەڵێ خەڵکو دنیێنە کەردەبۆ، ئانە دۆڵەت بێیەو وێش سەلەمنان، دلێ گوڤارو ڕامانی ژمارە (٥٠)ینە واتیارێ نویسیێنە بە نام و نیشانو (زاراوە ڕەسەنەکێ)، لاپەڕە (٧) ئامان: (ژیرلێ) تاریخەنە تاکو وەڵێ ئامای ئایینو پیروزو ئیسلامی دلێ هۆرامانینە هەرمان و بارو خەڵکی بە هۆو ژیرلا (شورا) ڕاوە بریان.

هۆرامانەنە دەستوور بێیەن، یانی ئەچا سەردەمەنە دۆڵەت بێیەن، یانی زوان و یاسا و دەستوور پاڕەوی کریێنێ، ئیتر پەی چێش (کورد زوانی وەهمیش بۆن)، ئەی ئانە زوانی فەرمی نەبیەن.

دلێ کتێبو بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین، لاپەڕە (٢٣٠) ئامان: کەلامەکێ یارسانی، بە پاو چەنەکۆڵیایۆ یاگێ پێڤابێیە و ژیوای ئا شاعێرا بە لەهجەو گورانی شێعرێشان واتێنی، کریۆ جوگرافیاو شێعرەو گورانی بە یەرەگوشەو (کرماشان – سنە – کەرکووک) دیاری کریۆن، ئەچی ناوچەنە چن خێڵێ گۆرێ کوردی چانێشا (گوران، هۆرامی، زەنگەنە، جاف، هەمەوەند،...هتر) ژیوێنێ و ئەهلو هەقی پاڕەوی ئایینو یارسانی_ کەلامە دینیەکێشا بە گورانییێ واچیێنێ.

هەڵبەت ئا شاعیری بە زوانی هۆرامی شیعریشان واتێنی، دیارەن گۆرانەکێ چن دەگایێ نزیکو سەرپێڵ و زەهاوینی پەنەشان ماچان (گۆران)، واچی گۆرانی دمای ئامای ئایینو ئیسلامی ئامێنە دلی فەرهەنگو ئەدەبیمان، (گەبرِ) پانێشان واچیان هەکە موسوڵمانی نەبیێنی، دیسان ناوچەو هۆرامانی خێڵ و عەشرەتی نیەنی و سەرەتاو تاویایۆ سهۆڵبەنانی دلی کەشو شاهۆی هۆرامیەکێ = ئاریزانتەکێ نیشتەجایی بیێنی نەک (خێڵ) پێسە دلی کتێبو (بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین) نویسیان، دیارەن ئانە فرە جە ڕاسیۆ دوورەن. زوانی هۆرامی زوانو ئاڤێستای و یارسان و ڤردە-سەرەنجامی و چنین کتێبی پیروزێش بان، ئیتر چی پەنەش بواچیۆن (خێڵ)؟

هۆرامی چنین لەهجێش هەنی پێسە(عەبدولمەلیکی مازیندەرانی، باجەڵانیەکێ، زەنگەنەییەکێ، زازاییەکێ، کاکەییەکێ، شەبەکەکێ، ئەردەڵانییەکێ، شێخانی..هتر) هەکە پینێشان ماچان (ماچۆ گۆزوانەکێ)، کە شش گۆشەو کوردەسانیشان کەردەن بە سنوور پەی وەڵاتو کوردانی.

دلی کتێبو (کاریگەری ئاڤێستای سەرو ڕاوەبەرا و پیرەکا یارسان)یۆ لاپەڕە (١١٥) ئامان:

زوانو (٧٢) پیرەی، پەی چوەر لۆای ئی بابەتی چانەیۆ دەس پەنەکەرمی هەکە زوان سیستەمێ ئاڵوز و ماخەنیان، زانێکی هەر یۆشان جە دیاگاو زانستو وێشاوە ئەشناسانشان، هەر ئانەیچ پاسشە کەردەن چنین ئەشناسی بە پاو جیاوازی دیاگا زانستیەکا بانە، دلی قورئانی پیروزینە، سوورەتەو بەقەرەینە ئامان (و علم ئادەم الاسمائ کلها)، زانا دەروون ئەشناسەکێ ماچان: (زوان کار و کاردایۆن)، ئینی و چنین ئەشناسیی تەری، دیارەن هەر میللەتێ زوانێ وێشانەی وێش هەنش، واتە و گۆشگێرتەیش پەنە کەرۆن، چاگەیچۆ بابەتی فەرهەنگیی و ئەدەبیی و هونەریی پێڤێ مەبان.

هونەر ئاوێنەو گەلیەن بە گردو بەشەکاشۆ، زێیاتەریچ ئاواز و گۆرانیی، کە مەتاوۆ بواچوو (زوان) مازووە، یانی پارێزگاری جە فۆتیای زوانی کەرۆن، دلی کتێبو (ئەدەبو فۆلکلۆری کوردی)نە، لاپەڕە (٦٢) ئامان: پەندێ ڕووسیە هەنە ماچۆ: (گۆرانیە هامتاو جوانیەنە)، یام ماچۆ: (دلی گۆرانیێنە واچی نە لادریۆ، نە فرە مڤریۆ).

سرووشتو گۆرانیی، قووڵی و ڕاسیەن، دلی هاناوەو دڵینە هۆرقوڵیۆن، ژڵێوەو هەستین، ساڤەیی و بەرۆستەیەن، نەک تەنیا دلی فولکلورینە، بەڵکوم ئەچا گۆرانیاچەنە کە شاعیری منویساشان، گەر ساڤەیی و هەست بەرۆستەی بۆن. وینمی کە بە زوویی وەڵێ مەباوە، چونکوم ساڤەییەکەو ئا هەستە کە بەرۆزیان ئینێ دلی دەروونو خەڵکینە، یانی زانا دەروون ئەشناسەکێ ڕاسشان واتەن: زوان کار و کاردایۆن.

دلیٚ کتێبو (بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین)، لاپەڕە (٢٤٥) ئامان: یۆ جە وێشانەکا ئەدەبو مەدرەسەو هۆرامی هۆنیایۆ داستەنەکان، داستانەکیٚ گرد بە کێشو دە بڕگەیی و بە قاڵبو مەسنەوی هۆنییێنیٚ، گەنجینیٚ دە بڕگەیی و بە قاڵبو مەسنەوی هۆنیێنیٚ، گەنجینیٚ گۆرەی زوان و فەرهەنگ و باۆیٚ کوردەوارییی، دلیٚ مەدرەسەو ئەدەبو بابانینە ئا چێوی نەبیێنیٚ، یام ئێنە کەمێنیٚ بە نەییٚ حیسابێنیٚ، دلیٚ مەدسەرەو ئەدەبو کرمانجی سەرینینە عەینو وێشانەی هەن، پی زوانەیە چنێین داستانی هۆنێیێنیٚ، بەڵام چنبیەینە کەمتەرێنیٚ جە داستانە هۆرامیەکا، ڕەنگە ئانەی کە ئیٚ دوە مەدرەسەیە جە یۆی جیا مەکەرووە، دلیٚ مەدرەسەو کرمانجینە رازیٚ دەمواچیٚ دلیٚ خەڵکی کە باۆیٚ بیێنیٚ، بیێنیٚ بە کەرەسەو هۆنیایۆ داستانەکا، چانێشا (مەم و زین)و خانی، کەچی دلیٚ داستانە هۆرامیەکانە سەرچەمەکێشان شاکارە ئەدەبیە فارسیەکێنیٚ. ئانەی ڕاسی بۆن ئەدەبی هۆرامی سەرچەمە و بناغەش جە ئەدەبی فارسییۆ وەرنەگێرتەن، نە شاکارە داستانەکێش، نە ڕازەکێش، پەی سەلەمنای ئیٚ ڕاسیەیە جە تەلەفزیونو (سەحەر)ینە بەڕێز (خاتەمی) فرە بە شێوازیٚ جوان باسو ئەدەبو هۆرامانیش کەردو فەرماواش: ئێمە مەشۆم بگێڵمێوە پەی سەرچەمەکاو هۆرامانی، چونکوم هۆرامان یاگیٚ زادەو واچە ڕەسەنان، هەرچن ئیشارەم بە داستان و ڕازەکا هۆرامانی دا، ئانا دلیٚ کتێبو (وەڵاتو کەیانیان و زەردەشت و هەورامان دلیٚ ئاڤێستاینە) لاپەڕە (١٦) ئامان: (ڕازەو ڕۆسەم و زورابی کە فیردەوسی بە ئارەزو هەم پەنەوازی وێش فارایۆش چەنە کەردێنەو دوورەش وستێنۆ جە راسی، دلیٚ ئاڤێستاینە پەی مەبەسی دینی ئامێنە، وەختیٚ ئیٚ ڕاسیە مەگنۆ وەرچەم گەر وشکنەر تەواناو ئانەیشە بێیە کە وەراوەرییٚ ورد وینانە مێیانو ڕازەو (ڕۆسەم و زوراب)و دلیٚ (فەروەردین یەشت)ی و ئانەو دلیٚ (شانامەو فیردەوسی) کەرۆن، بێگومان پەیش بەرمەگنۆن کە یاگە فارِیٚ ملو قۆمیاکا و یاگیٚ(جوگرافی) و فرەو چێوی تەریرە ئامان.

یانی داستانی کوردی(هۆرامی)، یام شانامەی هۆرامی سەرچەمەکەش ئینا دلیٚ ئاڤێستاینە، گردو داستانەکەیچ باسو پەروەردەو مروڤی و نزیک بێیەیۆش جە خوڎای مەکەرۆن، نەک باسو جەنگ و کوشتاری، چونکوم ئەدەب و فەرهەنگ هەردەم پەی مروڤی ئامان، ڕاسەن داستانو وەرگیری هەن، بەڵام ئا داستانە کە دلیٚ وەڵاتو ئاریانڤاچەکانە هەن، گردشان دلیٚ باوە کۆمەڵیەکاوە سەرچەمە مەگێران. ئا داستانێچە بە شێعریٚ مەسنەویی نویسیێنیٚ، چونکوم هونەر و ئەدەبو هۆرامانی پەناش نەبەردێنە پەی سەرچەمە دوورەکا، یام پەی ئیلا و ئۆلای، بەڵکوم دلیٚ خاکو وەڵاتو خفەنیرەت(ئاریانڤاچ) و (ماد)ینە هورقوڵیێنی، هەرچن باسەکە سەرو هونەریەن، بەڵام برِیٚ پەیلویٚ بێنیٚ دلیٚ کتێبو (بە دەم ڕێگاوە گوڵ چنین) مەشیٚ پەی خەڵکی ڕۆشنیٚ کریێنیٚ، ئێمە مەشۆم فرە بە قووڵی سەرچەمە لاڎیڎەکا وەرنەگێرمیٚ، مەشۆم تۆکاری مێڎانی دلیٚ ناوچە جیاوازەکانە کەرمیٚ کە سەرچەمیٚ هەرەقەتینێنیٚ.

هونەریچ زوانەن، چونکوم هونەر یاسا و دەستوورش هەن، پەی نمونەی ئا ئاوازێ هەکە ڕیتمشان یەواشەن ئاوازو گورانیەکێچ سەرو وێ ماچیۆن، ئا ئاوازێ سەحەرەنە، یانی ساعبەنە وەختێ ڕۆجیار ڤوردە ڤوردە بەرمەگنۆن، ئا ئامێرەیچە هەکە چەنی ئا ئاوازەیە بەکارمێ بە فرەیی شمشاڵەن، شمشاڵیچ دلێ کتێبو (هێمنی و ئارامی مەبەخشۆ هۆرامان خاستەر بشناسدێ)ئامان. لاپەڕە (٩٨)نە، دەربارەو ئا سازا کە دلێ هۆرامانینە باۆێ بێێنێ ئاگاڎارێێ چامنەمان وەردەسەنە نێیەن، بێجگە نامێ چن سازێ کە دلێ شێعرەو گورانی واچەکا هۆرامانینە ئامێنە، کەچی نامێ برێ ئەچا سازا ئیساتێ فەراموشێ کریێنێ و ویرێ شیێنێ، چی بارەو (دەروێش ئوجاقی گاوارەیی)، ساڵەو (١٢١١- ١٢٨٦ک) دلێ پارچە هۆربەسێنە نامێ ئا (سازا) بەرۆن:

(تەنبوورە، عود، ڕوبان، قیپار، قیژەک، شمشاڵ، سێ تار، قوپۆز، تەپڵ و تاس، کەڕەنا، جووزەلێ، دهۆڵ، دووتەپڵە، زوڕنا، تووتەک، زەنگ، تار، شاخنەفیر، ڕۆد، باڵەبان، گیتار، سەفیر، دایرە، دەفە، کەمانچە، مزمار، شەیپوور، کاودوم، چەغانە چاریار، چەنگ، تیریاڵ، دومبەک، قانوون، کۆس، سەنتوور، شانە ئەرغەنوون)، ئەچی بارۆ ماچۆ:

یاران یاوەران چن سازێ داریم

مەبۆ نامشان یەك یەك بیاریم

(تەنبور) و (عود) و (روباب) و (قیتار)

(بەربەگ) و (قیژەک)، (شمشاڵ) و (سێتار)

(قوپۆز) و (تەپڵ و تاس)، (دوو تەپلە) و (زوڕنا)

(تووتەک) و (زەنگ) و (تار) و (شاخنەفیر)

(ڕۆد) و (باڵەبان)، (کینارە) و (صەفیر)

(دایرە) و (دەف) و (کەمانچە) و (مزمار)

(شەیپور) و (گاودەم)، (چەغانە) و (چارپار)

(چەنگ) و (تیریاڵ) و (دوومبەگ) و (قانوون)

(کۆس) و (سەمتوور) و (شانە) و (ئەرغەنوون)

یەیانە ساز کوردان کونن

(ئوچاق) نەزانم نە بەزما چۆنن.

نام ئاردەی ئا گرد ئالەتە موسیقیەی جە هۆرامانەنە دلێ ئا پارچە شێعرێنە، ئانەمان پەی ڕۆشن مەکەرۆوە کە هۆرامان وەردەسۆەرو سەرچەمەو وەڵاتا نەبیەن، یام ئەوامەنێ سەرچەمەو وەڵاتاش نەواردێنە، هەردەم بە ئامێرو ئاریانڤاچی بە بێیەی دۆڵەتو خفەنیرەتەی سەرچەمەو وێش پێسە سنوقو هەزار پێشەی گردو سەرچەمەکا دلێ هۆرامانینە هەنێ، ئیتر هونەرمەنۆ هۆرامانی هەر جە (گۆسانەکان)ۆ تاکو ئێ سەردەمە، پەشتیش بە فورمەلەو وێش بەستێنە، بە شێعرێ برگەیی، بە سێپاچەمانەو موگانی زەردەشتی، سەرچەمەو بەکارئاوەردەو گرد ئەدەب و هونەر و کەلتووری هەر جە هۆرامانەنە دەس مەگنۆن، بێیەی هەزاران شاعێرێ بە شێعرێ لیریکیی، بێیەی حەتمیەتو ئەدەب و هونەرو هۆرامانی بن نامانو بنەش نمێ، چونکوم بومێ ئاذەمێ و لەنگەر سازی دلێ وەڵاتو خفەنیرەتەینە ئا دیاردێشە ڕادەسو وەچەکا کەردێنێ.

هۆرامان خاوەنو ئانە ئامێرە موسیقیا بێیەبۆ، جە سەردەمو پێخامئاوەر زەردەشتیۆ، ئیتر چەنی ئا خەڵکو هۆرامانەیە پێوەسێبان بە خێڵ و عەشرەتیۆ؟ دیسان ئا گرد فەرهەنگە ئەدەبی و کەلتوورە زەریفەش بێیەبۆ، چەنی سیماو نەتەوەی سەرتاسەری وەڵاتو ئاریانڤاچیش نەپارێزنان؟

جەژنەو پیرشالیاری بۆ بە بنەمێوە پەی زینێکەردەیۆ ئا نەتەوەیە، گەر میللەتو کوردی هۆڵێ بذۆن ئا چەژنێ بکەرۆن بە چەژنەی نەتەوەییەو میللەتو وێش، چونکوم چەژنەو نەوروزی هامبەشەو مێیانو گەلا ناوچەکەینە، پێسە(کورد، فارس، ئەفغان، ....هتر).

پەوکەی جەژنەو پیرشالیاری بکریۆ بە جەژنەی نەتەوەییەو کوردانی، ئیسە گرڎ ساڵێ جە هۆرامانەنە ڕاوە ملۆن، ئا وەختە مەبۆنە بە جەژنێ سەرتاسەرییە، دلێ تەمامو سەرزەمینو کوردانە ملۆن ڕاوە.

دلێ دەگاو (سەرگەت)ی سەرو کێلەو قەبرێوە نویسیان کە تاریخەکەش مەگێڵۆوە پەی وەڵێ (١٢٢٥)ساڵا چێوەڵی، ئیتر چەنی هۆرامان، یام کورد نویستەی وەهمیش بێیەن؟ئینێچ ئا دێڕە شێعرێ کە سەرو کێلەکێوە هۆرکۆڵێێنە:

ئەگەر مەزانی ئینە چی مەردەن؟

نازە ناخوونش ئاودزش کەردەن.

نموونیۍ فرېنۍ پەی ئانەی کە جاریۍ تەر برێ سەرچەمێ کە پێڈێ بیبنۍ بە هەڵە باسو بەرکۆتەکاو شارەسانیەتو هۆرامانی نەکەران، دلێ کتېبو پیرشالیارو زەردەشتینە لاپەڕە (١١) ئامان:

جەژنەو پیرشالیاری سی و پەنج ڕۆیۍ زمسان مەنو، هۆرامیە نیشتەجاکێ ئا دەگێ هەکە قەبرەو پیرشالیاریش چەنەنە، دلێ یانەکەو وېشەنە گرڎ ساڵێ یەری ڕۆیۍ جەژنە کەران، جورو واردەکا هینی ئا سەردەمەینێ کە واردېنېشان، یانی هینیۍ سەردەمو پیرشالیاری، پېسە گوشتی و ڤڵوشیۍ و ....هتر.

منیچ باسو ئا جەژنېمە بە دەنگ و ڕەنگو وېم، بە ئاوازو یام میلودی (جەژنەن شاڈیەن) تومارە کەردېنە، جە تاریخو ١١/ ئەیلوولو ساڵەو (٢٠٠٠ز) جە ناوچەو ئاکرێ، ئینەیچ شېعرەو گورانیەکېنە:

جەژنەن شاڈیەن موبارەک بادەن

باڵای ئازیزان چوون گوڵان شاڈەن

ئارق جەژنەنە سەوای جەژنی نو

دەی من چېش بارو جەژنانە پەی تو

ئارق جەژنەنە سەوای جەژنی نو

دەك موبارەك بو واڈەو من و تو

پیران نازداران دەس جە گەردەن بو

ڕوژانەی جەژنان بادایېم یاڈ بو

سی و پەنج ڕۆیۍ زمسان هەڵای مەنەن خو

جەژنی پریشالیار با سەران سەر بو

جەژنەن شاڈییەن موبارەك باڈەن

باڵای ئازیزان چوون گوڵان شاڈەن.

میللەتێ خاوەنو (٩٩) پیرەو هۆرامانی و (٧٢) پیرەو سوڵتان سەهاکی و ئاڤێستای و یارسان و سەرەنجامی بۆن، ئا میللەتە هەردەم فەرهەنگ و هونەرەکەش مەبانێ قەڵغانو پارێزنای وەڵاتو ئاریانڤاچەکا، کە ئارۆ سەرانسەرو کوردەسانینە مەژیوان.

ئاوازێ تەر کە هونەرمەنێ عوسمان کێمنەیی واتەن:

کرمان کرمانە بەزمەکەو ویمانە

یاخوڤا خێر بەینە چا هەورامانە

ئەگەر بزانی چن داخت پیما؟

هورمێزو سەحەر زووخاو جە جیما

ئەگەر بزانی چن پەرێشانم؟

وەربیەن ئایر ئازای ئەندامم

کرمان کرمانە بەزمەکەو ویمانە

بیارێ وەشەن، یان سۆسەکانە؟

هوریزە جە خاو چ وەختی خەوا؟

ڕوجیار بەر ئامان وەرەتاو گەرما

تازە ڤەر کۆتەن ئا قولەبانە

ڕۆجیار بەرئامان چا سەرکەلانە

کرمان کرمانە بەزمەکەو ویمانە

جار جار بە ڕووی ناز خاڵیت برمانە.

ئێ ئاوازە پەی وەڵێ سەردەمو زەردەشتیەکا مەگیڵۆوە، هونەرمەنە (گوسانەکێ) فرە بە جوانی ئێ گۆرانییشا واتێنۆ، چنێن هونەرمەنێ هۆرامانی ئێ ئاوازەشا (ئەدا) کەردەن، ئانە چیگەنە ئێ ئاوازە

سەرنج کێشە ئانەن (یاگە نامێ لکێ)ش فرە وەرگێرتێنێ دلێ شێعرەکانە، دیسان ئاوازەکەی بە تەرزێ ئەدەبییە وەراوەرێی مەکەرۆن مێیانو زەریفی یارەکێش و لیشکەو ڕۆجیارینە، دیسان دەنگە بجووڵەکێ دلێ شێعرەکێنە فرە بەکارئامێنێ.

ئاوازەکە بە شێوەو کوڵە ڕازێ باسو دوێ بارە جێیاوازا مەکەرۆن، ئا هونەرمەنێ هەکە ئێ ئاوازەشا واتەنۆ ، برێشان شێعرێ شاعێرا هۆرامانیشان بەکارئاردێنێ، یانی شێعرە فولکلورییەکێ فەرامۆشێ کریێنێ، بەڵام هونەرمەنێ (ئەحمەدۆ نازارێ و ئەلیلەی نۆسووڎیی و مامۆسا عوسمان کێمنەیی) فرە بە خاسی گۆرانیەکێشا بە فورمەلێ هۆرامانی، یانی هەم بە دەنگ، هەم بە فۆنیم، هەم واچێ و دەسەواچەکێشا دلێ ئاوازەکانە گونجنێنێ، هەڵبەتە گورانی واتەی گورانی واچی بە تەوانا و شارەزاش گەرەکەن، مەشۆم حیساب پەی (چەنی بێیەی و چنێ بێیەی) کریۆن. دلێ هۆرامانینە هونەرمەنێ مەتاوان گورانیێ دوە قۆڵیێ یام یەرە قۆڵیێ بواچان، بەڵام نمەکریۆ هەر یۆشان شێعرێ ناقۆڵێ (ئەدا) کەرۆن، مەشۆم پێوەرە شێعرەکێ تەمامناو ڕادەسو گورانی واچە ڕەفێقەکەیشان بکەران، نەک شێعرێ بێ سەر و بەرێ (ئەدا) بکەران.

ساڵەو (١٩٩٦ز) سەردای مامۆسای پایەبەرز (مەڵلا عەبدولکەریم)یم کەرد دلێ مەدرەسەکەیشەنە جە شارو بەغدای، خزمەتشەنە نیشتانێرە، شەرحەو چن ئایەتێ کەرێ بە چن شێوە زوانێ، فرە بە زەریفی دەقو ئایەتەکا ڕۆشنکەرێوە، بە فەقیەکاش واچێ مەشۆم بە (ئەدا)ی زەریف بواندێشاوە، تەماشەو منش کەردو فەرماواش: ئەی تۆ خاڵۆی ڕێبوارو (لالۆ ئەحمەدۆ نازارێ) مزانی؟ منیچ جوابم داوەو عەرزم کەرد بەڵێ قوربان، فەرماواش: هەتا متاوی بە شێعرێ گورانیێ بواچە، دوور گنۆ جە بەعزێ واچا، کە ئازارو خەڵکی مڎان، هەردەم جە شێعرە زەریفا خاڵۆ ڕێبوارو هۆرامانی، سێپاچەمانەی دەرەیی بواچە، ئیتر دلێ جەماوەرینە قەدرت گێران، وەششان مەسیەی. منیچ شێعرێ (مەولەوی)م بە ئاوازۆ پەی وات، فرە پەنەش وەش بێ، ئینێچ ئا شێعرێنە کە تاکو ئیسەیچ ئاوازەکەم تۆمارە کەردێنەو دلێ ئەرشیڤو وێمەنە پارێزنێنەم:

ئێشەو تەنیایێ جەستەی زەبوونم

دیسان سەرواز کەرد دڵەی پەڕ هوونم

خەیاڵانی خام هاوەردەم بەردەم

هاوار جە دەمەی هەناسەی سەردم

زووخاو گیج مەدا دیک دەروووندا

هووناو هورشاناش جەستەی زەبووندا

ڕەنگا ڕەنگ ڕەنگ، ڕەنگ گوڵگوون هوونم
قرچەکەی برێشتەی کوورەی دەروونم
چوون دانەی سەر ساج هۆرئامان جار جار
جە تاوی دووکەڵ، جەشەرارەی نار
سوزیام هەی سوزیام وێنەی شوعلەی نوور
بیم سورمەی سوبحان ئاوەردەی کۆی توور
من قەقنەس نەویم، هابیم وەقەقنەس
یەکجاریچ ئیمشەو، ها بەرشیم جەدەس
ئەوەند خەیاڵان بەردەم وە دەروون
پەی دووریی یاران بەتەربیم زەبوون
ڕۆ جە شەو فێشتەر، زار و زەلیلم
ساقی! سا جامێ ئەجمار دەخیلم.

پۆختەو باسەکەی ئانەن ئەدەب و فەرهەنگو هۆرامانی بناغەو ئەدەب و فەرهەنگو نەتەوەکەیمانە، هەر یۆ چا مەدرەسە ئەدەبی و هونەریا تەمامکەرێ یۆترینێنێ.

هونەرمەنیی گۆرەو هۆرامانی

حاجی حسێن حەمەڕەحیم سوفی نارنجڵەیی

هونەرمەنێ لالۆ(حسێن حەمەڕەحیم سوفی)، خەڵکو دەگاو (نارنجڵە)ی سەر بە ناوچەو هۆرامانین، هەر ئەچا دەگێنە ساڵەو (١٩٢٦ز)ئامان دنیاوە، ئی هونەرمەنە بە (سوفی حسێن) ئەشناسیان، ساڵەو (١٩٤٠ز) گورانیێش واتێنێ، هام تەمەنو (ئەحمەذو نازارێ) بێیەن، ئی دوە هونەرمەنە جە ناوچەو بێیارێ و دەشتەو شارەزووری و دامانو کەشو شرامی و تەپو نیعمەتی و هەوارە بەرزە و هامنەهەوارەکا کراویە دۆڵی و ئاوێسەری و زەڵمی و شنروێ و وەزگێڵ و کانی خەیاران و تەۋەنی، ئاوازێ بەرزە چڕێ سێیاچەمانەو گاتەکاشا چڕیێنێ، نەبیەی تۆمارکەرو دەنگی، یام نەبێیەی تۆماری ڤیدیۆیی، فرەو دەنگەکاشا، یام دەنگو لالۆ (حسێن سۆفی) تۆمارێ

نەکریێنی، بەڵام برێ ڕاسیێ هەنی مەشوم پەی خەڵکی هونەرمەنی پیشانەشان بڎەیمێ، ئاڎییچێ ئانێنی دلێ دیوەخانو برێ جە بەگزاڎەکا هۆرامانینە جە شارەدەگایەکاو (نۆسووڎە، هانەگەرمڵە، بەڵخە، بێیاری، تەوێڵێ) دەنگشان سەرو قەوان، یام سەرو بەکرەو تومارو گرۆندیک تۆماریێ کریێنی، پەوکەی جە هۆرامان گورانێیەکێشا بە تۆماری مەنێنی، دیسان یانەو بەگزاڎەکاو شارو هەڵەبجەی چنێن جاری مێمانداریشان کەردەن، دیوەخانو زوراب بەگی جە (هانە گەرمڵە) مێمانداری (لالو حسێن)یشا کەردەن پەی زەماۋنی، خەڵاتێش پەنە بەخشیێنی، ئانەیچە ئەچا سەردەمەنەگۆرەیی ئا هونەرمەنێیشە سەلەمنان، دیسان ئا ڕاسیەیە سەلەمنوکە دلێ هۆرامانینە هونەر چ پایێوە گۆرەش بێیەن، هونەرمەنێ قەدرش گێریان، بەگزاڎەکی جافی مژنەوا کە دلێ هۆرامانینە هونەرمەنێ چن قەدرش هەن، ئاڎییچێ مێمانداری (لالو حسێنی) مەکەران پەی یانەو (ئەحمەڎ بەگو جافی)، چاگە ئاهەنگێ سازە مەکەران، تاجەی زەڕینەش خەڵات کەران، هەر دلێ دیوەخانو ئا پێیا گۆرەینە چن گورانیێ تۆماریێ کەرۆن، تاکو ئیسەیچ دلێ ئەرشیڤو ئا خانەوادەینە پارێزیێنێ. وەڵینا واتەن (قەدرو زێڕی ئینا لاو زەڕەنگەریۆ)، ئا گۆرە پیێ کە ناوچەو هۆرامانی و هەڵەبجەینە بیێنی، فرە مێمان دۆسیێ بیێنی.

میراتو سروودو گاتاکا و بێیەی ئا سرووشتە زەریفەیە دلێ هۆرامانینە، دەرەتانێ خاسش پەی هونەرمەنا ڕەخسنان بەرهەمێ ناوازێ و گۆری بەڎێی باران، بێیەن بە هۆکارو پێڎابێیەی کەڵە هونەرمەنا کە تاکو ئیسەیچ دلێ هونەرو گورانێینە یاگێشان سەنگینەنە، دلێ دۆڵەتو مادەکانە (بامشاد) کە بە فەرمێ زوانحاڵو ئا دۆڵەتەیە بێیەن، چا وەختەنە ئەنجومەنێ هونەری بێیەن ئاڎی سەروکاری کەردەن، پەوکەی هونەر هەر بە نەمری ناوچەو هۆرامانینە مەنەنۆ، چونکوم سروودگەلو پەنجەکی گاتاکا بە شێوەو برگەیی فەراهەم ئامێنی و ئاواز و گورانیێ هۆرامانیچ سەرو ئا مورکەیە ماچیان.

(لالو حسێن) نارنجڵەیی، سەرو ئا شێوازییە بە جۆش و خرۆشێ وێمانەی ڕەسەن گورانییەکێش چڕیێنی، کە مەردم شێڎاو ئا دەنگە بە سوزەو لالو حسێنی مەبۆن، هەڵبەت فرەو هونەرمەنێ ڕەسەنەکا هۆرامانی شێعرێ شاعێرەکا هۆرامانیشان بەکارئاردێنی، صەیدی هۆرامێ فەرماوۆ:

ئەز ئورومون مەکانم بێ وەڵاتم

سەرو پیری خوڎای گێرتەن خەڵاتم.

واتێ هۆرامیێ، ئورومون وەڵات و زێد و ماواو صەیدی هۆرامێ، دەنگو شمشاڵو لالو عوسمانی تەوێڵەیی، مەلەسەرشینو (حاجی حسێن)ی نارنجڵەیی، ئانەی تەر، ڕەسەنی بێیەی هونەرو هۆرامانی سەلەمنان، دەگاو نارنجڵەی ساڵەو (١٩٧٥ز) دمای ئاشبەتاڵەکەو شورشو ئەیلوولی و

وپرانکەردەی دەگایەکاو هۆرامانی، دەگاو نارنجڵەیچ دلێ ئا وپرانکاریەینە بەرنەشیە، پەوکەی لالۆ حسێن سەرو داواو زارۆڵەکاش وازش جە گۆرانی واتەی ئاردەن، ئیسە ئینا جە شارە بێ نازەکەو هەڵەبجەینە مەژیوۆن، هەردەم دلێ گەڕەکەو شەهیدانو هەڵەبجەیۆ تەماشاو کەشو شنروێ و شرامی و داڵانی کەرۆن، ئاخ پەی ئا وەختا مەکپشۆن هەکە چەنی هونەرمەنێ گۆرەو هۆرامانی (عوسمان هۆرامی) گۆرانیێ (مەلەسەرشین و وەسەت مەڕۆ) جە ملەگاو چناری واچپنی، پەی ماوەو چارەکە سەڎێوە چا دەگاو نارنجڵەینە سەرچەمەو فولکلورو هۆرامانیش بە دەنگە ڕەسەنەکەیش کەرد بە فەرهەنگێ پەی وەچەکا دمای وپش، ئیسات‌ێ هونەرمەنپە لاوەکێ گۆرانیەکا ئا کەڵە هونەرمەنپەیە ماچاوە. فولکلورو هۆرامانی ئپە دوڵەمەنپەن، هەر ئا دوڵەمەنپە پاسشە کەردەن کە هونەرو هۆرامانی بە ڕەسەنی وپش مەنۆوە، ئا ئاوازێ کە ئا هونەرمەنپە بە گلوە بەسوزەکێ وپش چڕیینپش، فرپشان ئاوازێ ڕەسەنی وپشەنی و وپش نیێنپرە، بە شپوێ فرە دڵگیر و هپمن ئا ئاوازێ، نەخشەو دیموگرافی هۆرامانی مەکپشان، بە شپعرێ ڕەسەنی وپمانی، یانی کپشی برگەیی، کە میللەتو ئپمە وەڵێ (٢٧٠٠) ساڵا پاڕەویش کەردەن، هەر ئانەیچە پاسشە کەردەن هۆرامان بۆ بە سەرچەمەو هونەری ڕەسەنی و هونەرمەنێ گۆرێ بەرهەم بارۆن، نامێ برێ چا ئاوازا کە هینێ ئا کەڵە هونەرمەنپنێ (لالۆ حسێن)ی:

یەکەم: ئاوازو (وەسەت مەڕۆ)، ئێ ئاوازە بە دویێ مانێ مەی، یوەشان بە ماناو ژەنی بەژن ڕپک و وەسەتێ مەی، یانی نە بەژن بەرزەو نە بەژن کوڵە. مانای دوەمەش (برنەو)ی وەسەت مەگپرۆوە، کە زەمانو شوڕشو (جافر سوڵتان)ینە پپشمەرگەکپش ئا چەکەیە دژو داگیرکەری بەکار ئارپی، چی ئاوازەنە شپعرێ فولکلوریێ هۆرامانیش بەکار ئاردپی، هەر وەخت گۆشت ئەچی ئاوازەیە مەبۆن، یەکسەر (لالۆ حسێن)و نارنجڵەیت ویر مەگنۆوە:

تفەنگێو تەقا هاڵێود ڕاوە وەسەت گیان

سەیاڎ دەس وەش کەش نەسڵەماوە وەسەت گیان

وەسەت مەڕۆ وەسەت گیان تۆ هەویندارێ

ئەرێ بارگەکەت بارکەرد وەسەت گیان تۆ هەویندارێ.

دوەم: ئاوازو سپیاو چەمانێوە فرە بە قیمەتو گاتاکاش زینپە کەردەنۆ، بەڵام ئێ سپیاو چەمانە بەرگێ تەرش پۆشان پۆرە، یانی تازەگەریش دلێ ئێ سپیاوچەمانەینە بە نامێ (ئایشێ داڎ) کەردەن.

یەرەم: ئاوازو (مەلە سەرشین)ی، گرڎ گۆرانی واچێ جە هۆرامانەنە نمەتاوۆن ئێ ئاوازەیە بچڕۆن، چونکوم ئاوازێ خاوەن، وپشانەو دەنگە ڕەسەنەکان، دلێ ئەرشیفو وپمەنە ئێ ئاوازەمە پارپزنان، بە دەنگو هەردوە هونەرمەنپە گۆرا (مامۆ عوسمان کێمنەیی و لالۆ حسێن نارنجڵەیی)، کە گلوەو

هەردویشان پێسە ژەرەژەو لانسارو دالآنی ئی ئاوازەشا چڕیەن، دیارەن ئاوازو (مەلە سەرشین)ی گرڎ جۆرە شێعرێش چەنی نمەلێویۆن، گێرە پێسە داستانێ باسو سەرئاماو ئا ئەڎا جگەر سۆتێ کەرۆن کە چەنی کورەکەیش، یام زارۆڵەکەیش مەلاونووە.

من وێم ئەژنیەنم کە لالۆ حسێن ئی ئاوازەشە فێرو مامۆسا(عوسمان کێمنەیی) کەردەبۆ، ئینە قسێ مامۆسا عوسمانی وێشەنە. هۆرامانی ئاهورایی ڕابەرو فەرهەنگی کوردی دلێ تاریخینە، جە کۆنۆ تاکو ئیسە پارێزگاری باو و برەوەکا ئی میللەتیشە کەردەن، چونکوم شێعرەی برگەییە، یام پەنجەییە، یام وێمانێ، فرە بە ئاسانی بەبێ هەناسە برکێ، بێ مانیای، مەبان بە لیریکا، یانی شێعرێ گورانیا، نەک گرد شێعرێ و گرڎ کەسێ بشیۆ و بتاوۆن، من مەبەسم ئا جۆرە شێعرێنێ هەکە میللەت چەنەشان حاڵی نمەبۆن، کەچی چەنی ئانەیچە برێ هونەرمەنێ هەنی پەی ئانەیە پەنەشان بواچان گورانی واچی، ئا شێعرە تەماویا مەوزانە دلێ ئاوازەکا، کە ئانەیچە زەرەرش هەن.

-١

ئاخۆم ساڵێوتەر دەورانو کێ بۆ؟

کێ بنیشۆ وە شاڎ، کێ ڕەنجەڕۆ بۆ؟

ئا مەلە مەلە، مەلە سەرشین گیان

تا بیاووت پەنە، مەلە سەرشین گیان

باسو زامڎاریم مەلە سەرشین گیان

پەیت باس کەروونە مەلە سەرشین گیان.

-٢

وەهاری عالەم پاییزمانە، مەلە سەرشین گیان

جە باخی شاڎییم گەڵا ڕێزانە مەلە سەرشین گیان

زارۆڵێوم بێ ئازا و نازدار مەلە سەرشین گیان

شەماڵی هۆردا بێ ئاگا نا دیار، مەلە سەرشین گیان.

-٣

وەهار پەی کەسێ وێچش وەهار بۆ

نەک ئاڎێیچ چوون من دایێم خەمبار بۆ

ئا مەلە، مەلە، مەلە سەرشین گیان

تا یاووت پەنە مەلە سەرشین گیان

داستانو یادگاریم پەیت باس کەروونە سەرشین گیان.

ئێ ئاوازە هەرپێسە ئیشارەم پەنە دا، گرڎ گورانی واچێ نمەتاوۆ واچۆش، فورمەلەش تێک مدۆن، فورمەلە بە زوانو ئەڎێ واچیۆن، چا یاگێنە چەنەش جە ئەڎێ بێیەن، مەبەسم ئانەن شێوەو هۆرامانی نەشێویۆن، پەوکەی هونەرمەنێ وەختێ چەمکێ هۆرچنۆ، تەماعەش تەنیا واتەی گورانیەکێ نەبۆ، بەڵکوم مەشۆم چ دەنگ، چ شێعرە، چ فورمەلە، چ موزیک هەرچوارشان یەک ئاستەنە بان، پەی ئانەی ترازیێ ئاوازەکەی لاسەنگێ نەبان.

هەنەرمەنێ (لالۆ حسێن) نارنجڵەیێ ئیسە لوان دڵێ تەمەنی و یانەنە کۆتەن، خانەواڎەکەش خزمەتش کەران، دوورەن جە هونەری.

چوارەم: ئاوازو (فاتمە نەجاری)، ئێ ئاوازو هونەمەنیە بەزمو (بەستە)ین، یانی بە ڕێتمی خێرا ماچیۆن، ئێ هونەرمەنە ئێ گورانیێشە بەشێعری شاعیری گۆرە (مەولەوی) چڕیێنە، پەی جارێ تەری بە شێعری فولکلۆریێ ئێ گورانیێشە پێ شێوە (ئەدا) کەردێنە:

١.قەزات لە ماڵم فاتمە نەجاری قڕ دە مەیەکا بڎیەرە واری

٢.قەزات لە ماڵم خونچەکەو گوڵی سەیران بییێنە ئاساوو بڵی

٣.قەزات لە ماڵم زەردە ۆلەکێ چەمم چەنەت بێ لوای ئا گەرەکێ

٤.قەزات لە ماڵم نەو نەمامی نۆ مەردەنیم وەشەن تاکە دووری تۆ

٥.قەزات لە ماڵم چی دیارت نیا وەرو بەڎکارا ئام و شۆت نێیا

٦.قەزات لە ماڵم مەغمەڵ فەرەنگی چەمان کل مەڎەی چوون بازی جەنگی.

ئەچی ئاوازەنە (لالۆ حسێن) پێسە داستانی تاریفێ فاتمە نەجاری مڎۆن، دیارەن (نەجار) دەگایێوە وەشە و دڵگیرەو هۆرامانینە.

ئ هونەرمەنە، دەگاو نەجاری ئا ئاوازەشە نیانەرە، هەرچن پیسە واتم دلی سرووشتو هۆرامانینە هەر دیمەنێش پەی ویش وینێوە فۆتۆگرافی پەی ئاواز و گورانیی سازنۆن، من بە شێعری مەولەوی ئا ئاوازەمە چڕیەنۆ:

١.ئیشەو تەنیا بی جەسەی زەبوونم

دیسان سەرواز کەرد دڵەی پەڕ هوونم

٢.خەیاڵان خام هاوەردم بەردم

هاوار جە دەمەی هەناسەی سەردم

٣.زوخاو گیچ مەدا دیک دەروونَدا

هووناو هۆرشاناش جەسەی زەبووندا

٤.ڕەنگا، ڕەنگ، ڕەنگ، ڕەنگ گوڵ گوون هوونم

قرچەی بریشتەی کوورەی دەروونم

٥.چوون دانەی سەرساج هۆرئامان جار جار

جە تاو دووکەڵ، جە شەرارەی نار

٦.سۆزیام هەی سۆزیام وینەی شوعلەی نوور

بیم سورمەی سوبحان هاوەردەی کۆی توور.

پی تەشکە ژیوای و بەرهەمی هونەری (حاجی حسێن نارنجڵەیی) کۆتا پەنە ماروون پی دیڕە شێعرا (شێخ محەمەد ئەمین کاردۆخی) کە ماچۆن:

گەر خەیاڵ کەرو بلوو باخەکۆن

ماچا هەی نەفام باخەکۆن چکۆن؟

مەگەر مەپەرسی تەپو نیعمەتی

سیاو هۆرگیلان وەرو زەحمەتی.

هونەرو هۆرامانی خاستەر بشناسدی

هونەر و هونەرمەنڕ دلی دیموگرافیاو وەڵاتو (خڤەنیرەتە)ینە، کە دلی ئی وەڵاتەینە سەرتاسەرو دنیێنە مروڤ نیشتەجا بێیەن، وەختێ مروڤ دلیکەش و کوۆەکانە هەنگامەش نیا، دەسش کەرد بە ئاوەڎانکەردەیۆ زەمینی، یانە و مانش وەش کەرد، هۆرامان میراتگرو ئا وەڵاتو ئاریانڤاچانە، هونەریچ هۆرامانەنە جە ئەڎێ بی وەختێ مروڤ گۆشش گێرت پەی گڤە گڤو ڤای، ئاوازێ کۆتەنە ویرش، جورە موزیکێ درووس بی، چانەیۆ ئاوازە بەرزە فرەکی سپیاچەمانەی پێڎێ بیی، وەردەمو ئاتەشگاو وەڵاتو خڤەنیرەتەینە ئا سپیاچەمانی دریێ گۆشو مروڤی ئازادیرە.

هونەر پارەوی واچە جوانا، گفت و گۆی زەریفی کەرۆن، ئا سروودێچە هەکە جە ناوچەو هۆرامانینە نامبانگشان بەرکەردەن، ئانێچە باسو ئایینی یەکتاپەرەسی کەران، کە هۆرگێری ئایینو زەردەشتینی.

ئا پێخامئاوەرەیچ سەرو یەری بنەما مەحکەماوە پێخامەکەش یاونان، کە ئارۆ سەرتاسەرو دنیێنە ئا پێخامی پارەوی کریان، پێخامەکێچ (ڤیری خاس، گوفتی خاس، ڕەفتاری خاس). دلی کتێبو ئاڤێستاینە (گاتاکی) کۆنتەرین سروودی کوردیی جە لاپەرە (١٠) ئامێنی: (گەر بە وردی سەرنجەو پۆشاکی کوردی بڎەیمی وینمی بیبینی یەرە گری و کەشیی کە ناوچەو بارزانی و هۆرامانینە بەسیان هەر عەینو (سەدرەو کوشتی) سەردەمو زەردەشتیەکانی کە پەیمان مەنێ، پیێ کوردی وەختێ ساعبەنە وێشان کۆکەراوە یەری لکی مڎانە بیینەکاشا بە نێیازو تازەکەردەیۆ پێمانو وێشان پەی پیرەکا زەردەشتی و پەی بنەما سەرەکیەکا ئایینەکەی، پی تەرزە:

(لکەی یەکەمە نیەتی خاس، لکەی دوەمەگوفتاری خاس، لکەی یەرەمە ڕەفتاری خاس).

دلی عەینو سەرچەمەینە لاپەرە (١١) ئامان: (بەڵی کپ بێیەیۆ و بێدەنگیەکەو ئێمەی کوردی نەک دوی سەڎی، بەڵکوم چواردە سەڎێش خواینا، بەڵام بە وەشحاڵیۆ گەنجی تازی ئارۆی چڵاکیێنێرەو خەریکەن مەیاوە وێشارە چەمی مەگێڵنا شۆنەو خودی نەبیەیشارەو مەزاناچ سەردەم نە سەردەمو شمشێری دوە دەمین و نە گورزەی حۆت سەرە و نە هینو ئافسانە و ئەفسونین، بەڵکوم سەردەمو ژیوایۆ و پێوەرە ژیوایەن، سەردەمو دیالۆگو مێیانو گردو کەلتوور و شارەسانیەکان، ئیتر مەشۆم ئارۆ بە جیلە تازەکەیمان بواچمی کە ئێمە کێنمی؟ کی بیێنمی؟چێشمان بێیەن و هەنما؟چکۆوە ئامێنمی و ڕوەو کۆ ملمی و مەیاومی کۆگە؟

چی ئێمە توشو قەیرانەو کەسی بێیەی ئامێنمی و چکۆنە گومی بیێنمی و مەشۆم شۆنەو چێشیرە بگێڵمی و چکۆ بێزمێشۆ؟

گەر سەراپاو دنیێ بگێڵمی و چنین بەرگێ جۆرا و جۆرێ فارمی و چنین کەرەسێ بێگانەی تێکەڵ بە کەلتووریمان بکەرمی، چوار دۆریما ڕازی بکەرمی، هەرگێز نمەبۆ ئەپا (چەمچە چۆینە)ی کە بە دەس و پەنجەو هەجیجیەکاو وێما وەش کریۆن، یام پا هونەرە بەرزەو سپیاوچەمانەی و هورەی ئاهورایی، کە نەوەڎ و نۆ پیرەو هۆراماني فەرماوانشا، پەوکەی مەشۆم فرە بە وریایی و ئاگاییۆ هەرمانە چەنی کەلتوورو جیهانی بکەرمی، تاکو ئێمەیچ بتاومی ئا کەلتوور و هونەرە بەرز و زەریفەیە نیشانەو ئاڎییشا بڎەیمی، پەی نموونەی ئینگلیزەکێ شانازی بە قوماشو وێشاوە مەکەران، ئەی چی ئێمە شانازی بە بیبینو هەجیجیاوە نەکەرمی، کە دلێ سەخت تەرین یاگێنە بە دەس و پەنجەو وێشان وەششان کەردەن؟ یانی هەر میللەتێ ئاگاش جە ویەردەو وێش نەبۆن، نمەتاوۆن دمارۆ وێش بە وەچەکاش بشناسۆن. دلێ کتێبو (هەورامان باشتر بناسن)، لاپەڕە (١٠) ئامان: (ئێمە گەر باسو جوغرافیاو ئەدەبو هۆراماني بکەرمی، پا تەرزە مێیاومێنە تەمامو ئا ناوچا هۆرامیێ بیێنێ، پێسە برێ جە نویسەرا هەر ناوچێوەنە چن دێڕە شێعرێشا دەسکۆتێبان، خەڵکو ئا ناوچێشان بە هۆرامی زوانێ نیێنێرە، بڵاو بیەیۆ ئەدەبێ هۆرامی دلێ ناوچەکانو تەرینە مەگێڵۆوە پەی دوێ هۆکارا:

یەکەم: نزیکی زواني هۆرامی جە زواني پەهلەوی و ئاڤێستایی.

دوەم: ئایینو یارساني فرە وەروەڵا بیەن، کە دەفتەر و نویسیێکێشا بە زواني هۆرامی بیێنێ.

چنین جارێ ئیشارەم پەنە دان، کە پێویسەن پەیجوورکارێ و نویسەرێ زیاتەر باسو بابەتە مێڎانیەکا سەرو وەڵاتو وێمان بکەران، چونکوم میللەت جە نویستەی و کەلتوورو وێشۆ دەس پەنەکەرۆن، تاکو زیاتەر شارەزاو تاریخو وێشان بان، پێویسەن ئا ئەدەب و هونەرە وەروەڵا برێ زیاتەر هونەرمەنێ و نویسەرێ بلا تەنگەشۆ. دلێ عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (٣٠) ئامان: (ئا ئێژێ کە هاگاڎارێ ئەدەبو هۆرامیێ خاس مزانان هەکە ئەدەبو ئێ ناوچەیە چەنی سەرقافڵەو ئەدەبێ کوردی بیەن، چنین کەڵە شاعێرێ چا مێڎانەنە خەریکێ بیێنێ و خزمەتشان بە فەرهەنگ و ئەدەبو نەتەوەو کوردی کەردەن، تاکو ڕادێ ڕچە مارێ و سەرقافڵێ بیێنێ.

گەر ئەدەبێ کوردی، ئەدەبێ هۆرامیش نەبۆ، پێسەنە درەختێ زرێ، دیسان ژڵێونەرو گردو ئەدەبو سەرزەمینو کوردان، چونکوم ئا فەرهەنگ و ئەدەبە پێسەنە (کەللێ سەرەو مرۆڤی)، گەر نەبۆن، شیرازەو فەرهەنگ و هونەرو نەتەوەکەیمان تێک مشۆن.

ئا کتێب و دەسنویسە فرێ کە دلێ فرەو موزەخانەکاو تارانی و لەندەنی و ئەستەمبووڵینە تەپ و توزشان سەر نیشتەن، خو گەر زینێ بکریاوە، ئانە کتێبیانەکێمان نەخشینێ مەبانو سەرچەمەکێما پێسە سەرچەمێ میللەتا تەری دوڵەمەنێ مەبان. هەقەن ئینە زیاتەر ڕۆشەن بکریوە، زیاتەریچ سەرو جوغرافیاو ئا ناوچەیە، پەی ئانەی بزانمێ ئێ هۆرامانە چی ئاپە فەرهەنگ و ئەدەبش وەروەڵاوەن؟ چەنی ڕادەسو وەچەکا وێش کەردەنش؟ ڕاسەن هۆرامان پێسە سنووری جوغرافی یاگێش کەمەنە، بەڵام فەرهەنگ و هونەر و کەلتوورش سەرتاسەرو سەرزەمینو کوردەواریرە پەخش کەردەن، پەوکەی سەرچەمەو هونەرو ڕەسەنی جە هۆرامان بەڎێ کریۆن، ئا ئاواز و سروودگەلێ ناوچو هۆرامانی، ئانەمان پەی ڕۆشن مەکەراوە، کە سروودە وەڵێ ئاوازەو گورانیا بیێنە، بە پاو ئا ڕا و پەیلوایا کە سەرو ئاواز و سروود و گورانیاشا نویستەن، زیاتەریچ سروودێ گاتاکا، بە ئاوازێ بەرزەچڕێ سیاوچەمانەی چڕیا. سەیر ئانەن هەر نویسەرێ دەم کەرۆوە و مەنویسۆ، پەنا بەرۆ پەی سەرچەمەو بێگانەکا، ئانێشا وێچمان فەرامۆشێ کەران، یام گەر واچێوە کۆنەشان بگنۆ وەرچەم ماچان یونانیەنە، یام عەرەبیەنە، یام بەبێ هاگا مەکەراش بە موڵکو ئا نەتەوا، ئانەیچ نادڵسوزێ ئا نویسەرا بەرمەوزۆن. من ئینانا چەنی ئەدەبو هونەرو دنیێ، بەڵام مروڤ مەشیۆم چواردۆرو وێشەنە سەرچەمەو ویرو هزرو وێش وەشکەرۆنو زیاتەر ئێژاییش پەنە بڎۆن. دلێ گوڤارو (ڕامان)ی، ژمارە (٥٠)، لاپەڕە (٦) ئامان: (گەر وێمان واچێ فرێ و فراوانێما نەبیێنێ، قەرز کەردەی ڕەوا بێ، بەڵام کورد پێسە میللەتێ وەڵینداری، پێ سەرزەمینە بەرینۆ، نە سەدەقەش پەنە مشیۆن، نە قەرزش پەنە ڕەوان، کۆچێ بە چەم تیژی سەرنجەو هۆرامانو وێمان بڎەیدێ، ئێ گەنجینەو پیت و واچا (تاک و کۆ) بزاندێ چێشمان هەن، ئیتر واز جە شین و گرەوای پەی ئێ میللەتە ڕەسەنەیە باردێو چاکێ کەردێ لارەو چێشتا گەرەکەن چندێشۆو ئێنە جەم کەردێ کە ئیتر نیازتا نەمەنۆ. هەرچن چنێن جارێ بە نویستەی بانگەوازم پەی خەموەرا (پیت و واچا) کەردەن، بەڵام نامێ هاناو بانگەوازەکەیمۆ، پەوکەی ئا هونەرمەنێ و نویسەرێ هەکە خەموەرێ ئانەینێ، پێویسەن ئەنجومەنێ ئاساییشی نەتەوەیی وەشکەران پەی ئانەی ئا سامانەمان دلێنە نەشۆن.

ئانە یاگێ شانازی و دڵ وەشییەن پەی هونەرو هۆرامانی و هونەرمەنا کوردەسانی، یاگێ ئومێڎیەن، پەی یەکەم جاری یۆنسکۆ ئامێرو (تەمبوور)یش جە ناوچەو کرماشانی بە گردو عالەمی ئاشنا کەرد و ئەشناساش بە موزەخانەکاو دنیێ، هەر پێسە ڕۆنامەو هۆڵێری ژمارە (١٤٣٦) جە تاریخو (١٨-٠٩-٢٠١٢ز) فەلەکەدین کاکەیی واتارێش سەرو ئامێرو (تەمبوور)ی وەڵا کەردۆ، دلێشەنە ماچۆ: ڕێکۆزیاو یۆنسکۆو سەر بە نەتەوە یوگێرتەکا کە پارێزەرو فەرهەنگ و هونەر و پەروەردەین جیهانەنە، یەرێ ساڵێ چێوەڵ یۆنسکۆ فەرهەنگ و کەلەپوور و جەژنەو نەوروزیش پێسە بەشێ کەلەپووری ڕۆحی و مەعنەوی مروڤایەتی ئەشناس کەرد، ئانەیچ شانازیێ

تەرەن. هەڵبەت وەڵتەریچ ئا ڕێکۆزیا ئیشارەش پانەیە دا کە ئامڕو (تەمبوور)ی دلۍ ناوچەکانو (سنە و کرماشان و هۆرامان)ینە وەڵۍ (٤٠) چل هەزار ساڵانە بیەن، وەڵاتێ چەنی تاویایۆ سهۆڵ بەناو کەشو شاهۆی وەڵۍ سەڎ هەزار ساڵانە خەڵکش چەنە نیشتەجا بیەبۆ، ئیتر چەنی بارو ژیوای و شارەسانی ئەچا وەڵاتەنە (خفەنیرەتەو حۆزو سیروانی و دۆروبەریش) ئاوەڎانی و وەڵکۆتەو مروڤیش چەنە بەڎی نمەکریۆن؟ ئەی مەگەر ئانە یاگێ ئانەیە نیەنە کە هۆرامان هونەرو سیاوچەمانەی و ئەڎاو گردو ئامڕە موزیکیەکان بە تەمبووریچۆ و چا ساتۆ تاکو ئارۆ بە نەمری هونەر پەروەردە کەرۆن. وەختێ ئامڕو تەمبووری وەردەمو ئاتەشگاکانە ژەنیان، هیچ وەڵاتێنە نامۍ موزیکیشان نەزانێنە، ئانەیچ بەڵگەو ئانەین هونەر جە هۆرامانەنە جە ئەڎێ بیەن. بەڵگەو زینەی هونەرو هۆرامانی ئانەن کە سەرچەمەش جە خودو وێشۆ وەرگێرتەن. هونەر بە گردو بەشەکاشۆ ، بە ئۆپرایچۆ، کە ئارۆ بیەن بە چەمکێ جیهانی، سەرەتاکەش پەی ئا وەختەیە مەگێڵۆوە کە وەردەمو یانەکانە وەختێ ۋەیۆەشا فارێنۆ، ئا شاڎیی و ئۆپراشا بە ئاوازو (پادە ، پادە) برێ ئۆپارا کەرێی و بەعزێچشا ئا ئاوازەیە چڕێێ، ئانەیچ زەریفی هونەرو هۆرامانی زیاتەر مەدرەوشنۆوە، یام ئامڕو تەمبووری چەنی ئاوازەکەی ژەنێی، جە گرڎ یاگێ وەڵاتو ئاریزاڎەکانە ئامڕو تەمبووری ژەنیی، فرەو یاگا هەنی بە نامۍ (تەمبوور)یۆ نامۍ نریێی. ناوچەو شەمڕانی سەرو (ملەو داری) زنجیرە کەشێی پەنەشان ماچان: (تەمبوور ژەنان)، ئانەیچ وەراوەرو (دڵف) سنوورو دەگاو (پیرک)، دیسان قەڵاو (شەمڕان)ینە ئاتەشگێوە زەردەشتی هەن. (پیرک، دلف، تەمبوور ژەنان) هەر یەر نامەکێ پەی کەلتوورو زەردەشتی مەگێڵاوە، پاسەبۆ هونەر سەرتاسەرو وەڵاتو ئاریزاڎەکانە پارەوی کریانو سیاچەمانەو هۆرەشا ئەپا ئامڕەیە چڕیەن، ئانەیچ نەمریش بە ئامڕو تەمبووری و ئاوازە بەرزە چڕەکا بەخشان. دلۍ گۆڤارو (ڕامان)ی، ژمارە (٦٨)، لاپەڕە (٨٩) ئامان: (سەلیقەی موسیقایی فرە شەرتەن وەڵۍ هەر چیوێنە جە بابەتەکەی بیاوۆنە، ئانەی ئاواز منیۆرە پەیلوای موزیکی وێش هەنش، دلێشەنە گەرەکشەن چێش بکەرۆن؟ فرەو تیپە سەمفۆنیە جیهانیەکانە دیەنما ئامڕی میللی چەنی ئۆرکیسترای داخڵ مەبۆن، بەڵام نویسەرەکە بە چ ویرۆکەردەیێ تەرحەش کەردەن سەربەسەن.

هونەر و ئاواز فرە درووسەن سەلیقەی موزیکیش بۆن، پیسە ئیشارەم پەنە دا، ئۆپرا هۆرامانەنە پەی یەکەم جاری پێڎا بیەن، پاسەبۆن ئامڕو تەمبووریچ پەی یەکەم جاری ناوچەو هۆرامانینە پێڎا بیەن. دیسان فرەو شاعێرەکا وەڵاتو (خفەنیرەتە)ی گردشان باسو ئامڕەکانو موزیکیشان کەردەن و دلۍ شێعرەکاشانە نامێشان ئاردێی، وڵاتێ باسو ئامڕەکا موزیکیش چەنە کریابۆن، بە کەرداریچ دلۍ بۆنەکانە ئامڕەکێ بەکارئامێیان، ئیتر چەنی ئا وەڵاتە دماگنۆن.

دلۍ دیوانو مەولەوینە لاپەڕە (٤٩) ئامان:

موغەنی کوککەر سازانت وە هەم

سەمتووریٚ، تاریٚ، وە هەم کەرە جەم

نەیچی، سا لێدەر، قەزات وە ماڵم

دەمیٚ دەرجەنەی دەروون زوخاڵم.

ئا گورانی واچی کە بە ئامڕو تەمبووری ئاوازەکاشان ساز مەکەران، دیارەن هەر ئا هونەرمەنی ئاوازیٚ ڕەسەنی وێشان بە عالی ساز کەران. وەختیٚ مروڤ ویر جە تەنگ و چەڵەمەکاش مەکەرووە، گۆش پەی ئاوازیٚ هۆرامیانەی مەگێرون، دڵ و دەروونش ساکیورە، ئیسراحەت مەکەرون، شێعری مەولەوی چونکوم بە کێشی وێمانە و بە دیموگرافی هۆرامانی سازنێێنێش، وەختیٚ ئا کەسی کە گۆش جە شێعریٚ و سیاوچەمانەی و سەمتوور و سازیٚ مەگێران، ئانە بی گومان گیانشان شاڎ مەبون، چونکوم هونەر پێخامو ئارامی و ساکنیش پەنەن. دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٥٠) ئامان:

قەزای پەنجەکەت دەک لە من کەفیٚ

خەیلیٚ عاجزم، سا لێدەر دەفیٚ

باوەرە کوورەی دڵ وە جەهد و جەخت

ڕووی تەوبیخ وە لای (مەعدوومی) بەڎبەخت.

جەهر و جەخت: جۆش و خرۆش.

تەوبیخ: سەرزەنشت.

ماچۆ: کاکەی دەف ژەن، بە ئاوازو دەفەکێت دڵ باوەوە جۆش وخرۆش، ڕوەو سەرزەنشتی بکەرە (مەعدوومی) چارە سیاوی، بەشکوم ڤیریٚ بکەرووە. ئانا مەولەوی دلی شێعرەکاشەنە نامی ئامڕو موزیکی باس کەرون، هانا پەی (دەفی، سەمتوور، ساز، تار)ی بەرون، داوا مەکەرون ئەو ژەنیارو موزیکی پەی ئانەی ئاوازەکاش ساز کەرون، تاکو گیانو مەعدوومی بە جۆش بارون. مەگەر مەولەوی بزانۆ کە هونەرو شێعریٚ و ئاواز و گورانیی چن بەرزەن. هاوار و هاناو مەولەوی پەی ئامڕەکانو موزیکی ئانەی پیشانە مدون کە شێعرەی وێمانی چن چەنی ئاوازی ڕەسەنی گونجیێنە، ئانە مەولەوین بە زەریفی هونەرش ئەشناسان. دلی هۆرامانینە وەختیٚ خەڵک نیشتەجا بێیەن، خەڵکی تەریٚ ئاواتشان پەی نیشتەجایی واستەن.

مەڵلای گۆرە (مەڵلا محەمەدٛی کۆیی) دلی تەفسیری کوردینە و دلی کەلامو خوراوەندینە، بەرگی یەکەمەنە، لاپەڕە (٢٣٦)، فەرماوۋ: (کان الناس آمە واحدە)، ئەوەڵۆ بەشەر کەم بیەن، ژیوایشان ساذە بیەن، (علی الاکثر) بی پۆشاک و یانی بیهی، دلی مەڕ و زنجەکانە ژیوێنی، رەگو درەختا و بەرو درەختیشان واردەن، کەم کەمەی حێوانشان نەچیر کەردەن، دۆرانو (حجری و حدید)ینە بیهی، کە ئیسە ئەسەرشان بەرمەگنون. دمایی ۋردە ۋردە پەی شارەسانی بیەی هەنگامەشان نیا، پۆشاکشان وەشکەرد، یانێشا بینا کەردی، واردەی بەلەزەتشان چەشت، ئیتر ئەسپابو ئیختیلافی فرە بی، گرفت مێیانشانە درووس بی، بە پاو پەیلواو مەڵلای گۆرەی و بە پاو ئا تەفسیرە زەریفەیە کە فرە بە فراوانی کەردەنش، جاران، ژیوای ئاسووذە بیەن، هەرچن کێشمە کێش فرە بیەن، بەڵام جە هۆرامان پەی چنان هەزار ساڵا ژیوای ئاسووذە بیەن.

هونەر جە هۆرامانەنە پارێزگاری دەقە ئەدەبیەکاچش کەردەن، پاسەبۆ ئا دەقە شێعریی، بە گردو شێعرە بڕگەییەکا و گاتاکاچ، بە هۆ ئا ئاوازە بەرزە چڕاوە، کە (٩٩) نەوەذ و نۆ پیرەو هۆرامانی وەردەمو ئاتەژگاکانە فەرماوێنێشان، ئا ئاوازێ بیهی بە هۆکارو ئانەی کە چەمەکی ئەدەبی یام دەقی ئەدەبیشان چا وەختۆن تاکو ئارۆ پێسە قەڵغانو خەنجەری، چەنی دلی کێلانەکەیشەنە هەر بە زەریفی مەنۆوە، ئەپاسەیچ هونەر و ئەدەب بە ساغی مەنێێ. بارو ژیاری کۆمەڵو وڵاتو خفەنیرەتەی و حۆزەو سیروانی و دۆروبەریش زێذ زاذەو ئا هونەر و فەرهەنگ و کەلتوورەینە. دلی کتێبو (ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و پراکتیزەکردنی لە شێعرەکانی گۆراندا) ئامان: (دەق پانەیە دیاری کریۆن ئاخۆ تاکو چ ڕادێ ئا بابەتە هونەری وئەدەبیە کاریگەریش هەن سەرو ئەقڵ و ویژدانی بە هۆو هەستیارە باڵاکانو مروڤی).

پاسەبۆ ئەقڵو یام ژیری یام ئاوەزو مروڤی داذ مذۆن، کە کام ئەچا دەقا، ئیستێتیکا پێوەنی مێانو ڕەخنەی بە زانستی و درووسی جوانی ئا دەقەیە پتەوکەرۆن، یام لاوازش کەرۆن، گەر هونەر سەرچەمەش دلی خاک و بومو وێشۆ گێرتەبۆن، ئانە هەم دەقی ئەدەبی و هەم کەلتوور و فەرهەنگ ئەچا شیرازەو ئیستێتیکایە بەرنمەشۆن، چونکوم سەرچەمەکەش بە پاکی و پوختی مەنەنۆ. دلی عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (٣٤) ئامان: (هەر زانست و هونەرێ کۆمەڵێ کەرەسی و ئامرازی و هۆکاری وێش هەنێش، بە مەبەسو وەرجەسەکەردەی و وەرهەسکەردەو ئا زانستەیە)، پاسەبۆن گردو ئامرازەکانو هونەر و ئەدەبی، یام گردو کەرەسەکی زوانی جە گولانەتەرین کەرەسۆ، کە دەنگەن، ئەچا دەقە هونەرییە ئەدەبیەنە پێسە ئەڵقا زنجیرێ شۆنیرە ئامێنی، ئانە ئاوازو بەرزەچڕو سیاوچەمانەو گاتاکان، کە گردشان سروودی دینیی نەتەوەو ئاریزانتەکانی، پاسەبۆ هەم دەقەی شێعریەو پێوەنی مێانو هونەری پێوەنیێ زوانەوانین، کە ئا زوانە وەرگیری جە مەنەیۆ نەتەوەی کەرۆن. دلی عەینو سەرچەمەینە و دلی عەینو لاپەڕەینە ئامان: (ئەدەب تەنیا واچە

ڕیزکەردەی نیەن، بەڵکوم پەڕەن جە مانا و وێنە و بەها زەریفەکان، بە یاوانێ تەر گوزارشت کەردەیەن جە ئاماڎەبیە (هەڵوێستە) ئینسانیەکا سەبارەت بە بیەی و ژیوای و کۆمەڵێۆ).

ئەدەب و هەنەر ئا بەها پیروزێ دلۍ هەر میللەت و نەتەوە و کۆمەڵێنیۍ کە چواردۆرو وێش پەنە ئاشناکەرۆن، چەنی ئانەیچە ساڎە بیەی ئا هونەر و ئەدەبیە زیاتەر خەڵکی مەیاوۆشەنە و قیمەتش زیاتەر بۆن، هونەرو هۆرامانی کە سەرچەمەش زێدو وێشەن، کە هەزاران ساڵێن بنە و بارگەش ئەچاگە ئارامش گێرتەن.

دلۍ گوڤارو هۆرامانی، ژمارە (٣٣) ئامان: (بێ گومانەن جە هەر سەردەمێ تاریخینە فرەو جاری کەلتوورە باڵادەسەکۍ کاریگەریشان سەرو کەلتوورە ڕەسەن و وێشانەکاوە نیانەرەو بەشێ جە شوناسی کەلتووری و تاریخی گەلە چێردەسەکاشا ئەسڕیەنۆ، بەڵام ناوچەو هۆرامانی پێسە ناوچێوە شارەسانی کۆنی کە هومارو چنین ۋیر و باوەڕی فەلسەفی و ئاییني وەڵینین، چانێشا ئاییني میترایی، زەردەشتی، یارسانی،...هتر، خاوەنو کەلتوورێ دوڵەمەنین، بە درێژایی تاریخی ناحەزێ و داگیرکەرێ نەتاوانشان ئێ کەلتوورە وەڵینیەیە بشۆراوە، بەڵام هەرچوومنێ بۆن، شۆنەوار و کارەیگەری وێشان جیائاستەن.

ئیسەیچ تەقەلێ فرێ دریا پەی ئانەی دیموگرافیاو هۆرامانی بشێونان، بەڵام مەشۆم بزانان هەتا هۆرامیێ دلۍ هۆرامانینە مەنەبۆن ئا وەڵاتە خڤەنیرەتە، نە هونەرش، نە کەلتوورش، نە فەرهەنگش بە هیچ داگیرکارێ کوردەسانی نمەشۆریۆوە، دیموگرافیاش هەر پێسە وێش مەنۆوە، چونکوم ئێمە تاریخش کۆنەن هەر بن مەڕێ، یام کێلێ سەرو مەردەکاش گردشان بەرکۆتێ تاریخیێ، هەم تاریخو چڕیەی ئاوازەکان ئانەمان ۋیر مەوزۆوە کە موگانە دینیەکۍ کە وەردەمو ئاتەشگاکانە واتێنێشان هونەرو وەڵاتیمان هەر بە زینەیی مەنۆوە، هونەرو هۆرامانی دلۍ دیالێکتەکانو تەرو کوردەسانینە کاریگەری فرە زەریفش بیەن، ئانا وینمێ دلۍ داستانو (مەم و زین)ینە بە هۆرامی فرە بە پاک و پوختی مجیانەرە، دلۍ گوڤارو هۆرامانی، لاپەڕە (٦١) ئامان:

یەک مەحرەمش بێ، (پەنگینە) نامێ

ڕەفیقی مووئنس، دەورێ ئەییامێ

دایم مەشغووڵ بێ بە زەوق و بازی

چەنی (مەم) تەمام، بە دڵنەوازی

ناگا پەی شوومی، بەڎبەختی حاڵش

چوون قەقنەس بایز، سۆچیا باڵش

شەویٚ نە شەوان، چەم نە شەکەر خەو

سیٚ پەری ئاما، نیشت نە قەسری ئەو

یەکیٚ ژوان وات: کێ وینەی (مەم) بۆ

شۆقی جەمینش چوون جامی جەم بۆ

دوەم وات یەکیٚ، نە (جەزیر) هەندەن

شەوقی نوور جە ڕووی ماه و خور سەندەن

سێیەم وات یاران، با نەبۆ بە غەم

باوەریم بوزیم چن خوێشان بە هەم.

هەڵبەت داستانەکە نزیکەو (١٧٥) دیڕە هۆنراوان، کە ئینەیچ دۆڵەمەنیٚ ئەدەب و هونەرو هۆرامانی زیاتەر بە پیز کەرۆن، دیسان ساسانیەکێ هەکە کوردیێ بیینێ، بە هۆرامی واتە و گۆشگیرتەیشان کەردەن، سەردەمو زەڕینو هونەرو ئاریزانتەکا بییەن.

سەردەمو ساسانیەکا بە سەردەمی یوبیلی زەرین منریوەرە، بەڵام ئیسە ئانە خەریکەن هونەرو هۆرامانی فەرامۆش کریوَن، ئانەیچ هوکارش نەبیەی هزر و ڤیری نەتەوەیین. دیسان کەناڵە یاونەرەکێ سەرچەمێوە لیڵەنە هورقوڵیێنێ، پەوکەی پیسە دقنەو فەقی جارجار بەرنامێوە یام پروگرامیٚ، یام وانەواچیٚ پەی نیم وەخت ئەژماری پیشکەش مەکەران، دیارەن ژیری و ئەقڵ و هۆشو هۆرامانی ئانەی قبووڵ نمەکەرۆن، چونکوم هونەر ئاشنایی فرەتەرو قووڵبیەیۆ عەشقی پاک و بێ خیڵەکیش هەن، سەرو بنەماو دەسوورو زوانی، ئێ هونەرە سەرچەمیٚ ڕۆشنش هورگیرتەن، جە قوناغو میرزا ئۆلقاذرو پاوەینە دلێ عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٦٠) ئامان:

من هەر تۆم هەنی، نەواچی تۆم بۆ

تۆم بۆ چەنی عام، نییەن چەنی تۆ

تۆ، تۆ تۆی دەروون بگیڵە پیشدا

ئەر تۆ، دیت تۆیێ، غەیر جە تۆ تیشدا

توخدا وێت ئاسا، باوەرەش وە بەر

وە مەودای ئەڵماس پارە پارەش کەر.

دەروونو میرزا ئۆلقاڎری و هەڵسی مەم و زینی و شووراو مەولەوی و فتواو صەیدی هۆرامی و بێیەی شێعرەکانو باڵووڵی مایی و عەشقو جیهان ئارا خانمی و سیاچەمانەو گاتایی و دەنگو کنا لەیلی گورانی نەمری و هونەرمەنی برایانو کێمنەی (عوسمان و حەمەحسێن و شەفیع)، ڕەفێق ئای جەمیل نۆسووڎیی و ئینی و چنانی تەری بێیەی ئەدەب و هونەرو یۆگێرتەو ئارێزانتەکانی مەسەلەمنان.

ئا داستانی کە هەزاران ساڵێن گەڵا بلچ و گەڵا ڤەنو هەجیجی پۆژنێنێرە، ئا هونەرمەنی کە هەزاران ساڵێن پێسە ئیشارەم پەنە دا ئاوازەکێشان بەبی تۆمار مەنێنێ، یام شێعری ئا شاعێرا هەکە سەڎا ویس و پەنجشان تۆماری نەکریێنی، ئا گرد بەها زەریفی، گەر بە شێوازێ ئەکادیمی تۆمارشان پەی بکریۆن، ئاوەختە میللەتو ئێمە پێویسش پیلا و پۆلای نیەن، چونکوم گرد خەرمانێ ئەدەبی و هونەریش دلینە بەڎیی کریۆن. دلی کتێبو (ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و پراکتیزەکردنی لە شیعرەکانی گۆراندا)، لاپەڕە (١٤٨) ئامان: (لێوە تەرۆ، زیرەکی و چەنەئامای شاعێریەن جە ڕاو کۆڵنەدایش جە پروسەو ڤانای و نویستەینە، کە زەینێ ئەدەبی و ڕوشنویری بەرزش پەنە بەخشۆن، مەتاوۆن بە شێوێ شیاتەر مامەڵە چەنی قەرارەکا بکەرۆن، پەوکەی هەر زوو گوران دەرکش بە دماکۆتەیی کەلتوورو کۆمەڵەکەیش کەرد، پانەی کە بە چەمێ نزم تەماشەو هونەرمەنیشان کەردەن، . ئیتر پەوکەی گوران دلی شێعرەو (دەروێش عەبدوڵڵا)ینە گەرەکشەن ڕاو دەروێش عەبدوڵڵایۆ وێناو وێش بکەرۆن جە موعاناتەکاش بیاومێنە. گورانی شاعێر مەبەسشەن پەنەمان بواچۆن ئاستو وەڵکۆتەی و شارەسانی بێیەی میللەتانو جیهانی (سەنعەت و ئەدەب و هونەر)ەن:

بەڵێ، دیارە لە ناو قەومی بەسیتا قەدری سنعەتکار

وەکوو عەکسی قەمەر وایە لە ناو حەوزێکی لیخندا

بەڵام تەختی روفاهو تاجی حورمەت میللەتی هوشیار

بە ئوستادی ئەدا وەک تۆ لە ناو شمشاڵی کون کوندا.

گوران ئەچی شێعرێنە (جوگرافیاو دلی وێش وێنا کەرۆن، ئێمە مزانمی ئا پێیا چنێن جاری گێریان و زینانی کریان، توشوو ئازاری و کوای ئامان).

ئەری ڕەوان دلی میللەتو ئێمەنە ئەپا چەمە تەماشەو نویسەرا و هونەرمەنا بکریۆن، پەوکەی گورانی شاعێر ئاستو زانست و زانیاری بە کوڵەکێ پتەوە مزانۆن پەی بە میللەت بێیەو هەر جەمعێ، یام هەر کۆمەڵە خەڵکێ. دلی عەینو سەرچەمەینە لاپەڕە (١٤١) ئامان:

لە بتهۆڤن گەلێ زیاتر بە ڕوحم ئاشنای وەڵڵا

ده، ئەی دەروێش، سکاڵایەک، لەگەڵ ڕۆحی کڵۆڵم کە.

دیارەن دلێ دێرە شێعرەکێنە گوران بە تەمامی مەبەسو وێش ئاشکەرا مەکەرۆن و گەرەکشەن (سکاڵا) پێشکەش کەرۆن، وەرو ئا گرد نەهامەتی و گێژاوا کە کۆتەنشانە.

ئا شاعێرێ گردشان قیمەتشان دان بە هونەر و فەرهەنگو وێشان، ئانەیچە پاسشە کەردەن کە هونەرمەنێ و شاعێرێ جە گرڎ کەسی زیاتەر مورکو نەتەوەییشان پۆوە دیاربۆن، ئانێ فرێشان گیانو وێشان بەخشان بە خاک و وەڵاتیشان. سەردەمو میرنشینو ئەردەڵانیەکانە سنوورەی شێعریە جوغرافیاو ئەردەڵانیەکاش ترازنان، دلێ گوڤارو هۆرامانی، لاپەڕە (٦٦) ئامان:

(ئێ ڕاڕەوە شێعریە سنوورو جوغرافیاو ئەردەلانیش ترازناو پەلێش کێشتێ پەی ناوچەکانو دۆر و بەرو سلێمانی و کەرکووکی، پانەیچ ئەدەبو گورانی دلێ پانایێ و دەرەتانێ فراوانینە بێ، بە فەرمی دلێ یەرەپاو ئەردەڵانینە پەی ماوەو شش سەڎ ساڵا باڵادەس بێ. گەلێ شاعێرێ گۆرێ بەنامبانگێ ئەچا مەدرەسەنە پێڎێ بیێ، چانێشا:

(خانای قوبادی، صەیدی هۆرامی، بێسارانی، مەولەوی، ئەحمەڎ بەگی کوماسی، مەهجووری،...هتر).

چێگەنە پەرسێ مێنە دلێ دنیاو ژیوایماوە، ئاڎییچە ئانێنە: ئەرێ چی زوانو ئێمە تاکو ئیسە نەبییەن بە زوانی ستاندارد؟ بەڵام من ئەچێنە جوابو ئی پەرسێ مڎەوە: هەر جە کونۆ هونەرو هۆرامانی ئا جوابشە دانۆ، پێسە نویستەو ئا دیکۆمێنتا، یام ئا قەباڵا، کە وەڵێ زاییني ئێزیینێ، یام شێعرێ برگەیێ، شێعرێ سیاوچەمانەی، یام کتێبو پیروزو ئاڤێستای، ئانە جوابەن پەی گرڎکەسی. دلێ کتێبو (کاریگەری ئاڤێستای سەرو ڕابەران و پیرانو یارسانێۆ) لاپەڕە (١١١) ئامان:

دەربارەو بە پێخامئاوەرزانای (زەردەشت)ی، دلێ بەندو (٩) کتێبو (بارگە بارگەنە) ئامان:

مێردان خواجام مێردان خواجام

یەری ئازمایی مێردام خواجام

زەردەشت پێڎابی وە فەرمان شام

ئاوێستاش ئاوەرد پەرێ خاس و عام.

دیارەن گردو پێخامئاوەرەکا کیاستێ خوڎای گۆرەینێ پەی سەرو میللەتە جیاوازەکا، یۆ ئەچا پێخامئاوەراچشە کیاستەن پەی سەرو نەتەوەو ئاریانڤاچەکا. دلێ تەفسیری کوردی کەلامو خوڎای گۆرەی (قورئان) و مەلاو گۆرەی (مەڵلا محەمەڎو کویەی)نە ، لاپەڕە (١٥٠)، بەرگی

دوەمەنە فەرماوۆ: (وما ارسلنا من رسول الا ليطاع بآزن الله)، خوڎا هیچ پێخامئاوەرێش نەکیاستەن (الا) پەی (وەرفەرمانی) و ئیطاعەش بکریۆن بە ڕازییەو خوڎای گۆرەی، ئانەی پێخامئاوەرو خوڎای بۆن بە ڕازی بێیەو خوڎای حوکم کەرۆن.

یانی گرڎو میللەتەکان وەختو وێشەنە ئەدەب و فەرهەنگو وێشانەو وێشان بێیەنشان، تاکو ئا ڕوە میللەتەکێ مەنان، فەرهەنگ و ئەدەبیچشان مەنۆن، پاسەبۆ ئەشۆم ئێمەیچ وێمان بە کەم نەزانمێن، چونکوم تاریخما ئینا وەڵێ تاریخو فرەو میللەتەکاوە، سەرچەمەش ڕۆشنەن، خوڎای گۆرەیچ زوڵمش ئەو هیچ میللەت و نەتەوێ نەکەردەن، مەگەر وێشان زوڵمشان کەردەبۆن ئەو وێشان. هونەری ڕەسەن بە نەمری مەنۆوە، بەڵام فرەو جاری کەسێ نەزانێ دەس بەران پەی هونەری، ئانە زوڵمێ گۆرەن جە هونەرەکەی و هەم جە میللەتەکەیچ، کە مەبان بە هۆکارو دلێنە بەردەی دەیان و سەدان ئاوازە ڕەسەنا دلێ وەڵاتو ئاریانڤاچی، ئا جۆرە بەنام هونەرمەنێ تەنیا مەخسەڎشان کیسەشانەن. گەر لایێ بکەرمێ پەی هونەری ڕەسەنیمان، وینمێ وەڵتەر بە خاسی گەشەش کەردەن.

مەشۆم ئانەیە بزانمێ گردو میللەتانو جیهانی وەڵێ گرڎ چێوێنە هەرمانە پەی هونەرو وێشان مەکەران، مەشۆم ئێمەیچ بە خاترەو مەنەیۆ ڕەسەنێ هونەرەکەیمان و گەشە پەنەکەردەیش تەقەلێ بڎەیمێ، ئیتر کەم بێگانە پەرەسی بکەرمێ و بواچمێ فڵانە وەڵات هونەرەکەش وەڵێ کۆتەن، بە پێچەوانۆ هونەرو ئێمە (هۆرامان) تاریخێ وەڵینەش هەن، مەشۆم بشناسمێش بە وەچەکانمان، ویر و ئاوەزشان پا هونەرە ڕەسەنەیە ئاشنا بکەرمێ، ئانەیچ بە دەرەجەی یوەم میدیای کوردی چەنەش وەرپەرسەن، ئێە قیمەت نەڎۆ بە هونەرو میللەتەکا تەری و هونەرو وێمان پەشتەو گۆشان بوزۆن.

مەشۆم جە ڕاو کۆنسێرت و ئاهەنگاوە ئا هونەرە ڕەسەنەیە بشناسمێ بە میللەتە هامسایەکاما، بشناسمێش بە جیهانی، هونەرمەنانو وەڵاتان بچڕمێن پەی کوردەسانی، بە مەبەسو گێرتەی کۆنسێرتا، ئەچاگۆ ئێمەیچ هونەرو وێمان نمایێش بکەرمێن. من یوەم هونەرمەنێ بێنێ کە ئاوازو گورانیێ (بەناز بەناز) دلێ تەلەفزیونو کەرکووکینە، ساڵەو (١٩٧٨ز) تۆمارە کەردە بە دەنگ و ڕەنگ. برێ هونەرمەنێ پێسە (عادل هۆرامی) دێعایێ ئانەیە مەکەران کە ئاڎێ یوەم کەسێ بیێنێ کە گورانییشا تۆماریێ کەردێنێ، بەڵام من چێگۆ پەنەشان ماچوو: وەختێ من گورانیەو (بەناز بەناز)یم تۆمارە کەردە، تۆ زارۆڵە بێنێ، وەختێ برایانو کێمنەییا (عوسمان و حەمەحسێن و شەفیع) کێمنەیێ ڕادیۆ کرماشانی وەڵێ ویس ساڵا چێوەڵێ ئاوازەکێ (سیاچەمانە، دەرەیی، شێخانی، چەمەری، بەزمو گێڵای، بەزمو چەپڵا، گورانیەو زارۆڵا..هتر) شا تۆماریێ کەردێ.

پەوکەی تۆمار هەرمانێ بە قیمەتەنە، دلێ ئەرشیڤینە مەنۆوە.

مەبەسو من جە نویستەیۆ تاریخو موزیکو هۆرامانی ئانەن، کە نویسەریۍ کەمۍ هەنۍ ئەچا دەرەتانەنە هەرمانە کەران، پەوکەی من شانەم وستەن وەرو ئی وەرپەرسیارە تاریخیەیە و دەسم پۆشەن تاکو بتاوۆن بیاونوش ئامانج.

هونەرو هۆرامانی دلۍ پیمانەو ئەشناساینە.

هونەر مانێوە فراوانەش هەنە، گەر نویسەرەکۍ و تۆکارەکۍ بلانە بنج و بناوانش، هونەری کوردیچ هەر پا تەعرە، بەڵام برێ نویسەریۍ پاسە مزانان هەکە فەرهەنگ و ئەدەب و هونەرو کوردی دلۍ ئەدەبی فارسی، یام عەرەبی،یام تورکینە سەرچەمەش گێرتەن، کە ئانەیچ دوورە ڕاسین، یام ماچان ئەوەمەنۆ زوانی کۆنی فارسین. هەڵبەت ئانی گرد بەیت و بالۆریۍ، چونکوم ئا شێوە زوانۍ کە دلۍ کوردەسانینە واتە و گۆشگێرتەیشان پەنەکریۆن، فرە دووریۍ جە زوانە تێکەڵ و پێکەڵەکا وەرکۆتی، خو گەر زوانی فارسی بەشە هۆرامیەکەش چەنە کنیوەوە، ئانە یەکپارچە مەبۆوە بە عەرەبی، چونکوم زوانی پەهلەوی فرە جە هۆرامیۆ نزیکەن تاکو فارسی، خەڵکو ئێرانی کۆنی قسێشان بە زوانو ئاریانڤاچی بیێی، چی دما دماوە چنێن واچۍ عەرەبیی و هیندیێشان ئاردیۍ و تێکەڵێشان چەنی زوانەکەو وێشان کەردیۍ و کەردشان بە زوانێ فەرمۍ پەی وێشان، ئێما هەر بە پەهلەوی کۆن قسێشان کەردێی، هەم زێد زادەشان هەر ئاریانڤاچەکان بێیەن، سەردەمو ساسانیەکانە بە هۆرامۍ ئاواز و گورانیێشا واتێی، میللەتێ ئاواز و گورانیێشان بە هۆرامۍ چڕییبان، ئیتر چەنی ئەدەب و هونەر و فەرهەنگو ئێمە، هینو ئاڎییشان؟ دیارەن ئانەیچ سەردەمو ساسانیەکانە کە بە هۆرامۍ قسێشان کەردێی بە سەردەمو ئاڵتونینی ئەشناسیان.

بەڵگی زانستیی مەشۆم وەردەسەنە بان پەی سەلەمنای هەر واتە و هەواڵێ، بە تەرزێ کەس نەتاوۆن ملەجێڕێش چەنی کەرۆن، زیاتەریچ بەڵگی زوانیی کە مەشۆم ئاشکەرێ و ڕۆشنی بان، بڎیە (زاری بەراورد لا٥).

نمەکریۆن هەرچی وەرکۆت ئەشناسەکا واتەبۆ و نویستەبۆ ئیتر ئێمە یەقینش پەنە بارمێن، تاکو چەنەشان نەکۆڵمێ و وردێشان نەبیمێ خاس نێیەن وێمان تەسلیمشان بکەرمێن، خۆ شەرت نێیەن ئاڎی هەرچیشان واتەبۆ، یام نویستەبۆ ئیتر ڕاس بۆن، مەشۆم ئێمە شۆنەو بەڵگە زانستیارە بگێڵمێن پەی ڕاسی و درووسیشان. فرەو جاری خەڵکی ڕەگەز پەرەسۍ و دژمەن بە میللەتەکەیمان زانیاریی ناڕاسی مەوزانە دلۍ سەرچەمەکاشان بە وایەو تێکدای و شۆن گومکەردەی وەڵینەو ئەدەب و هونەر و فەرهەنگیمان، کە ئانەیچ زەرەر مەڎۆن جە تاریخی نەتەوەیمان. پەی نموونەی گەر تەماشەو کتبو (تراپ فارس)ی لاپەڕە (٢٥٤) بکەرمێن، نویسیان

(زوانی کوردی وەچەو زوانی فارسین)، بڎیە سەرچەمەی وەڵینی لاپەڕە (٧). هەردەم ئا وەڵاتی کە هامسێ کوردینی هۆڵی مڎان کە زوان و ئەدەب و هونەرو ئیمە گەشە نەکەرۆن، ئیتر نمەزانان کە ئیمە بە هەزاران ساڵی وەڵی ئاڎییشاوە سەرو ئی خاکەیۆ مەژیومی، کەچی ئاڎی ساحیب یانێی و ئیمەیچ کرێچیی ئاڎییشا، پەوکەی نویسەر و هونەرمەنێ هەتا پەیش کریۆن مەشۆم پەشتی بە سەرچەمە وێمانەکان ببەسۆن.

هەر جە کۆنۆ شاعێرەکی ناوچەو هۆرامانی بە مەڵامەتو سەختی ناوچەکەی، هەم بیەی دەرامەتی مادیی و مەعیشی، ناچاری نەبیێی بە زوانو داگیرکەران شێعرە بواچان، بڎیە کتێبو پیرشالیاری زەردەشتی لاپەڕە (٣).

هەستی نەتەوەیی، ڕەنگدایۆ ئا وەرگیریە دلی ناوچەو هۆرامانی هەر زوۆن پەرەش سانان، هەر ئانەیچ پاسنەشە کەردەن پەی یوەم جاری چ شێعرە، چ پەخشانە، ئەچاگۆ پێدابۆن، ئا گردو سامانە فراوانەیە چنگی داگیرکەرانە پارێزنون و ڕزگار کەرۆن.

نموونەو ئا وەرگیریچە شێعرەکی (هورمزگان)ینە:

هورمزگان رمان ئاتران کژان

وێشان شاردەوە گۆرەی گۆرەکان

زورکاری ئارەب کردنە خاپوور

کنا ئی پاڵە هەتا شارەزوور

شەن و کەنیکا وە دیل بشینا

مەرد ئازا تلی وە رووی هوینا

رەوشتی زەردەشت مانووە بی کەس

بزیکا نیکا (هورمز) وە هیچ کەس.

ئەچێگەنە ڕۆشن مەبۆوە کە زەردەشت ئایێر پەرس نەبیەن، بەڵکوم خاوەنو ئایینی خوڎا پەرەسی بێیەن، بڎیە عەینو سەرچەمەی وەڵینی، لاپەڕە (٨-٩)، ئا شێعری هەکە بەشێنە جە ئەدەبو وەرگیری (مقاومە)، ئانەیچ ڕۆخسارو هونەرو وەڵاتو ئاریانۆاچەکا نیشانە مڎۆن.

دلی کەشکوڵو هۆرامانینە ئامان: برێ شیعری شاعیرە کۆنەکاما کۆتیێ وەردەس کە فرێشان دلی هیچ سەرچەمێنە تۆماری نەکریێنی، برێچشان تەنانەت شاعیرەکێشان نەشناسیێنی، یاوانی ئا باوەڕە ئیتر مەشۆم چانەی زیاتەر مۆرەو ویرشیەیۆ دلی چەماشان دریۆن.

نویستەیۆ ئی کەشکۆڵی برێ دیکۆمێنتی بە پیزێش پەی تاریخو هونەر و ئەدەبی تۆماری کەردێنی، هەم ژیوای برێ جە شاعیرەکاش بە چین و تۆ نەتەوەکەیمان ئاشنێ کەردێنی.

دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٥) ئامان: (بە مەڵامەتو ئانەی فرەو شیعرەکا هینی شاعیرەکا ناوچەو هۆرامانینی، بە خاسم زانا نامێش بنیەو (کەشکوڵو هۆرامان)ی، دیارەن ئا گردو ئاسارا دلی بەرگێ و دوی بەرگانە ڕاشان نمەبوەە، ئاواتم ئانەن گردی تۆماری بکەروون و کتێبیانەی کوردیشان پەنە دۆڵەمەنێ بکەروون. وەڵاتو (خڤەنیرەتە)ی ئەچی سەردەما دماییینە داگیرکەرەکی گرڎ لێوە شاڵاوەی فەرهەنگیە و تاریخیەشان سەر کریان، چەنی ئانەیچ گەر تەماشە بکەرمی هەر بن دار و تەڤەنێ ئی وەڵاتەیە، یام دلی هەر مەڕێ هۆرامانینە چنیین بەڵگی تاریخیی و جوگرافیی وێشان حەشار دان کە جوابێ دەمکوت کەرانە مڎاوە بە داگیرکەرا کوردەسانی.

دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٣) ئامان: (گونجیۆ کە ڕەوشی ئایینی زەردەشتی بیەبۆ بە ئامیانێ هونەری پەی کەسە بەهرەمەنەکا کە زیاتەر قیمەت بڎان ئەپا لایەنە هونەریەیە)، هونەر یام ئاداب و باوەڕکی نەتەوەی، بیەی فرە ئایینی، وەرپەرچو ئا گرد پاگەنا مڎاوە کە ئینکاری جە بیەو نەتەوێوە مەکەران، هونەر و ئەدەبو ئێمە گەرچی بندەسو داگیرکەرانە بییەن، بەلام ئا سرووتە ئایینیی کە بە دەما و دەم پەیمان مەنێ سەرچەمە ڕەسەنەکێشان پەی ڕۆشن کەردێنمێ.

هونەر، زیاتەریچ هونەرو گورانیی مەبۆن بە مایی مەنەیۆ زوانی و پارێزنۆچش، دەسگێرتەی بە هونەری ڕەسەنیۆ میللەتی دلی ماکو وێشەنە مازووە، بەڵام لادای چەنەش ڕوەو هۆردارای بەرۆش. پارێزگاری جە ڕەسەنییەی هونەرو گورانیا و موزیکی کوردیمان ئینا گەردنو کێنە؟

بە ڕاو ئێمە بە پلەی یوەم ئینا گەردنو شالیارگاو ڕۆشنویری و سەندیکاکانە، بڎیە دلی گوڤارو ڕامانی ژمارە (١٨٧)، لاپەڕە (١٦٠) هونەرمەنی و دەزگا بەرۆزەکی، زیاتەریچ ڕادیو و تەلەفزیون.

فرەو جاری هاوارمان کەردو واتمان با جە هونەرو وێماوە دەس پەنەکەرمی، تاکو میللەتەکی تەر هونەرو وەڵاتو ئاریانڤاچەکا بشناسان، نەتەوەو ئێمە خاوەنو ئامێرو (تەمبووری)یەن، کە تاریخش پەی چل هەزار ساڵا چێوەڵی مەگێڵوە، ڕیکۆزیاو نەتەوە یۆگێرتەکا بە بەڵگە ئانەشە سەلەمنان.

ئا بەرهەمی کە هونەرشان چەنە بەڎی نمەکریۆن، کاریگەری خرابشان سەرو زەوق و سەلیقەو خەڵکی هەن، زیاتەریچ سەرو زارۆڵا و گەنجا.

گەر ئا گردو دام و دەزگا بە نام هونەرڕیی هەر ئەپاسە بەپاو سەلیقەو وپشان هەرمانە بکەران، ئانە مەشۆم فاتیحە پەی هونەر و فەرهەنگ و ئەدەبی ڕەسەنیمان ۋزمرە، مەشۆم ئەچا بەرهەمە ناحەز و ڕەزا قورسا کە بە نامی گورانیی کوردییوە ئارق بە خەڵکو بی گوناحو کوردەسانی ۋرەشیۆن، وەراوەر ئەپا تاوانەیە دەرهەق بە هونەرو گورانی و موزیکی کوردیمان کریۆن، گەر ئا لایەنی تا کۆتا ئەپاسە بی دەنگی هۆرچنان، ئانە دمارۆ ئا هونەرەیە شێویا و ئاڵوز مەبۆن.

سەرەڕاو ئا گردە هەرمانە بی پیز و خرابا کە دەرهەق بە هونەرەکەیمان کریان، ئێمە خاوەنو چوار مەدرەسەی هونەرینمی ، گەر هەزارەها سەرچەمی غەریبی بە هونەرکەیمان باران، هەر بە نەمری مەنووە.

مەدرەسەو هونەرو ئاوازو بەرزەچڕو سیاچەمانەی، مەدرەسەو (هۆرە، لاوک، حەیران، قەتار و ئەڵلاوەیسی) جە گەرمیان، تاو ترازیەکا ڕوەو زەمینی و گردو سەرچەمە غەریبەکێچ تاو ترازیشا پەی ئاسمانی بە بی سەنگ و قورسایی بەرز مەبووە.

چونکوم ئا چوار بنەما موزیکیە ڕیشەو زاڎەشان دلی وەڵاتو ئاریانڤاچەکاوە سەرچەمەش گێرتەن، پەوکەی هەردەم تاو ترازی هونەری ڕەسەنی مەگنۆ لاو ئێمەرە، یانی دلی دۆڵەتو (خفەنیرەتە)ینە بە سەنگێ گرانە مدرۆ (ئا خەڵکی کە وەرکۆتو ڕۆخانەو دیجلەی، یام دلی چەم و دۆڵەکا زاگروسی بە شێوێ گردین و حۆزو سیروانی بەشێوێ دیاریکریا). بڎیە دلی سەرچەمەو (وەڵاتو کەیانیان و زەردەشت و هۆرامان دلی ئاڤێستاینە، لاپەڕە ٣٦)، برێ چا سەرچەما کە سەرو ئەدەب و هونەرو هۆرامانیشان نویستەن، زیاتەریچ ئا نویسەری کە وەرکۆتو کوردەسانینە سەرچەمەکێشا دیاری کەردێنی و ئۆجاخەو هونەر و ئەدەبو هۆرامانیشان ئانەی تەر ڕۆشنەکەردێنۆ. دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٣٦) ئامان: ئێ واچە ناساکاری (ئاریانڤاچ) ئەچا جورە فربزانە مەگنۆ وەرچەم، (زوانو ئاریانڤاچی پا شێوە زوانەیە واچیۆ، کە ئاریەکی (ئاریزانت)ەکی ناوچەکانو (زاگروس)ی بە شێوێ گردین و ناچەکانو (حۆزو سیروان)ی بە شێوێ دیاریکریایی قسێشان پەنە کەردەن.

قیمەت دای ئەپا سەرچەمە وێمانا، زیاتەر ئەدەب و هونەرو وەڵاتو ئاریانڤاچەکا گەشە پەنەکەرۆن، ئانەیچ کاروانو هونەری بە گەلە بێگانەکا زیاتەر ئاشنا مەکەرۆن.

واچی (ئاریانڤاچ)ی، چەمەو (ڤەچ- ڤاچ = ڤەکە = ڤاک) دلی (ئاڤێستا و دەفتەری ڕەش و سەرەنجام و پارسان)ینە، پەی چنێن جارا پەی یاونای ماناو (واتە، واچە، وێژە، ڤێچە، ڤاچە، ئاخافتن، ماچۆ،...هتر) بەکارئامێنە، ئینە چیلاوە، چۆلایچۆ پێسە نامێ ئایینی پیرۆزی پەی

یاونایماناو واچی (کەلام، ئینجیل، تەورات، قورئان، ئاڤێستا، ...هتر) بەکارئامێنە، بڎیە عەینو سەرچەمەی وەڵینی، لاپەڕە (٣٥).

ڕۆشنکەردەیۆ ئا گرد سەرچەما، بناغەکاشان مەگێڵۆوە پەی ئا واچە فەرهەنگیی، کە هەزاران ساڵێن دلی هۆرامانینە ڕەگێش کوێنێرە، پیروزی هونەر و ئەدەبیچ پەی سەرچەمەی فەراهەم بۆن، پەوکەی سەرچەمەو هونەری فەرهەنگیمان هۆرامانەن، نمونەیچ پەی سەلەمنای ئینەیە، دلی عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٢٤) ئامان:

کتێبی زەردەشت کە ئاڤێستایە

وەک باقی کتێب خەڵاتی خوایە

بە زوان هەورامی هاتە سەر بەشەر

یانی های زەردەشت بوو بە پێغەمبەر.

یانی پارێزەرو زوانی هۆرامی پێسە زوانێ ئاییني هەر جە کۆنۆ تاکو ئیسە، کەشە سەربەرزەکی هۆرامانی و حەشارگا مەحکەمەکێشەنی، ئێڎییچ پێسە ئامان گوفتو ماچۆ:

شاخی هەورامان هەرچەند ڕەنجەڕۆم

زۆر چاک بزانە کە مەمنوونی تۆم

چونکە پاراستت تۆ ئەو زمانە

تێکەڵت نەکرد لەگەڵ بێگانە.

داگیرکەری هۆڵی فرێشان دێنی پەی تاوانیۆ زوانی ئەدەبیمان، بەڵام سەرچەمە و زوانێ دلی باوشەو هۆرامانینە بێیەبۆ، ئیتر چەنی ئا زوانە (خڤەنیرەتە) و ئاریانڤاچ دلێنە مشۆن؟

سەرچەمێ تەر پەی فەرهەنگ و هونەری بە پاو دلێنەو (کەلام = سەرەنجام) پاسەمان مڎۆ دەسۆ کە ئی (دینە) دلی هۆرامانینە، یەکەم دلی ناوچەو (شنرویێ)نە کە مەگنۆ نزیک بە ناوچەو (هاوار)ی، ناوچەکانو (پردیوەر، تەشار، زاوەر) کە سەر بە (نۆسوڎ)ێنی، بڎیە عەینو سەرچەمەی وەڵینی، لاپەڕە (٣٨٤).

گەر سەرپاکو ناوچەو هۆرامانی بگێڵمی تۆکاری مێڎانی بکەرمی ئانەمان پەی بەرمەگنۆن کە ئی وەڵاتە دەمارو سەرچەمەی ئەدەبیمان بێیەن وەڵی هەزاران ساڵا تاکو ئیسە، هەر جە شێعری

گاتاکا، شێعری دەفتەرو کەلامی (سەرەنجام)، پەردیوەر، دیوانو شاعێرا، ئینی گردشان سەرچەمەشان پەی زوانێ دێرینی مەگێڵۆوە کە ئاڎییچ ئاریای کۆن (ئاریانڤاچ).

یۆ جە چل تەنەکا سان سەهاکی کە نامێش(هەورام – کورۆ مەردان)ی بێیەن و وێش بە نازنامو (مانۆش) ئەشناسان (بە پاو دلێنەو چلتەنو ئەهلو هەقی)، پانەی کە کەشو (مانۆش)ی مەگنۆن ناوچەو (دزاوەر)ی.

نامێما مانۆش، نامێما مانۆش

نە قولەی هەرەبەرز، نامێما مانۆش

نۆزدەم هەڵقەم، نە دیجلە چوارگۆش

بەندی زنجیر بیم، نە یانەی شێردۆس.

بڎیە سەرچەمەی وەڵینی، لاپەڕە (٣٥٦).

نیشاندای ئێ گرد سەرچەما پەی ئانەین کە نویسەری و هونەرمەنی و یاگە ئەکادیمیەکی وەڵاتو کوردا بزانان، کە پەنا بەردەی پەی سەرچەمەکانو وێمان ڕاژەی زیاتەر کریۆن پا هونەر و ئەدەبەیمان، کە چێنێن ساڵێن چەمەڕاو خامەو هونەردۆس و ئەدیبەکا وەڵاتەکەیمانەن.

دیارەن ئا کەسی هەکە خامە مەگێران دەسۆ، مەشۆم دڵسوزی خاک و وەڵات و هونەر و ئەدەبەکەیشان بان، هەرگێز نمەبۆن نەزان خامە بگێرۆن دەس، چونکوم زەرەرش پەی میللەتی هەن، هەرپێسە دلی دیوانو مەولەوینە، لاپەڕە (٢٢٦) ئامان:

خامە شەق وەردەن دەم مەکەردەوە

زار زار مەناڵو وە دەم دەردەوە.

قەڵەم داخیی نەزانی شەقش بەردەن، دەمش کەردەنۆ، دەمو دەردێوە مەناڵنۆ و ماچۆ: ئەی دۆسی ئاوات واسەم، توشو هەرچی دەردا ئامانی، کەچی تویچ وەفات پەی من نەبێیە، تەنیا وەفات پەی بەڎکاری بێیە، پەی من هەر ئێش و ئازارت بی.

ئیتر وەسێن، وەسێن ئێنە ڕاژەو هونەر و فەرهەنگو بێگانەی کەران، لایێ کەردێ لاو گەنجینەو هونەری و سەرمایەی ئەدەبیمان.

ئەی ئا کەسا کە هونەرمەڼ و نویسەرېڼی، وەڵاتو وېمان سەرچەمەو هونەر و ئەدەبیەن، با گردیمان بگېڵمی شۊنەو ئا بنەما موزیکیارە، کە هەر ئاوازێش یام سروودێش داستانێ پەڕ سەمەر و بە بەرهەمەن پەی دمارۊ هونەرەکەیمان.

ئېمە مەشۊم وەرپەرچو ئا سەرچەما بڎەیمېوە هەکە بە نارېکی و بەبې بەڵگی سەرو هونەر و ئەدەبو میللەتەکەیمان نویستەنشان، چێودمای ڕا نەڎەیمی پا سەرچەما هەکە قورسایی تاو ترازیاشان لاو هونەر و ئەدەبو وېشارە کۊتەبۊن، هۆڵی بڎەیمی ئا قورساییەی یەکسان بکەرمێ.

قسەکێ مینۆرسکی کە (سترابۆ) جوغرافی زانی یۊنانی ساتەوەختو سەفەرەکەو (زینەفۊن)ینە دیېنېش، سەرچەمەشان ڕاس نېیەن)، شایانو باسین پەی چن جارێ (سەفەرە دەهەزار نەفەریەکەو زینەفۊن)یمان وانانۊ، هیچ جۊرە نامێوە چامنی نامێنە، بڎیە (زاری زمانی کوردی لە تەرازوی بەراورد دا)، لاپەڕە (٤٠). مەشۊم فرە بە ئاگاییۊ هەرمان و کار چەنی ئا سەرچەمە بېگاناوە بکەرمی، شەرت نېیەن ئانەی ئاڎییشا نویستەبۊ ئیتر ڕاس بۊن، مەشۊم بەرئاوەردێوە زانستی پەی ئا سەرچەما بکریۊن، هەر جە وېماوە داڎ نەڎەیمی، تاکو پەیمان ڕۊشن نەبۊوە.

دلې سەرچەمێ تەرینە، لاپەڕە (١٩١)ئامان: هیرۆدۆت، کە وېش بەشێ جە جەنگەکاو مېیانو ئێرانی و یونانیش دیەن، باسو ڤانای ئاوازگەلێ کەرۊن جە وەختو مەراسیمو (گاو گەرووني)نە واتېنېشان، ئانتیووسی وەرنیشتی بە پەشت بەستەی بە واتې (دینۊن)ی، جە (ئانگاریس) و بەیتواچو مادەکاوە قسې کەرۊن و دماتەر دلې کتېبو خونیاگەری جە ئێرانی گۆرەنە کە خانمە(ماری بۆپیس)ی نویستەن و ئینا دلې کتېبیانەو لەندەنینە، نویسیان (ئانگارێس) بەیتواچو سەردەمو مادەکا دلې دیوەخان، یام بارەگاو (ئەژدەهاک)ینە بېیەن.

وەختێ کۆرشی هەخامەنشی گەرەکش بېیەن هجووم کەرۊن سەرو ئەژدەهاکی، ئەنگارێس بە بەیتې هجوومەکەش ئاشکەرا کەردەن، بڎیە یەرەمین ڤیستیڤاڵو کامەران موکری، هەڵبەتە دۆڵەتو (ماد)ی کە پایتەختەکەش ئەکباتا بېیەن، ئەچا سەردەمەنە هونەر باوش بېیەن، پەوکەی مروڤې هونەرمەڼ هېماو وەرگیری و خەباتی نەتەوەیی بېیەن.

دلې عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (١٩١) ئامان: (هیرۆدۆت ماچۊ: دلې ئێرانی کۊنینە موغە مادەکێ، وەختو نما و شوکرانەو خوڎاینە سازشان ژەنېەن و ئاوازېشا چڕیینې، دلې سروودەکا ئا سەردەمەیەنە، مەتاومې ئیشارەت بە (گاتا) بکەرمې کە کۊنتەرین ئاوازې ئا سەردەمەیەنې، چانەیچە زیاتەر هینې وەڵې مادەکا بیینې، وەردەمو ئاتەشگاکانە مەڵڵێ و موغەکێ نما و خوڎاپەرەسیشان کەردەن، هەم ئا ئاوازېکە بە شیعرې گاتاکا فەرماوێنېشا هەر عەینو سیاوچەمانە، یام هۆرەی ئاهورایی بېیەن، کە تاکو ئیسەیچ ئا ئاوازگەلې هەر مەنېنێ.

دلی عەینو سەرچەمەی وەڵینینە، لاپەڕە (۱۹۵) ئامان: (سەردەمو ساسانیەکانە ئەکسیا بێجگە ئانەی بەیتواچێ ئەشناسیا بیەن، خاستەرین هۆرە چڕو ئا بارەگایە بێیەن ئەچا سەردەمەنە، ئینێ گرد بەڵگێنێ کە کورد هەر جە کۆنۆ گورانیێ حەماسیێش بیێنێ و لاوک و هۆرەو ئا سەردەمەیچە سەرەڕاو زاڵبیەی ئایینو ئیسلامی تاکو ئیسەیچ هەر مەنێنێ.

(ئەکیسا، یام بارەبوود) ئێ دوە گورانی واچە یام سروود چڕێ وەردەمو ئاتەشگاکا زەردەشتینە ئاوازێ بەرزەچڕێ سیاوچەمانەی یام هۆرەیشان چڕیێنێ، خۆ گەر لاوک و حەیرانیچ کە دماتەر جە دەشتەکانو هۆلێری و دەڤەرو کرمانجو سەرنیشتی وەردەمو ئاتەشگاکانە چڕێێنێ، چونکوم ئەچا سەردەمەنە ئایینو زەردەشتی سەراسەری بێیەن دلێ وەڵاتو کوردانە، هەم سنوورو ئا دینەیە تاکو وەڵاتو هیندی و پانیشتو پاکستانی و نیپاڵی لوان، دیسان تاکو بە نزیک شارو مەککەی پیروزی پاڕەویشان کەردەن، پەوکەی یۆ ئەچا ئامانجە پیروزا یەکتاپەرەسی بێیەن، هەم دیس ئا ئاوازێ کە چڕێێنێ بە سروودێ دینیێ زیاتەریچ موغەکێ وەردەمو ئاتەشگاکانە لاڵێێنێ خوڤای گۆرەی (ئاهورامەزدا)ی. ئا سروودێ چ ئایینیێ چ نیشتیمانیێ وەختو چڕیەیشان جۆش و خرۆشێ فرەشا دان بە مروڤە دینی و نیشتیمانیەکا، دلێ عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (۱۹۱) ئامان:

پەی سەلەمنای بانگگەشەکامان چنێن جۆری جە بەیتەکا کە بە (لاوک و هۆرە و سیاچەمانە و حەیران) واچیێنێ پێ تەرزە نامنویسێشان مەکەرمێ: (بەیتێ وەیسی و ڕامینی، بەیتێ مەم و زینی، بەیتێ قەڵاو دمدمی، بەیتێ پاشا کورەو ڕەواندوزی، بەیتێ عەزیز تەکشی، بەیتێ باوەمووریی ناوچەو ئیلامی، بەیتێ ئەژدەهاکی، بەیتێ شەو وێزی، بەیتێ زرێنسەری، بەیتێ خولەپیزەی،....هتر) ، وەڵینەو برێشان مەگێڵۆوە پەی سەردەمە کۆنەکا پێسە: وەیسی و ڕامینی و شانامەی هۆرامی و خوسرەو و شیرین و خانای قوبادی و هینێ تەر.

ئا بانگەشێ کە چی سەرچەمانە ئامێنێ ئانەمان پیشانە مڎان کە ئا ئاوازێ بە بەیتێ واچیێنێ، بەیتەکێچ بە شێعرێ برگەیێ بیێنێ، هۆکارو ئانەیچە سەرچەمەو ئا بەیتا دلێ جەرگەو وەڵاتو ئاریانڤاچەکانە سەرش هۆردان، چونکوم واچە واچ میراتگرو هۆرامانی ئاهورامەزدایچەن کە تاکو ئیسەیچ قەرانپووە کۆنەکێچشا هەر دلێ هۆرامانینە سەرچەمەشان گێرتەن.

شێعرێ گاتاکا، یام گاسەکێ وەڵینەشان پەی هەزاران ساڵا چێوەڵی مەگێڵۆوە، کە وەڵاتو هونیاواچی هەر پێسە سەرچەمەکەی ئیشارەت پەنە کەردەن، ڕەگ و ڕیشەو واچەکێ سەرچەمێ ڕەسەنۆ وچانش گێرتەن، پەوکەی ئەدەب و فەرهەنگو هۆرامانی شارەگو ئەدەب و فەرهەنگو وەڵاتو ئاریانڤاچین، چونکوم ڤاچ یام واچ یام واچە تەنیا دلێ هۆرامانینە سەرش هۆردان، پەوکەی پەنابەردەی پەی سەرچەمەی نەمری ئانەی تەر فەرهەنگ و هونەریمان گەشنۆوە.

دلی سەرچەمەو مێژوو هۆرامانی بەشو زوانئەشناسی، بەرئاوەردەی مپیانو زوانی کوردی و ئاڤێستای، لاپەڕە (٨٩) ئامان:

مەلا عومەری ڕەنجووری فەرماوۊ:

بە خارانەوە....

قیبلەم وەس، سفتەم بە خارانەوە

وەس جەرگم بدەن بە خارانەوە

با وەس دڵ مار بۊ، وە خارانەوە

عەرزە و وەفا و بەین وە پەیمانەوە

با هەر بمانۊ بەو پەیمانەوە

ئەوا ناغافڵ، جەرگەی بەڎواچان

جە دووری بێ بەین، حەرفی بەڎواچان

لەیل ئاسای قەدیم، وەر جە ڕووی جەفات

با عام بزانان، وە شەرت و وەفات

ڕەنجووری ڕەنجیس، وە ڕەنجانەوە

هەنی، وەس دڵش، بڕەنجانەوە.

ئێ شێعرێ ڕەنجووری جە زوانی هۆرامی ئارۊیۊ نزیکەنە، خۊ گەر بەرئاوەردێ بکریۊن چەنی کتێبو ئاڤێستای، فرەو ئا مۆرفیم و پیتەژڵێۊی و دەنگە ناوازەداری، ئانەمان پەی ڕۊشن مەبۊوە کە هۆرامی نزیکتەرین دەسەواچە و لکە و واچێ و بڕگێ و پیتەکێش دلی ئاڤێستایۊ سەرچەمە گێران، پەی واتەی، یام چڕیەی ئاواز و گورانیا، ئانە بە شێعرێ بڕگەیی چڕیەیشان ساناتەرەن، هەمدیس سەرەتاو واچێوە هەرگیز پیتی ژڵێۊنی(بزوێن) نمەیان، بەڵکوم بە پیتی (جاگیری=کۆنسۆنانت) مەژماریان، پەوکەی دلی زوانی کوردینە ڕا نمەدریۊ دوێ پیتێ ژڵێۊنی شۊنەو یۊیرە بەیان، هەر ئانەیچ پاسنەشە کەردەن گورانیی بە شێعرێ بڕگەیی یام پەنجەیی بچڕیان، چونکوم زوان ڕوەو ئاسانی واتەی ملۊن، هەم ئاواز و گورانییچ پەی خەڵکی ماچیان، پەوکەی گەر ماناش ساڎێ و ئاسانە بۊن خەڵکی خاستەر مەیاووشانە، هونەرێچ تاکو ساڎە بۊن قیمەت و بەهاکەش زیاتەر بەرمەگنۊن و خەڵکیچ بە تاسێوە ملان پێوایشۊ.

دلۍ عەینو سەرچەمەی وەڵینینە، لاپەڕە (٤٤) ئامان:

درەختو زوانی کوردی جە ئارۆنە:

ئ‍ی درەختو زوانی کوردەیە کە ئارۆ هەن، ئانەمان پەی دیاری کەرۆن، کە میللەتو ئ‍ێمە سەرو خاک و ئاوو باباياشۆ نیشتەجا بیيەن، زوانەکەیچش بە نەمری مەنەنۆ، هەرچن داگیرکەرێ هۆڵ‍ێشا دێنێ پڕگناش پیلا و پۆلارە، دلۍ عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (٤٣) ئامان: دەمو سەرەتاو فەرمانداری ساسانیەکاوە ڕابەرە ئایینیەکێ و ئاڤێستا گ‍ێڵێوەو کۆتێ سەرو پەیاشان، دلۍ کوردەسانیچەنە پ‍ێسە زوانێ ئایینی و شان بەشان ش‍ێوە زوان دلۍ خەڵکو کوردەسانینە پ‍ێسە کوردی (شێوە) ڕوەو ئەشناسی لوێ تاکو دۆرەو ئیسلامی، ئیتر چا وەختۆ دینی یاڤێستایی ڕوەو کزی لواو ش‍ێوە زوانەک‍ێچ بە پاو دۆر و بەری جوگرافی و ڕامیاری و ئابووری ش‍ێوەی جیاوازشان گیرت، تاکو یاوا ئاستێ کە مەر زوان ئەشناسەکێ ش‍ێوە زوانەکا تەری بیاوانە!

ماچان ئ‍ێمەی کورد سەرچەم‍ێما کەم‍ێنی، دیارەن ئانە پەیلوێ فرە هەڵەن، دیسان تۆکاری مێژانی کەم کریان، بەڵام گەر بە چەمێ ڕۆشنتەر بڎیەیمی، ئ‍ێە سەرچەم‍ێما هەنێ کە بتاومی سوودشان چەنە بگ‍ێرمی.

ئیتر مەشۆم ئ‍ێمە هەس بە کەمی نەکەرمی، ڤیر و ئەندیشەمان وزمی هەرمانە بگ‍ێڵمی شۆنەو سەرچەمە وەڵینەکامارە.

دلۍ سەرچەمێ تەرینە، لاپەڕە (١٨٦) ئامان: ئ‍ێمە پ‍ێسە میللەتێ چۆساوەی، چونکوم بندەسی ب‍یێنمی، وێمان نەتاوانمان تاریخ و فەرهەنگو وێمان وزم‍ێنە چ‍ێرو تۆکاری و چەنەکۆڵیای، هەر بە ئێرانی ڕەسەن و تورکی چیایی ئەشناسیێنمی. پەی ئانەی ئ‍ێمەی ئاریانڤاچ نشین ئیتر کەم باسو ئیلا و ئۆلای بکەرمی، ڤیر و هۆشمان جە لاو سامانی نەتەوەیی و کەلتووری وێمانەوە بۆن، وێمان بە کەم نەزانمی، چونکوم ئ‍ێمەیچ پ‍ێسە نەتەوێ هەنمی، خاوەنو هونەر و فەرهەنگێ دۆڵەمەن‍ێنمی.

پەوکەی هونەرو هۆرامانی دلۍ ترازیا بەرئاوەردینە سەنگەی مەحەکش هەنە، چونکوم گردو بەها پیروزەکا ئ‍ێمەی ئاریانڤاچیش پارێزێنە.

دلۍ عەینو سەرچەمەینە، لاپەڕە (١٨٩) ئامان: زوانی هۆرامی ساحیبو پەنج زاراوە بنەڕەتیان، چن‍ێن بنە زاراوان، پ‍ێسە:

١-گورانی (هۆرامی) ٢-پاڵەیی (کەلهوڕی) ٣-کرمانجی ٤-موکری، کە بە هەڵە بە (سۆرانی) ئەشناسیان ٥-لوڕی.

هەرکام ئەچی زاراوا خاوەنو گورانیا و فۆلکلورو وېشانی، کە کۆنتەرینشان سرودی (گاتا)کا زەردەشتیی. ئا فەرهەنگە دۆڵەمەنەو وەڵاتو کوردا، تاکو ئیسەیچ بە شېوێ ڕاس و درووس ڕایاونە کوردیەکی بە لاوازی باس و تۆکاری سەرو ئا دیالێکتە گۆرا وەڵاتیە مەکەران، خۆ گەر بەرنامێ سەرو هۆرامانی و لوڕستانی بکەران پېسە واچی خێرەشان پەنە کەران، چونکوم نەزانی و نە شارەزێ فرېی دلی کەناڵەکانە، ئېا سەرچەمەو هونەر و فەرهەنگی ئەچا دوە زوانەنە بنە و بارگەش ۋستەن. من فرە سەرو کەناڵەکا پا نمەگېروە، با تاریخ داڎو وېش بکەرۆن. گەر تاریخو نامدارا، عاریفا، شاعېرا، زانایا، بوانمێ زیاتەر جە هەزار و پەنج سەڎ کەسی هەریۆشان خاوەنو چنین کتېب و بەرهەمان، ئەی ئینی سەرچەمی نیەنی! ئەی چېشېنی؟ پەوکەی ماچو سەرچەمەو فەرهەنگ و ئەدەبو ئېمە دۆڵەمەنەن.

ئا هونەرە ئینا هۆرامانەنە، هەڵای (٥٥%) ئینا دلی دەسنویسەکانەو دلی کتېبە کۆنەکانە کە تاریخشا پەی وەڵی زایینی مەگېڵوە، پەوکەی هانا بەردەی پەی زینەکەردەیۆ ئا فەرهەنگ و هونەرە وەرفراوانەیە بە گردو لقەکاشۆکارێ ڕەوان، جە دلېنەشیەی پارېزنۆش، دلی کتېبو (وەڵاتو کەیانیان و زەردەشت و هۆرامان دلی ئاڤیستاینە)، لاپەڕە (١٧٩) ئامان:

بابا تاهیر (٩٣٥- ١٠١٠ز) ماچۆ:

پەنج ڕۆیێ هەینی، حورڕەم کەهان بی

زەمینی خەندان، بەرمان ئاسمان بی

پەنج ڕویی هەینی، هازەیدوسامان

نەجێنان نام و (ژ) ئانان نیشان بی.

ئەچی چوارینە شېعریەو سەری و هەم چوارینەکی تەرو بابا تاهیری کە بە زوانی ڕەسەنی کوردی واچیێنی، فرە دوورېی جە فارسیۆ، هەم پېسە ڕواڵەتە زوانییە سەراسەریە کوردیەکەی، کە دلی شېعرەکانو بابا تاهیرینە ڕەنگشان دانۆ، بېجگە ئانەی کە وېش دلی وېشەنە بە عاریفێ دینی ئا سەردەمەیە قەڵەم دریان، زیاتەریچ دۆروبەرو دینو یارسانی و شاە موبارەکینە. بە هەرحاڵ، دلی ئا چن وېنە شېعریانەو بابا تاهیرینە کە سەردەمشان مەگېڵوە پەی زیاتەر جە نۆ سەڎ و هەشتا ساڵا چێوەڵی. بڎیە عەینو سەرچەمەی، لاپەڕە (١٧٩)، نیشانی بیەی و کۆنی هونەر و فەرهەنگ و ئەدەبو میللەتو کوردانی فرە چانەیە کۆنتەرەن، کە دلی درەختی کوردینە ئیشارەم پەنە دان.

دیسان هونەرو بەرزو سیاچەمانەی، کە ترازیۍ هونەری ڕەسەنیمان فرە بە سەنگێ قورسە نیشانە مڎۆن، دیسان بێیەی شێعریۍ (سەرو کێشو پەنجیۍ) و نە ترازیای ئەچا توولەڕێ تاکو بە ئارۆیچ، نیشانۍ زینەیی ئا ئەدەب و فەرهەنگیەنۍ.

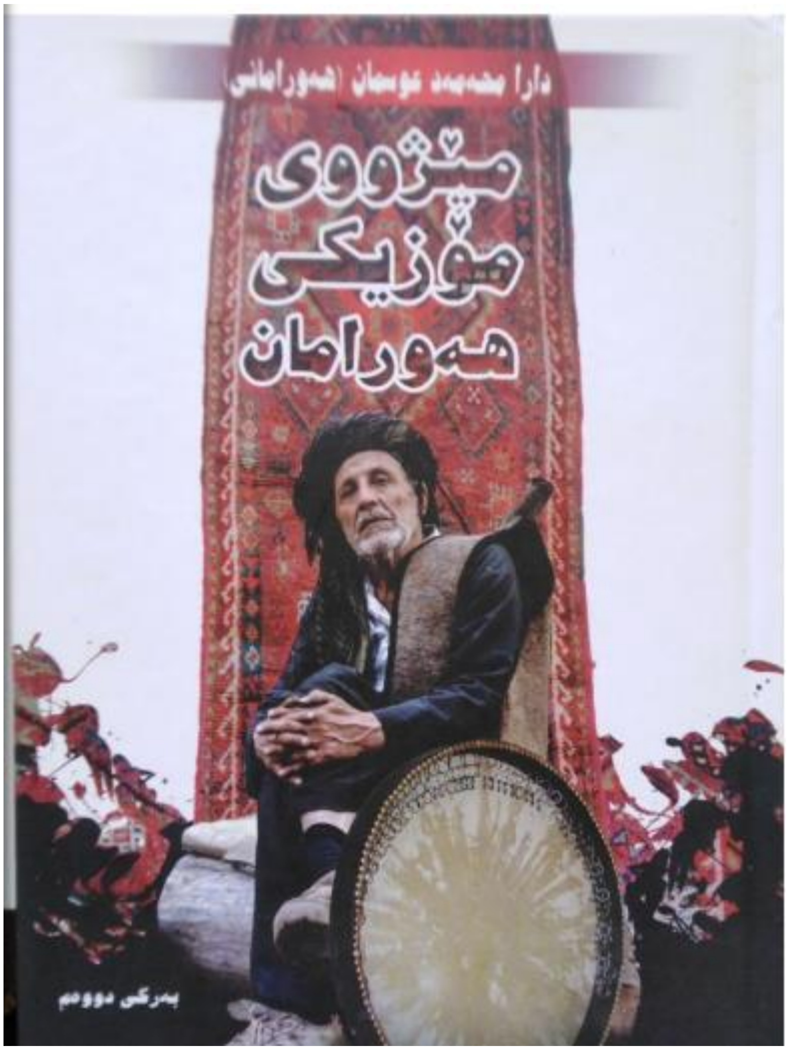

سەرچەمە: / تاریخوو ڕۆنامەکاری جە هۆرامان
ڕێباز گوڵپی ... ساڵەو ٢٠١٩ز

تاریخوو ڕۆنامەکاری جە هۆرامان :

تاریخوو ڕۆنامەکاری جە هۆرامان پی تەرزە مۆدێرنە کە ئیسە هەن وەڵینێ دوورش نىیەن، پەوکەی گەر گەرەکمان بۆن سەرو ئی باسەیە بلمی، مەشۆم وەڵی گرڎ چێوێ لایێ بکەرمێ لاو تاریخیرە، پەی ئانەی بزانمێ کەی و چ سەردەمێنە خۆنەواری ئامان دلێ هۆرامانی، چ ڕێوەرە ئامان؟ پەی ئی هەرمانیچما ئێمە ئی باسەیە سەرو چن تەوەرێرە بەش کەرمێن، بە وایەو ئانەی بتاومێن بە شێوێ ورد نویستەی بگێڵنمێ پەی سەرچەمەکەیش دلێ ناوچەکەینە.

تەوەرێ یەکەمە: ئا بەڵگێ و ئەرشیڤێ کە دلێ ناوچەکەینە ئێزیێنێ و چەنەشان کۆڵیانۆ ، چن بەڵگەنامێنێ.

بەڵگێ یەکەمە:(قەواڵە کۆنەکێ هۆرامانی) کە دلێ دەگاو (سوورەتفێ) سەر بە شارەسانو سەوڵاوای جە پارێزگاو کوردەسانی/ئێرانو هۆرامانی، دلێ گوشێنە (گۆزێ) ئێزیێنێ، کەسێ بە نامێ (سوفی حسێن)، چا وەختەنە کە (شێخ عەلائەدینی نەقشبەنی) چاگە بێیەن و کەسێ دنیا دیڎەو

ڕۆشن فیکر بێیەن، هەم کەسی یەکەمو ڕاوڕەچەو نەقشبەنی بێیەن و قەدرو ئا بەڵگەناماشە گێرتەن، هەر پەوکەی بە زووی دێنێش دەسو (سەعید خانو کوردەسانی) کە کەسێ شاعێر و نویسەر بێیەن، ئاڎییچی یاونێنی دەسو (پروفیسۆر براون)ی بەریتانی، وەرو ئانەی ئا پروفیسورە شارەزاو زوانە وەرکۆتیە کۆنەکان نەبێیەن، بەڵگەکێش تەسلیمو پروفیسور (مێنسن)ی، کە کەسێ شارەزا بێیەن جە زوانە وەرکۆتە کۆنەکانە کەردێنی، ئاڎییچ دمای وانایۆ و دراسەکەردەی پەیش بەرکۆتەن کە ئا قەباڵی تاریخشان پەی (٨٨و.ز) مەگێڵۆوە. یەری قەباڵێنی، یوەشان پەی (٨٨و.ز) مەگێڵۆوە، دوەمەشان پەی (١٢و.ز) مەگێڵۆوە، یەرەمەشان پەی (٢١د.ز) مەگێڵۆوە، ئێ قەباڵی باس جە ورەتە و ئەسای بەرهەمو (مێوە دەیمی) و باخ و باخاتی و ئا بەرهەمی کە دلی هۆرامانینە بەرهەم ئامێنی کەران، سەرو قەباڵەکاوە نامی (ئەسانی و ورەشیاری و شاهێڎی و مەبلەغو زەڕی)شا پۆبێنی، گەر بێ و ئیسە گێڵەرە وەرنیشتەکێ بەیان پەی ئێگەی و چەنەکۆڵیای سەرو تاریخو نویستەی بکەران، هەقەن بگێڵاوە پەی ئا بەڵگەناما کە جە هۆرامانەنە ئێزیێنێ.

بەڵگێ دوەمە: سەردەمو ئایینو زەردەشتینە کە خەڵکو هۆرامانی زەردەشتیی بیێنی، چنین پیری زەردەشتیی ئەچاگە شۆنەو یۆیرە حوکمشان کەردەن کە ژمارەشان فری بیێنی، یۆ چانێشان (پیرشالیارو زەردەشت)ی بێیەن، (پیرشەهریار)یچشان پەنە واتەن، پیر بە ماناو (دانا، زانا)ی مەی، بە کەسێ واچیان (پیر) هەکە پلەی دینیەش بەرزە بیێبۆ و شارەزایی تەمامش دلی ئایینو زەردەشتینە بێیەبۆ، (پیرشالیار) یۆن جە پیرەکا هۆرامانی، (٢٧٠٠) ساڵی وەڵی ئیسەینە ژیوان، پیرشالیار کوڕو (جاماسیب) دلی هۆرامانی تەختینە جە ئەڎێ بێیەن و هەر چاگەیچ ژیوان و مەردەن، کتێبو (ماریفەتو پیرشالیاری) هینو ئاڎیەن، کە گردو بابەتەکاش ئایینێنی و بە شێعری نویسیێنی دەربارەو دینو زەردەشتی و مۆچیاری خەڵکی، تەنیا پەنج چا دێڕە شێعراشە وەڵێ کریێنێ، کتێبەکە ئینا دلی سنوقێ پۆلایینە و دلی یانەکەیشەنە پاڵو قەبرەکێشەنە، خەڵکو دەگاکێ پارێزگاریش چەنە مەکەران. یۆتەر چا بەڵگا کە ئێزیێنێ بە پاو نویستەی (د. سەعید خانو کوردەسانی)، پارچە پۆسێن(چەرم) دلی مەرەو (جێشانە)ینە نزیک بە شارو سلێمانی کە ئێزیانۆ، چن دێڕێ شێعرێش بە زوانی هۆرامی سەرۆ نویسیێنی، تاریخو شێعرەکا پەی نزیکەو (١٤٠٠) ساڵا چێوەڵی مەگێڵۆوە، کە شێعرەو (هورمزگانی)نە.

تەوەرێ دوەمە: شێوازو ژیوای هۆرامیەکا و سرووشتو ناوچەکەیشان و کاریگەریش دلی کایە ڕۆشنویریەکانە.

بێشەک پێوەنیی مێیانو هۆرامیەکانو سرووشتەکەیشان پێوەنیێ ئەرێنیانەن، هەردەم ویرش جە لاو ژیوگا و پێوەنی تن و تۆڵش چەنی بەشەکا سرووشتی بێیەن، خەمو ئاڎی چەنی سرووشتی خەمێ ژیانی و ئیستاتیکی بێیەن، خەڵکو هۆرامانی هەر جە دێر زەمانۆ تاکو بە ئارۆ پێسە یانەو

وېشان تەماشەو سرووشتیشان کەردەن، هەردەم پېسە بوونەوەرێ زینەی مامەڵەشان چەنی کەردەن، هەر پەوکەی مەوینمې واتې و دایەلۆگ کەردەی چەنی بەشەکانو سرووشتی ئاماذەییش هەن، نامەنیای جە بەشەکانو سرووشتی و وەشەویسی و بېیەی یاسا و باوی وېشانەی بە نۆعو درەختی و گیۋاۋی و تەۋەنې و یاگې و هانەی و ئاژەڵی و گیانداری و باخ و تەلانی و باڵدارا،...هتر.

جۆرێ جە ڕێکۆزیێوە ئەخلاقیانەی ڕێک و پێک ئاماذەییش هەن، پەی نموونەی داری بەردار بنپەل کەردەیش پیرۆزەن و بڕیەیش نەهامەتین، ئینە پېسە بەهێوە چەسپیان، کاۋڕی نېر پەی سەرەبڕیەی و مېڵې پەی دریژەدای بە وەچەکا باس کریان، پەل و پۆ داری ۋشکې پەی سۆتەی و داری سۆز پەی سەیې و بەرهەمې بەکارئامان، ئیدیۆمو (**بەرەکەت ئینا گوڵە گەنمېنە با جیا نەمەنۆ جاڕەنە**)، ڕاگیری کریان جە زیاذە ڕەوی و خەسارکەردەی، سوذگېرتەی هەرچی زیاتەرەن جە بەرهەمەکانو مرۆڤی و قەدر گېرتەیشان پەی زیاذ بیەی بەرەکەتی.

ئې ناوچە هەر جە دېر زەمانۆ هەوارو نیشتەجایی بیەن، چونکوم هۆرامیەکې زووتەر نیشتەجایې بیېنې و مەرزیێنېرە و وازشان جە ژیوای کۆچەری ئاوەردەن، ئینەیچ یۆن جە نیشانەکا شارەسانی بیەی، دیسان هۆرامان حەشارگا و لانکە و داڵدەگا و سپەر بیەن پەی خەڵکە ڕەسەنەکەیش و پەی غەریب و ئاوارا و هەژار و وەنەقۆمیایا و شۆڕشگېڕا، کەم یاگێ تەرە هەنە کە پېسە هۆرامانی پەناگا بیەبۆن پەی موغان و موبید و پیر و شېخ و زانا و خوذاپەرەسا، هەر جە دۆرانو ساسانی و ئەشکانی و عەباسی و عوسمانیۆ گېرەش تاکو بە ئارۆی، هۆرامان یاگې خەباتی و مدرامانی بیەن، یانی گردو سەردەمەکانە مەڵبەنو خوذاپەرەسی و کۆشیای و وەرگیری و داڵدەدای شۆڕشگېڕا بیەن، زیاتەریچ سەردەمو شۆڕشو شېخ مەحموذی و شۆڕشو ئەیلوولی و شۆڕشی تازەنە، هۆرامیەکې وېشان بەشێ بیېنې جە شۆڕشی، جە پەلامارەو دژمەنینە بەشداری بیېنې، گېرە یەکەم فەرماندەی هەڵمەت بەر پەی سەرو دژمەنی (مەحموذ خانو دزڵیې) بېیەن، خۆ ئانە یەکەم مەفرەزەی چەکذاری بنارو کەشە سەرکەشەکا هۆرامانینە بېیەن و دەسش پەنەکەردەن.

تەوەرێ یەرەمە: ئایین و دۆر و تاسیرش جە هۆرامانەنە

ئایین بە شېوە گردینەکەش ئا پېوەنیە ڕۆحیەن مېیانو مرۆڤی و ئا هېزانە کە باڵادەسې و نادیارېې، ئا هېزە باڵێ جە لاو ئیماندارەکاوە خوذێوە تاک و تەنیان، لاو کەسەکا تەرێۆ ئا هېزە نادیارې و ئەفسووناویې و غەیبیېنې دلې (دنیاو نموونە بەرزەکانو= عالم المثل)ی و گردو ڕاسیەکاچ ئینا لاو ئاذییشاوە.

چەنی وەڵابیەیۆ ئایینو میترای (میهر) خەڵکو ئې ناوچەیە لوێنە دلېش و ۋیروباوەڕەکەشا وەرگېرت، فرېشان حۆت قوناغەکەو ئایینەکەیشان بڕییې و بیېنې بە میترا پەرەسې و گردو

پابەنییە ئایینیەکێشا جابەجا کەردێنی، ئیسەیچ چن ناوچێ هۆرامانینە شۆنەواری ئا ئایینەیە مەنێنی، خەڵکو هۆرامانی زیاتەر پارەوی ئایینو زەردەشتیشان کەردەن، چونکوم ئا ئایینە نزیکەو (۱۱۰۰) ساڵێ ئایینی فەرمی گەلە ئێرانیەکان بێیەن، چا گەلاچە هۆرامیەکێ، هەرچن ئایینێ تەرێ بیێنی، بەڵام پێسە ئایینی فەرمی جاگیرێ نەبیێنی، ئیسلام بێیەی جە سەردەمو پیرشالیاری دوەمینە پەرەش سانان، سەردەمو (گوشاییش کورِو پیر محەمەڎ)ینە زیاتەر وەڵابیەنۆ و جاگیر بێیەن و سەراپاو هۆرامانیش گێرتەنۆ، یام پێسە تازەکەرێوە (مجدد) دۆرش گێڵنان، هۆرامان پێسە مەڵبەنێ ئایینو ئیسلامی کۆتاو سەڎەو چوارەمی پیلارە نامبانگ بەرمەکەرۆن و زانێ نامڎارێ و کەڵەپیێ ئیسلامی دلێ ناوچەکەینە بەرمەگنان، پێسە (پیرشالیاری دوەم، سەید ئیبراهیمی حسێنی کە بە بابا ناوس یام بابا نەوروز ئەشناسیان، پیر محەمەڎ (بابا مەردوخ)، شێخ شەهابەدینی دزاوەری، مەڵلا گوشاییش، ....هتر)، هەم چنێن زانێ تەرێ پێسە (بنەیانەو مەڵلا ئیبراهیمو بیاری، مەڵلا نەزیرو تەوێڵی، سەیدەکێ کەلیجی و سەرگەتێ و پاوەی و خانەگای و بێسارانی و رِواری و کێمنەی و پایگەلانی و ژاوەرۆی و، ....هتر)، یانی هۆرامان مەڵبەنۆ عیلم و عیرفانی بێیەن جە کۆن و ئیسەیچەنە، پەوکەی بە یاگێ پیروزە ئەسناسیان، مزگیەکێ بیێنی یاگێ ڤانای و خوێنەواری، پێسە (مزگی گۆرەو خورماڵی، مزگی پاوەی، مزگی دشەی، مزگی نۆدشەی، مزگی خەرپانی، مزگی هۆرامانی، مزگی ژاوەرۆی، ....هتر)کە ئینێ مەڵبەنێ فێربیەی زانستی بیێنی، فرەو مەڵلایەکاو کوردەسانی کە چا سەردەمەنە بیێنی بە مەڵلێ چێرو دەسا زاناکا هۆرامانینە یاوێنێ پەنە و وانانشان، (موفتی سلێمانی هۆرامی بێیەن و خەڵکو نۆدشەی بێیەن، موفتی سنەی هۆرامی بێیەنو خەڵکو دشەی بێیەن). ژمارەو خوێنەوارا هۆرامانەنە فرە بێیەن و هەردەم ئەهمیەتش دریان پەنە، ئایینو یارسانی یام (کاکەیی)، کە(ئەهلو حەق)یچشان پەنەماچان، واچێ یارسان جە دوێ واچە یۆگێرتا(یار + سان)ی پێکئامێنە، یەکەمەشان بە ماناو یاوەری و شۆنکۆتەی، دلێ شێوازو سوفیانەیچەنە بە ماناو (مەحبوب و مەقسود)ی مێ، دوەمەیچشان بە ماناو رِابەری مەی، کە ئیشارەن پەی(سوڵتان ئیسحاقی بەرزنجی)، (نامێ سەرەنجام)ی کتێبو پیروزو نامەکانو (ئەهلو حەقی)ن، سەڎەو حۆتەم و هەشتەمو کۆچینە نویسیێنی، ئی کتێبە (کەلامو خەزانە)یچش پەنە ماچان، برێ تەر جە پارِەوا یاری پی کتێبەیە ماچان (دەفتەر) و بە بەیتەکاش ماچان (کەلام) و بە رِابەرەکاشا ماچان (کەلام ڤان)، کەلامێ سەرەنجامی بە شێوەو هۆنیایا و بە زوانو (هۆرامی) نویسیێنی، بێجگە کەلامەکا عابیدینی جافی و نێرگز خانمی کە بە شێوەو جافی نویسیێنی، کەلامەکێ (دەروێش ئاجاق)یچ بە تورکی نویسیێنی. سەرەنجام پێکئامان جە شش بەشا، ئاڎییچێ (بارگە بارگە، دۆرەو حۆتەوانەی، گڵێمە و کۆڵێ، دۆرەو چل تەنی، دۆرەو عابیدینی، وردە سەرەنجام)، سەرەرِاو سەرەنجامی کاکەییەکێ خاوەنو چنێن کتێبا تەرینی، کە زیاڎ جە (۲۵) کتێبانی، چانێشاچە (دۆرەو بالوولی، دۆرەو بابا ناۆسی، دۆرەو بابا سەرهەنگی، دەفتەرو

پەردیوەری، کەلامو نەوروزی، کەلامو جەنابی، دۆرەو پیر عالی، دۆرەو دامیاری،....هتر)، بەشێ فرەو ئی کەلاما بە هۆکارو ڕەوانکەردەیشان و وەرکەردەیشان دلی دلۆ یارسانەکانە پارێزیێنێ.

دەگاو (شێخان)ی مەڵبەنو پەخش بیەیۆ ڕاوڕەچەو یارسانین، ئی دەگا مەگنۆ سەرنیشتو وەرکۆتو دەگاو هاواری کە خاکو پیروزو کاکەییەکان، جە لاو پاڕەوا ئەهلو هەقیۆ چنین یاگێ پیروزێ هەنی دلی کتێب و کەلامەکاشانە باسشان چەنە کەردێنێ، (مۆردین) دەگێوە نەخشینەی زەریفەی ناوچەو هەڵەبجەینە، مەگنۆ سنوورو (ئێراق و ئێران)ی قەراخو ڕۆخانەو سیروانی، دەگێوە پیروزەو ئەهلو هەقینە، دلی چنین یاگا (سەرەنجام)ینە نامێش ئامێنە.

دمای ئانەی تەریقەتو نەقشبەنی مەیاوۆ هۆرامان، هەردوە خانەقاو (بیاری و تەوێڵێ) پێسە دوی ۋانگایا و مەدرەسا بیێنی بە یاگێ دینداری و فێروازی، سەرەڕاو دەرسە ئایینیەکا، زانستی دنیایی ۋانیێنی و بیێنی بە چراوێ ڕۆشنە پەی تەمامو ناوچەکەی و کوردەواری، تەمامو ناوچەکانو کوردەواریۆ خەڵک ئامان چاگە فێرو زانستە شەرعی و دنیاییەکا بیەن، مەرزنارەی مەدرەسە شەوانە و حکومیەکا دلی هۆرامانینە تاقە و تەوانێوە خاستەرش دان بە گەشەکەردەی و وەڵابیەیۆ خوێنەواری دلی هۆرامیەکانە، ئانەیچ پەروشی خەڵکو ناوچەکەی سەلەمنۆ پەی فێربیەی زانست و زانیاری، هەر ئانەیچ پاسنەشە کەردەن ساڵەو (١٩١٤ز) جە شارەدەگاو تەوێڵی ۋانگێوە شەوانە بە نامی (مەتی لەیلی) کریۆوەو کوڕ و کناچی چەنەش بوانان، نزیکەو (٤٢) ۋانکارێش بیێنی، دماتەر ساڵەو (١٩٢٧ز) ۋانگێوە حکوومی دلی تەوێڵێنە کریانۆ.

دەگاو (گوڵپ)ی یوەنە جە دەگایەکاو هۆرامانی ساڵەو (١٩٣٢ز) ۋانگاش چەنە کریانۆ، هەم ۋانگای میانیچش چەنە بیەن، هۆرامیەکێ پەنەوازیشان پەی فێربیەی و خوێنەواری بیەن، چونکوم هۆرامان مەڵبەنێ بیەن پەی وەڵابیەیۆ ئایینە جیاوازەکان، ئەهمیەتێ فرەشان دان بە زانست و زانیاری، پەوکەی وەختێ قەدردار (شاکیر فەتاح) ساڵەو (١٩٤٠ز) مەی پەی خورماڵی، پێسە ڕاوەبەرو ناحیەی دەسبەکار بۆن، عەینو وەختیچەنە شاعیر بیەن، داوا کەرۆن ئەو میرو ئا وەختەیە پەی کەردەیۆ ۋانگێوە دلی خورماڵینە، بەڵام داواکێش قبووڵە نمەکریۆن، پەوکەی دماتەر پەنا بەرۆن پەی وەردەمو شێخ حیسامەدین نەقشبەنی)پەی مەرزنارەی ۋانگێوە شەوانەی، شێخ حیسامەدین ملۆ پێوای داواکێشۆ و دلی خانەقاکەیشەنە ژوورێش مڎۆ پەنە. مامۆسا شاکر فەتاح دۆرێ کاریگەرش بیەن پەی هاندای خەڵکی ڕوەو خوێنەواری، دمای شێخ حیسامەدینیچ، کوڕەکەش (شێخ محەمەڎ) هەر سەرو ڕەویەو تاتەیشۆ هامکاری شاکیر فەتاحی کەرۆن و هەر چا وەختەنە ڕۆنامەو (خورماڵ)ی بەرکەران، ئانەیچە بیەن بە بناغێوە پەی کارو ڕۆنامەکاری جە هۆرامانەنە. برێ کەسی فرێ دلی هۆرامانینە بیێنی داوازیشان پەی ۋانایۆ ئا ڕۆنامەیە بیەن، ئەچا سەردەمەنە دۆڵەتی عوسمانی چێگە باڵادەس بیەن، بە ڕۆنامەیشان

واتەن (غەزەتە) کە نامێ تورکیەنە، (میرزا ئۆلقاڎرو تەوێڵی) یۆ بیەن چا کەسا کە ئیهتیمامش دان بە غەزەتەکا، یام سەردەمو مەشرووتەکا جە وەرکۆتەنە غەزەتەکێ ئامێنی پەی هۆرامانی.

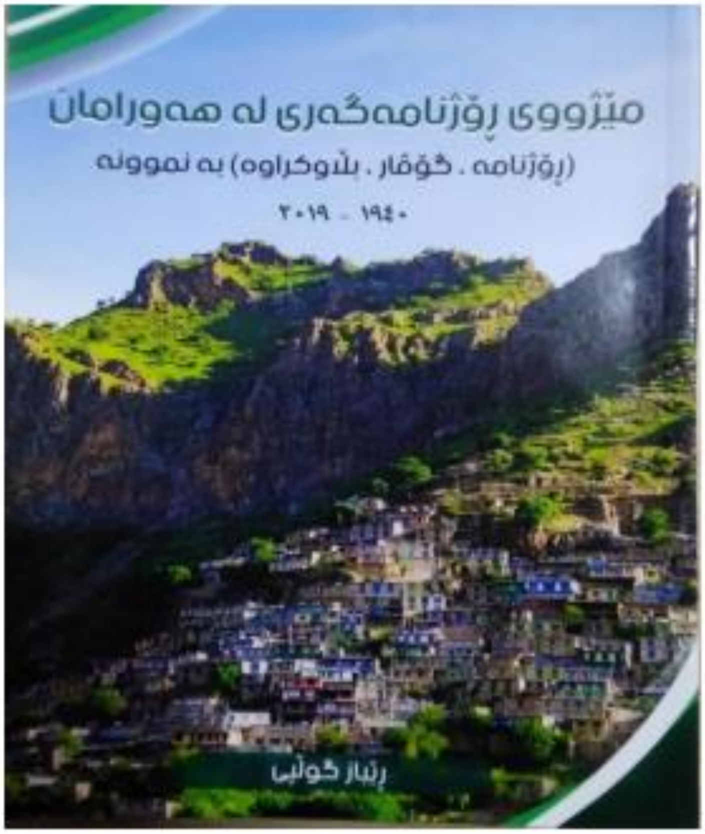

(وتارەو ئێژا فەرید ئەسەسەردی سەرو زوانی هۆرامی)

هۆرامی زوانێ سەربەۋێن

هۆرامی زاونێ سەربەۋێن، دیالێکتێوە زوانی کوردی نێیەن، ڕوانگەو تاریخیۆ دمامەنەو زوانێ دێرینیەن.

جیاوازی مێیانو زوانی هۆرامی و کوردی فرە فرەتەرەن جە جیاوازی مێیانو هەردوە زوانو سویدی و نەرویژی، یام مەکەدونی و یونانی.

پێسە ڕەسەنی بێیەی، کرمانجی وارین (سورانی) نمەتاوۆ شانە بڤۆن شانو هۆرامیۆ.

ئێەو ئانەی کە ئێزدییەکێ مافی ئایینیشان هەن، ئاڎییچێ مافی زوانیشان هەن، داواکاری چن گرووپێ پەی ۋانای بە زوانی هۆرامی بانگەوازێ بێ بنەما نێیەن، مەشۆم بە چێو وەرگێریۆن، هەم بە ئاسایی. وەرپەرچدایۆ بانگوازێ ئەچیمنەیە دلێ ژیوای کەلتووریمانە چێوێ تازە نێیەن، ساڵەو (١٩٨٦ز) بەرنامێوە (١٥) خولیمان بە زوانی خانەقینی دلێ ڕادوینو دەنگو گەلو کوردەسانینە نیارە، نارەزایێ فرە ئاما ڕوەماوە، بە ژیونایۆ دەمارگیری زوانی ناوچەیی تۆمەتباری کریایمێ.

نارازی بیەی وەراوەر ئی مەسەلی دلی وبشەنە ئینکاری کەردەیەن جە فرەیی کەلتووری کوردی، ئی فرەیی کەلتووریە درێژەو پروسێوە تاریخینە ئامان بیەی، گەر دلینە بشق پەنەوازیش بە پروسێوە تەری تاریخی هەن.

هەقیقەت داوا پەی ڤانای بە هەر زوانێ دلی کوردەسانینە، داواکاریێن سنوورو یاساینە نمەترازیۆن، چونکوم بە پاو دەستوورو عێراق و یاسێکی هەرێمی زوانی کوردی زوانێ فەرمین و ئەچی مێڎانەیچەنە یاسا بە فەرمی بییەی زوانیش بە گردو دیالێکتەکاوە ئەشناسان و بە دیاری کریایی نامی هیچ دیالەکتێوەش ناردینە.

سەڎەی شانزەهەمەنە، شەرەفخانی بەتلیسی زوانی کوردیش سەرو چوار دیالێکتارە دابەش کەردەن، یۆشان گورانەن کە زوانی هۆرامین، چا وەختۆن دابەشکەردەی زوانی کوردی سەرو چوار دیالێکتارە پیسە باوێ پاسنەنو فرەو چەنەکۆڵەرەکاما پیسە (کەمال فوئاد، تۆفیق وەهبی، مەردۆخی، فوئاد حەمە خورشیڎ هۆرامی، محەمەد ئەمین زەکی بەگ) باوەڕشان بە بییەی چوار دیالێکتان دلی زوانی کوردینە.

بێگومان، دلی پانیشتینە (هەریم) هیچ دیالێکتێ ئیەو دیالێکتی کرمانجی واریی گەشەکەردەتەر نیەن، بەڵام جە ڕەسەنینە کرمانجی وارین(سۆرانی) نمەتاوۆن شان بڎۆن شانو زوانی هۆرامیۆ، ئەچی سەرو بەنەنە فۆنەتیکی هۆرامی جە فۆنەتیکو کرمانجی فرەتەر جە فۆنەتیکو پەهلەوی نزیکتەرەن.

دلی هەریمینە فیروازەکیما بە یەک دیالێکت نمەوانان، بەڵکوم جە سەرنیشتو (زێی گۆری) بە شیوەزارو کرمانجی سەریی مەوانان و جە پانیشتشۆ بە شیوەزارو کرمانجی واریی مەوانان، ئانەیچ نیشانی ئانەینە کە ڤانای بە دیالێکتە جیاوازەکا دلی هەریمو کوردەسانینە هیچ تەگەرێش وەردەمەنە نیەن.

پیچەوانەو ئانەی کە باوەن، مەسەلی ڤانای بە زوانی لۆکاڵی گوزەرنۆن، مەسەلەکی ئانینە، کە مەشۆم ئەشناسەو خودو زوانی پیویسش بە لوایۆپۆرەی بۆن، دیارەن هیچ زوانێ جە دنیانە بەبی دیالێکت نییەن، گردو دیالێکتەکا سەرەڕاو جیاوازی میانیشان، یەک ڕازوانشان هەن کە جەمیشان کەرۆوەو چوارچیوێ گردین پەی پیوەنی میانیشان دیاری کەرۆن. گرفتو کوردی و هۆرامی ئینا چانە، گەر ڕازوان بکەرمی بە پیمانە پەیشان، هەریۆشان ڕازوانێ وبشانەو جیاوازش هەن و هیچ چوارچیوێ گردین پەی پیوەنیشان چەنی یۆترینی پیڎا نمەبۆن، گرفتەکە چانەینە بەرمەگنۆ کە جیاوازی میانو کوردی و هۆرامی فرەتەرەن جە جیاوازی میانو کوردی و فارسی، گەر فراوانتەر بڎیەیمی پەی مەسەلەکی مەشۆم دڎانی بنیەیمی پانەیرە کە جیاوازی میانو کوردی

و هۆرامی فرەتەرەن جە جیاوازی مبیانو هەردوە زوانی سویدی و نەرویژی، یام مەکەدۆنی و یۆنانی.

ئیتر هەقەن زانیاریەکان دەربارەو زوانی هۆرامی ڕاسی بکەرمێ، ئەچی سەر و بەنەنە نمەبۆن قەرارو زانستی ملکەچو پێویسییەکانو ناسونالیزمی بکەرمی، ئیتر وەختو ئانەیە ئامان دڤانی پانەیرە بنیەیمی هەکە هۆرامی دیالێکتێوە زوانی کوردی نیەن، بەڵکوم زوانێ سەربەڤێن، پێسە تاریخی ئەوەمەنەو زوانێ دێرینی کە وەڵی پێڎابیەی کوردی پێسە گرووپێ ڕەگەزی و وەڵی پێڎا بیەو زوانی کوردیی، پێسە زوانێ سەربەڤی بیەن، زیاتەریچ تاکو ئیسە هیچ بەڵگێوە نیەن هەکە سەلەمنۆش زوانی کوردی پەی هۆرامی زوانو ئەڎێ بیەن و دلی قوناغێ تاریخیێنە پێسە لقێ چەنەش جیا بیەنۆ.

جوغرافیا ڕۆڵ و دۆرێ سەرەکێش دیەن جە پارێزنای زوانی هۆرامی و نەتاوایۆش دلی زوانی کوردینە، هەم جە ڕوە ڕامیاریەکێچۆ نەبیەی دەسەڵاتێ مبیانی و سەرانسەری کوردی و نەبیەی هیچ دیالێکتێ بە زوانو نویستەی و دێر پێڎابیەو چەمکو زوانی نەتەوەیی دلی کوردینە، زوانی هۆرامیشان ڤستەنە قەراخ، ئیتر تاواش وێشانەکاو وێش پارێزنۆ و پێسە زوانێ سەربەڤی درێژە بە ژیوای وێش بڎۆن.

ئینەیچە پا مانێ نمێ کە هۆرامیەکی کوردی نیەنی، بەڵکوم ماناش ئانێنە کە هۆرامیەکی هەر پێسە ئێزیدیەکا کە چەنی جە ڕوەو ئایینێ جیاوازێنی، پێسە زوانی جیاوازێنی و ئێەو ئانەی کە ئێزیدیەکی مافی ئایینیشان هەن، ئاڎیچی مافی زوانیشان هەن.

پیوەنیی دیارو مبیانو هۆرامی و کوردی، پێسەنە پیوەنی مبیانو زوانی عەرەبی پەتی و زوانو هەر وەڵاتێ عەرەبین بە جیا، دلی دنیاو عەرەبیەنە هەر هاموەڵاتیێ عەرەب بە کەردار دوی زوانێش هەنی: زوانو ئەڎایی، یانی ئا زوانە دلی یانەی و بازارینە پەنەش دوون، هەم زوانو نویستەی کە دلی ژیوای گردینینە فێرش مەبۆن، چەمکو زوانی ئەڎایی گرفتو پیوەنی مبیانو هۆرامی و کوردی چارەسەر کەرۆن، پی تەرزە هەر هۆرامیێ دوی زوانێش هەنی، یۆشان زوانی ئەڎاییشەن کە وێشانەن، ئەوی تەرشان زوانی کوردین کە گردینەن.

بە پاو مەدرەسەی ناسیونالیستی فەرەنسایی، هەسی نەتەوەیی، نەک زوان، بنەماو نەتەوەی وەشکەرۆن، پیوەنی مبیانو هۆرامی و کوردینە کریۆ تیوریە فەرەنسیەکە جە تیورەکا تەری گونجیێ تەرە بۆن، ئەچی دیاگاوە زوانی جیاواز وەرپەنگ نیەن وەردەمو هەسو کوردبیەینە، یام مەیلی نەتەوەیینە.

ئەچی سەر و بەنەنە، زوانی عەرەبی کە زوانو قسەکەردەی کوردە فەیلیەکان، نەبیەن بە ڕاگیر وەردەمو بەشداریکەردەیشان دلی ژلێوە نەتەوەییە کوردیەکانە، یام دلی شوڕشەکا ڕزگاری کوردەسانینە، ئینە نیشانەما مڎون کە شەرت نیەن گرد جاریٚ دلی مەسەلی وی بە کورد زانایانە زوان وەڵی وەڵێوە بون، نموونەو هۆرامیەکا و کوردە فەیلیەکا نیشانە مڎان، کە هەس ئینا وەڵێوە نەک زوان.

ڕەنگە ئینە کومەکیٚ بون پەی پێویسی ئەشناسای زوانی هۆرامی پێسە زوانیٚ لۆکاڵی، ئینەیچە بەشێویٚ ئۆتۆماتیکی کێشۆمان پەی دێونای مەسەلیٚ تەری کە مەسەلی بە فەرمی ئەشناسای ناوچەو هۆرامانیەن. دەسەواچی (هەورامان)ی دلی نویستە فەرمیەکانە نێیەنەو هەقەن ئی نامە دێرێی پارێزیون، ئەچی بارۆ تەجرەبەو سەرکۆتەیمان جە پارێزنای و بە فەرمی ئەشناسای نامی دێرێی بریٚ ناوچا پێسە پشدەر و شارەزوور و شاربازێڕیما هەنی. ڕەنگە گلێرکەردەیۆ ناوچە هۆرامی نشینەکا دلی یەک ئیدارەی سەربەۋێنە بە نامی هۆرامانیۆ و ئەشناسای هۆرامی ئەچی چوارچێوەنە پێسە زوانیٚ لۆکاڵی، هەرمانیٚ قورسە نەبون.

ئێژاتەرین لایەنو ئی مەسەلی ئانەن، کە چی سەردەمەنە پارێزنای زوانە لۆکاڵیەکا جە فۆتیای، کۆمەک کەردەی بە داواکاریە زوانیەکاشا، بەشێن جە پێویسیەکا مافو مرۆڤی و مافە کەلتووریەکا، وەڵاتیٚ فرە کەلتوور و چەنەویەردەی پێسە کوردەسانی، ئەشناسای ئا مافا هیچ گرفتیٚ نمەسازنون.

سەرچەمە:/ مێژوو نویس: حەسەن محمود

تاریخوو بنەچەو ئەردەڵانیەکا

قوناغەو میرنشینەکا بەشێ دیار و بەقیمەتەن دلێ تاریخوو کوردینە، بەڵام تاکو ئیسە تۆکاریێ ۋرد و بە سەرنج و گرد لایەنە نەکریان سەرو ئا تاریخەیە، هۆکارو درووسبیەی و ۋڕای و یۆنەگێرتەیشان، پەی میرنشینو ئەردەڵانی بێجگە کتێبەکەو کاک (عمر خدر خدر)ی و چەنەکۆڵیا کوڵەکەو کاک (نەوشیروان مسەفا)ی، چێوێ چامنەم نەدیەن، ئاذێ پاڕەوی تاریخی و شیکەردەیۆشان پەی قۆمیاکا کەردەن، میرنشینو ئەردەڵانی حۆت سەذ ساڵێ حوکمش کەردەن،

خاوەنو فرەتەرین سنوور و درێژتەرین تەمەنی بێیەن دلێ میرنشینە کوردەکانە، جە بەهێزتەرین قوناغێشەنە سنوورو ئەردەڵانی یاوان کرماشان و هەمەڎان و شارەزوور و ئەربیل و موسڵ و بادینان، تەمەنو وێشەنە (٤٠) میر و خانێ حوکمشان کەردەن، بڕێشان تەنیا ڕوێ یام حەفتێوە میرێ بێنێ، هەنیچشان زیاڎ جە چل ساڵا حوکمش کەردەن، باعزێشان یەرێ یام چوار یام شش جارێ گێڵێنێ پەی سەرو تەختو دەسەڵاتی و بێنێ بە میرێ، ئێ میرنشینە خاوەنو شارەسانی و زانستی و وەڵکۆتەی و بیناسازی و ئەدەبی بێیەن.

ئەردەڵ، نامێ کەسێنە کە خەڵکو خێڵەکەو وێش جەمێ کەردێنێ و میرنشینێش پەی وەشکەردێنێ، ئەردەڵان واچێ تێکەڵاوەنە بە ماناو فەڕاش و جاڕدەرو هاگاڎارکەرو لەشکریانی و گوناحکارانی مەی، کە جە کۆنەنە باو بێیەن، ڕاێ و پەیلوێ فرێنێ سەرو بنەچەو ئەسڵ و فەسڵو ئەردەڵانیەکا، بڕێشان وەڵینەو وێشان مەبەراوە سەرو ئیمام حەسەنو موجتەبای، پانەی هەکە ماچان بە هەمسەوێڵەکەو ئاڎی فەرمانو فەرمانداریشان وەرگێرتەن، هەمسەوێڵەکەش عەقیقەن، نامێ ئیمامی بە خەتی کووفی سەرو (نگین)ەکێشۆ هۆرکنیێنە، بڕێچشان ئینێ سەرو ئانەیۆ کە بابا ئەردەڵ وەچەو خوسرەو نامێن کە ئاسەوانێ قاتڵو (یەزدگورد)ی یەرەمین دما پاشاو ساسانیەکا، ئا وەختە سوپاو ئیسلامی ئاما دلێ ئێرانی هیچ کەسێ دۆرو یەزدگردیرە نەمەنو ڕەمێ و بەرشیێ، ئاڎییچ پەناش ئاردە پەی لاو ئاسەوانێ جە شارو (مەرۆ)ی وێش شارتۆ، بەڵام وەختێ ئاسەوانەکە زاناش یەزدگرد گونیێش پەنەن تاجەکێش و چێوێ گرانبەهێش چەنەنێ و لیشکەو قوتیلەکێ مڎۆش وەنەو مەدرەوشیۆوە، شەوێ ناخڵافێنە کوشتش، لاشەکەش فڕەدا دلێ ئاوەو ئاساوەکەی.

قازی شەریف و خوسرەو بەگو محەمەڎ بەگو ئەردەڵانیچ پاسە مەیاوانە کە ئەردەڵانیەکێ بە بنەچە ملاوە سەرو ئەردەشێری بابەکانی بنیاڎنەرو دۆڵەتو ساسانی ساڵەو (٢٢٦ز)، تاریخ نویسە عەرەبەکێ ماچان ئێ بنەیانە وەڵتەر نامێشان نەبیێنە، بەڵام بە یاردی مەغۆڵەکا جە شارەزوور و عێراقەنە دەسەڵاتشان وەرگێرتەن، ڕەنگە ساڵەو (١٢٢٢ز)یۆ پێڎێ بێبان، چونکوم مەغۆڵەکێ چا ساڵێنە بە تەمامی ئێرانشان داگیر کەرد، ساڵەو (١٢٣٤ز) تۆقەو هۆڵێریشا دا، ساڵەو (١٢٥٨ز) شارو بەغڎایشان گێرت، ئیتر نەخشەو سنوورو ناوچەکەیشان فاڕا.

ڕاێ هەنە، ماچان ساڵەو (٥٩٨ک) شا مەنسوور نامێ فەرمانڕەواو (دوستیک)ی بێیەن و بە دەسو تورکمانەکا کوشیان، کوڕە گۆرەکەش کە نامێش (فەیروز) بێیەن وێش گوم کەردەن و نامێ وێش فارێنەش بە (قوباد کوڕو ساسان)ی، پەنا مەبەرۆن وەردەمو (میر سورخابی بەدری حەسنەوی) و دمای کوشتەو (بەدر)ی دەسەڵاتش دەسگێرتەن. دلێ گۆرانینە بەعزێ پاسە مزانان قوباد بە ڕەسەن جە عەشرەتو گەرانیەن و پیا ماقوول بێیەن، وەختێ هۆلاکۆ (خانو

مەغۆل)ی پەلەمارەو عێراقیشدا (یەشمورت میرزای کوڕش) بە وێشو لەشکەرشۆ جە کرماشانۆ شالاوەش ئاردە، چا وەختەنە قوباد پییوە کارامەو بە تەمەن و چەنەئاما بی، پیوەنیش چەنی (یەشمورت)ی گێرتو وێش پەنە ئەشناسا، فرەش نەبەرد بی بە مەحرەم و مۆچیاری کەر پەی شازادەو مەغۆلی، بە مەڵامەتو قسە وەشیش لوانە دلی دڵیش و وێش بەرد وەرۆ، ئیتر بی بە (ئەردەڵ)و یەشمورتی و بە (بابا ئەردەڵ) نامبانگش بەرکەرد، دمای داگیرکەردەی عێراقی بە دەسو مەغۆلەکا، یەشمورت فەرمان ڕەوایی شارەزووریش بەخشا بە (بابا ئەردەڵ)ی، قەڵاو زەڵمیچش پەی کەرد بە چەقو حکومەتەکەیش، یانی سەر زنجیرو ئی بنەیانەیە (قوباد) کە ئەردەڵو مەغۆلەکا بیەن، قوباد چن ساڵێ جە شارەزوور مەنۆ و حکومەتش وەشکەرد، (تاريخ الاكراد) و (تحفه ناێری) ماچان بابا ئەردەڵان ساڵەو (١١٩٧ز) دەسەڵاتش گێرتەن دەس، (٤٢) ساڵی حوکمش کەرد، ساڵەو (١٢٠٩ز) وەفاتش کەرد. دمای مەردەی ئەردەڵی (کڵۆڵ)ی کوڕش ئاما سەرو دۆری، (٢٣) ساڵی فەرماندارییش کەرد و سنوورەکەش فراوان کەرد، چەقو دەسەڵاتیش جە قەڵاو (زەڵم)یۆ فاڕاوە پەی قەڵاو (پاڵنگان)ی کە چەقو حکومەتو گۆرانی و کەلهوڕی بی، قەڵێوە فرە کۆنە بی، بناغێوە کۆنی تاریخیش بی، پەشتێ مەحکەمە پەی وەختو تەنگانەو گۆرانی و کوردەکا بی، (کڵۆڵ) ساڵەو (١٢٣١ز) مەرد، دمایی (خدر)ی کوڕش ئاما، دماتەریچ (ئەلیاس)ی کوڕش ئاما، سەردەمو ئێڎیینە جەلائیریەکی یاوێ شارەزوور، دمای ئاڎییچی (خڎر)ی دوەم ئاماو (٣٦) ساڵی حوکمش کەرد (١٣١٠- ١٣٤٥ز)، دماتەر (حەسەن کوڕو خڎر)ی جە ساڵەو (١٣٤٥- ١٣٨٢ز) ئاماو هەرمانی بەقیمەتێش کەردی، سەردەمو ئێڎیینە پەی یوەم جاری سوپێوە ڕێکۆزیێ پەی ئەردەڵانی ڕێکە ۋزیاو کوڕی گەنجی و ئازێ دیاری کریێ، مەشقی سەربازیشان پەنەکریا، فێرو سوارچاکی و شانای تیر و کەمانی کریێ، پۆشاکی جەنگیشان پەی ئاماڎە کریا، پایەتەختەکەشا دلی زەڵمیۆ فاڕاوە پەی قەڵاو حەسەن ئاوای نزیک بە (سنە)ی جە ساڵەو (١٢٧٢ز)، پەی یەکەم جاری دلی دەسەلاتی کوردینە ئێڎ بی وەزیر و شالیارێش نیێرە، ئیبراهیم بەگش کەرد شالیار و مۆچیاری کەرو وێش، ئەهمیەتێ فرەش دا بە ئیدارەی و ناستش جەلائیریەکی شارەزووری داگیر کەران. دمای ئاڎیی (بابلولی) کوڕش ئاما، دماتەر (مونزیر)ی کوڕش ئاما، دمای ئاڎییچی (ماموون) بەگی کوڕش ئاما کە دیاریتەرین و بە نامبانگتەرین میر مەشناسیۆو نازنامو (مامۆیی) ئەچی مامونەیۆ ئامان، ماموون(مەئمون) سوپاش سازنا پەی خدر بەگی دوەمی و دمای دوی ساڵی جەنگی ناوچەکێش گێڵنێوە پەی چێرو دەسەڵاتو وێش، دژ بە وەچەکانو (ئۆزۆن حەسەنو ئاققۆینلۆ)ی ساڵەو (١٤٦٧ز) جەنگش هۆرگیسنا، میر ماموون بەگو مونزیری یاگەپاو وێش فراوان کەرد، ماموون بەگ وەختێ زاناش دەسەڵاتش ئینا کزینە و ۋەرش(ڕۆجیار) کۆتەن پڕای، پەی یەکەم جاری میرنشینەکەش مێیانو کوڕەکاشەنە بەش کەرد و وێچش لوا پەی حەسەن ئاوای، (زەڵم و گوڵعەنبەر و شەمێران و هاوار و نۆسوڎە)ش دێ بە

بێگەبەگی کورە گۆرەیش، (نەویٚ و مەریوان و ئەورامان)ش دێ سورخاب خانی (زۆراب) کوڕی (مێیانی-دلێڕاسین)یش،

(سروچک و قەرەداغ و ئالان و شارباژێر)ش سپارێ بە محەمەڎ بەگ کوڕە گولانەکەیش، جە ئەردەڵۆ تاکو سەردەمو ماموون بەگ کوڕو مونزیری بار و زروفو ناوچەو ئەردەڵانی نارۆشن بی، پەی مەنەیۆشان زیاتەر ئەڵقە گۆشیٚ دژمەنا گەلەکەیشان بێنیٚ، سوڵتان سەلیمی عوسمانی سوپێوەش کیاستە سەرو ماموون بەگی و پەی یوەمین جاری دەربازەو قەڵاو زەڵمیش ماڕاو شارەزوورش جە ئەردەڵانی پڕچنا، تاکو سەردەمو شاتەهماسب ئەردەڵان نارۆشن بیٚ، هەر خەریکو کوشتاری و ڕووت کەردەیۆ خێڵە کوردە چێر دەسەکاش بی، ئێە بیٚ بەزەییانە بیٚ، کارش کەرد سەرو برێ جە حاکمەکا، تەیمور بەگ هەسش بە سووکبیەی کەرد، بەڵام دلیٚ جەنگو مێیانو سوپاو ئەردەڵانی و قزڵباشەکانە، وەختو تۆقدای قەڵاو زەڕینی گرۆڵیەی وێڵە ئا ئاواتەو تەیمووریشە بەردەنە چێرو خوڵیٚ، ئا کۆسە دڵتەزنە ساڵەو (٩٩٨ک) قومیا، دمای ئاڎی هەڵۆ خان دەسەڵاتش گێرتەنە دەسو چەقو دەسەڵاتەکەیش جە قەڵاو زەڵم و مەریوان و حەسەن ئاوایۆ فاراوە پەی قەڵاو پاڵنگانی، هەر قەڵێوەش کەردە بە بنکێوە سەربازی، هەڵۆ خان تاواش سەرانسەرو پانیشتو کوردەسانی گێرۆو وەڵاتی ئاوەڎان کەرووە. شا عەباسی سەفەوی وەختێ ئا بانگ و ئاوازەو هەڵۆ خانیش ئەژنی تەرسی کۆتە دلیٚ دڵیش، سوپێوە گۆرێش پەی سەرکز کەردەی هەڵۆ خانی سازنا، تاکو مەیهەمو ئەسفەند ئاوایچ ئاما، ئالی بالی زەنگەنە کە پینەیشە زانا، ئاما پەی لاو شای، پەنەش وات دەسبەردەی پەی هەڵۆ خانی هەرمانێ تەرسەناکەنەو قازانجش نیەن، خاستەر ئانەن بگێڵێو پەی ئەسفەهانی و بە دۆسی و پیلان گێڵنای وڕنیش.
خەسرەو خانو خان ئەحمەڎ خانی کەسێ تەرو ئەشناسیاو ئەردەڵانی تاویٚ سەردەمو زەندیەکانە ئاڵاو سەربەوێی کوردی هۆرکەرۆ و ئێرانی وزونە چێرو دەسو وێشان، بەڵام زەینش کز و گولانە بیٚ، داستانیٚ سەرکۆتەکاش بەخشێ بە محەمەڎ خانو قاجاری و کەردش بە خاوەن تاجو تەختو ئێرانی و وێش بی بە نۆکەرش. ئای کە نۆکەری لاو میللەتو کوردیۆ وەشتەر و بەلەزەت تەرەن جە تاج و سوڵتان و سەربەوێی.

هۆرامیەکێ کێنێ و چەنی بشناسمێشان؟

کامەران گوڵپی

ێ باسەمە بە پێویس زانا ئەچی سەردەمو وەروەڵاییینە، پەوکەی هەقەن گردو هۆرامیەکا بواناشۆ، پەی ئانەی شانازی بە هۆرامی بیەیشاوە بکەران.

دڵێ بازنەو (فەرامۆشکەردەی)نە بەیام بەرۆ و بزیارە، چونکوم هەیمەنەو پیرۆزیەکێ حزبی بیێنێ بە مایێ ترازیای و هوروەشیایۆ شیرازەو نەتەوەیی و پەرتەوازە کەردەی توانا مروییەکا، بە جۆرێ ئاوەزو شانازی کەردەی بە خودو وێتۆ، نامۆن.

مروڤایەتی بە تێکرا جە چنین نەتەوا و تیرا و زوانا و کەلتوورا پێکئامان کە خاڵەی هامبەشەشان مروڤەن، بە تەرزێ مروڤبیەی بە گردو ڕەنگەکاشۆ مانای وێشانی مەبەخشۆن، پەوکەی گردیمان حەزکەرێنمی (مەغول، تەتەر، داعش، گردو دژە ئازادیەکا) جە تایفەو ئینسانی نەبیێنی، چونکوم هەر بە نام بەردەیشان کوشتەی و قڕکەردەی و کاولکاری مەگنۆ وەرچەمامان، ئەچێگۆ گەرەکمانە بلمی دلی باسەکەی و پەی ئەشناسای(میللەتو هۆرامانی)، کە فرەو جاری بە نامئاوەردەیش (دانایی و ژیری و هێمنی و دڵفراوانی و ئاقڵی)مان مەگو یاڎ، پەوکەی سەرەڕاو ناز هۆرنەگێرتەیشان جە لاو گردو دەسەڵات و فەرمانڕەواکا سەردەمێۆ بە درێژایی تاریخیشان، بەڵام تاوانشان پاسە بکەران کە کارامەیی و یاگە دەسشان دلی ڕاڕەوو تاریخینە دیاربۆن، ئیسە بەڼە جە خزمەتو شمەی ئێژاینە مشتێ جە خەرمانو هۆرامیەکاتا پەی ۋزو سارا، ئاڎییچ بە خاترەو چەقنای تۆمو تەبایی و برایەتی و وەشەویسی و ئەشناسای یۆترینی.

ماچان تاکێ مەسیحیی فرە هێمنی و سەرو ۋێنی، بەڵام دمای ئی دەسنیشان کەردەیە ماچان هۆرامیەکێ چاییشا هێمن تەرێنی، شانازین کە هۆرامیەکێ بەبی چەمەڕایی (ئافەرین و دەسوەشی) هیچ لێوە و لایەنێ، ئەرکو پارێزناو کەلتوور و فەرهەنگی نەتەوەییشان گێرتەن گەردن.

تاکە پاشخانێ پارێزیای کەلتووری ئینا لاو (هۆرامیەکاوە)، سەرەڕاو لێشاوەو جەهانگیری، چونکوم زوان ئەچی سەردەمەنە توشو قێرانی بیەن بە هۆ ئامای دلی چنین واچە بێگانا پێسە (ئۆکەی، ئۆف، استاز، های،....هتر)، بەڵام هۆرامیەکێ ئیسەیچ سەرساعبەنە وەختێ یۆترینی مەوینان بە زوانێ شیرین بە یۆترینی ماچان (سەواخێر)، دمای ئا گردە تەقەیۆرەیە ئامان ملەرە.

نموونی زینێمان فرێنی جە ویەردە و ئیسەنە، ماوەو زیاتەر جە (٣٥) ساڵا دلی نیشتیمانو عەرەبانە ژیوایشان گوزەرنان، بەڵام بە شانازیۆ تاوانشان پارێزگاری جە زوانی ئەڎایی وێشان بکەران، یام ئا کەسی کە ئارۆ ئینێ دلی وەڵاتە وەرنیشتەکانەو مەژیوان زوانشان پارێزنان.

هۆرامیەکێ تاوانشان دلی سەردەمە تاریکەکا سەڎە وەڵینەکانە مەشخەڵو ڕۆشنۆیری و خوێنەواری هۆرکەران دلی خانەقاکانە، پەی یەرەسەڎ ساڵا درێژەش پەنە بڎان.

وەختێ باس جە میرنشینەکا کریۆن، میرنشینو (ئەردەڵان)ی کە گۆرەتەرین میرنشین بیەن هۆرامیەکا ڕاوە بەردەن، فرەتەرین دەسکۆت و خاسسازی و مەوقیفی نەتەوەییش بیەن، چونکوم هۆرامیەکێ چێرو ڕۆشنایی لوژیکو (ئەقڵ)ینە ڕەفتارشان کەردەن، نەک لوژیکو (هێز)ی، هەر پۆکەی میللەتێ هێمن و ژیوایێ ئارامشان فەراهەم ئاردەن ئەچا سەردەمەنە پەی تاکەکاشان.

ڕەفتێ مەدەنیانی و باڵایی ئەقڵی دوێ سیمێ هۆرامیەکانی دلی هۆرامانینە، گەر سەرنجەو پێکئاماو هۆرامیەکا بڎەیمێ پێسە هۆز و تیرەکا تەرو کوردەسانی ڕەفتێشا نەکەردێنی، کاردایۆ بە

کۆمەڵیشان نەبیەن کە یانە وېرانیش مەی شۆنیرە، پۆکەی تاکو ئیسەیچ دلۍ هۆرامانینە نە (دیوەخانو سوڵحۍ)، نە (سەرخێڵ و تیرە) بیەیشان نیەن، چونکوم گرد تاکێ هۆرامی چەنی پەروەردەکەردەیش سەرەتاو ژیوایشەنە فڕو وانەو (وەشەویسی) کریێن، پەوکەی تاکی سەرکەش و سەرەخەر دلۍ هۆرامیەکانە بیەیش نیەن کە بیەبۆ مایۍ تێکدای ئاسایێشو کۆمەڵی.

هەم هۆرامیەکێ دۆسی نزیکێ ژیوگاینێ، هەر پەوکەی جوانتەرین سرووشت بەخشیان بە هۆرامیەکا، هەم جە هەر یاگێنە، یام دلۍ هەر گەڕەک و شارێنە هۆرامیێ نیشتەجا بێن، ئانە درەخت و سۆزایی پا یاگێ ئاشنان.

پێسە هەرمان و کاریچ، هۆرامیەکێ هەر یاگێنە کارشان کەردەبۆ بە دڵسوزی و وەرپەرسانە ڕاییەشان کەردێنە، هۆرامیەکێ تاکە پێکئاماو نەتەوەیێ کە خاوەنێ (پۆشاک، پاپۆش، لیف و جاجم، لباذ و ڕاخەر، خۆراک)ی وێشانەینێ.

وینمۍ وەختێ بازارەنە کابرای نان ۋرەش هاواریۍ کەرێن، ماچۆ نانی هۆرامی، نانی لوبنانی، نانی ئێرانی، پەوکەی میللەتێ ئەچیمنە شایانو قەدر و حورمەتین.

بەشو شێری جە ۋانای و زانستی و بڕوانامەی بە هۆرامیەکا بڕیان، هەم تاوانشان ناوچەکەیشان بە پلێوە نزیکتەرین بە دۆسو یاسای بیاونان، چونکوم تاکەکێش پەروەردەکریێنێ.

ئینە مشتێ بێ جە خەرمانێ هۆرامیەکا بە خزمەت بە مروڤایەتی بە گردینێ، پەوکەی تکاکارەنا ئانێ هەکە هۆرامانشان نەذیەن سەردانیش بکەران تاکو نزیکۆ ڕاسی ئی نویستەیشان پەی بەربگنۆن.

©PeshrawPhoto
©PeshrawPhoto

هۆرامیەکێ شێوەو کۆنو بیناسازی پارێزنان

شۆنیرە لوای/ زانیار ئیبراهیم

هەر جە سەرەتاو پێدابیەو مروڤیۆ، کەسەکێ کۆشششا کەردەن پەی ئێستەیۆ پەناگای و یاگێ ژیوای و نیشتەجا بێیەی، پەی ئانەی پارێزنۆشان جە سەردا و گەرمای و پەلامارەو گیاندارە درِەکا، جە ئەوەڵۆ لوێنە دلێ (مەرِە)کا، دماتەر چەنێ گەشەو نیشتەجایی و دەسبەردەی پەی کارو کشتیاری دلێ دەشتەکانە، خەڵکەکێ گردشان دەسشان نەیاوان بە مەرِەکا، هەم کەمێ ژمارەو مەرەکا، ناچار دلێ دەشتەکانەو دامانو کەشەکانە نیشتەجێ بیێنێ

ئیتر دەسشان کەردەن بە بنیاذنیای یانە و مانیشان، هەر ناوچێوە شێوازێ وێشانەش بیەن پەی وەشکەردەی یانەکاشان، یۆ چا ناوچا کە تاکو ئیسەیچ ئا شێوە جە بیناسازیش پارێزنان، ناوچەو هۆرامانیەن.

هونەرو تەلارسازی جەهۆرامانەنە

دلێ کوردەسانینە ناوچەو هۆرامانی هونەرێ تەلارسازی وێشانەش هەن، شێوازێ ئەنازەیی و جوانکاریش چەنە وەرچەم گێریان، هەر بە دیەیش سەرنجەت مەکێشۆن، ئا کەرەسێ دلێ بیناسازینە بەکارشان ماران، هەر دلێ ناوچەکەو وێشانە بە دەسشان ماران، یۆ چا کەرەسە بنەرِەتیا (تەڤەنی) کە جۆرێ دیاریکریێنە بە ناوچەکەی، کە تەڤەنێ رِەقەی پتەوەنە، وەرگەو سەردا و گەرماو ناوچەکەی مەگێرۆن، هەم دارو ڤەزێ جە بیناسازینە پەی پەنجەرەی و بەرەی و کۆڵەکا بەکارئامان و بەکارمێ.

بانو یانەکاشا بیەن بە وەربەرە پەی یۆترینێ

ناوچەو هۆرامانی سەختەن، تەختاییش کەمەن، ئانەیچە هۆکارەن پەی ئانەی کەمتەرین رِووبەر بەکارباران پەی بنیاذنیای یانەکاشا، یاگە تەختانیەکا پەی کشتیاری و باخاتی بەکارباران، ئانەیچە وردی سەلبقەو هۆرامیەکا نیشانە مذۆن، قەذپاڵو کەشەکانە یاگە یانێشا دیاری کەردێنێ، تەڤەنی ئا قەذپاڵاشا بەرئاوەردێنێ و هەم عەینو یاگێنە دیوارشان پەنە وەشکەردێنێ و بە دارێ و خێزەرێ درەختا باخەکاشان سەرشان گێرتێنێ، ئەچاگە نیشتەجایی بیێنێ، یانەکێشا دوە تەبەقێ و یەرە تەبەقێ بیێنێ، تەبەقو چێری پەی ئاژەڵەکاشا و سەرینێچ پەی وێشان، یانەکێ سەرو یۆترینێو بنیاذ

نریێنیۍ، بانو یانەکاشا بیەن بە حۆشیۍ پەی یۆترینی، ئانەیچ پاسشە کەردەن پیوەنییە کۆمەڵیەکێشان بەهێزیۍ و فراوانیۍ بان.

تەۋەنی سیاۋیۍ هۆرامانی

هۆرامیەکێ دمای دەیان ساڵا هەڵای پارێزگاریشان جە شێوازە کۆنەکەو هونەرو بیناسازیشان کەردەن، وەچە دمای وەچەی هۆڵێشا دێنیۍ ئا هونەرە کۆنەو بابایاشان پارێزنان، ئۆسا عوبێد پەی پانزە ساڵا ملۆ سەرقاڵو کارو نەخشەسازی تەۋەنان، بە چن قاڵبێ جیاوازیۍ وەشێشان کەرۆن و جوانکاری و نەخشەسازیشان چەنە کەرۆن، ئاۋ ماچۆ: ئا هەرمانیۍ من کەرووش، گرۋ کەسێ نمەتاوۆ کەرۆش، هەرمانێ سەختە و هونەرێ ناوازەیچش گەرەکەن، ئیسە خەڵکو ناوچەکەی دیسان خەریکێ بەکارئاردەی تەۋەنانیۍ پەی بیناکەردەی یانەکاشا.

لاوکۆ نەقشبەنی سەروکاری کانە تەۋەنێ کەرۆن دلیۍ دەگاو (باخەکۆن)و هۆرامانینە، باس چانەیە کەرۆن یەریۍ نۆعە تەۋەنی دلیۍ ئا کانەینە بەرماران، (دیڵە تەۋەنی) پەی تەختایی هۆۋەکا جیاتی کاشی، هەم پەی وەرچەمو یانەکا پیسە دیکۆری. (تەۋەنی نەقاریی) پەی دیواری. جۆرە تەۋەنێ تەرە پەی وشکە کەڵەکێ. باسش چانەیە کەرد کە هاموەڵاتیۍ ڕوەشان کەردێنە بەکارئاردەی تەۋەنا، بێجگە خەڵکو هۆرامانی، جە ناوچەکانو بەرو هۆرامانیچۆ مەیانو تەۋەنی هۆرامانی بەران پەی بنیاۋنیای یانەکاشا کە بە تەۋەنە سیاویۍ هۆرامانی ئەشناسیێنیۍ.

نەبەز مونزێر هاموەڵاتیێ ناوچەو هۆرامانین ماچۆ: پەی بە زینەئاستەیۆ شێوەو کۆنو بیناسازی ناوچەکەیمان تەۋەنیم ئاردێنیۍ پەی دیکۆرو بیناکێم، دیمەنێ سەرنجکێش و جوانش بەخشان بە یانەکەیم.

کەمتەر خوڵە و هەڕە بەکارماران

هۆرامیەکێ پەی نیای دیوارو یانەکاشا هەڕەی کەمە بەکارماران، زیاتەر نزیک بە وشکە کەڵەک کەراشان، هۆکارو ئانەیچە ناوچەو هۆرامانی کەش و هەوێوە سەردش هەن، برێ فرە ۋاران و ۋەرۋە ۋارۆن، پەی ئانەی هەڕەو دلیۍ دیوارەکا ئاوەو ۋارانی نەکێشۆوە دلیۍ یانەکا، برێ کەم هەڕە بەکارماران.

چۋەریچۆ سەرنجە مەکێشان

یانەکێ هۆرامانی هەر چەنی جبەرۆ دیمەنێ سەرنجکێشا هەن، هەر پاسە چۆەریچۆ، بە درووسکەردەی پەنجەرە و تاق و دەلاقەی دلێ دیوارو هۆڎەکانە دیمەنێ زەریف مڎان بە هۆڎەکا.

پەنجەرێ هیلالیێ پەی ڕۆشنایی، تاقێ یەرەگۆشێ و چوارگۆشێ پەی هورگێرتەی پێویسیەکا، بەشو سەریۆ ڤڵێ (٤٠سم) کریێنە پەنەشان واتێنە (دەلاقە)، پەی هەوا فارێ، سۆبەو دارا هەرمانەش کەردێنەو ئا کەمە غازە جە سۆتەو دارەکاوە بەرشیەن ئەچا دەلاقۆ زیانەرە، هیچ تەرسێش پەی دلێ هۆڎەکەی نەبیێنە.

یونسکۆ سەردایش کەردێنێ

تیمێ یونسکۆی سەردای ناوچەو هۆرامانیش کەردەن پەی ئانەی دمارۆنە پێسە ناوچێ کەلەپووری جیهانی تۆمارش بکەرۆن، یۆ چا چێوا کە هۆکارەن پەی ئا تۆمارەیە شێوەو بیناسازی یانەکان، کە شێوەو بیناسازی(٣٦) دەگایان.

فرەو یاگەکا بە تەڤەنی وەشێکریان

هۆرامانەنە فرەو یانەکا و مزگیەکا و مەدرەسە و یاگە بازرگانیەکا و دیوارە ڕاگیرەکێ بە تەڤەنی وەشکریێنێ، سەرو بانەکاشا بە دارێ و خێزەرێ گێریێنێ، ئانەیچ بیەن بە یاگە سەرنجو گەشتیارا، تەمامو ئانێشا باسمان کەردێ بیێنێ بە هۆکارو ئانەی ناوچەو هۆرامانی جە ڕووەو تەلارسازیۆ وێشانێ جیاوازش بۆن کە جە ناوچەکانو تەرو کوردەسانی جیاش کەرووە.

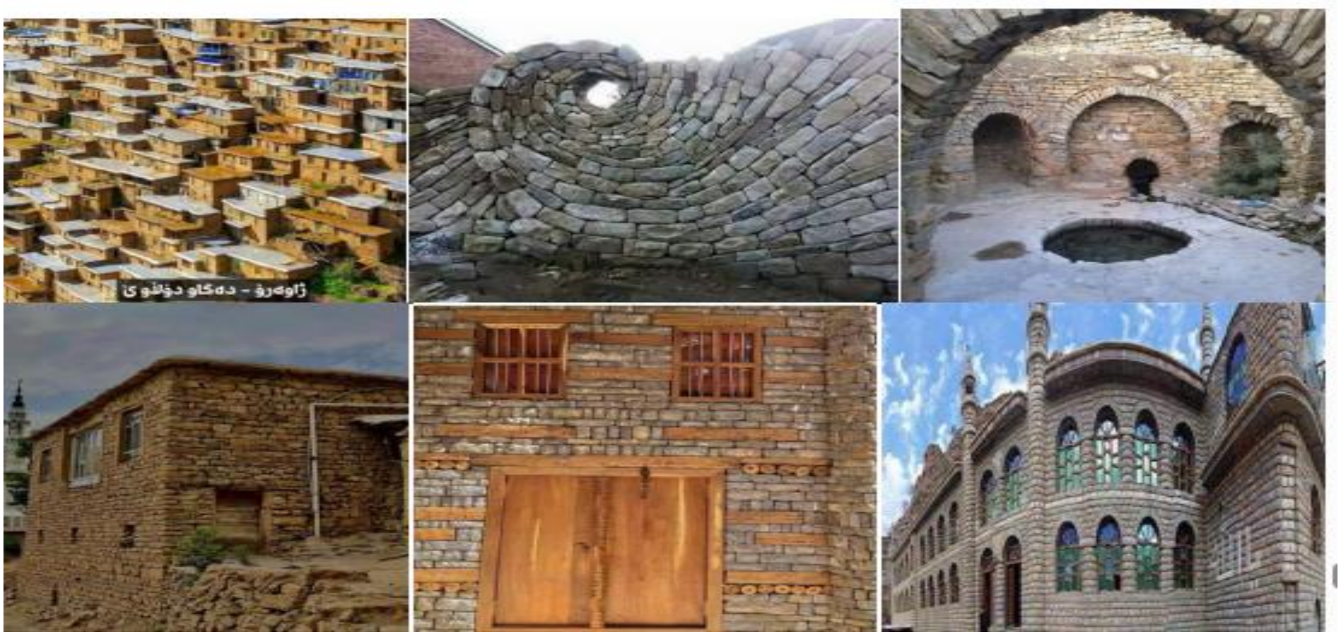

سەرچەمە/ کەناڵو (تی ڤی ڕۆژ)

(پەرلەمانەکەو هۆرامانی)

چێشت دەربارەو پەرلەمانەکەو هۆرامانی ئەژنەویەن؟

ئاشکەران ویرلی (هۆرچنیەی و دەنگدای گردین) بەرکۆتێ تازەو دنیاو ئارۆینە، پا مانا تاریخێ فرە کۆنش نیەن، تاکو کۆتاکا سەدەو وەڵینەکا گەر پرۆسێوە چامنە بیەبۆ، ئانە فرە سنووردار بیەن، تەنیا کەسە نامدارەکێ و ئەرەستوکراتەکێ مافو دەنگدایشان بیەن، ئەوروپیەکێ دلێ داستانەکاشانە باس چانەیە مەکەران وەختێ پەی یوەم جاری وەرنیار ژنیانەنە وەردەم پەی هۆرچنیەی گردینی، باسو مافو دەنگدای پەی گرد کەسی کریان، سوڵتان و دەسەڵاتدارەکێ دانشا قاقاو خۆەی و واتەنشان: مادام گردکەس مەتاوۆ دەنگ بدۆ، با ئەسپ و گاوەکێچما دەنگ بدان، یانی دەنگدای گردین هەرمانێ غەریبە بیێنە، بەڵام باوێ دلێ ناوچەکانو هۆرامانینە بیێەن یاگێ سەمەرەی و مدراینە، هۆرامانی تەخت و دلێ فرەو دەگایەکانە پرۆسەو دەنگدای سەراسەری و گردین هەزاران ساڵێ وەڵێ ئەوروپاییەکانە باو بیەن، (ژیرلی مەری) نامێ پرۆسەکەی و یاگێ دەنگدایەکەیشەنە، کە جە دوێ واچا پێکئامێنە:

ژیرلی: ژیرەکێ یام دانێکێ.

مەری: مەجلیس یام کۆنیشت.

یانی: کۆنیشت و مەجلیسو دانا و ژیرەکا.

تاریخو ئی نامێ و کۆو پرۆسەکەی پەی سەدان ساڵا وەڵێ زایینی مەگێڵۆوە، ئی ڕا و ڕەسمەو هۆرامیەکا ساڵانە یام چن ساڵێ جارێ وەرزو وەهارینە ڕێکۆزیان، بە دیاریکریایی (٤٥) چل و پەنجەمین ڕۆو وەهارینە.

وەڵ جە گلێرۆبیەکەی هەواڵ پەی تەمامو دەگایەکا و ناوچەکانو هۆرامانی کیانیان، تاکو ئاماذێ ڕا و ڕەسمەکەی بان، بە پاو سەرچەمە تاریخیەکا ژەن و پیاو هۆرامانی پێوەرە بەشداری ئا ئەنجومەنێشا کەردەن، ژەنی نەک هەر بەشداری بیێنی، گێرە برێ جار ژەنێ پێسە سەرۆکو ئەنجومەنەکەی هۆرچنییێنە، کە ئیسە پێسە ئیدیۆمێ دلێ زوانی هۆرامینە باوەن، گەر کناچێ یام ژەنێ هەرمانێ ئاقڵانی کەرۆن، پەنەش ماچان: (ئافەرین ژیرلی مەری).

هۆرچنیەی ئەڵامەکا دلی ژیرلی مەری پەی ڕایی کەردی هەرمان و کارەکا خەڵکی دلی ناوچەو هۆرامانینە بیەن، پیسە (نۆباو، کشتیاری، گلێرکەردەیۆ بەرهەمەکا، نیارەی قیمەتی سەرشاوە، گرفتە کۆمەڵییەکی، ....هتر)، ئا هەرمانی پێویسشان بە لیژنە و ئەنجومەنێ داڎوەر بیەن پەی یەکلایی کەردەیۆشان، بە پاو ئا سەرچەما کە ئینێ وەردەسەنە (ژیرلی مەری) پرۆسێوە وەقتی بیەن و دمای ماوێ تەقەیۆرش چەنە کریان، بە هۆکارو نەوەشی ئەڵامێشا، یام مەردەیش، ئانەی یاگی پەنجە پەی کێشتەیەن، ئەڵامی ئا ئەنجومەنەیە جە کەسە هەرە ژیر و داناکا بیێنی، بەبی هیچ دەسکۆت یام مەسڵەحەتێ مادی لوێنێنە چێرو ئا وەرپەرساریەتەیە، تەمامو خەڵکو هۆرامانی گۆشداری و وەردەسی قەرارەکا ئەنجومەنی بیێنی.

(ژیرلی مەری) پروسێوە هۆرامیانە بیەن، وێشانەو هۆرامیەکان، تاکو ئامای ئایینو ئیسلامی و کاڵبیەیۆ ئایینو یارسانی درێژەش کێشتەن، تاکو ئیسەیچ هۆرامانی تەختەنە (شارو هۆرامانی) باوێ هەن بە نامی (کۆمسای) کە عەینو پرۆسەین و کەمێ تەقەیۆرش چەنە کریان، وەختەکەیچش مەگنۆ (٤٥) چل و پەنجەمین ڕۆ وەهاری.

واچی (کۆمسای) جە دوی واچا پێکئامێنە، (کۆ) یانی گلێربیەیۆ، (مسای) یانی تەگبیر کەردەی و نیارەی ڕای گونجیا پەی چارەو گرفتەکا ئا ساڵی و ڕاوەبەردەی هەرمانەکا، پی تەرزە هۆرامیەکی ئەوەڵەمین کەسێنی تاریخەنە کە خاوەنو پارلەمانی و گلێربیەیۆ و دەنگدای بیێنی پەی ڕاوەبەردەو هەرمانەکاشا.

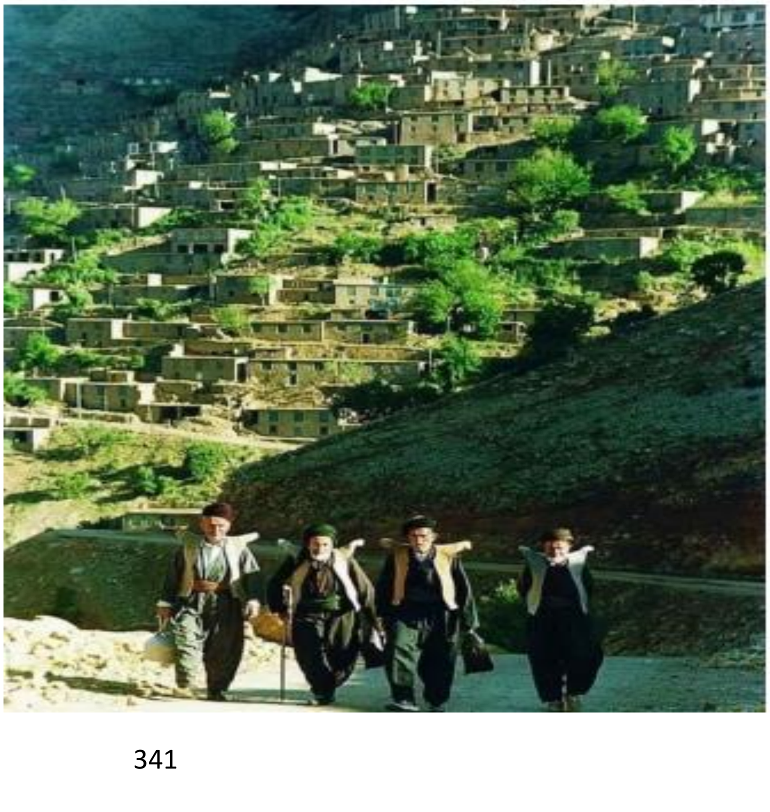

سەرچەمە: دەنگو خاکی (یاذەوەریەکێ حەمەو حەمە سەعیڎی)، بەرگی دووەم، ساڵەو (٢٠٢٠ز).

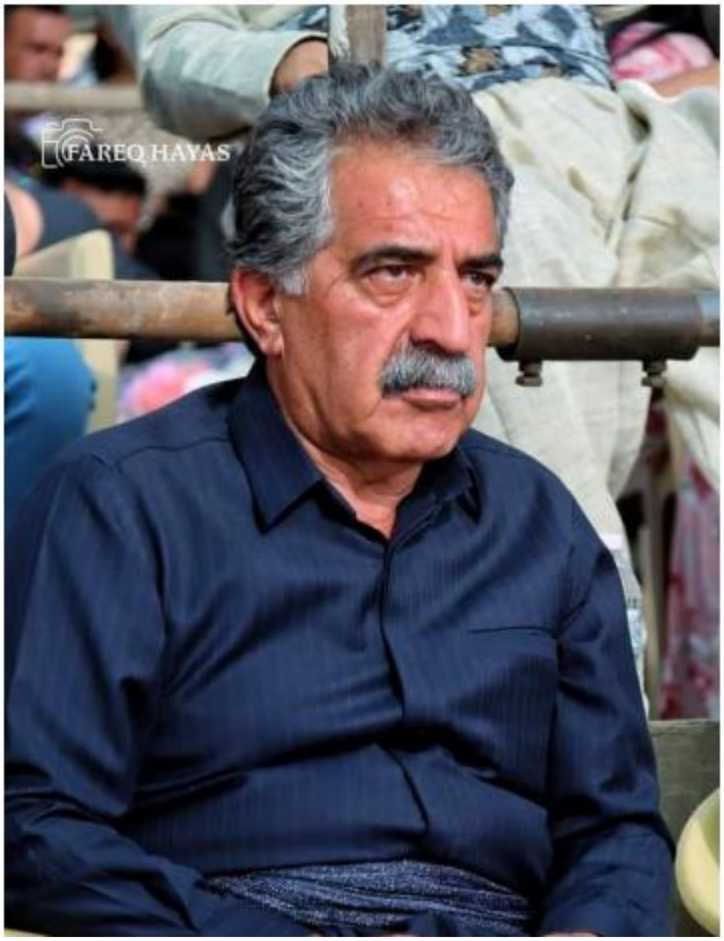

میانو سەردایێمانە پەی لاو ئێڕا (دکتور کەمال فواد)ی، باسش جە تاریخ و کەلتوور و ناوچەو هۆرامانی کەرد، واتش: پاکتەرین زوان، یام لەهجەی کوردی زوانی هۆرامین، ژەنی هۆرامانی زوانەکەشا پاکتەرینەن، وەختێ واتە و واچش پەنە کەران، چونکوم کەمتەر جە پیاکاشا ناوچەکاشانە لوێنێ جبەر، تێکەڵێ ئیلا و ئۆلای نەبیێنێ، واچێ: مەشیێ زوانی فەرمی کوردی زوانی هۆرامیی بیێ، دماتەر باسش چا یەرە قەباڵا کەرد کە بە زوانی ڕومی و گریکی نویسیێنێ و دلێ هۆرامانینە ئێزیێنێ، ساڵەو (١٩٠٩ز) بریێنێ پەی لەندەنی و زوانئەشناسەکا شیکەردێنێ، ناواخنەکێشا باس جە ۋرەتە و ئەسای مێوەدەیمێ کەران.

قەباڵەکێ هۆرامانی:

سەبارەت بە چەنیبیەی ئیستەیۆ ئا قەباڵا و یاوایشان بە بەرو وەڵاتیو بە دەسو پسپورا زوانئەشناسی جە لەندەن، هەم ناواخنشاو جورو ڕانویسی و ئەلفابێتیشان.

بە هۆکارو پەخشکەردەیشان دلی چنین کتێب و گۆڤارانە، چێگەنە تەنیا بەکوڵی چا بارۆ ئیشارە بە لاپەڕە (٨٢) کتێبو (مێژووی هەورامان)ی مامۆسا حەمەمین هۆرامانی کەرمێ، پێ تەرزە:

سۆفیێ نزیک جە شێخەکانو هۆرامانی یەرێ پارچێ پۆس مەئێزووە، ئا پۆسێ نویستەیشان سەرۆ بیەن، ساڵەو (١٩٠٩ز) جە ڕاو (د. سەعید خانی کوردەسانی) یاوێنێ دەسو پروفیسۆر (ئی. ئێچ. منس) جە لەندەن، پروفیسۆر منس پۆسێشا مەکیانۆ پەی لاو (ئەی کاولی) کە نویستەو سەریش بە ئەلفابێتی ئارامی مەبۆن، پەی ئانەی پروفیسۆر (کاولی) پێسە پسپۆرێ ئارامی زانێ چەنەش کۆڵیۆوە و ناواخنەکەیش ڕۆشن بکەرۆوە.

دمای کۆڵیایۆ جە دوە پۆسەکەی تەری کە بە زوانی گریکی سەرشاوە نویسیایێ، پروفیسۆر منس ماچۆ: تاریخو نویستەی یۆیشا مەگێڵۆوە پەی ساڵەو (٨٨و.ز)، ئەوێ تەرێشان پەی ساڵەو (٢٢ – ٢١ وز) مەگێڵاوە، ئانەی پروفیسۆر منسی دەربارەو ئا دوە قەباڵەیە وەڵاکەردۆ، ساڵەو (١٩١٠ز) بێ، وەڵاکەردەیۆ ئانەو پروفیسۆر (کاولی) دماتەر ساڵەو (١٩١٩ز)، تاریخو نویستەیش مەگێڵۆوە پەی (١٢ – ١١ و.ز).

بە پاو ئا تاریخە جیاوازەو سەرو قەباڵەکا، پەیمان بەرمەگنۆن سەردەمو یەرێ فەرمانڕەوا جیاوازا دۆرانو ئەشکانیەکا نویسیێنێ، ناواخنشان سەنەدۆ ئەسای و ڤرەتەی (مێوە دەیمێن).

دیسان سەبارەت بە ئازایی و چەم نەتەرسی هۆرامیەکا، مامۆسا ئەیوب ڕۆسەم پەیمان مەگێڵنۆوە:

باسێ سەرو لەشکەرکێشی و پەلامارەو قاجاریەکا پەی سەرو هۆرامانی:

فەرهاد میرزا، مامۆ نەسرەدین شاو قاجاری ساڵەو (١٢٩١ک) پێسە ڕاوەبەرو حکومەتو کوردەسانی دیاری کریۆن، مەبەس جە حکومەتو کوردەسانی، قەڵەمڕەوی ئەمارەتو بەنی ئەردەڵانین، کە چا وەختەنە فەرمانش پەی بەرکریۆن. فەرهاد میرزا توشو نەوەشی مەبۆن، پەوکەی داواو بەخشای کەرۆ جە پۆستەکەیش، نەسرەدین شاو قاجاری ڕازی نمەبۆن، دمای یەرێ مانگا خاس مەبۆوەو جە تارانۆ مەگنۆ ڕا پەی سنەی بە هامڕایی چەنی کورێ ڕەزاقولی خانو والی، کە چا سەردەمەنە نیشتەجاو تارانی بێیەن، فەرمانداری فەوجەو سنەیش پەی دیاری

کەردەن، وەختێ مەیاوان وەرۆ، میرزا زەکی وەزیری لابەرۆو جە ڕاو گەروسیۆ ڕەوانەو تارانیش کەرۆوە.

فەرهاد میرزا ڕۆ (١٤) و مانگەو زیلقەعدەی مەیاوۆ سنە، دمای مێمانداری و پێشوازیێ گەرمی گردو چیێن و تۆکا ناوچەکەی، شەرەفە مەلیک گردو کەسایەتیە دیار و نامڎارەکا ئاگەیشە پەنە مەشناسۆن، چاگۆ مەلۆ پەی بیناو (بارەگاو فەرمانڕەوایی)، قسە و باسێ پێشکەش بە ئاماڎەبیایا کەرۆن:

(من تاکو ئەچی ویلایەتەنە حاکم بۆ، چەنی هیچکامێتا درویٚ نمەکەرون، شمەیچ نمەبۆ چەنی من هیچ وەختێ درۆیٚ بکەردیٚ، هەر وەختێ درۆیٚ و ساختە جە هەرکەسێنە بەرکۆت، بەبیٚ پەردەپۆشی و شارتەیۆ سزا دریۆن، بە سەراحەت و بیٚ پەردە پەنەتان ماچوون: من پەی دڵسوزا و ڕاسواچا بەهەشتی بەرینەنا و پەی ئاژاوەچیا و دروزنا جەحەنەم).

دمای چن ڕویێ دەسکەرۆن بە دۆر و تەسلیم و تەشکیلات، ڕێکۆستەیۆ ئیدارەی و نیارەی وەرپەرسو ناوچەکان و ئاواییەکان.

میرزا شوکروڵڵای سنەیی ماچۆ:

بە تەرزێ ڕێک و پێکیٚ چەنی خەڵکی و نۆکەر و ئەۆامەکا ویلایەتی کەسی بێکارش ناستۆ، نانو کەسیش نەبڕی، گرد کەسێ بە ئەۆازەو شایانی و لیاقەو وێش هەرمان و کارش پەی دیاری کەرد، خەڵکش وەشحاڵ کەرد، دمای ئانەی گردو تیرە و عەشرەتو ناوچەکەی ئامێ و ئاماڎیٚ خزمەتکاری بێنیٚ، پێمانو وەفاڎاریشان دا بە مامۆ شای (فەرهاد میرزا)، بێجگە هۆرامیەکا، ئانەیچ فەرهاد میرزای توورە مەکەرۆن، پەوکەی بەرنامە مەنیورە پەی داگیرکەردەو هۆرامانی و هەق ئەسای چەنەشان.

ماچان هۆرامیەکیٚ تەسلیمیٚ نمەبان و گەرەکشان نیەن جەنگو دۆڵەتو قاجاری بکەران، گوایا وەختێ فەرهاد میرزا مەگنۆڕا پەی داگیرکەردەو هۆرامانی بە جەنگ، پیا دیارەکیٚ و سوڵتانەکیٚ گردو بەشەکا هۆرامانی گلێریٚ مەباوەو قەرار مڎان نمایەندیێ بکیانان پەی لاو فەرهاد میرزای و پەنەش بواچان ئێمە کارمان سەرو دۆڵەتیۆ نییەن، پەی وێمان دلیٚ ئیٚ دار و تەۋەنە سەختەینە مەژیومی، گەر بەیدیٚ سەرما ناچار جەنگتان چەنی مەکەرمیٚ.

پەی ئیٚ مەبەسەیە شێخو تەوێڵیٚ ملۆ پەی لاو فەرهاد میرزای، وەختو واتە و گۆشگێرتەینە پێخامو سوڵتانەکا هۆرامانیش مڎۆ پەنەو ماچۆ: هۆرامیەکیٚ گەرەکشان نیەن جەنگو نەسرەدین

شای بکەران، وازشان چەنە باردێن، ئاڎییچی کارشان سەرو دۆڵەتیۆ نێیەن، فەرهاد میرزا جوابو شێخی ئەپی دێڕە شێعری مڎۊوە:

ما شیخ و زاهد نمی شناسیم

یا جامی باد یا نروی ساقی

شێخو هۆرامانیچ ئەپی دێڕە شێعری جوابو فەرهاد میرزای مڎۊوە:

ما میر و سلتان نمی شناسیم

یا عدل و احسان یام قهر باقی.

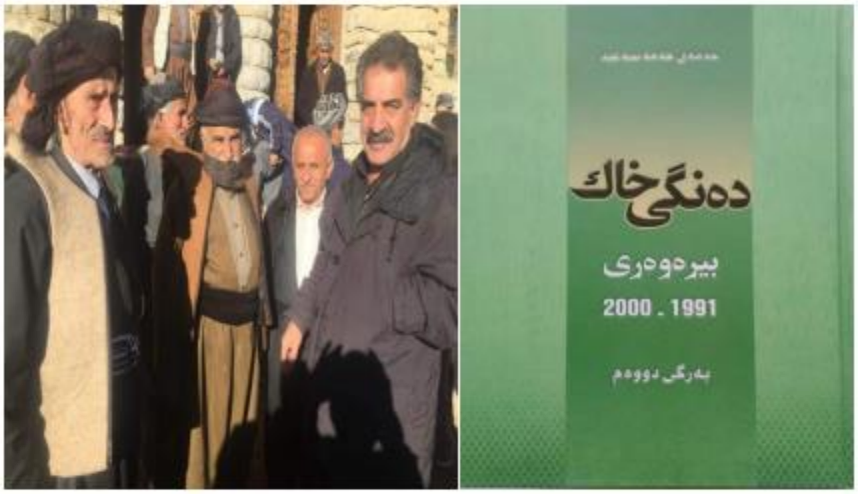

سەرچەمە: دەنگو خاکی/ یاڎەوەریەکیٚ (حەمەو حەمە سەعیڎی).

بەرگی یەکەم/ساڵەو ٢٠٢٠

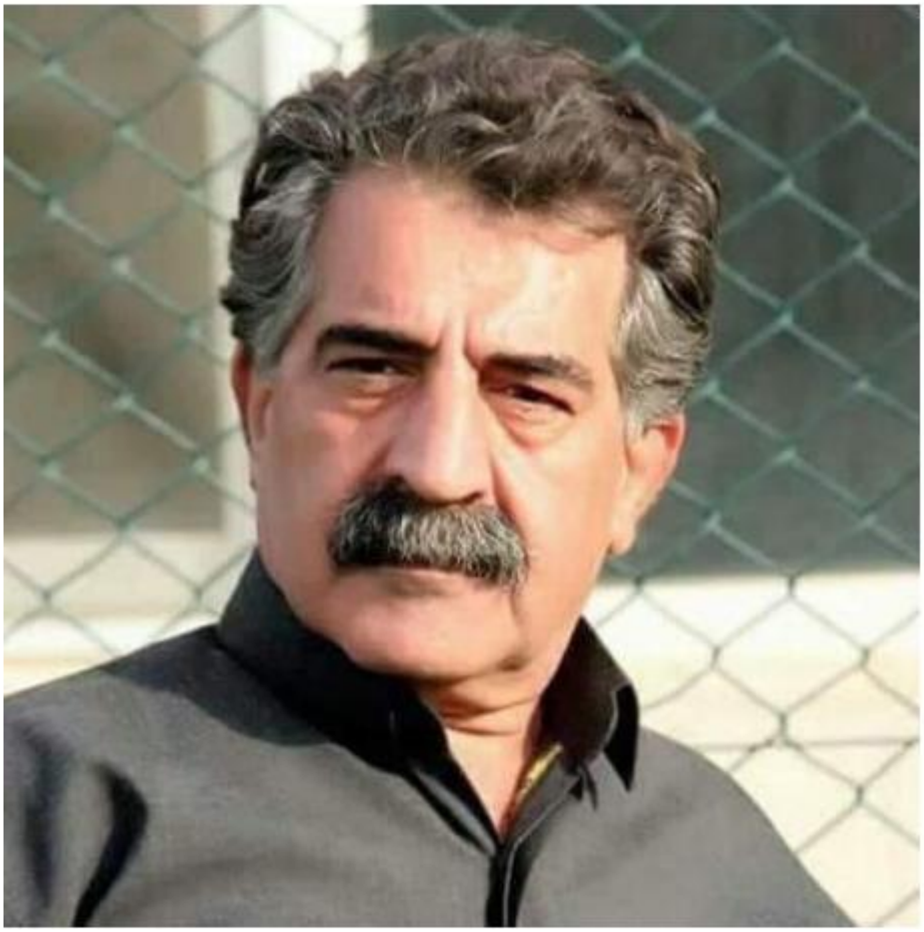

وەختو سەفەرێمەنە پەی ناوچەکانو هۆرامانی دیمو وەرکۆتی، پەیم بەرکۆت ئاوەڎانیەکێ هۆرامانی گردشان نزیکەو (١٢٠) دەگێ و شارەکڵێنێ، ئیسە ئاوەڎانیشان چەنەن، ژیوای دلێشانە زینەن، چەنی ئانەیچە دەیەها خانەواڎێ هۆرامیێ دلێ شارەکانو (تاران، کرماشان، سنە، کامیاران، مەریوان، سلێمانی، هۆلێر، قەزاو شارەزووری، دلێ وەڵاتە لایڎەکانە زیاتەریچ ئۆروپا و ئەمریکا)نە مەژیوان و سەرقاڵێ هەرمانو کارو وێشانی و ئەچاگە نیشتەجایێنێ.

ئانەیچە ئاشکەران هۆرامان جە سەردەمە کۆنەکانە فرە گۆرەتەر بیەن چانەیە کە ئیسە هەن، پێسە جوگرافیاو ناوچەکەی و هەم پێسە ژمارەو نیشتەجایەکا.

جوگرافیای کەلتووریش جە وەرکۆتۆ تاکو نزیک بە (هەمەڎانی و ئانەی پەنەش واچیان سنوورو ئەمارەتو ئەردەڵانی)، جە وەرنیشتۆ تاکو (کەرکووک و ئانەی مەبون بە سنوورو ئەمارەتو بابانی)، جە سەرنیشتۆ تاکو (موکریان و تیلەکۆ)، جە پانیشتۆ تاکو (ئیلام و بانمیل) بیەن.

جوگرافیاو حوکومڎاریچشان جە سنوورە کەلتووریەکەیشان فراوانتەر بیەن، یاگێ نیشتەجایەشان جە ئیسەی فرەتەرە بیێنە کە هەنە.

هۆرامیەکێ جە دێر زەمانۆ بە چنین جۆرێ و بە چنین بەشێ و دلێ چنین وەختە جیاوازانە پەی چنین یاگە جیاوازا کۆچشان پەنەکریان، بەڵام ئەچا یاگە تازاچەنە دمای چنین ساڵا هەڵای بە زوانو وێشان قسێ مەکەران، وازشان جە زوانەکەو وێشان ناردەن، پێسە هۆرامیە ئاوارەکا لاو (شیرازی، هۆرامیەکێ سەرنیشتو ئێرانی دلێ چوار قەڵاو عەبدول مەلەکی و زاغمەرزی سەرو کەناراوەکاو ڕۆخانەو خەزەری)، ئانێ ئێە فرێ بیێنێ پێسە ژمارەی، هەم دۆری سیاسیشان گێڵنان، دۆرانو قاجاریەکانە قاسم خان هوژەبرە دۆڵەی هۆرامی، والی مازیندەرانی بیەن، دماتەریچ دۆرانو پەهلەوینە ڕەزا شاو ئێرانی، وەختێ مامۆیش مەکیانۆ پەی حوکومڕانی ئا سنوورەیە، بە نامێوە داوا جە هۆرامیەکا سەرنیشتو ئێرانی مەکەرۆن هامکارێش بان و پەشتیش بگێران، دەقو ئا نامێ مەنێنەو پارێزیێنە، ئینا تاران.

سەرەڕاو ئا گرد داگیرکاری و کۆچپەنەکەردەی و زدایەتی کەردەی هۆرامیەکا و زوانەکەیشان، کەچی هەڵای ئا زوانە ڕەسەنە وێشانەو وێش جەدەس نەڎان، دیارەن یۆ جە هۆکارەکا سەختی و هۆرکۆتەی جوگرافی ناوچەکەین، هەم بڕیارەی ناوچەکەی چەنی چواردۆرەکەیش، تێکەڵ نەبیەیشان بە فرەیی چەنی (فارس و تورک و عەرەب)ی.

یاگێ خەمینە، ئیسە وردە وردە خەریکەن ئا زوانە ڕەسەنە کۆنە کوردیە لاواز مەبۆن، یۆ جە هۆکارەکاچ ڕامیارین، کە زوڵمو دەسەڵاتدارە ناوچەییەکان، هەم دەسەڵاتدارە کوردەکان کە ماوەو (٣٠) سی ساڵان جە پانیشتەنە دەسەڵاتێ کوردی ئامان دی، کەچی هەر پێسە داگیرکەرەکا هەرمانە پەی لاوازبیەی و دلێنەبەردەی زوانی هۆرامی مەکەران!

هەم دنیاگیری(عەولەمە) هۆکارێ تەرەن پەی کزبیەی زوانەکاو جە دەسدای ڕەسەنی وێشان، سەبارەت بە زوانی هۆرامی چونکوم دلێ ڤانگاکانە پێسە مەنهەجی نمەوانیۆ، تەرسەو دلێنەشیەیش زیاتەرەن، یاگێ خەمیچەنە کەس خەمو دلێنەشیەو ئی زوانەیشە نیەنە، هەقەن ڕۆشنۆیرە هۆرامیەکێ و پسپۆرێ بوارو زوانئەشناسی جە پانیشت و وەرکۆتەنە هەنگامی کەردەیی بنیان ئەچی بارۆ، فشار سەرو دەسەڵاتداراوە وەشکەران، تاکو لای کەمی بە فەرمی جە ڤانگا سەرەتاییەکانە بڤانیۆن.

بە ڕاو (نویسەر)ی فراوانی شێوەزارەکا بەڵگەن پەی دۆڵەمەنی زوانی کوردی، زوانیچ یۆن جە پایەکاو نەتەوەی، سەرەکیتەرین بنەماو نەتەوەیی هەر میللەتێ زوانەکەشەن، ئێمە پێسە میللەتو

کوردیچ بە عەینو چێوی. بنەمێ تەریچ هەنی پێسە جوگرافیای، بەڵام تەم و مژش ئینا سەرۆ، پێسە ئانەی ئێمەی کورد تاکو ئیسەیچ مشت و مڕ سەرو جوگرافیاو کوردەسانی هەن، ئاشکەران داگیرکەرێ سەرو شێونای کەلتوورو ئێمە هەرمانەشان کەردێنە، ئانە هیچ ڕیشە و بنەچەمان گومانش ئینا سەرۆ جە ڕوە زانستیەکێوە، بێجگە چن پەنجەکێشێ کوڵا پروفیسۆر (مار)ی زیاتەر چێوێ تەر نیەن.

باس جە زوانی یۆگێرتەو کوردی کریۆن، بەڵام دلێ پانیشتینە بادینان بە کرمانجی سەرین، سۆران بە کرمانجی وارین مەنویسان و مەوانان، باوەڕم نیەن دمای یەرێ دەها حوکمڕانی کوردی جە دهوک هونیێ شاعێرێ خەڵکو سلێمانی بواناوە، یام جە سلێمانی و گەرمەسێر ڕومانێ بادینی نویسیا بواناوە.

نامێ دەگا و شارەکڵەکا هۆرامانو لهۆنی/ بەشو عێراق:

(بیارێ، خورماڵ، زەڵم، ئەحمەدئ ئاوا، هانەو دنێ، دەرەومەڕێ، سەرگەتە، باخەکۆن، گەچینە، دەرەوکێ، دەرەقەیسەر، بنجۆدرەی، زەردەهاڵە، هانەو قوڵێ، دەگاشێخان، بەڵخە، تەوێڵێ، پاڵانیا، سوسەکانە، گوڵپ، دۆڵبیان، یاڵانپێ، خەرپانی، خارگێڵانە، بانیشار).

نامێ ئا ئاواییا کە بە دیالێکتو کرمانجی دلێڕاسینی مەدوان دلێ سەرزەمینو هۆرامانینە/ بەشو لهۆنی/ هەرێمو کوردەسانی:

(هاوار/ کاکەیی، هاوارەکۆن/کاکەیی، دەرەتفێ/کاکەیی، گریانە).

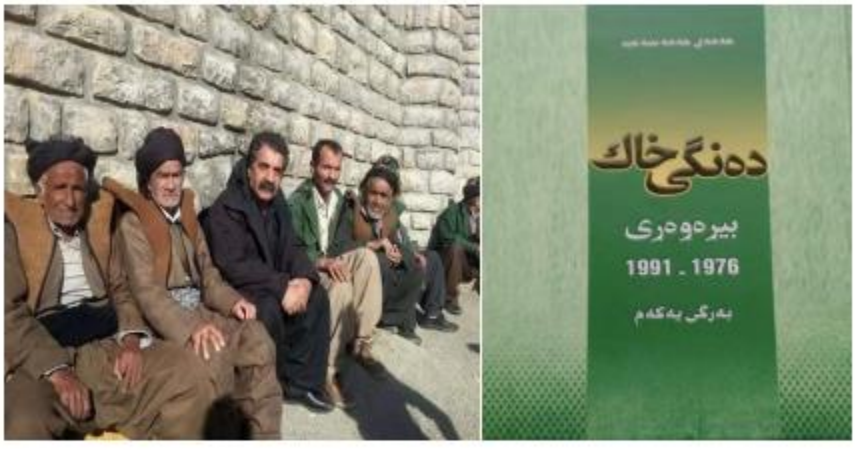

سەرچەمە:/کتێبو هەڵەبجەئەشناسای / چاپی یەکەم / ساڵەو ٢٧٢٢ کوردی، لاپەڕە (٣)..

ئاماژەکەردەی: ئارام شەمێرانی

هۆرامیەکێ...

پەرسە و جوابێ مێیانو ئارام شەمێرانی و نویسەر هومایۆن صاحب.

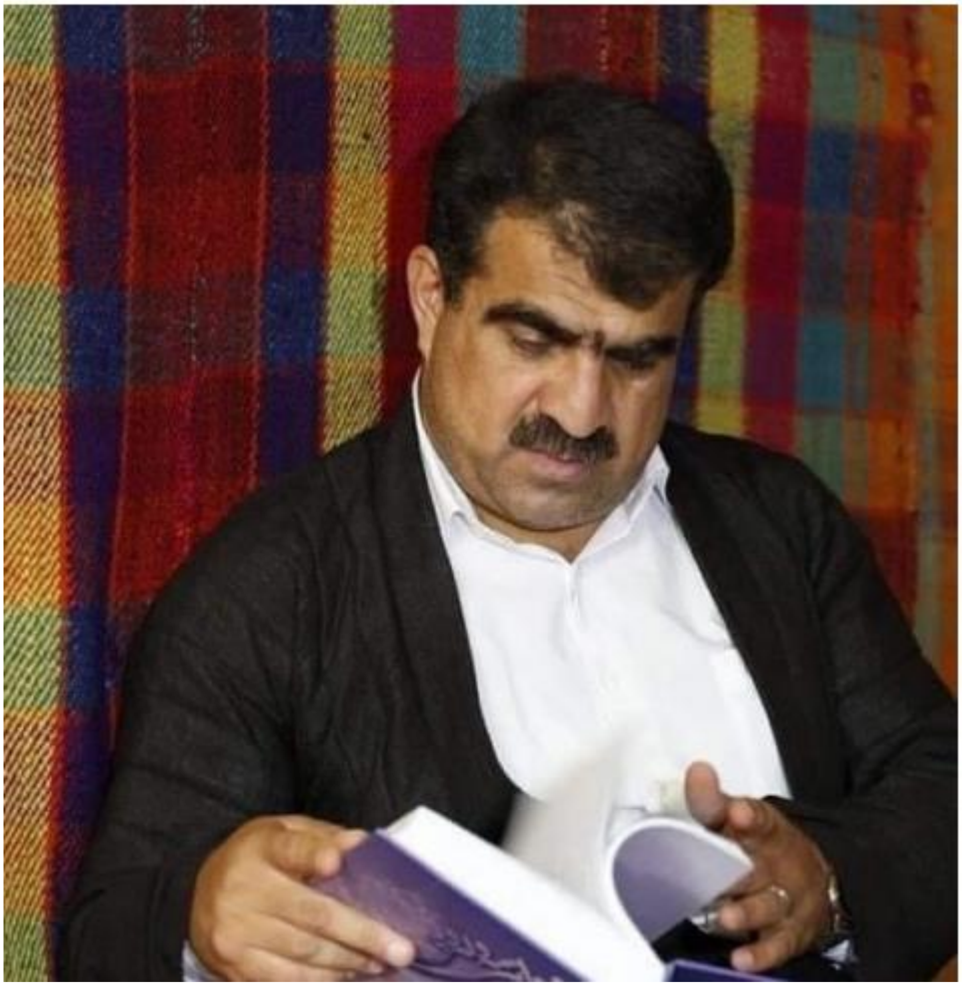

هەڵەبجەئەشناسای: کاریگەری سرووشتو هۆرامانی چەنی بیەن سەرو هەڵەبجەی، بە پێچەوانەیچۆ سەرو ئەدیبە هۆرامیەکاوە چەنی بێیەن؟ کاریگەری تراژیدیاکەو ١٦-٣

هومایۆن صاحب: بێگومان هۆرامان یۆن جە سەرزەمینە جوان و دڵبەرەکان، سرووشتە پاک و جوانەکەش جە دێر زەمانۆ یاگێ سەرنجەو دیدەکەیلەکا بێیەن، جوان پەسینەکێ هەردەم تاریفێشان دان، گورانیێشان بە قەڎ و باڵا پۆخت و بێ وێنەکەو ئاڎییرە واتێنێ، هۆرامیێ و هۆرامان نشینەکێ تاکو ئاسو پەرەسای وەشەویسی ئا خاک و ئاو و زوانە موقەدەسەیشان بەرز گێرتەن. کەسێ گەرەکش بۆن جە هەر دیمێ تاریخیۆ لێوە هورچەرخنۆ و بڎیۆن پەی هۆرامانی، بە ئاسانی کاریگەری ئا سرووشتەیە سەرو مروڤیۆ مەوینۆن و نموونەش مێزووە. هەر ڕاویەرێ بە هەر هەرمانێوە میری، یام گەشتیاری ڕاش کۆتێبۆ هۆرامان، نەتاوانش باسێ جوان سەرو سرووشتە زەریفەکەیش نەنویسۆن، گەر ڤانەر سەرنجەو گەشتنامەکەو شاکیر فەتاحی و نامەکێ

(میس بێڵ)ی و ویرەوەریی و گورانیی و تەنانەت برێ جە قسەکاو هەم تان و تەشەرەکا بڤۆن، بێ دوودڵی هەس بە جوانی و پاکی هۆرامانی و پاکی و دیڤە ڕۆشنی خەڵکەکەیش کەرۆن. ئینە بە خاڵەی هامبەشە مەژماریۆن پەی شاعێرا و جاسووسا و مورید و مەنسووبا و کەمەنکێشانو پیرانی جە کۆن و تازەنە. گەرەکم نیەن جە مەبەسو پەرسەکێ ئۆلاتەر بلوون، هۆرامان پەی خەڵکە لایڤەکا پەرجووی جوانی و دڵبەریش ئەرمانابۆ، بێگومان پەی یارە نزیکەکا و هەردەم وەردڵەکا هەڵەبجەی کاریگەریش بە تێن تەرو فرەتەر بیەن. گەشتەکێ شاعیری هەس ناسک (گوران)ی پەی هۆرامانی خاستەرین بەڵگەن پەی جوانی هۆرامانی، شێعرەکێ قانیعی شاعێری (شاخی هەورامان) پەی شوناسی نایابتەرین تاریفەن. بەهەشتو عەشقی و سەرزەمینی سەربەرزەن هۆرامانم، پەی هەڵەبجەییەکاچ سەردەمو عادیلە خانمی و کورە جوانەکاشۆ تاکو ئیسە هەڵەبجەییەکێ سەرسامی وێشان پەی هۆرامانی نەشارتەنۆ، هەر ئانەیچەن هەڵەبجە پەی هۆرامیەکان پێسە بێشکێ و باوشەو ئەڎێ بیەن.

قومیاکەو (٣/١٦) و مەرگەساتو خنیکیای سرووشتی، ڕەنگە جە گرڎکەسی زیاتەر کارش جە هۆرامیەکا کەردەبۆ، پانەی ئاڎێ وەڵتەر و زووتەر فێری کریێنی و تەربیەت دریێنی کە (پیسکەردەی ئاۋێ، ماڕایۆ لق و پۆ دارا، ڕێزنای گەڵاو دارا، سۆچنای کەش و کۆی) یانی چێش؟ لایێ تەرۆ کارەساتو کیمیایی ۋارانی بە فرەیی پەی هۆرامیەکا دۆێ جار هەتیمێ کۆتی، ئاڎێ پاو غەرییشان دلێ هەڵەبجەینە کریایێ و بۆەو دووری هۆرامانیشان بە (گوڵان و باباگەرچەک و باخەکا میری و هەنارەکا عەبابەیلێ)وە نیایێ. گورانی واچە هۆرامیەکێ کەمێشا هەنێ شیوەنو هەڵەبجەیشان نەکەردەبۆن، مامۆسا عوسمان کێمنەی هەڵەبجەی و جگەرگۆشەکەیش پێسە یۆی لاونۆوە، واچێ و شێعرێ ئا گورانیا بەشێنێ جە ئەدەبیاتی و هەنێشا دەمو کۆچیۆ واچیێنێ و ساحیبشان گومەن.

ئاڎییچێ وێشان شاعێرێ بیێنێ و شێعرێشان پەی هەڵەبجەی واتێنێ، من وێم هەرزەکارتەرین شێعرەم پەی گەڕەکەوکانی عاشقانی نویستێنە جە وەختو تەقنایۆشەنە، ئا وەختە تەلەبەو یەرێ میانی بێنا، کریۆن جەنابت دلێ پرۆژێوە دیاریکریانە بگنی شۆنەو ئا باسەیەو ئا شێعرو بەرهەما دەس ۋزی کە پەی هەڵەبجەی نویسیێنێ.

هەڵەبجەئەشناسای: پێوەنێ کۆمەڵایەتی ڕاو ژەن و ژەنوازیۆ میانو هەڵەبجەی و هۆرامانینە کەی درووسبیەن؟ چ سەردەمێنە ئێ پێوەنییە بەهێز بیەن؟

هومایۆن صاحب: پێوەنێ هۆرامانی و شارەزووری بە گردین و هەڵەبجەی بە دیاریکریایی، پێوەنێێ قووڵ و ئامێتەی تاریخین، ڕەنگە سەرەتاو ئا پێوەنییە زەحمەت دیاری کریۆن، ئایین

دۆرێ هەرەقەتینش بیەن، جە پیرشالیارۆ پەی سان سەهاکی و چاڎیچۆ پەی مەیخانەکا عەشق و عیرفانی نەقشیی، یانی خانەقێکی بیاری و تەۋێلی و باخەکونی. ئی وەشەسیاییە ژەنیش جبەرو هۆرامانیۆ ئاوەردێنە پەی هۆرامانی و هەم ژەنیچش جە هۆرامانۆ فارێنۆ پەی بەرو هۆرامانی، زیاتەریچ دلی خانەوادەو شێخی سیراجەدینی بە دماوە،گەر جە بارو عائیلەیی ئا پیر و مورید و مامۆسا و مەنسووبا وردی بیمێ هەس پا ژەنوازیەیە کەرمی و تەنانەت سنوورو هەڵەبجە و هۆرامانیچش بەزنان.

پەی بەهێزی پێوەنیەکەی گەر مەبەست جە فرەیی و ڕادەو نموونەکا بۆن، ئانە فرەتەرین زەواج دمای گێرتەرەی دەگایەکاو هۆرامانی و هەم کیمیایی ۋارانی بەهێز بیەن.بە حوکمو کاڵبیەیۆ سنوورەکاچ ڕۆ بە ڕۆ زیاتەر پەرەمسانۆ، گەر نیازیچت جە بەهێزی پێوەنیەکەی بۆن ڕەنگە وەڵتەریچ نموونەی بەهێز بۆن، پێسە مزانی کەلتوورەکەیچ ژەن دۆسەن.

هەڵەبجەئەشناسای: ناوچەو هۆرامانی پێسە مەرزو بیەی زەردەشتی و یارسان و دماتەر تەکیەو خانەقا و مزگیەکا چ ڕۆڵێ ئایینیش دلی ناوچەکەینە درووسکەردەن؟

هومایۆن صاحب: ئانی گردشان پێوەرە دەسشان بێیەن جە وەشکەردەی ڕۆڵێ مێیانڕەی، هەم ئاماڎەکەردەی تاکێ نەرم و نیانی، من تەواناو ۋانایۆ تێکستو کونو ئاوێستایم نیەن، تاکو بزانو بە درووسی ئا دینە چێشش کەردەن، ئانەی یاوانمان پەنە بەرهەمو هۆڵدای زەردەشت ئەشناسەکا و هۆرکۆڵەرە ئێژاکا ئاوێستایۆ بێیەن، بەڵام سەرجەنۆ بەرکۆتەیۆ ماک و ئاماڎەییەکانو ئا دینەیە دلی هزر و نەستو هۆرامانینە شاهیڎی مروڤ دۆسی ئایینەکەین، یارسان کە هۆرامان بە فرەیی قەڵەمڕەو، هەم پایتەختش بیەن جە ویەردەنە، خاوەنو دەیەها کەلامە ناخ پاکا و سروۋشتدۆسی و ژەن دۆسی و سینە سافی و سڕو عەشقیەن، تەنانەت عاشق بیەی و پارێزنای ڕازی ئا عەشقیە بە قیمەت تەرین پرەنسیپەن، ویرمان نەشۆ ئاماڎەیی موزیکی جە لاو یارسانەکاوە ڕوحی شەڕانیش دلی دەروونو یارسانەکانە بەرئاردەن، تاکی یارسانیش مەس کەردەن پەی ئاشتی و پێوەرە ژیوای، کەیلو پێوەنی و بازنە بەنییش کەردەن، بەرکۆتەی مەولانا خالیدی نەقشبەنی و خەلیفێوە چەنەئاماو پێسە شێخ عوسمانی نەقشبەنی (سیراجەدین) کە مەولەوی دلی دیوانەکەیشەنە، چ دلی مەرچیهینە پلەکەیش دیاری کەرۆن، هەر خەریکی پەروەردەو تاکی بیێنی پەی ئانەی بە نەرم و نیانی بیاوۆن بە پلێوە باڵا، ئی ڕابەری بە هەق مانێینی جە سازدای ئا بار و زروفەینە، هەرگیز نەبەزیێنی، کارشان جە نەیارەکاچشا کەردەن، هۆڵەکی بابا ناوسی ئەچا بارۆ دیارێنی، جە گردی دیارتەر بیەی لادەگا یارسان نشینەکان پاڵو لادەگا موسوڵمان نشینەکانە، بیەی تەکیە و خانەقاکا، سەرەمڕە وەرکۆتەی و تێکەڵی بەبی ئانەی هیچ حاڵەتێ ناشاز و نادرووس بەرگنۆن، نیشانی بیەی ئا ڕۆتە میانڕەوەینە کە دلی هۆرامانینە بیەن و هەن، بیەن بە شوناسێ پەی خەڵکو هۆرامانی،

هەر ئانەیچە بیەن بە هۆکارو ئانەیە کە هیچ ڕۆتێ تەڕەو جە کۆن و ئیسەیچەنە نەتاوۆن بنجە کووڕەو نفووسی پەیدا بکەرۆن.

هەڵەبجەئەشناسای: بیەی ژماریٚ فرا ماچۆزوانا دلیٚ هەڵەبجەینە چەمو شارەکا تەرو کوردەسانینە، نیشانێنە پەی چێشی؟

هومایۆن صاحب: سەرەڕاو ئا گرد پێوەنییە تاریخیا باسمان کەردیٚ، نزیکی هەڵەبجەی جە هۆرامانیۆ و یۆشیەی کەلتووری پاسشە کەردەن بە سرووشتی هەڵەبجە بیەن بە مەڵبەنێ پەی نیشتەجابیەی هۆرامیەکا، ئەچی ساڵا دماییۆ هۆرامیەکیٚ جە شارەکانو تەرو کوردەسانیۆ مەیاوە پەی هەڵەبجەی و پەیتا پەیتایچ جە هۆرامانۆ وەزارە، ژیوایکەردەی و هامشاری و هامژیوای بێیەی هەڵەبجەییەکا وەشەن.

هەڵەبجەئەشناسای: هۆرامان هامسنوورو هەڵەبجەیەن، ئەی جوگرافیا هیچ مانێوەش مەنێنە؟

هومایۆن صاحب: ڕەنگە پەی تۆکاری و ئەشناسای و وێشانەو زانستە مرووییەکا قیمەتو وێش بۆش و خزمەتی ناوازەشان پەنە بکریۆن، دلێچشانە سنوورو دیاریکریاو ناوچێوە پێسە جوگرافیای سرووشتی و مانێکیٚ تەریش، چونکوم تاکو ئیسەیچ ناوچەکیٚ ئێە وێشانەو مانا نامروییەکاش نەمەنەن کە شایانو باسی بۆن، بەڵام جوگرافیا شوکور ئانەی کە خەتەو جیاکەردەیۆ مروڤەکان بۆن زیاتەریچ سەرو ئاستو کوردەسانینە فرە کاڵ بیەنۆ و ئانەیچ یاگیٚ ئومێدینە جە ڕووە نەتەوەییەکەیۆ.

هەڵەبجەئەشناسای: تاریخو بنیاذنیای هۆرامانی و نامەکێش پەی چ وەختێ مەگێڵۆوە؟ هەڵەبجە دێرینتەرەن یام هۆرامان؟ کامشان سەر بە کامیشان بیێنیٚ جە ڕوە ئیداریەکێوە؟

هومایۆن صاحب: ئی باسە فرە واچیان و نویسیان، نویسەرە هۆرامیەکیٚ و غەیرە هۆرامیەکا تۆمار کەردەن، بەڵام ئانەی لاو منۆ یاگیٚ ئێژای بۆن و کەمتەرین گومانم چەنەش بۆن موقەدەسی واچەکێن، بیەی ڕیٚخیٚ ئایینین، ئانەیچ پەی دێرێنە بیەی هۆرامانی بەڵگەنو نیشتەجابیەی دلیٚ هۆرامانینە فرە کۆنەن، گەر تەماشەو ئا شۆنەوارە کۆنا بکەریمیٚ پێسە ئاتەشگاکا ئانەیە مەسەلەمنۆن، سەرنجەو ئی خشتەو پیرشالیارییە بدە:

هۆشت جە واتەی پیرشالیار بۆ

گۆشت جە کیاستەی زانای سیمار بۆ.

یەری واچی هەنی هەکە مەگنان سەرو یەک دېڕی ڕاسی جە تەۋېڵېنە پېوەنیی و نزیکیشان بە (سیمار – سیمیار) یام وەخسو سیماریەوە هەن، گەر ئانە زەردەشت بۆن ئانە هۆرامان مەبۆن بە ژیوگاو ژیوای ئا پېخامئاوەرە هۆرامیەیە.

یەکەم: ویسوورە: مەگنۆ پەشتەو خانەقای، یاگێ بەرزەنە، میانو عێراق و ئێرانینە، واچەکێ فرە نزیکەنە جە (وەخسوور-ویسوور)ەی.

دوەم: گۆڕەو شەخسێ یام پیرێ سەرو ڕاو ئاوېسەریۆ پەنەش ماچان (پیر وەزە سوور)، بە حیساب بە نامێ دارو وەزەو سەرو شەخسەکەی کە مەژگەکەش سوورەن نامێ نریان، بەڵێ ئا پەیلوایمە پەنە هەڵەن، تاریخوو پیرەکەی جە دارەکەی کۆنتەرەن، واچەکێ مەشۆم(وەزە سوور)ە نەبۆن، ئاڎیچە عەینو واچی (وەخسوور)ینەو فارێینە و پەیلوا هەڵەکە سەپیان، ئا پەیلوێ هەڵی هۆرامانەنە فرېنی.

یەرەم: سێمارەوار، پەشتەو ئاوېسەریۆ حۆز و سەرئاو و باخێ دڵبەر پا نامېوە ئەشناسیان، دیسان لەیەکۆدایێ هەڵەش پەی کریان پانەی کە (سەیی مەیارە وار). پاسنە مزانمێ ئا واچېچە دیسان (سیمیاروار)ەن، ماناش پېسە (سیمیار)ی، یام پارەوکارو سیمیاری. (وار) دماگیراو مەولەوی چن واچێوەش پەنە درووسکەردەن (هیلالوار، هامن وار، سیمین وار). واچەکێ (وەخسوور-وەزەسوور) (ویسوور-وەخسوورە)(سێمارەوار-سیمیاروار) مەلاوە سەرو سەروەختو زەردەشتی بیەی ناوچەکەی، بە کوڵی ئاماڎبیەی واچی (سیمار-سیموار-سیمیارا) دلی تەۋېڵېنە جە هەریاگێ تەرو کوردەسانیەن زیاتەر بەرمەگنۆن، ئینەیچ هەقەن پەیجووری و چەنەکۆڵیای زانستی تاریخی و جوگرافی و ئایینی زیاتەرش سەرکریۆن. سەبارەت پانەی فەرماوانتان کامشان سەر بە کامیشانەن، ئانەی ئیسە دیارەنو تاریخێ نزیکش هەن هۆرامانو دیمو عێراقیەن کە سەر بە هەڵەبجەیەن.

هەڵەبجەئەشناسای: هۆرامان پېسە هونەرو گۆرانیا دۆڵەمەنەن، پېسە جەمسەرێ ئۆڎەسو موسیقایەن، بیەی تیپە موسیقیەکا پېسە تیپو موسیقاو (شنرۆێ) چەنی ئا جەمسەرشە بەستەنۆ؟ ئەی موسیقا زەرەرش نەڎان گۆرانیی هۆرامیی، پا دەلیلە موسیقاو گۆرانیی هۆرامیی وېشەنە سرووشتیەن؟

هۆمایۆن صاحب: گۆرانییە یەکەمین پەناو داڵدەداو ڕۆحیەنە وەراوەر بە چەتە هیلاککەرەکا ژیوای، پەنجەرەو نازین پەی هۆرگېریتەو نازو ڕۆحی و دڵدایۆش، مروڤ سەرسامیەکێ وېش و دڵڕەنجیاکاش مەپېچنان چڕیەو گۆرانیېوە، ئیتر ئی کەشفەشە پەی گردو چېوەکا ژیوای تەرخان

کەردەن، وەڵ جە هەرکەسێ و بێ ئانەی سەرەتا ویرش پەی ئانەی لوابۆ کە ئاڎ چێو پەی خەڵکی ماچۆ، وێڎۆنیش کەردەن و هۆڵی ئارامی و پێڎاکەردەی قووتو ڕۆحیش دان. مروڤایەتی خاوەنو ئێ ئەندێشەو خولقنای گۆرانیی بیەن، هۆرامان پێسە ماواو زامی دێرینەو مروڤە ڕۆح پاک و جوانۆین و جوان پەرەسەکا، ئیقلیمێ دۆڵەمەنۆ چڕیەین (گۆرانیی).

گەرەکم نیەن بلوو ڕیشەو ئا هونەرێرە و هۆڵی بڎەو پەی یاوای بە سەرەتاو ئا بەزمەیە! چونکوم پاسە مزانو هەر هۆڵێ ئەچامنە پێسەنە هیتەو دلی ئاوی و ۆستەی ئاوێن سەرو خڕی! وەختێ ماچی گۆرانیەی هۆرامیە، عەوام و شارەزا پێسە یۆی دەم و دەس مەزانان نیاز جە چ گۆرانییۆەن، وردە بەزمی و گۆرانیە خاوەکی یاگی سەرنجەو خەڵکو بەرو هۆرامانینی، مەیلدار و لاگیرێش دلی پێکئاماکاو تەرو کوردەوارینە فرێنی، بەڵام مۆرەو سرووشتو هۆرامانی بە گڵێمەو تاریخەکەیشۆ، بە جوگرافیاو سرووشتی پاکیشۆ، بە عیشق و دڵداری و شۆخە ژەناشۆ، پێچیان کۆڵی سیاوچەمانەیرە، سیاوچەمانە بە چەمپۆشی جە قەڵەمکاری نامەکێش و چڕ و چەنی و پەیلواکا دەربارەو نامەکێش، جۆهەرش و تەرح و بیچمەکەش هونەرێن گرد هۆرامیێ دەرەقەتش نمێ و نە تەواناو ئەشناساو ڕەهەندە قووڵەکاش هەنە، تاکو بتاوۆ کەشفو حیکایەتە دێرینەکا ئا سەرزەمینیە بکەرۆن، نە تەواناو لەزەت بەردەیش هەنە پا تەرزە شەیدایێوە سیاوچەمانەی دیوانەش مەبۆن. مەیلداری پەی سیاوچەمانەی تەنانەت هۆرامانیچەنە عام و گردگیر نیەن، چ وەردەنگ و چ گۆرانیواچ وێشانەی جیاشان هەن، پەوکەی گرد هۆرامیێ حەزش جە سیاوچەمانەی نیەن. سامانو وەرفراوانو ناوچەکەی و خەرمانو باڵاو ئەدەبیاتیش، زیاتەر شێعرەو وەڵینەی قووڵی موسیقیش، سەربارو هەژموونەکا چواردۆریش، چ هۆڵی نەیار و دژمەن و داگیرکەرەکاش پەی ئەسەرڕیەیۆش، چ کاریگەریە فەرهەنگیەکی جە باری ئاسایی و سرووشتینە ئێەش پۆرە مەنەن پارێزگاری جە مەنەیۆ وێش بکەرۆن. زیاتەریچ سیاوچەمانە ئا قەڵا سەختێنە هیچ هێزێ نمەیاوۆ لاش و تەواناو ئاردەی چێربارو ئا قودرەتەیشە نیەن، ئانە بە تەنیا بینی و گڵۆەی بەهرەدارەو هۆرامانینە سیاوچەمانەش پەی ڕام بیەنو چەنی بینی و دەنگو ئاڎی چنگەپڕتی نمەکەرۆن و وێش مڎۆن دەسۆ.

بیەی موسیقای(تیپ و ساز و یۆۆستەی ئامێرەکا) مەتاوۆن هەرمانە چەنی بەزمی خاوی، چەپڵی، گۆرانیە شاڎەکی و برێ بەزمی شێخانی و گێرە چن بەزمێ سیاوچەمانەیچ بکەرۆن، ئانەیچ مەشۆم ماوێ فرە تەجرەبە بکریۆن و ڕەنگە بە چن سەدێ نەتاومی بەرهەمێ بە تام و پەڕ نەشئە بۆینمی. تیپە موسیقیەکی دلی هەڵەبجەی هۆڵی بەستەیۆ ئا جەمسەرەیشا دێنی و چن تەجرەبێشا کەردێنی، وەڵتەر گۆرانیواچەکی بەرو هۆرامانی هەرمانەشا سەرو میلودی هۆرامانی کەردێنە، هۆڵەکی (محەمەد ئیبراهیم) ئەشناسایا بە (حەمە قوتو) سەرکۆتێنی و هەڵای هۆڵی تەرێچ

هەنی. هیچ کەسێچ نمەتاوو وەر بە کەڵکەڵەکا تەجرەبەگیری گیرۆن. سەرنجێ هەنە مەشۆم بدریۆن کە تاکو ئیسە هەر گورانیێ هۆرامیە نەک(گورانیە هامبەشەکی) چەنی موسیقای چرێبۆ (واچیێبۆ) گەر گورانی واچەکە هۆرامی بیەبۆ بەرهەمەکە فرە کرچ و کاڵ و بی لەزەت بیەن، بە پیچەوانۆ هۆڵی ئانیشا هەکە هۆرامیی نەبیینی و بە موسیقاوە گورانیی هۆرامییشا واتینی خاستەرەن، ئینەیچە ڕەنگە بەشێش پیوەنیش بە سەلیقەو زەینو گورانیواچەکاوە بون، پیسە جە برا موسیقیەکامۆ ئەژنیەن، بەشەکی تەرەش پیوەنیش بە سرووشتی ئاسمانی خودو میلودیە هۆرامیەکاوە هەن و گورانی واچی هۆرامی مەشۆم ڕۆحێ پەروازش بون و هەناسەکا ئا گورانیا بە ئاسمان و سەرکەشەکا هۆرامانیرە پەرواز کەرۆن، هەر هۆڵێ تەر پەی دەسەمۆ کەردەی ئا ڕۆحە شابازەیەو گولانە کەردەیۆ ئا ئاسمانەیە، بی ئاکامەن، ڕەنگە دمارۆنە (ئاردەرەی) بەرزتەر باڵی بگیرۆن و تەواناو پەروازیش بیاوۆن مەرزو بازو گورانیی هۆرامیی و ئا وەختە قسێوە تەرە مەبۆنە!

ئانەی تاکو ئیسە هەن هۆڵی بەستەیۆ و نزیکی ئا دوە تەبیعەتەینە، هونەرمەنە هەڵەبجەییەکیچ وەڵی ئەویشاتەری نیەتو ئا تەجرەبێیشا ئاوەردەن، هەر جە کۆنۆ دلی دیوەخانو جاف و بەگزاذەکانەو دماتەریچ ئا تیپە موسیقیی جە ڕاو ئاهەنگ و کۆنسەرتەکاوە ئیمەشان ئاشناو گورانیی هۆرامیی و موسیقای کەردو تاکو ئیسەیچ هەر بەردەوامەنو زیاتەر تەشەنەش کەردەن. چن کەسێ دیاری هۆڵەکیشا پەی بەستەیۆ جەمسەری ئاسمانی گورانیی هۆرامیی و سەرزەمینو بەیارو موسیقاینە پیسە کاک (ئازاد صالح و ئازادە ڕەش و شیخ جەمال و کاک سەرحەذ و کاک بەهروز و مامۆسا دارا)ی، ئیسەیچ هۆڵەکی کاک (میهرداد)ی و هامکارەکاش جە وەرکۆتەنە بە تەرزێ جیاوازتەر.

ئانەی من بزانو گورانیەی هۆرامیە دلی سرووشتو ویشەنە زیاتەر ڕۆحی مەدۆنۆ، من گەر چەنەم نەڕەنجیێدی سەرنجەکان جەمی کەروەو دوور جە هەر ڕیای و شەرمێ ماچوون: (گورانیی هۆرامیی بە گڵۆەو گورانی واچی هۆرامی و بە موسیقاوە، قاڵبدای و قوتودانو ئا هونەرەیەن)، یانی موعەلەب کەردەی خوراکی هیچ وەخت یاگەگیرو خوراکی سرووشتی نیەن، مەر جە غیابو ئەوی تەرینە قیمەت پیذا کەرۆن. تاکو گورانی واچ و گڵۆەی عالچرە دلی هۆرامانینە بون، بیشەک ئیذشان ئینا وەڵیوە. وەرو ئانەیچەنە جە لاو گورانیئەشناس و گورانی پەسینەکا بوارو گورانیی هۆرامیی دلی فەرهەنگەکەینە تاکو ئیسەیچ ئافەرین پەی کاڵاو گورانیی هۆرامیی بە باڵاو موسیقایۆ نەکریان.

بە فرسەتش مزانو سەرەڕاو ئافەرینیم پەی پەرسەکیت، گەر ڕا بذەی پەنەم کەمێ زیاتەر سەرو ئا پەرسی و هۆڵە شیاکا تاکی و دەزگا و لایەنو پیوەنیداری زیاتەریچ پەی پاریزنای سیاوچەمانەی بذەو.

باعزێ جە بەزمە خاوەکان و سیاچەمانە نمایەندەو وېشانەی دیرێنی ناوچێوە کوردەوارینی، داراو پارێزنای ڕەمز و ڕازو ئەشقو ئا سەرزەمینەینی، کە میللەت مەتاوو پەی ژیارو کۆمەڵگێوە دیموکراتی شانازیشان پۆوە بکەرۆن. موزیک گەر بتاوۆن ئا ئارمەیە خاستەر بشناسۆن، ئانە نووری عەلا نوورەن، بەڵام کۆششی نەزۆکی و زانستی نیمەناچڵی زەرەرشان فرەنو یانە وێرانکەرێنی. ئەشۆم ئایا چێش بکریۆن؟ پەی جوابو ئا پەرسی مەشۆم سەرەتا دام و دەزگا هونەری و ڕۆشنویریەکی کەمێ بلانە ئۆلاو میزاجو وېشان، مروڤیانە و نەتەوەییانە ویر جە پارێزنای ئا سامانە جیاوازەیە بکەراوە.

وەشبەختانە سیاوچەمانە بە دەنگو (حەمەحسێن و عوسمان و جەمیل ئەحمەدی) لوانە دلێ سەردەمێ تەڵاییی و ئێمە ئیساتێ خاوەنو دەنگو تۆمارو ئا ئەفسانانمێ.

سەرەڕاو بیەی چن ئۆجاخێ ڕۆشنێ دلێ ئاتەشگەو سیاچەمانەینە پێسە (سەعدی ئەحمەدی، سیروان خالیدی، فەرزاد، ئیسماعیلەکێ و چن کەسێ تەری)، خەریکەن هۆرامان جە بینەو سیاوچەمانەی چۆڵ و هۆڵە مەبۆنو هارگاکێ خامۆشە مەبۆن، خاستەرین کارێ ئەرشیفکەردەی و گلێرکەردەیۆ بەزمەکان بە دەنگو ئا ئێژایا، بە خاترەو ئانەی گەر دمارۆنە خاوەن دەنگ و بین و گڵۆێ شەیڎا دلێ وەچە دمایینەکانە پێڎابێ، زەخیرەش وەردەمەنە بۆن پەی هەرمانکەردەی. دام و دەزگاکێچ پەی پەرکەردەیۆ هەرمانەکاو وېشان گرڎ کەسێ دلێ هۆرامانینە قوت نەکەراوەو دەنگی نارەسەن و ناساز و ناشارەزا بە وەردەنگ و ڤینەرو کوردی ورەشاوە. ئاخر دمای ڕاپەڕینی چنین گورانی واچێ هۆرامیێشا وەشکەردێ، بەبێ ئانەی خاوەنو دەنگی و گڵۆێ و ئەشناسای میلودیەکەی و شارەزێ تێکست و واچا بان، بەنەی زەڕەتاڵ فرەو جاری واتەنم چەنی هەر مەکتەبێ لوابو پەی سێرانی، فرە چا بە نام گورانی واچا تەلەبێ شارەزێ و دەنگ وەشێ و چەنەئامێ تەرێم دیێنێ. تەنانەت تاوو تەلاق ڤزو فرەو هۆرامیەکا چاڎییشا دەنگشا وەشتەرەن.

چارەو ئا پەرسێچە بەشێش مەگنۆن سەرو فەرهەنگسازی و فەرهەنگئەشناسی خەڵکەکەی، مەشۆم ئینسان دلێ ئاکایانە بە وەرپەرسیاریۆ هەرمانە بکەرۆن، نەبۆ بە بارو هەم سوارو وەزعەکێ نەبۆن، گەر سەرەتێوەش هەن مەشۆم وېش یەکلایی بکەرۆوەو پەرسۆنەو بگێڵۆنەو گۆش بگێرۆن، پەی ئانەی خەجاڵەت نەبۆن گەر واتشان فەرماوە بەزمێ خاو یام سیاچەمانەما پێشکەش بکەرە، دەمش نەبۆن بە تەڵەی تەقاوە، چنیین جاری جیاتێ ئانێشا من وەردەمو تیڤیەکانە تەرێق بیەناوە!

داوامەکەرۆن ئەو دەزگا هونەریەکا و سەرمایەدارە هۆرامیەکا لایێ بکەراوە لاو ئا ئۆجاخارە کە باسم کەردێ، دەسبارشان دریۆن، چونکوم ئانێ مەتاوان نمایەندێ ڕاسەقینێ گورانیێ

ناوچەکەی بان، بەشکوم هەر نوعێ هەن ئاڎییچێ لا ڕارە نەلانو دەسبگێران بە گورانیا و بەزمە ڕەسەنەکاوە، داوا مەکەروون ئەو ئا گورانیواچا پێسە باوانیشان وبێەشناسێ و فەرهەنگ ئەشناسی بان، بەزمێ سەقەتێ و بێ ئەرزشێ نەچڕان، تاکو دەرفەتە دەسەنە بەرنەشیێنە گۆرانیەکاشا ئەرشیف بکەران، ئا بەزمێ کە مزاناشان.

ئاخر خۆ دەمکەردەیۆ بە زوانی هۆرامی یەکسان نیەن بە گۆرانیێ هۆرامیی، ئاخر وەختێ گۆرانی واچە هۆرامیەکێ دلێ تیڤیەکانە مەقام و گۆرانیێ ناوچەکانو تەرو کوردەواری مەچڕان، سەقەت کەردەی هونەرەکەین، پەوکەی داوام ئانێنە جە دام و دەزگا پێوەنێدارەکا خەمو گۆرانیێ هۆرامیێ بوەران، مەشۆم مەحەک نریۆرە، پەی خاترەو بەرنامێوە، یام گۆزەرنای بۆنێوە، مەشۆم مۆرەو گۆرانیە هۆرامیەکا پارێزیۆن، ئەڎا و تاتەشان دلێ باخینە، عاشقەکێ پەی مەعشووقەکاشا، ڕاوچیەکێ وەختو ڕاوێنە، ئەپا تەرزە گۆرانیێشا واتێنێ، بەڵام ئیسە بە ناشیانە ئامێزانو موسیقایشان کەرانو سەقەتێشان کەران. نەواتەی گۆرانیێ هۆرامیێ بە سەقەتێ، خزمەتەن بە هونەرەکەی، هەر چەنێ نەنویستەی تێکستێ ئەدەبێ خراب پێسەنە نویستێوە خاست تۆمار کەردەبۆ. ئینە پەی سەرجەم کایە ئەدەبیەکا ڕاسەن، دنیا شاعێرەنو ئەی شێعرەی کوردیە کۆنە؟دنیا فلیم نویسەنو ئەی کۆنە سینەمای کوردیە؟ زارۆڵێ کوردی دیارو دراما بێگانەکاوە مەردێ، تاریخو میللەتا دنیایشا ئاردۆ، کۆنێ ئا کۆمپانیێ پەی ئاماڎەکەردەی فلیمی؟ خۆ گەر بە هونەرمەنێ بێگانێچ بۆن مەتاوان چنەها فلیمێ دلێ ژیوای ئەردەڵان و بابان و جزیرە و بۆتانینە بەرباران، فەرمانداریشان بەشو سەڎەها زنجیرە درامایا کەرۆن. بەهەرحاڵ با زیاتەر نەڕێسوو، چانەی زیاتەر دوور نەگنوە، گرڎ کەس مەیاوۆنەو بڕوانمە کەروون ئانێ وێچشان جە کارەکاشا ڕازێ بان.

هەڵەبجەئەشناسای: کسمو کڵاش چنیەی و چۆخەڕانکی و زەوقو باخداری و بەرهەمو چنەها جۆرا میوەی، تاکو چن پەی هەڵەبجەی قیمەتش بیەن؟

هومایۆن صاحب: بێشەک، زەوق و سەلێقەو هونەرو باخداری هۆرامیەکا و بەرهەمەکاشان جە گردو ڕوەکاوە پەی هەڵەبجەییەکان قیمەتدارەن، هەم پەی فاراڵێ و هەم پەی پێویسیەکاشان. من دلێ پەرسەکێتەنە (کڵاش) سەرنجەش کێشتا، تاکو ئیسە کڵاش تەنیا پێسە پاپۆشێ ئەشناسیان، ئیتر دووریە (ڕەهەند) هونەری و عیرفانی و ئەخلاقیەکێش هەڵای شروڤە نەکریێنێ، پەوکەی مەرامە پەنهانیەکێش نەلێێ بەرو هۆرامانی، من بە خاسش مزانو ڤانایەکۆ وێم کە وەڵتەر نویستێنێم و برێشا وەڵێم کەردێنێ، پێچنووشا پەرسەکێ جەنابیتۆ، کاریگەریش پەی سەرو تاکو بەرو هۆرامانی هەزار قاتتەر مەبۆن.

گرڎو خەڵکا مزانا ئا پاپۆشە وېمانە کوردییە ئاردەرەیوە هۆرامیەکانو بە نامێ ئاڎییشاوە ئەشناسیان، بەرو کوردەسانینە نامبانگش هەنو بیەن بە مایەو سەرسامی خەڵکی، من گەرەکم نیەن پېسە کەرەسەی و پېویسیەکاش باسش کەروون، چونکوم وەڵتەر جە بەرنامە ڕادیۆ و تیڤیەکانە باسشان کەردەن، بەڵکوم من گەرەکمەن جە ڕوە ستاتیکی و ڕەهەندی مۆچیاری و ئەخلاقیۆ باسش بکەروون، دۆرش، هەم پېخامەکەیش دلێ هۆرامانینەو کاریگەریەکېش پەی خوڵقنای جوانی، ڤزوون وەرباس.

(پاکی – چەرمەیی) دلێ ویر و ئەندېشەو هۆرامیەکانە تاریخێ کۆنش هەن، پەروەردەی ئایینی و مۆچیاری وېشانشان سەرۆ بنیاڎ نیان و پەی سەرجەم کایەکانو تەرو ژیوای فاڕانشاوە پەی ڕەفتاری. ئا ویر و ئەندېشە و ڕەفتارە پاک و چەرمە بېگەردە ئینا پەشتەو ئەوەئاردەرەی کلاشیۆ، پەنەمان ماچۆن پاڵو جوانی و ڕازنایۆ ژیوگا سرووشتیەکەو هۆرامانی و وردەکاریەکێ باخڎاری و بیناسازی و فەرمانداری (مەرېکا- ژیرلێ مەری) و تنی و تۆڵی وەشەویسی و جوانی میانو دوە ڕەگەزەکەی، زامنو بنیاڎنیای کۆمەڵگێوە تەندرووسیەن، کڵاش ئامیانو وەرجەسەکریای ئا ویر و ئەندېشە پاکەینە.

گەر پیاو هۆرامانی ئەوەئاردەرەو وېش پا تنی و تۆڵییە کە وەشکەردەی (بنەکڵاش)ین چا کەرەسا هەکە یاگا تەرینە پېسە زۆېڵی فرەشان مڎان ڤستەبۆ ڕوە، ئانە ژەنی هۆرامانی بە نەرم و نیانی و بە شېنەیی و بە ڤردیۆ جوابش بە چنیەو کلاشی دانۆ.

یانی کڵاش بەرهەمو میانو ژەن و پیاو هۆرامانیەن، ئا ژیوایە تەندرووس و هامبەشە میانو ژەن و پیاو هۆرامانینە گۆزەریۆن چنیین هۆکارېش هەنێ کە یۆشان کڵاشەن، چونکوم ژەنی بە ئەنازەو پیای بەشەش هەنەو خاوەنەو باخەڵە و سەهمو وېشەنە.

پیاو هۆرامانی لەوەڕنەر نیەنو ژەنیچ بوەرەی بێ بەرهەمە نیەنە، هیچکامشان منەتە نمەکەران سەرو ئەویشارە، هەردوېشان دۆرێ پېسە یۆیشان هەن جە سەروکاری خېزانینە، ئینەیچ دیڎەکېش وەرانوەر بە یوی ڕەشتېی و ڕۆشنتەر نیگاشان پەی یۆترینی کەردېنە. پانەیچە پەروەردێ جوان گەشەش کەردەنو وەچەکێ ئېژانەو ئەڎێشان زانانشان، یاوێنېنە کە ئەڎاشا وەردەمو چەمیایۆ و چۆسنایۆ و منەتکەردەی سەرەرە نەبیېنە بە دەسو تاتەیشان، ژەنی هۆرامانی بیەی وېش پا ستاتیکیە جوانەو بە تەقەڵە وردەکا چنیەی کڵاشا دانۆ. ئانەیچ ژەن و پیاش زیاتەر وابەسێ یۆترینی کەردېی و وەشەویسی ژەنی لاو پیایۆ جە هۆرامانەنە ئینا دۆخێ شیاتەرەنە. ڕەنگە ڕازێ عاشقانی پەشتەو ئا ئەوەئاردەرەیۆ بۆنە، کێ ماچۆ یەکەم ئۆساو بنەکڵاشا عاشقێ نەبیەبۆو مەعشووقەکېش هامکاریش کەردەبۆ پەی چنیەی سەرە کڵاشەکا.

هەقەن دلی دەلالەتو چەرمەیینە ڕەهەندی (ئایینی- ئەخلاقی) و (هونەری- عیرفانی) کڵاشی شی بکریۆوە، پەی ئانەی بیاوی هەنگامە درووسەکا هۆرامیەکا دلی ژیانیشانە.

گەر چەرمەیی ئا پیمانە بۆن (لەککە و پەڵە و پیسیەکا)ش پەنە مەحەک دریۆن، ئا پێخامە پێسە ڕەمزێ دلی ئایینەکانە بەرکۆتەبۆن، ئانە هۆرامیەکێچ عەینو پێخامیشان بە چەرمەیی دلی کڵاشینە شارتەنۆو تاکی هۆرامیشان فرو هەنگامنیای پەی ویرکەردەیۆ کەردەن.

ئاشکەران (پا-قاچ) جە گردو ئەندامەکا لەشی زیاتەر توشوو وەرکۆتەی بۆن چەنی زەمینی، یانی پاپۆش جە گردو کاڵاکا مروڤی زیاتەر پیس بۆن، هۆرامیەکی ڕەنگەی چەرمێشان هەستیارتەرین یاگێنە نیێنەرە کە کڵاشی پەیانی، گەر مێزەرە، یام سەرپۆشی چەرمە سەرەنە کە بەرزتەرین و پارێزیاتەرین یاگێنە پەی پیسبیەی، یانی کەمتەر پیسی بان، ئانە مەشوم پەی پارێزگاری جە چڵکنی، پارێزگاری کڵاشا گرانتەر و زەحمەت تەرەن. دیارەن ئینە تەنیا دیمە ڕواڵەتیەکەو پاکیەتین و ئێمە سەرو ڕواڵەتی قسی کەرمێن.

سەرنجەو کەسێ بڎەیمی کە کڵاشی ئینێ پاشەنە، وینمی وێش پارێزنۆ و ویر جە هەنگامەکاش کەرۆوە، ئا میکانیکەیچە هۆرامیەکا فاراێنۆ پەی ناخ و ویر و ئەندێشەیشان. چەنی کەسی کڵاش پۆش وی پارێزەن، هەر پاسەیچ جە گوفتار و ڕەفتارشەنە جە پیسی و پۆخڵی دوور بگنووە، بە وریایی هەنگامی بنیۆن، پەوکەی چنیەی کڵاشی پا ڕەنگی و پا گرانی پارێزنایۆ ڕێکۆت نیەنو ژیوای پەرەسەندەو گەشەی کۆمەڵایەتی هۆرامیەکا شاهێڎەن (ئەندێشەو پاکی و چەرمەیی) پێوەنییش بە باوەڕی پتەوی ئاڎیشاوە هەن، کە مەبەسێ سەرەکی ژیوایەنو دلی گردو کایەکانە ژیرانەتەر ویر کەراوە. دمای تێکەڵبیەی هۆرامیەکا چەنی خەڵکو بەرو سنوورو وێشان تاویا زیاتەر کڵاش پێسە کاڵێوە بازنەو فێربیەی و بەکارئاوەردەیش زیاتەر بکریۆن، بەڵام چەنی داخی کەلتووڕە زەریفەکەو هزر و ئەندێشەو پەشتەو کڵاشا نەفاریاوە، هەر پێسە کاڵێوە تەماشەکریا. کەسی کڵاش لەپا پەڕاوپەڕ ماناو (متقی) دلی پێخامە ئاسمانیەکانە شەرحە کەرۆن جە ڕوە (زاهیر-ڕواڵەت)یەکەیشۆ، جە ڕوەو دەروونیچۆ دیارەن مروڤ بە کڵاشێوە وەختێ ڕا کەرۆن، هەرپاسە بەبێ ویرۆکەردەیۆ هەنگامی نمەنیۆن، دماجار:

وایە و هزر و ڤیرو پەشتەو کڵاشی هۆرامی پەنەمان ماچۆن ڕای پیسەو چڵکنە نەگێرمی وەر و هاگاڎاری چەرمەیی و پاکیش بیمی جە ڕواڵەتەنە، ڤیر جە ڕای لاری و گوناحا و پیس بیەی گیان و دەروونیمان نەکەرمێ جە دلێنە.

گەر بە ئەندێشێوە هۆرامیانەی چەرمە و پاکو پەشتەو کڵاشی ۋیر بکەرمێوە هەر جە سەرەتاوە ئاواتش کۆمەڵگایێ نموونەیی و مەدەنی و بێ لەککەو پەڵەن، ئانە نە وەڵات پیس مەبۆن پێسە ژیوگای و نە تاریخیچ پەڕێۆن جە چڵکی و خیانەتی و کۆمەڵیچ نوقوم نمەبۆن دلێ زەلکاوێنە.

هەڵەبجە پێسە نزیکتەرین یاگێ کە وەرکۆتەیش (کۆنتاکت) چەنی هۆرامانی هەنو بە تەرزێ لوێنێ دلێ یۆترینێرە پێسە یەک مەڵبەنو ژیوایشان پەنەئامان، فرێنێ دلێ هەڵەبجەییەکانەو خەڵکو بەرو هۆرامانی جە هۆرامیەکا خاستەر فێرێ کڵاش چنیەی بیێنێ، ئینە پێسە کاریگەری فاڕایۆ پیشەکەی دلێ بازاڕینە، بەڵام بە داخۆ ئامانجە ئەخلاقیەکە نەفاڕیاوە.

تەنانەت ئۆسا پینەچیەکێ هەڵەبجەی ویرکەردەیۆ (لاسیق نیانەی بنەو کڵاشا)شا ئاردەرە، ئینەیچ یانی گۆش نمەژە پەنە کۆگە پیسەنو چەنی ڕا مەکەری؟ بە وردی هەنگامێ مەنیەو هەڵەشانە ویەرە، پەوکەی نەرمی و سەرووۋیی و ئارامی و جوانی ژیوای نەک جە هۆرامیەکاوە نەفاڕیاوە، بەڵکوم هۆرامیەکێچ ئەچا پارێزیگاریە لاشاداو ئیتر ئاژییچێ جە هەنگامە ۋردا و ۋیری ژیرانەی دووری کۆتێ.

هەڵەبجەئەشناسای: دوێ چێوێ لاو منۆ یاگێ سەرنجێنێ کە لووتکێ عەقڵو جوانی هۆرامیەکانێ، هۆرچنیەی یاگێ سەختە پەی نیشتەجایی و بنیاژنیای یانەکاشا، سەرەڕاو کەمێ زەمینی تەختی و شیای پەی کشت و کیاری، کەچی چا ڕوەێچۆ پەکەشان نەکەوتێنە، ڕێژەو سۆزاییچ بەرزەن، ئا دۆخێ چکۆوە سەرچەمەش گێرتەن؟

هۆمایۆن صاحب: سەرچەمەو خوڵقناو جوانیەکانو هۆرامانی ۋیر و گوفتار و ڕەفتاری پاکەن، نیشتەجابیەیشان و سەرگەرمی و سەروکاریشان چەنی سرووشتی، خەیاڵشان ڕوەو جوانی ئاراسە کەردێنێ، دار و درەخت و ئاو و هەوا و بووم و زەمین ئا ماک و ڕەگەزێنێ جە کۆنۆ یاگێ بەرزەو شوناس و قیمەتی فرەشان لاو هۆرامیەکاوە بیەن. ئاژێ جە سرووشتیۆ فێرێ بیێنێ سکوونەت بکەران و پەی ئانەیچ مەشۆم وێوەیکەرێ (وێژیونێ)بان، ئیتر بۆ بزانە درەختێ چن ئەرزشش هەن وەختێ بزانی بیەی ژیوای و هەناسەیت بەسیان درەختیۆ، باخژاری هۆرامی چامنە هەن گەر ڕێکۆزیا میاندۆڵەتیەکێ ژیوگای پەنەش بزانان بە ملیۆنەها نووسخێش چەنە کۆپی کەران. سەرەڕاو ڕوە زانستیەکەی و کەشو ژیوای، وەختێ مەنزڵەی بەرزە و سەختە کەرین بە یانە، تۆ قودرەتو (ئاڵەنگاری) تەحەددای پێژاکەری و هەم زەمینیچت بە خەسار نەژان.

هۆرامیەکێ تاوانشان کەشە ڕووتەنی و سەختەکان بکەران بە خاوەنو (باخ و ئۆجاخێ).

من فرەو جاری دۆسەکێم سەر و دڵم مەگێرانو ماچان یاگەکێ شمە وێش جە وێشەنە وەشەنە، یانێ بە سرووشتی هەر وەشەنە! تۆ بواچی وەزەنێ و ئاوێسەر و مێشلە و دەرەو بیاریۍ گەر ڕووتێشان بکەریۆن جە نەمامان، وەشیۍ بان؟ ئەی ڕیشێن ئێە ئاویش نیەنە ئەچا سارا و تەختانینە جوانییۆەش چەنە درووس بکەرین؟ هۆرامیەکێ وێشان تەسلیمو سرووشتی نەکەرد، دەس و پەنجەشان چەنی نەرم کەرد، قەڵەم کاریشان چەنە کەرد، زەمینێ سەخت و کەشێ ڕووتەنیێشان بە نەمامێ نویستێ و ئا سرووشتە سەخت و هیلاکەیچشا ئاردەنە سیاچەمانەو هونەری زینەو حۆسەڵەدارو کڵاشاوە.

ئا یەرە جە تاوای و جوانیشانە یۆ مەگێراوە (باخ و کڵاش و سیاچەمانە)، ئیتر تاکێ هۆرامێ بیەن بە تاکێ بەرهەمدارو بەشو وێش ئەچا زەمینە ڕەقەیە دەسمارۆن. ئا ئیدیۆمە کوردیە جە یاگەکا تەرینە پەی مەحاڵێ و بێ دەسەڵاتی ئامان، دلێ هۆرامانینە ۋزیان سەرو زەنگۆڵاو واتەنشان هۆرامێ سەرو تەۋەنێ ڕەقێوە مەژیوۆن.

هەڵەبجەئەشناسای: کەلتوورو ئازادێ ژەنێ، نەبیەی ژەن بە ژەنی، گۆرە بە گولانە، ژەن کوشتەی و ژەن سۆتەی و وێکوشتەی و دژمەنداری، ...هتر ، دیاردە هامشێوەکێ تەرێ، گەر بواچمێ هەر نیەنێ، یام کاڵێنێ و سەراپاو کەلتوورەکەی جوانەن، ئینە جە (دین – یاسا) یام جە چێشێۆ سەرچەمەش گێرتەن؟ کاریگەری ئێ کەلتوورەیە سەرو ژیوای هەڵەبجەی چەنین بیەن و چەنینەن؟

هۆمایۆن صاحب: ڕەنگە دلێ باسو کڵاشینە درێژەدادرێیم جە جوابو پەرسەکێنە پەنجەرەو جوابیم پەی سەرو ئێ پەرسێچە کەردەبۆوەو بنەوانو سەرچەمەکەیشم بەرۆستەبۆن. چێنە من گەرەکم نیەن کەلتوورو هۆرامیەکا بە کەلتوورو فریشتەو مەلائێکا بڎەونە قەڵەم، بەڵکوم گەرەکمەن بواچوو ئا ژیوایەو ئاگەیە چەموو دۆروبەرەکەیشەنە مروۋانەتەرەن. ئانەیچ پێوەنییش بە ئەندێشەو ئایینی کۆنی و وەرگێرتەی ئایینی تازەی و ئەندێشەی عیرفانی و هونەری و گۆرانی و ئەدەب و درووسکەردەی ژیانێۆ هەن. تەمامو هۆرامیەکا بە هۆرامانو تەختی کە گۆرەو پیرشالیاریش چەنەنە ماچان (شار)، صەیدیچ بە (ئۆرمون) نامێش بەرۆن. ئاخر واچێ شاری قیمەتش هەنو ماناو مەژگەی دیارش هەن. هۆرامانەنە مروۋ سەنتەرەنو کەرامەتش پارێزیان، ڕەنگە زوو نیشتەجابیەی پاسەش کەردەبۆن ئاڎێ هەر زوو کەلتوورو خێڵ و تیرە و تایفەی بنیا لاوە، جە بنەماو شارەسانی و مروۋیەکان نزیکێ بگناوە، هاندای پەی ئازایی و جەنگێ وێ ترنی و نەزیفو ۋنێ بنیا لاوەو تاریفدای هەرمانێ و خوڵقنای جوانی و ۋستەی چێرو باری سرووشتی جە ئەڎێ بۆن، پەوکەی ژیوگایێ ئاوەڎان و ڕازیاوە یاگێ جەنگی و کاولکاریش گێرتەنۆ، ئینێچە ئینتیما بە جوانی و ئاوەڎانی وەشکەران و دەمارو تن و تیژی خاو کەراوەو چەنەۋیەردەی مزیۆنە دلێ زبڵێ و نم مڎۆن بە ژیوای. ئیتر هۆرامیەکێ هەردەم چارەو جیاوازی و کەتنێ و خەتاکاشا بە نەرم و

نیانی کەردەنو بە چەنەڤیەردەی ئا ڤایروسەشا کوشتەن، ئی جوابە خاس و عالە هەردەم پەی خرابەکا ئێمە زەقەن و دیارەن، دلێ فەرهەنگو ئەویشانە بە تەرسەزاڵی ئەشناسیان!

پلەو ژەنی جە پیای نزمتەرە نیەنە، ژەنی ئا یارە ئازیزێ سرووشتیەنە کە بزەش گێرتەن پیای و سەرزەمینەکەش ئاوەڤانکەردەنۆ، ژەنی ئەڤانەو ئەڤاچ ئەشق سالارەو زیندەگی بۆنەو گردو جوانی و ئاسووڤەییەکێ چێرو پەیاو ئاڤێنە بان. بڤیە پەی ئیدیومی هۆرامی و ئەدەبو میللی ناوچەکەی، تەماشەو نامێ میلۆدی و سیاچەمانەکان: چنێهاشان بە نامێ ژەنێ و هانەی و درەختی و کەشانێ (ئایشێ ڕۆ، حەلیمێ، میناوەی، عەرعەر داڤ، لەیلێ گیان)، دلێ میلودی ئێمەنە هۆردای بە هاهاها باڵو قارەمان و شێرە ئازاکارە بەڤی نمەکریۆن، میلودیەکێ ئێمە پەڕێنێ جە عەشقی و جوانی و بەرکۆتەکا سرووشتی.

هەڵەبجە ئەشناسای: پەنەم وەشەن ڤانەر وچانێ بڤۆن و باسو ڤاردە دانسقەکا هۆرامانیم پەی بکەرین؟

هۆمایۆن صاحب: پێسە تەمامو ناوچەکانو کوردەواری خوراکمان بە گردینەیی نزیکەن جە یۆترینی، بەڵام بە پاو بەر و بوومی و فەرهەنگو ناوچەکەی چن واردەمەنیێ وێمانێمان هەنی، چانێشان برێ جە گیڤاڤەکاو جۆرو شێوەو ئاماڤەکەردەیشان هۆرامانۆ ئامێنێرەو زیاتەریچ دلێ تەڤێڵی و هاواری، بە هۆ بیەی پیرەکا و پیا ئاییني و دەروێشەکاوە هەر دەمێن پەیشان بە گیڤاڤە سووڤبەخشەکان بەردەن، گەرچی من چا بارۆ فرە شارەزاییم نیەن، چوونکوم خوراکەکێ لاو منۆ گردشان ناعمەتێنێ و تەنیا نەبیەی و ئاوراێی هاریەن، چەنی ئانەیچە نامێ چن ڤاردێوە وێمانات پەی باسکەروون کە دلێ سەرچەمەکانو هۆرامانئەشناسینە باسکریێنێ.

١-چاشتەتشێ: ئی چاشتێ دلێ زەماوێنەو پیرشالیارینە ئاماڤێ کریۆ، کاک ڕەئوف مەحموود پوور دلێ کتێبو (جەژنێ پەی پیری) بە بایەخۆ چی چاشتێ دوان. کەرەسەکێش (ڤۆلۆشەی کاڵە، نەخۆشەر، تشەهەنار، سووجگەرو حەیوانی)، ئی چاشتێ کۆنەنەو ئیسەیچ ئامراز و کەرەسە تازەکێ نەتاوانشان کارش وەنە بکەران. ئی چاشتێ دمای ئاماڤەکەردەیش و کەردەرەیش، دابەشەکریۆن ملوو جەمبەستەکارە دلێ یانەو پیرینە، گرد چەنەش موەران، بڤیە چانەیە کە گرد پێسە یۆی و یەک جۆر واردە، دوور جە ژیوای فیرعەونانەی.

٢-مامۆسا ئەیوب ڕوسەم دلێ کتێبو هۆرامانەکەیشەنە باسو بنەهارگێ و شاقوڵیاغەی کەرۆن، (**بنەهارگا**) خوراکێن بە نامەکێشەرە دیارەن نریان بنە و بوومو هارگێکێوە، کەرەسەکێش (ئاردی،

مەژگە، پیازی وشکی ئەنجنیێ)، ئاردەکی بە هەمیر کریانو مەژگە و پیازەکێش سەرەرە کریان، منریان دلی بنەو سۆبەی، بە خەڵووز پۆژیورە تاکو برێژیۆ، ئیتر مەوریۆن.

(شاقوڵیاغە)یچ جە (ساوەر و شەلەمینە و هەڵووچە وشکا) ئاماذی کریۆن، پێوەرە مەگریان تاکوو هەسی مەباوەو پشکەش مەکریان. ئیتر واردی تەری تامذاری هەنی پێسە (خۆشاوی و کەشکەکی و گێتەمەژگا)، ئینی ئا خوراکێنی پەی ئاماذەکەردەیشان ئایێرشان گەرەکەن، (لەپاری و کوتە)یچ دوی خوراکی زوو سازێنی و دەمو شۆنشینیۆ گرڎکەس مەتاوۆن وەشێشان بکەرۆن، گەرمی و وزە بەخشێنی.

لەپاری: تفە ڤشکی چەنی کەمێ مەژگەی دلی (هاوانێنە) مەکویان، بە شێوەو قاڵبی بەرشان ماران و پێسە لوقما دابەشێشان مەکەران.

کوتە: کەرەسەکێش عەینو کەرەسا لەپارێنی، بەڵام ئێڎ (بەنەمشک)ش تێکەڵ کریۆن و چەنیش هاڕیۆن، مەکریان پێسە لوولی یام خڕی مەکریاوە.

هەڵەبجەئەشناسای: دیارتەرین ئا گەمی کامی بیێنی (وەرزشی، فولکلۆری، کەلتووری) کە شەوێنە یام ڕۆنە کرییێنی؟

هۆمایۆن صاحب: من گرڎ گەمێ نمەزانو، تۆ خوڎا با ئی پەرسی تەرک کەروون، تویچ دەرەجێم چەنە مارە.

هەڵەبجەئەشناسای: دلی هەڵەبجەینە ڕاوکەردەی بیەن، تەنانەت شاعێری و شۆڕشگێڕی و نەجیبزاذی و دۆڵەمەنەکی ئاژەڵ و باڵداڕێشان قڕی کەردی پەی گۆشتی و پەی تام و لەزەتی، هۆرامانەنە ئی مەسەلی چەنی کۆتێنۆ؟

هۆمایۆن صاحب: ڕاوکەردەی مەراقێ کۆن و وەڵینەو مروڤیەن، وەڵی کشتیاری مروڤ ئەقڵش پەی ڕاوکەردەی لوان، پەی کوشتەی ئاژەڵ و باڵداری، دماتەر ویرش جە ماڵی کەردەی و لینی کەردەی گیانەوەر و باڵدارە سووڎبەخشەکا کەردەنۆ. دیاردێ جیامەنەن و هەر تیرە و هۆز و نەتەوێوە پەی وێش مەراقێش هەن پەی ڕاوکەردەی.

پێسە میللەتو کوردیچ هەر ناوچێوە کوردەواری فەرهەنگێ وێشانەش پەی ڕاوەشکاری هەن، کۆنەنە دیاردەکە ویژدانانەتەر بیەن، تەنانەت میرزا و خۆنەوارەکێچ لوێنی پەی کەشی، دلی ئەدەبو شیعرێنە بە فرەیی مەوینمێش، دلی هونەرو ناوچەکەینە بەزمو گورانیێ هەن بە نامی (صەیاڎ)ی:

وەشبەختانە ئەچاگە صەیاد (بکوش) مەحکومو مەرگی مەبۆوەو نێچیر هەواڵو شاڎیی و ڕزگاری جە دەسو جەلادی بەیان کەرۆن، ئیتر گیڵای کەڵەکا بیخەم و ئازاڎانەتەرەن، ئا واتە و گۆشگێرتەیە میانو ڕاوچی و کەڵەکانە داراو داڎگێوە ویڕدان ئامێزیەنو ئەژنەو لاگیری جە سرووشتو ئازاڎیی کەڵەکا مەکەرۆن و خەم پەی مەرگو ڕاوچی نمەوەرۆن.

پەوکەی ڕاوکەردەی هەردەم جە لاو ڕاوچیەکاوە پەسینیانو ئەوی تەری ڕەخنەشان بیەن، بەڵام پێسە واتم بە تەرزێ جینوسایدانەیچ نەبیەن، بەڵکوم تەنیا پەی ژەمەخوراکێ و پەی تام و لەزەتی بیەن.

ئانە هەر گیانەوەر نیەن کۆتەن وەرو بێویژدانیەکانو ئێمە، ئێمە خەریکێنمی گرڎ چێوێ ڕیشەکێش کەرمێن، تۆ تەماشەو گیژاوە وەهاریەکانی بکەرە، ئانی دەرمان و سامانی سرووشتی ئێمەنی، جە ویەردەنە هۆرامیەکی بە سەلێقە و شارەزاییی دەسشان پەی بەردێنی، هەر ئاڎێچ زانستو گیژاو واردەیشان یاونا ناوچەکانو تەری، هەردەم ژەنێ سەلێقەدارە ناستەنش گیژاوەکی بە ڕێخۆ هۆرکنیا، بەڵام ئیسە مەوینمی گیژاوە وەهاریەکا بە ڕێخۆ بە بێڵەکان بەرمارانو دلی بازارینە مەورەشاشان، بی ئانەی ویر جە ساڵێ تەری بکەراوە. گەر پاسە بلۆ وەرۆ ساڵێتەر مەشۆم قنگەریچ دلی قاپە سەفەریانە بەرو وەڵاتێو پەیمان بەیان. بەهەرحاڵ چ دیاردەو ڕاوەشکاری و چ گیژاوکەندەی جە هۆرامان ویەردەنە ئاگایی ژیوگای کریان، بەڵام یاگی خەمینە ئیسە ئاڎیچی توشو دەردەو تەممەڵی و تەماعی بیێنی و ناشیانە دەس مڎانە هەرمانەکی.

هەڵەبجەئەشناسای: سەروەختو کیمیایی ۆارانەکەینە کەشەکی هۆرامانی و باخ و هانەکی داڵدە و پەناو خەڵکی و پێشمەرگا بێنی، باسو جوامێری و نەبەردی ناوچەکەیمان پەی بکەرە، گەر هەنی چن نموونێ تاریخیی و ئینسانیی؟

هۆمایۆن صاحب: پەنەم وەشەن پەی وەڵ جە دوی دەیاو نیمی وەڵی کیمیاوییەکەی بگێڵوە، چەنی تاو ئەسای شۆڕشو ئەیلوولی چەنی هۆرامان و خەڵکەکەش بیێبێنی بە پەناگا و پەشتەو شۆڕشی، چەنی چنین نموونە ناشیریناو ناڎاڎیا جە فەرماندارینەکە چن کادیرێ ئا شۆڕشەیە دەسشان دابێنە، کەچی خەڵکو هۆرامانی هەڵای دلی ڕیزەکا ئا شۆڕشەینە مەنێنێ و چەمپۆشیشان ئەچا ڕەفتارە ناشیرینا کەردەن.

دیسان کاریگەریەکێ ئاشبەتاڵی یەکسەر وەرو شعوورو هۆرامیەکا کۆت جە هەرکەسی زیاتەر. هەقەن پارتی دیموکرات چڵاکیۆرەو گیانو وەفاڎاریش جمۆن، عێوەزاو خەڵکو هۆرامانی بڎووە، بە ئاوەڎانی و بە قیمەتدای بە فەرهەنگ و زوانەکەیش.

هەڵەبجەئەشناسای: تیرە و خێڵ و خێزان و بنەیانی دلێ هەڵەبجەینە فرێ بێنێ، ئەی دلێ هۆرامانیچەنە ئا دیاردە بیەن؟ یۆشیەی و جیاوازیەکێ چەنینێنێ؟

هۆمایۆن صاحب: مروڤ دلێ خانەوادەینە مەگنۆوەو سرووشتێن بە گۆرەبیەی ئاڎی تیرە و خێڵ وعەشرەت پێڎێ بانێ، هۆرامانیچ ئەچا حیسابە سرووشتیەیە بەدوور نیەن، ئانەی هۆرامانی جیامەکەرۆوە جە ناوچەکانو تەری، بە دیاریکریاییچ هامسایەکاش، پەیدیای هۆرامیەکان پەی نامێ و پاگاو دەسەڵاتو ئا هێزا. چی ئا هێزێ دلێ هۆرامانینە مەتاوان حوکم و فەرمان سەرو زارۆڵێچەرە بکەران؟ مەبانێ بە (رجل الحدیدی)و کەس چارشان نەکەرۆن؟ چی قسێ کۆتاییە هینەو ئاڎییشانە؟ بێگومان جوابو ئی پەرساو چن پەرسێ تەری نەخێرەنو جە قازانجو تیرە و تایفە وخێڵینە نیەن. چاگە ژیری و ئەنجومەن و ڕای پەسینێ حیساب مەوزۆن لارە، کەس نمەبۆن قوربانی کەسی تەری و سوپەر باڵامان نیەن. وەردەمو ئا فەرهەنگەینە گردیمان سەیێنمێ، دوور جە دەسەو یەخەی چ دلێ وێمانەو چ چەنی چواردۆریمان، بیەن بە خێرەو وەشی پەیمان. هیچ کەسێ نیەن بە نامێ گردیماوە قسێ کەرۆنو کێشۆمانە دلێ ئاژاولاو جەنگی، هەر بارێ نەوازیاچ قۆمیابۆ دەم و دەس چارەکریان، ئینەیچ موبالەغە نیەن و حەقیقەتو ئا کۆمەڵ و میللەتە وەڵکۆتەیەن جە هۆرامانەنەو وەڵینێوە تاریخیش هەن.

دلێ ئێمەنە هیچ کەس و نەفەرێ نیەن گۆرەما بۆن، بە نامێ گردیماوە قسێ کەرۆن و قەرار بڎۆن، گەر کەسێ چامنە قنج بۆوەو ئا کەلە قەنەیە مارۆن، من چێگۆ پەنەش ماچوون سەرەش داش تەۆەنێ. هەڵبەت ئێمە مۆچیاری و قسێ کەسە ئاقڵ و ژیرەکاما منیەیمێ سەرو سەرەیماوە، بەڵام ئانە نیەن فڵانە کەس بە میراس ڕەئیسو من بۆ.

با من نمونێوە ئیسەی ۋزوون وەرچەم، پەی ئاسانکاری جە پروسەو (پەرسەو مەردەینە) تەۋێڵەییەکێ ساڎەکاریشان کەردەن، ئانەیچ وەرنیارو ڕاچارەو گەنجەکامانە، وەشبەختانە پیرەکێ و مامۆسێکێما گۆششا پەی گێرتێنێ و قبووڵشان کەردەن.

هەڵەبجەئەشناسای: ئا خانە و یانێ ئینێ دلێ هەڵەبجەینە سەڎەنە چنشا هینێ هۆرامیەکانێ؟ مەتاوێ بواچمێ هەڵەبجە بیەن بە بەشێ جە هۆرامانی؟

هۆمایۆن صاحب: هەڵەبجە پێسە ژیوگای پاکیش و نیشتەجا ئێژاکاش جە قۆمەکا تەری جیانەکریانۆ دلی هۆرامانینە، پێسە کاریگەری تەریقەتیچ کە سەرو ئەدەب و فەرهەنگیش پەی ماویۍ فرەی ڕۆڵێ خاسش گێڵنان، بۆ و بەرامەو هۆرامانیش چەنەمێ، پاسە لوان وەختێ ماچی هەڵەبجەیینا، ئەجۆشان هۆرامیەنی، بەڵام من نمەزانو موڵک و ماڵو هەڵەبجەییەکا چنێش بیەن بە هینو هۆرامیەکا، گەر نیازت جە پەرسەکێ سیاسەتو جوولەکانەو هۆرامیەکان، من پاسە نمەزانو هەڵەبجە بە ئەسای بۆ بە هۆرامان. ئینە ژیوایەنو گەشەو ژیوای و دۆخەکێ ژیوایداری، کێ دۆڵەمەنەن ماڵ و سامانش هەن، زەمین و باخ و موڵک مسانۆن. ئیسە هامنەهەوارەکێ هۆرامانیچ برێشان هینێ هەڵەبجەیانی، یام خەڵکو شارەکانو تەری، خۆ پانەیە نە هەڵەبجە بۆن بە تەۋێلی و نە ئەحمەدئاوایچ بۆن بە بامۆک.

هەڵەبجەئەشناسای: کاریگەری زوانی هۆرامی سەرو ۋانای و قسەکەردەی ڕوانەو خەڵکو هەڵەبجەی چەنینەن؟ بە پێچەوانەیچۆ هینو خەڵکو هەڵەبجەی سەرو هۆرامیەکاوە چەنینەن؟

هۆمایۆن صاحب: کاریگەری زوانو هۆرامی سەرو ناوچەو شارەزووری کۆنەن، پەی ئا سەردەمەیە مەگێڵۆوە کە زوانی هۆرامی زوانو ئەدەبی و ئایینی ناوچەکەی بیەن، تێکستەکێ یارسانی و موناجاتە ئایینیەکێ ئیسلامی و دەقە عیرفانیەکێ پا زوانەیە نویسیێنێ، داستانە نەتەوەییەکێ (دڵداری و قارەمانی و ئەخلاقی) هەر پا زوانەیە نویسیێنێ، نویسەر و شاعێرەکێ بەرو هۆرامانی هەر پا زوانەیە نویستەنشان، چونکوم زوانێ تا ڕادێ ستاندەر بێیەن پەی تەمامو سەرزەمینو کوردەواری تاکو ئامای شاعێرەکانو مەدرەسەو بابانی. هەڵەبجەیچ پێسە میراتبەرتەرین هامسا چێرو ئا کاریگەریەنە بیەن، لایەنگیری و پاڕەوی یارسانی و شۆنکۆتەکێ سوڵتانی ساقی پا زوانەیە شێعرەکێشان نویستێنی، بێجگە (عابدینی جافی)، مورید و مەنسووبی تەریقەتو نەقشبەنی زیاتەریچ دمای مەولانای و ئیرشادکەردەی (سراج و بەها و وەفا و چیا)ی پا زوانەیە نویستەنشان، دلێشانە مەولەوی ئینا لووتکەنە، بەڵام گرفتو نالی و مەدرەسەکەیش بەردەی شێعری کوردیی پەی دلی کێشی عەروزی عەرەبی، وەختێنە شێعرە دلی مەدرەسەو هۆرامانینە بە کێشی برگەیی یام پەنجەیی نویسیێنە، تەنیا دوی یەری تێکستی نەبان بە عەروز نویسیێنی، ئیتر ماباقی بە کێشی پەنجەیی نویسیێنی کە داراو ئاوازینی، ئینەیچە بی بە پەشتێ مەعنەویەو زەخیرێوە بن ناما دماتەر پەی گورانی شاعێری کە شێعرەی کوردیە بگێڵنۆوە پەی سەرو ڕاسەکێ وێش بە کێشی پەنجەیی.

کەشکوڵەکێ تاکو بەرکۆتەی نالی تەنیا شێعری هۆرامیێشا چەنە تۆماری کریێبێنی، ئانەیچە بە سرووشتی کارش کەردەن سەرو خەڵکو ناوچەکەی و مەتاوان جە هۆرامی بیاوانەو قسێش پەنە بکەران. تۆ بزانە جافەکێ جە ویەردەنە وەختو کۆچینە پەی لەیلاخ و ئێڵاخانی هۆگری شێعری

هۆرامیی بیێنی و نویستێنێشاوە، خۆ (مەحمووڎ یاروەیس و مەحمووڎ پاشا و مەلا فەتاح و ...هتر) پێسە هۆرامیا شێعری هۆرامیێشان نویستێنی و زوانەکەشان وەشسیان، شاعێرە نەخۆنەوارەکێچشا گەر دەمشان کەردەبۆوە، بە هۆرامی قسێشان کەردێنی، دلی گەرمیان و کەرکووکیچەنە شێعری هۆرامیی قەڵەمبازیشان کەردەن، گەر گۆش بگێری پەی گۆرانیەکا عەلی مەردانی مەیاومێنە چن بە جوانی شێعرە هۆرامیەکا دلی قەتارو مەقامەکا تەرینە ئەدا کەرۆنە. ئێتر سەرو ئاسو کۆمەڵێچەنە یاوانەی چا زوانەیە ئاسان بیەن پەی خەڵکو هەڵەبجەی، دماتەرێچ تێکەڵی فراوانی خەڵکی و مجیارەی هۆرامیەکا پەی دلی هەڵەبجەی ئا کاریگەریەشە تۆختەر کەردەن، بەڵام بەداخۆ هۆرامیەکێ بە زوویی فێری زوانەکەو ئاڎییشا بیی و ناستشان دەسەڵاتشان سەرو زوانی هۆرامیرە درێژە بکێشۆن، ئەشێ پاسنە نەییێ، با هەڵەبجەییەکێ بە هۆرامی قسێشان بکەردێنی.

پرۆفایل:

هومایۆن صاحب کەریم حەمەسەعید، ساڵەو (1974ز) تەڤڵی ئامان دنیاوە، ساڵەو (1981-1988ز) دلی شارو هەڵەبجەینە نیشتەجا بیەن، قۆمیاکەو هەڵەبجەینە چەنی خانەواڎەکەیش ئاواری ئێرانی بیێنی، ساڵەو (1991ز)یۆ تاکو ئیسە دلی هەڵەبجەینە مەژیۆن، ساڵەو (1999ز) لوانەنە دلی ژیوای هامسەری، بەرهەمو هامسەرگیریەکەیچشان دوی کناچی و کوڕێن، خاوەنو بڕوانامەو دیبلومی بەشو کوردی پێمانگاو مامۆسایا مەڵبەنو سلێمانی کە ساڵەو (1994-1995ز) بە دەسش ئاوەردەن، جە ساڵەو (1997ز)یۆ پێسە مامۆساو کوردی مەرزیانەرەو تاکو ئیسەیچ خزمەتکەردەینە بەردەوامەن جە ڤانگاو شەپۆلی بنەڕەتی هەڵەبجەی شەهیدی. هومایۆن صاحب هەر جە پۆلو یەری میانیۆ کەڵکەڵەو ڤانایۆش کۆتەن سەرە، سەرەتا بە ڤانایۆ دیوانە شێعرەو شاعێرە کوردەکاو دماتەرێچ بە ڤانایۆ ڕۆمانە جەهانیەکا، ساڵەو (1989ز)یۆ خولیاو نویستەیش بیێنەو سەرەتا بە شێعرە دەسش پەنەکەردەن، ساڵەو (1992ز) یەکەم شێعرەش وەڵاکەردێنۆ، ئێتر چا وەختۆن خەریکو ئەدەبیات ئەشناسین، زیاتەرێچ تاریخو ئەدەبی کوردی و ڕەخنەو چەنەکۆڵیایۆ جە شێعری، دلی گۆڤارەکانو (هەورامان، هەڵەبجە، هەژان، چاوی هەژان، کۆچ)ینە چەنەکۆڵینێکێش وەڵێ کەردێنێ، بەشداری دیارش دلی بۆنە ئەدەبی و سیمینار و ژڵێوە فەرهەنگیەکانە هەنو چا بارۆ چنین دیڎاری و چەمپەنەکۆتێش دلی ڕادیۆ و تیڤیەکانە چەنی سازدریێنی، پەی ماوەو دوی ساڵاو نیمی ئاماڎەکارو بەرنامەو (جە هۆرامان)یۆ بیەن، یەکەم بەرهەمش پێسە کتێبی دلی دیڎارو مەولەوینە ساڵەو (2010ز) جە سلێمانی بە نامی (شەریعەتو مەیلی) کە شەرحەو شێعرەکانو مەولەوین بە قەبارێ گۆرە وەڵا کەردۆ، ئینە گۆرەتەرین

هەرمانەشەنەو پروژێوە تێر و تەسەلەن سەرو دنیاو شێعرەو مەولەوی، ئی کتێبە یەری بەرگێن، کتێبێ تەرش بە نامێ (هەڵەبجەی یار) چاپ و وەڵا کەردەنۆ.

سەرچەمە: سەید صدیق سەرگەتی.

تاریفی دوانزە مانگەکا ساڵی:

دوانزە مانگەی ساڵ بە عام دیارەن

چوار وەرزو ساڵی چەرخی ڕوژگارەن

وەسف مەکریۆ دوانزە مانگەی ساڵ

خەڵاتەن پەیمان نەکەری خەیاڵ

چوار وەرزەو ساڵێ ئانەن ئازیزم

سەر لە نۆ ماچووش لیم نەبی زیزم

یەک بە یەک دیارەن جەمین و جامش

تاریفەن پەی مانگ نام و نیشانش

(نۆ) جۆرێ شێوە کە بەیان کریان

(زایینی و هیجری و شەمسی)کە وچیان

بە زوانی کوردی و شێوە هۆرامی

لەکی و کەلهوڕی بە کامەرانی

هەم بە کرمانجی، هەم بە سریانی

بە زوانی پاراو خەڵاتی خوایی

ئەگەر پەرسینە مانگ بە هەورامی

نامێ مانگەکا بە وەش بزانی

نەوروز، پاژەرەژ، چێڵکڕ، کۆپەڕ

گەلاوێژ، ئاوەوەر، ترازیێ، وە دەر

گەڵاخەزان، کەڵەهەرز ئینجا

ئارگا، ڕابڕان، سیاوکام بە خوڎا.

زمسانو هۆرامانی:

هۆرامان یاگێن بەرزو سەرسەختا

جە وەرزی زمسان مایەی زەحمەتا

جە هەر چوار لاوە کەش و کۆ و کەمەر

ۋاران بۆ ۋەرۋە ۋارۆ مسۆگەر

بە وشکە زوقمی و هەم سەردا و سۆڵە

وەشی هامنیما مسانۆ جە تۆڵە

جە وەرزی زمسان ۋەرۋە فرە گێرۆ

جادە و بان بە عام چن ڕۆی بەسیۆ

پەی ۋڵاخەڕا ئام و شۆ نیەن

یەخ و یەخ بەنان ڕای گوزەر نیەن

با خەمێ وریۆ پەی لێژە هێزما

پەی نان و چاشتی دریۆنە دەسما

کۆتەرەی ۋەنین داری قاییمی

ئەر قۆرخت بۆ چا بارە هێزمی

ئەر باخذارەنی جورەهای داری

بارە بنیەپۆ هەتا وەهاری

سۆبای دارینا پەی وەرزی زمسان

کڵپە مسانۆ ئیفاقەن پەی گیان

پاڵو سۆبەینە گرمە گرمش بێ

ئارەزووت چێشەن تۆ واچە با بێ

ئینەن سەلیقەو سامانی ئەوسا

ئەر ویر کەریوە ماچینە وەشا

هیچ خەم مەوەرە پەی هۆرامانی

هۆرامان یاگێ ئەمن و ئەمانی

خەڵکو دەگایا بە عام هۆرامان
پیشەی گەلکاری مارانە مێڎان
یەخەکەی ماڕاو ۋەرۋە لابەرا
پەی ئاما و لوای ڕا وەشە کەرا
بەڵام ئەر جادەی ماشین لوابۊ
کاری دۆڵەتەن پەنەش هۊرزابۊ
یاگێوە سەخت بۊ ئا کارە نیا
گوزەران تەڵخەن تا ۋەرۋە لوا
تا سەردشا نەبۊ نەگنا نەوەشێ
گنانە یاگێ پەڕ دەردو ئێشێ
چواردۆرش دریان سۊبای دارینا
وەش پاڵشا دانۆ فرە خەمگینا
کۊتەرێ مارا فرە قاییم و خاس
شەوگار بەرا سەر بەبێ دەنگ و باس
حیکایەت خوانێ وانۊ حیکایەت
شەوە بەراسەر فرە بە ئیسراحەت
ئینەنە زمسان پەی هۆرامانی
زمسانەن زمسان پەی پیر و جوانی.

بەیانامەو شالیارگاو ڕۆشنویری و لاوا حکومەتو هەرێمو کوردەسانی جە بارەو تۆمارو جەهانی هۆرامانی دلێ لیستو شۆنەوارە جەهانیەکانە.

ڕۆ یەرەشەممەی (٢٠٢١/٧/٢٧ز) دلێ چل و چوارەمین ئەرەنیشتەو کۆمیتەو میراتی جەهانی ڕێکۆزیاو جەهانی یونسکۆی کە جە شارو فوجوی وەڵاتو چینی، بە ئاماژەبیەی ئەرمانەرو (١٣٩) وەڵاتا لوا ڕاوە، ناوچەو هۆرامانی پێسە ناوچێوە (کەلتووری-تاریخی) جە ئاسو جەهانینە تۆمارکریاو ۋزیانە دلێ لیستو شۆنەوارەکا جەهانیۆ، ئا بەشەنە کە هینو هۆرامانیەن ڕێکۆزیاو یونسکۆی ماچۆ:

ناوچە دوورە دەس و کەشیەکێ هۆرامانی لانکێ و شاهێدیەرێ کەلتوورو خەڵکو هۆرامانینێ، هۆرامییەکێ پێسە بەشێ جە میللەتو کوردی سەرو (٣٠٠٠) ساڵا وەڵێ زایینی چا ناوچەنە مەژیوان، هەرمانەو باخداری و ئاژەڵداری و کشتیاری کەران، دلێ دڵو کەشەکا زاگروسینە، دلێ پارێزگاکانو سنە و کرماشانی بە درێژایی سنوورەکانو وەرنیشتو ئێرانی جە دوێ بەشا پێکئامان: جە میان و وەرکۆتۆ ژاوەرۆ و تەخت (پارێزگاو سنەی)، جە وەرنیشتیچۆ هۆرامانو لهۆنی (پارێزگاو کرماشانی).

شێوازو ژیوای خەڵکو هۆرامانی بە تەرزێن وێشان چەنی سرووشتە سەختەکەو ناوچەکەی گونجنان، بیناسازی و وەشکەردەی یانا دلێ ناوچە لێژەکانە، نیپای دار و درەختی سەرو تەۋەناو

کەشەکاوە، شێوازو وەیکەردەی ئاژەڵی و کۆچی کوڵماوەی وەرزی، دیارتەرین جیاکەرەوەکێ ژیوای و کەلتوورو هۆرامیەکانی، کە ساڵانە بە پاو وەرزەکا جە بەرزایی و پادەشتەکانە ژیوای گوزەرنان (زمسان دلێ دەگایەکانەو هامن دلێ باخەکانە، بە بەردەوامی دلێ ناوچەکەیشانە مەنێ و ژیوایشان گوزەرنان، کە بە چنیین خەسڵەتێ جیاکارێ ژیوگایی و وێشانێ ئەشناسیێنێ، ئی خەسڵەتێچە جە هورکۆڵیاکا سەرو تەۋەنا، دلێ مەڕەکا، پەناگا، کەشەکا، دمامەنێ یاگەکاتی و هەمیشەییەکێ نیشتەجابیەی، شۆنکار، گۆڕستان، ڕاێ، دەگا، قەڵێ، چن یاگێ تەرینە نەخشیێنێ و بەرکۆتێنێ.

ئا دوانزە دەگا کە ئینێ پروژەکەنە، شاهێدێ و سەلەمنەرێ ئانەینێ، خەڵکو هۆرامانی سەرەڕاو نەبیەی خاکێ بەپیتی دلێ ناوچە سەختەکانە، تاوانشان دەس و پەنجە چەنی ئا سرووشتەیە نەرم بکەرانو وێشان چەنیش بگونجنان.

ئینەیچ بەرۆزو ئا ڕاسیەینە، کە ئی ناوچە جە دێر زەمانۆ یاگێ ژیوای و ژیاری بیەن، دووریێ (ڕەهەندێ) بە قیمەتو شارەسانی مروۋایەتیش دلێ وێشەنە هورگێرتەن و حەشاردان.

ئی دەسکۆتە ئانەمان پەنەماچۆن کە کەلتوورو دۆڵەمەنو ئی سەرزەمینەیە شانازیەن پەی گرد ئانێشان کە وێشان بە بەشێ جە گەلەکەیمان مەزانان، تۆماری جەهانی هۆرامانی جە لاو یونسکویۆ گردیمان دڵوەش کەرۆن، ئیتر هەقەن پارێزگاری جە کەلتوور و زوان و فەرهەنگو ئی ناوچە ڕەسەنەیە بکەرمێ پێسە سەرچەمێ دۆڵەمەنو گەلەکەیمان.

یونسکۆ ساڵەو (١٩٦٥ز) کۆمیتەو شۆنەوارە جیهانیەکاش مەرزنارە، چا وەختۆن ساڵانە لیستو ناوچە پارێزیاکا پێسە سامانێ جەهانی زیاتەر کەرۆن.

پێسە شالیارگاو ڕۆشنۆیری و لاوا حکومەتو هەرێمو کوردەسانی پیروزبایی جە وێمان و نەتەوەکەیمان و تەمامو خەڵکو هۆرامانی مەکەرمێ و دەسوەشیمان هەن پەی ئا ئێژایا کە بەبێ مانیای ساڵانێن ئینێ هۆڵێنە پەی ئی هەرمانێ، دەسوەشیچ جە یونسکۆی مەکەرمێ و هۆڵەکێشا مایێ دەسوەشینێ.

شالیارگاو ڕۆشنۆیری و لاوا **٢٠٢١/٧/٢٧**

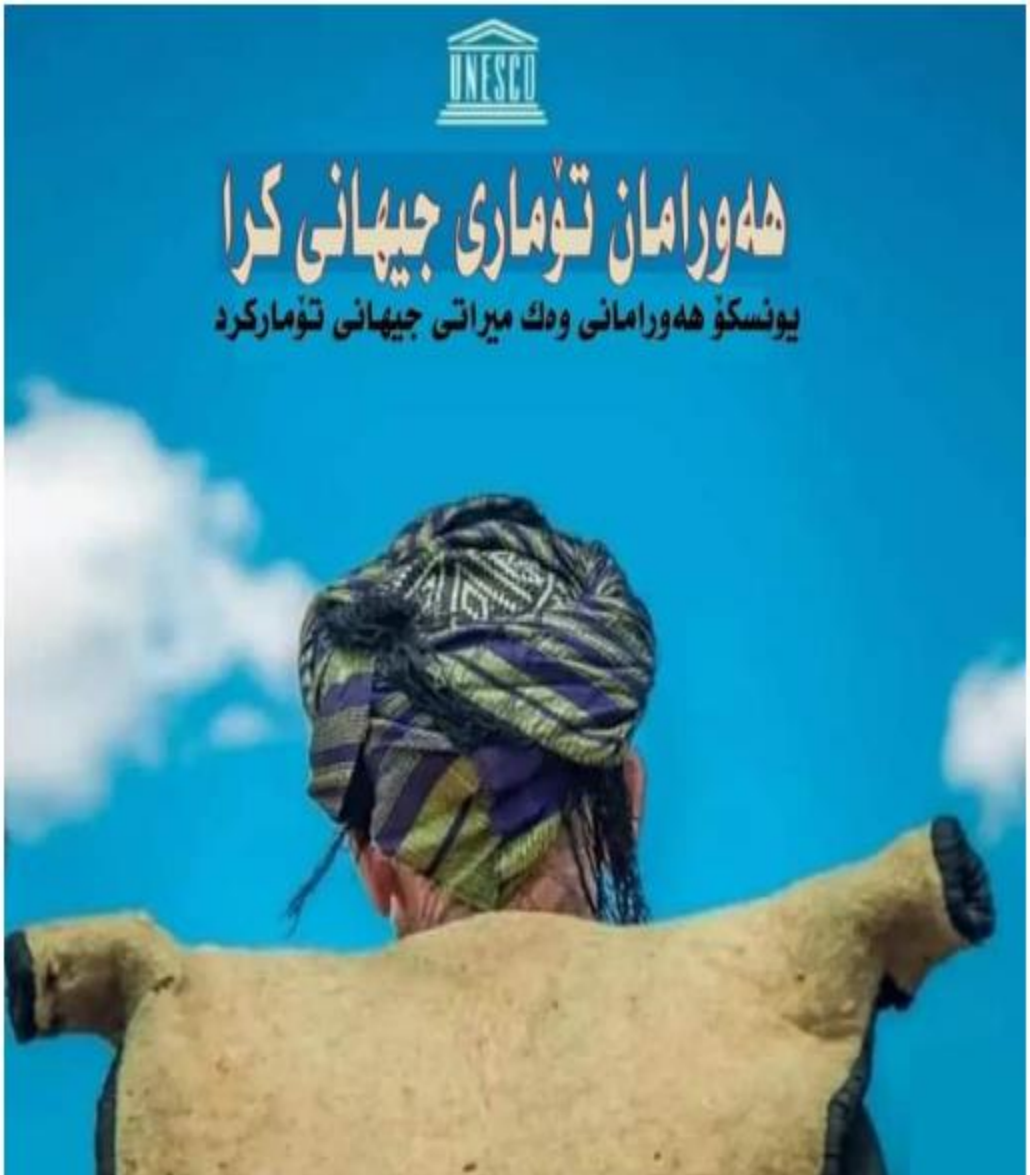
UNESCO
هەورامان تۆماری جیهانی کرا
یونسکۆ هەورامانی وەک میراتی جیهانی تۆمارکرد

پێخامو سەرۆک کۆمار (دکتۆر بەرهەم ساڵح)ی پەی قەرارو ئەشناسای هۆرامانی پێسە ناوچێ شۆنەواری کەلتووری جەهانی.

یونسکۆ هۆرامانش بە شۆنەوارێ جەهانی ئەشناسا، هۆرامان هێماو کوردەواری ڕەسەنی و کانگاو ئاردەرەی و ئەدەبی کوردیەن. پیروزەن جە خەڵکو هۆرامانی و جە گردو گەلو کوردەسانی.

کۆمەڵە شاخێک سەخت و گەردەن کەش

ئاسمانی شینی گرتۆتە باوەش

سیاچەمانە... سیاچەمانە

بەهەشتی عەشقە ئەم هەورامانە.

مەسعود بەرزانی

سەرۆكو پارتو دیموكراتو كوردەسانی:

بە نامی خوڎای بەزەییمەنی ڕەحمینی

هۆرامان ناوچێوە بایەخدارو كوردەسانیەن

بە بڕیارو ڕێكۆزیاو جەهانی پەروەردەیی و زانستی و فەرهەنگی سەر بە ڕێكۆزیاو نەتەوە یۆگێرتەكا (یونسكۆ)ی فرە وەشحاڵەنان كە دلێشەنە ئا بەشەو ناوچەو هۆرامانی مەگنۆ وەركۆتو كوردەسانیۆ ۋزیانەنە دلی لیستو شۆنەواری بەقیمەتی مروڤایەتی.

هۆرامان ناوچێ دیار و پەڕ ئەهمیەتو كوردەسانین كە هەمیشە دۆرێ وەرچەمش دلی فەرهەنگ و ئەدەب و تاریخ و شۆڕش و سیاسەت و ژڵیوەو ڕزگاریوازو كوردەسانینە بیەن. بێگومان ئا بڕیارەو یونسكۆی دەسكۆتێ تەرەن پەی خەڵكو وەشەویسو ناوچەو هۆرامانی و كوردەسانی. ئەچێگۆ پیروزبایی جە گەلو كوردەسانی و خەڵكو وەشەویسو ناوچەو هۆرامانی مەكەروون، ئاواتو ئارامی و وەڵكۆتەی زیاتەریشا پەی مەوازوون.

مەسعود بەرزانی   ٢٨ تەمموزی ٢٠٢١

بافڵ تاڵەبانی

هامسەرۆکو یەکیەتی نیشتیمانی کوردەسانی

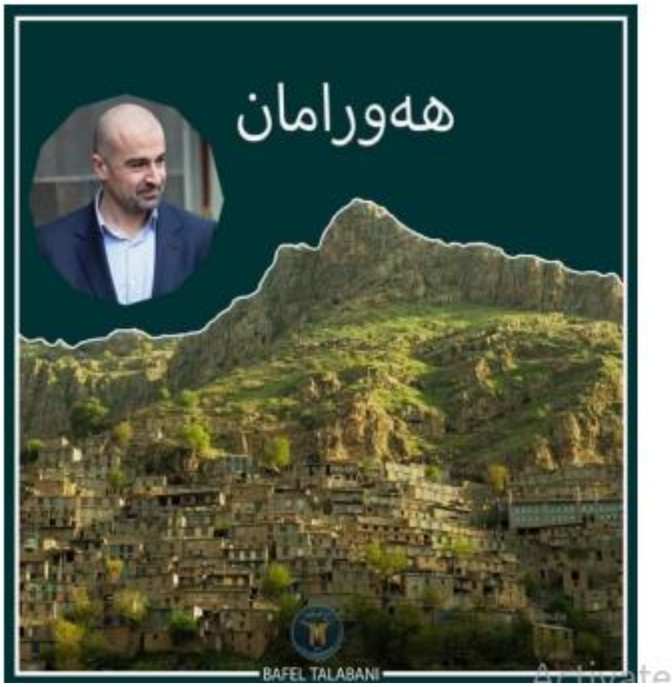

پیوایێ گەرم جە بڕیارو ئەشناسای هۆرامانی پیسە ناوچێ کەلەپووری جەهانی جە لاو لیژنەو کەلەپووری و شۆنەواری کەلتووری ڕێکۆزیاو یونسکۆی مەکەرمێ، مایێ وەشحاڵیمانە کە ئی بەشە بایەخدارەو وەرکۆتو کوردەسانی پیسە میراتیێ کەلتووری جەهانی دەسنیشان کریا.

هۆرامان ناوچێوە بایەخدار و تاریخی کوردەسانیەن، دۆرێ وەرچەمش دیەن دلێ گەشەکەردەی بوارەکانو فەرهەنگی و ڕۆشنۆیری و ئەدەبی و کۆمەڵی میللەتەکەیمانە.

پەی ئی دەسکۆتە تاریخیەیە یەکیەتی نیشتیمانی کوردەسان، پیروزبایێ گەرم جە خەڵکو وەشەویسو کوردەسانی و ناوچەو هۆرامانی مەکەرۆن، ئومێدەوارێمی گردیمان پیوەرە هامکارێ بیمێ پەی وستەی وەڵێ زیاتەری کایەکانو ڕۆشنۆیری، کەلتووری و پارێزنای شۆنەوارە دێرینەکان و بەنرخەکانو کوردەسانەکەیمان، کە سەرمایێ نەتەوەیی و نیشتیمانین.

هەر شاڎێ و سەربەرزێ بیدێ

سەرچەمە/ تاریخ و کەلتوور و کەلەپوورو هۆرامانی ڕوەو کۆگە

نویستەی: حەسەن مەحمود حەمەکەریم

خەڵکو هۆرامانی جە کۆنتەرین ڕەچەڵەکو کوردینی، زیاتەر جە یەری هەزار ساڵان چا سەرزەمینەنە نیشتەجایینی، کەلتوور و کەلەپوور و زوان و باو و نەریتە ڕەسەنەکێ وێشان پارێزنێنێشان، چن ئاسەواریٚ کۆنی ئێزیێنیٚ کە تاریخوو نیشتەجایی دلی هۆرامانینە مەگێڵناوە پەی شش هەزار ساڵا چێوەڵی، ئاسەوارو گۆڕیٚ تەۋەنینی جە دەگاو (ڕوار)ی ئێزیانۆ کە تاریخەکەش مەگێڵۆوە پەی یەری هەزار ساڵا چێوەڵی، جە (تووتەبڕە)و ڕواری زینێنیٚ چوار هەزار ساڵە هەن کە زیارەت تەڵانیٚ کۆنەن.

فرەو تاریخ نویسەکان بنەچەو هۆرامی مەبەراوە سەرو (بەهمەنی یەکەمی) کە دەمو ژیوایش (٦٠٢ – ٥٣٣ و.ز)،کوڕو ئەسفەندیاری گوشتاسپی، گوایا جە هۆرامانۆ فەرمانداری (١٢٧) ناوچاش کەردەن، بەهمەن وەختیٚ تاتەش مەردەن ئاذ زارۆڵە بیەن، مەبۆن بە شوانو گەلەی، ڕوێشا ۋاران مەوارۆن، ئاذییچ ملۆنە دلی مەڕیٚ، چاگە چەمش مەگنۆ بە کابرێوە پیری و مەچرۆش، پەنەش ماچۆن لاو کەسیۆ باسم نمەکەرە، ڕوانە مۆچیاریش کەرۆن، پەروەردەش کەرۆن، وەختیٚ تەمەنش گۆرە بۆن نەخشێش پەی مجورەو مەبۆن بە پاشاو هۆرامانی و ناوچەکەی، دمای ئاذی بەهمەنی دوەم ساڵەو (٤٦٤و.ز) پێذابۆن، دماتەریچ بەهمەنی یەرەم ساڵەو (٩٧١ز) پێذا بۆن، دمای ئاذییچی (بابا ئەردەڵان) پێذا بۆنو میرنشینو ئەردەڵانی سەرو خاکو هۆرامانیۆ وەشکەرۆن، زیاتەر جە پەنج سەذ ساڵا جە هۆرامانۆ حوکمو سنووریٚ فراوانو کوردەسانی کەرۆن، ئەردەڵانیەکان زوانی هۆرامی مەکەران بە زاونی فەرمی وێشان، خاک و کەلتوور و کەلەپوورو هۆرامانی پارێزنان، دمای ئەردەڵانی سانەکێ و ئاغا و بەگەکێ هۆرامانی مەیان، تاکو سەذ ساڵێ چێوەڵی حوکم کەران، تاکو ئیسەیچ وەچەکێ و نەوکێشان مەنێنی، ئا دەسەڵاتێ هۆرامان و زوان و کەلتوور و کەلەپوورو هۆرامانیشان پەی یەری هەزار ساڵا پارێزنان، سەذان قولێ و قەڵیٚ و ڕیٚ و شاریٚ و شووریٚ و بەنگاویٚ و جۆیٚ ئاودارای و مەڕیٚ دەسکەردێشان وەشی کەردێنی، چنێن قەباڵێ نویسیٚ سومەریێ و ئاشووریٚ و ئارامییٚ دلێ هۆرامانیەن جیێمەنێنی، هەزاران پارچە ئاڵتوونێ و سکێ و شمشێریٚ و دەسخەتێ ئێزیێنیٚ، مروڤی هۆرامی زیاتەر کەسی ساذە و زیرەک و دەسڕەنگین و بێ گرفتەن، فرە هۆڵێشان دێنێ وێشان جە شەڕەنگێزیٚ و جەنگ و جەڵەبەی پارێزنان، خەڵک و خاک و زوان و باخاتێ وێشان وەشێمسیان، جوٚریٚ جە وێ پەرەسییشان چەنەن کە ماکو مەنەیۆشانەن، گەر وەروەڵایی ئێ سەذ ساڵە ویەردەیە نەییٚ فرە حەزشان بە تێکەڵێ غەیر جە وێشان نەبێ، ئانەیچە سیفەتیٚ مەنەیۆ و بەردەوامی هەر میللەت و نەتەوێوەن، سەختتەرین دایوەنەو بنەچە و ڕەچەڵەکو هۆرامی

بە دەسو خان ئەحمەڎ خان کوڕو هەڵۆ خانی میرو ئەردەڵانی بیەن، کە بە ملهووڕی وێش گەرەکش بی مل بە هۆرامیەکا نامنۆرە، تۆقەو هۆرامانو تەختی پایتەختیش دا، گەرەکش بی ڕیشەو ڕەچەڵەکو بەهمەنەکا جە بێخ بەربارۆن و شۆرۆشاوە، گردو وەچەکاش بە ژەن و زارۆڵۆ قەتڵ و عام کەردێ و شکۆ هەزاران ساڵەیشان ماڕاش، دوەم سەدامی نەفرەتی بی، کە گردو ناوچەو هۆرامانو لهۆنی بەشو ئێراقیش کۆچ پەنەکەردێ پەی ئۆردوگا زۆرە ملەکا، دەگێ و یانێ و کاشانە و باخ و هاناۆێ و کەلتوور و باوە کۆمەڵیەکێ هەزاران ساڵەیشان جە بێخ بەرئاردێ، وەختێ گێڵێوە بێجگە زوانەکەیشان کە ئاڎییچ بەشێ فرەش چەنە بیەبێ، هیچی چامنەشان پەنە نەمەنەبێ.

هۆرامان جە کۆنەنە سنوورش جە ئیسەی فراوانتەر بیەن، سنوورو دەسەڵاتو بەهمەنی یەکەمی جە سنە و کرماشان و لوڕستان و شارباژێڕ و قەرەداخی ترازیابێ، تاکو نزیک بە ئەهوازی و دهلۆران و کوت و باقوبە و کەرکووک و موسڵ و هەکاری و تەبرێز و مازیندەران و بیجار و سونغر و کەنگاوەر و هەمەڎان و ئەسفەهان لوابێ، دەلیل پەی ئانەیچە ئا خەڵکە جیامەنێی کە ئێنێ هەکاری و زازا و موسڵ و کەرکووک و نزیک باقوبەی و یاگەکانو تەری، کە فرە دووربێی جە هۆرامانی و تاکو ئیسەیچ شێوە زوانو وێشان پارێزنانشان، سەردەمو ئەردەڵانینە بە هۆکارو درێەیی سەفەویەکاوە فرەو ئا سنوورا جە هۆرامانی پڕچیێ و خاکو هۆرامانی بی بە نیمە، هەرچن جار و بار جە سنوورو بەهمەنەکا نزیک بێوە، بەڵام جە کۆتایی ئەردەڵانەکانە سنوورو هۆرامانی جارێتەر بیۆ بە نیمەو میانو سنەی و کرماشانی و شارباژێڕی و سلێمانی و شارەزووری و قەرەداخینە نەترازیا، سەردەمو سانەکانو هۆرامانینە چونکوم بە جەنگی دلێنەو وێشاوە خەریکێ بێنێ و ماڵ و ملک بەشکەردەی مەشغووڵی کەردێبێنێ، ئا سنوورەو کۆتاو ئەردەڵانیچ پەی جاری یەرەمی بیۆ بە نیمەو سنوورو هۆرامانی جە هەڵەبجەی و سەی ساڎقی و پێنجۆێنیو سنەی و کامیارانی و جوانرۆی نەترازیا.

بە ئامای جافەکا پەی هەڵەبجەی و شارەزووری، گێڵای شۆنەو لەوەڕیرە و دیاریکەردەی سنوورو عوسمانی و ئێرانی و جەنگی وێشانەو میانو میرنشینە کوردەکا و جەنگەکێ میانو کورد و قاجارەکاو دماتەر جەنگو ڕەزا شای دژ بە سانەکان و بەگەکانو هۆرامانی، هۆرامیەکێ دەسەڵاتی سیاسیشان نەمەن، دماو ئانەی سنوورو هۆرامانی ئانەی تەر وەرتەسک بیۆ، پاسەش سەرئاما هۆرامیەکێ سنە و هەڵەبجە و پێنجۆێنە و شارەزوور و جوانرۆشا جیائاستو ئامێوە پەی بنارو کەشەکا، دەسەڵاتی ڕوحی شێخەکانو نەقشبەنی تەوێڵێ و بیارێ و باخەکۆنی و دووڕۆی پەی ماوەو پەنجا ساڵا ئا سنوورە تەسکەشا پارێزنا، چەنی ڤڕای دۆڵەتو عوسمانی و جەنگی جەهانی یەکەمی و مەرزیارەی حکومەتی پاشایی جە ئێران و ئێراقەنە، دماتەر شۆڕشەکێ کوردی و جەنگو هەشت ساڵەو مێیانو (عێراق-ئێران)ی، ئیسە شێوەزاری سورانی خەریکەن خورماڵ و دەرەشیش

و بانی شار و نەوی و بەردەبەل و توتاقاج و ڕۆسەم بەگ و سەوڵاوا و پاوە و مەریوان داگیر کەرۆنو بە تەمامی جاش بە هۆرامی لۍژە کەردېنەو دەشتەکانە هۆرشا برییێ پەی دلېنەو کەشە بەرزەکانو هۆرامانی، ئیسە فرە بە کەمی هۆرامیێ زوان پاراو و کەلتوور پاک مەنەن دلی سنووریٚ وەرتەسکینە، ئاڎییچ بە دوە دڵی مەژیوان، ئارەزوشانە ناوچە کەشییەکان و یانە و باخشان جیابازانو چېرو داواکاری ژەن و زارۆڵاشانە وەزارە پەی دلی شارەکا، چی ڕوانە دەگاو ڕواری بېنا، جە سەڎ و پەنجا یانا، پەنجاشا مەنېێ، ئەسپەڕێز و دېوەزناوە و سلینەنە پەی نیمەی کەمتەری بیېێ، جە سەڎ یانا دلی دەگاو بەڵخەی هۆرامانو ئیدیمی ویس یانی مەنېێ و زمسانېنە مەباوە بە پەنج یانی، دەگایەکی تەریچ هەر پا جورە. ئیسە هۆرامیی ڕەسەنی تەنیا دلی لاپاڵو کەشە سەختەکا هۆرامانی و شاهۆ و کۆسالانینە وېشان گېرتەنۆو سنوورشان جە هۆرامانو تەختی پایتەختیشان نزیک بیەنۆ، سەڎ ساڵی چێوەڵ شارو سنەی گردشان هۆرامیی بیېی، زیاتەر جە نیمەو شارو کرماشانی هۆرامیی بیېی، بەڵام ئەچی سەڎ ساڵەنە هۆرامان نیمەو زەمینەکەیش و فرەو کەلتوور و کەلەپوور و باوەکی و فولکلۆر و شېوە و شېوەزارو ستایلو هۆرامیشان جە دەس دانو ڕوانەیچ هەر چەنەش کەمبۆوە.

گەر هۆرامیەکی نەخېزیا و ژڵېوە نەکاران، گەر خاوەن ئاوەزە فەرهەنگیەکېشان نەجمان، ئانە تەرسەکی ڕۆ بە ڕۆ زیاتەرە مەبۆن، ڕەنگە ئانەیچ کە مەنەن جە دەسش بڎانو هیچشان پەی نەمەنۆوە. میللەتی دنیێ بە زوان وکەلتوور و باوە کۆمەڵیە جیاوازەکاوە زەریفېی، گەر ئا گرد زوانی و کەلتووری دلی بۆتەو یەک کەلتوورینە تاویاوەو ببانە بە یەک ڕەنگ، ئاوەختە جوانییەکی و ڕەنگەکی گومی مەبانو هېزو مەنەیۆ پەی گەلو کوردیچ کەم مەبۆوە.

هۆکارو کەمبیەیۆ سنوورو هۆرامی زوانی ئەچی سەڎ ساڵەی دماییەنە:

١-جەنگو هەشت ساڵەو (عێراق-ئێران)ی

٢-کۆچی ناعیلاجی.

٣-کۆچ بە مەڵامەتو مەکتەبو زارۆڵا.

٤-کۆچکەردەی مەعاش وەرە بن دیوارەکا کە توشو تەممەڵی و پاڵۆپاچی بیېی‌و فرېشان وەستېنېرە پەی شارەکا، ئینەیچ یۆنە جە هەرمانە نا تەندرووسەکا دەسەڵاتی کوردی بە خاترەو گلېرکەردەیۆ دەنگی خەڵکی پەی سەروەختو هۆرچنیەی پەرلەمانی و حیزبی.

٥-ستەمکاری ڕژېمە شۆنئامێکا عێراقی کە خەڵکو پانیشتو هۆرامانیشا (هۆرامانو لهۆنی) گېرتەرە پەی دلی گلېرەبېیە زۆرەملەکا نزیک بە شارەکا، فرېشان بە خاترەو ئاسان ژیوایشان دلی شارەکانە نەگېلێوە پەی هۆرامانی.

٦- ناحاڵیە سۆرانیەکێ سەردەمانێ بە تەرزێ گاڵتەئامێز سووکایەتی بە زوانی هۆرامی کەرێنی، دلێ تۆمارە دەنگیەکا و ڤیدیوکانە پێسە هەرمانێ کۆمیدیێ پەخشش کەرێنی، ئانەیچ کاریگەرێ نەرێنیش کەرد سەرو تاکە هۆرامیەکا کە کوچێ جە زوانەکەو ویشان سڵەماوەو بە زوانی ئەڎاییشان دلێ خەڵکینە قسێ نەکەران.

٧-خراپی دەسەڵاتو بەشێ جە سانەکا و بەگەکا و حیزبە کوردیەکا و جندالاسلامی وەراوەر بە خەڵکو هۆرامانی کە ناچارێشان کەردێ بە جیائاستەی و کۆچپەنەکەردەی.

٨-جەنگەکەو ساڵەو (١٣٤٧ک) ناوچەو ڕواری و ئەسپەڕێزی و زۆمی جە هۆرامانو دیمو ئێرانی کە بێ بە هۆکارو کۆچکەردەی (چل خێڵا) پەی کاشتەری، ئانەیچ دۆرانێنە بێ کە ڕەزاشا ئیسڵاحاتو زەمینەکا کەرێ.

٩-بنیاڎنیای چن بەنگاوێ دلێ ناوچەو هۆرامانینە پێسە بەنگاوەو (داریان)ی کە بێ بە هۆکارو بەستەی ڕاو چن دەگێوە پێسە (ئەسپەڕێزی)و پۆژنارەی چنێن دەگایا و باخ و زەمینە کشتیاریا و قەبرسانا و یاگە پیروزەکا پێسە دەگاو (هەجیجی و ڕواری و بڵبەری و دڵ)ی، کە برێ جە خەڵکو ئا دەگایا کۆچشان کەرد پەی شارەکا.

١٠-خراپی ڕا و بانەکا دلێ هۆرامانو ئێرانی و نەبیەی خزمەتگوزاری پێویس هۆکارێ تەرو کۆچیەن پەی دلێ شارەکان.

١١-ورەتەی زەمین و باخەکا ناوچەو هۆرامانی بە غەیرە هۆرامیا کە وەڵتەر هەرمانەی چامنێ نەبیێنە، ئیسە سەرش هوردان، زیاتەریچ یاگە بەنرخەکێ.

نویستەی: حەسەن مەحمود حەمە کەریم

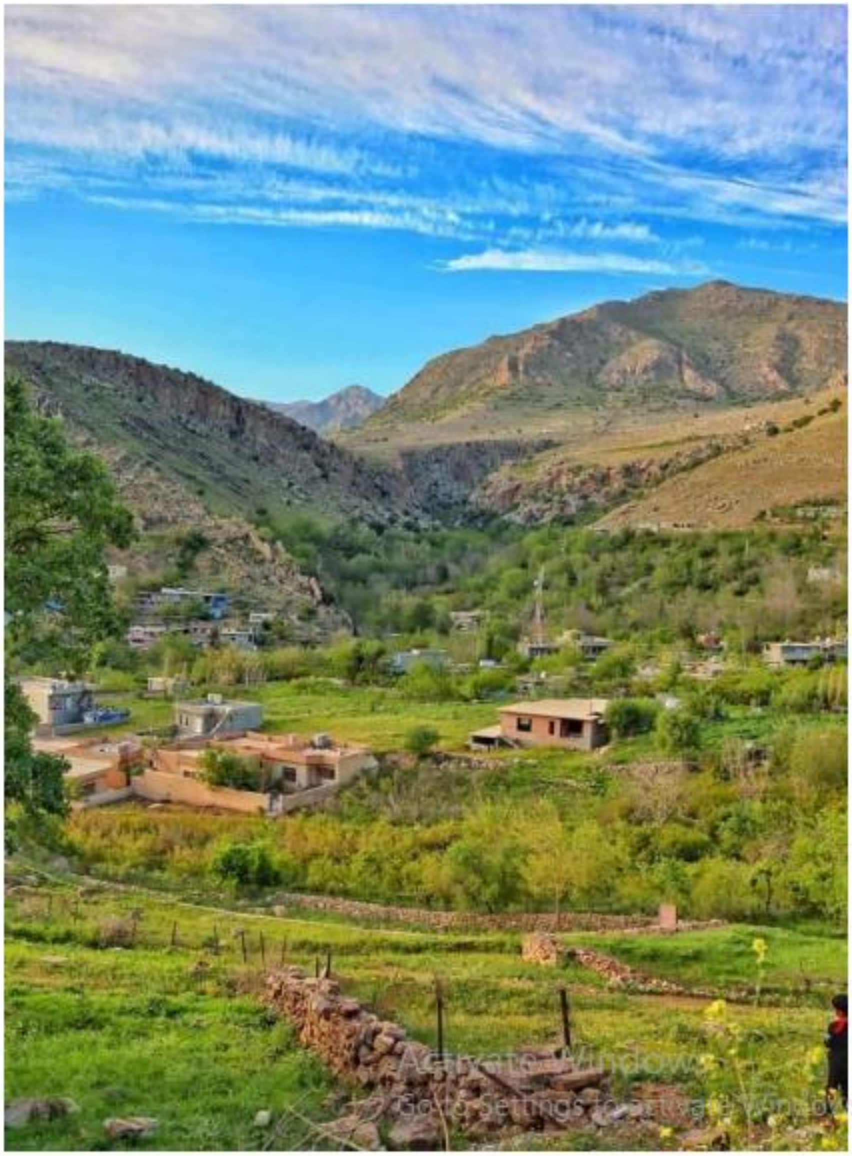

ئاوەڎانیەکێ هۆرامانی

لا کەردەیێوە تاریخی سەبارەت بە سەرئەژماریەکانو شارەکڵە و شارەدەگا و دەگا و لادەگایەکانو هۆرامانو ئیدیمی(پانیشتی) بەشو لهۆنی سەر بە هەرێمو کوردەسانو عێراقی.

-پەنجیٚ پەی سەرئەژماری چن نویسەر و ڕۆشنۆیر و تاریخ نویسێ مەکێشمیٚ:

١-مامۆسا و ۋیرمەنٚ و تاریخ نویس (م. هادی ڕەشید بەهمەنی):

لیستو نامیٚ دەگایەکانو (هۆرامانو وەرنیشتی، لهۆنی دیمو کوردەسانو عێراقی):

(باخەکۆن، گوڵپ، نارنجلە، خارگێڵانە، زەردەهاڵە، مێشلە، دەرەتفیٚ، هەوارەکۆن، بنجۆدڕەی، دەگاشێخان، دۆڵبیان، هانەوا، گەناوڵە).

(ئاوای ڕۆسەم بەگی، ئەحمەڎئاوا، ئێڵانپیٚ، بانیبنۆک، بانیشار، بەڵخە، بیاریٚ، جاور، تەوێڵیٚ، سەرگەتە، سۆسەکانە، هانەوقوڵی، هانەودنیٚ، زەڵم، گریانە، گەچینە، میری سوور، چنارە، وەهارە، گەچینەو لاو وەهارەی، پاڵانیا، نەویٚ).

سەرچەمە/ پەیامی هەورامان (هادی ڕەشید بەهمەنی)/ چاپی دوەم ساڵەو (٢٠٠٣ز).

٢-مامۆسا و ڕۆشنفکر و شۆڕشگێڕ (م. حەمەو حەمەسەعیڎی).

لیستو نامیٚ ئا شارەکڵا و دەگایا (هۆرامانو بەشو لهۆنی/هەرێمو کوردەسانی)/

(بیاریۍ_ چەقو ناحیەی، خورماڵ_چەقو ناحیەی، زەڵم_دەگا، ئەحمەڎئاوا_شارەکڵە، هانەو دنۍ_دەگا، دەرەو مەڕیۍ_دەگا، سەرگەتە_دەگا، باخەکۆن_دەگا، گەچینە_دەگا، دەرەو کۍ_دەگا، دەرەقەیسەر_دەگا، بنجۆدرەی_دەگا، زەردەهاڵە_دەگا، هانەو قوڵی_دەگا، دەگاشێخان_دەگا، بەڵخە_دەگا، تەوێڵۍ_شارەکڵە، پاڵانیا_دەگا، سۆسەکانە_دەگا، گوڵپ_دەگا، دۆڵبیان_دەگا، یاڵانپۍ_دەگا، خەرپانی_دەگا، خارگێڵانە_دەگا، بانیشار_دەگا).

نامۍ ئا دەگایا کە بە دیالێکتی کرمانجی دلێڕاسین مەدوان دلۍ سەرزەمینو هۆرامانینە (هۆرامانو بەشو لهۆنی/هەرێمو کوردەسانی):

(هاوار_دەگا، هاوارەکۆن_دەگا، دەرەتفۍ_دەگا، گریانە_دەگا).

دەگایەکانو (هاوار، هاوارەکۆن، دەرەتفۍ) ئاوایۍ کاکەییەکانۍ.

***سەرچەمە: دەنگو خاکی/ ویرەوەریەکۍ (حەمەو حەمەسەعیڎی)**

بەرگی یەکەم، ساڵەو (٢٠٢٠ز)

٣-مامۆسای ڕۆشنۆیر و تاریخ نویس (م. عبدالرزاق عبدالرحمن):

دەگێ و شارەکڵەکۍ هۆرامانو عێراقی:

(تەوێڵۍ، سۆسەکانە، بەڵخە، پاڵانیا، دۆڵبیان، جاوری، گریانە، تاوێرە، دەرەتفۍ، هاوار، هاوارەکۆن، خەرپانی، دەرەشیش، دەگاشێخان، بیارۍ، دەرەقەیسەر، خارگێڵانە، زەردەهاڵە، نارنجڵە، بنجەودرەی، گوڵپ، باخەکۆن، گەچینە، سەرگەتە، هانەودنۍ، دەرەومەڕیۍ، هانەنەوتی، زەڵم، ئەحمەڎئاوا، ئێڵانپۍ، هانەوقوڵی، ئاوایی ڕۆسەم بەگی، .....تاد).

***سەرێوردێ هۆرامانی و سەردایێ تەوێڵۍ نویستەی (م. عبدالرزاق عبدالرحمن).**

٤-مامۆسا و ڕۆشنۆیر و تاریخ نویس (م. ئەیوب ڕۆسەم):

شارەکڵۍ و دەگایەکۍ هۆرامانو ئیدیمی = دیمو عێراقی

(شارەکڵەو تەوێڵی، شارەکڵەو بیاری، شارەکڵەو خورماڵی، سۆسەکانە، بەڵخە، دەگاشێخان، بنجۆ دڕەی، نارنجڵە، گەچینە، باخەکۆن، گوڵپ، سەرگەتە، هانەودنی، دەرەو مەڕی، ئەحمەدئاوا، ئاوایی ڕۆسەم بەگی، زەڵم، هانەو قوڵی، ئێڵانپی، خارگێڵانە، خەرپانی، زەردەهاڵە، دەرەقەیسەر، جاور، دۆڵبیان، پاڵانیا، هاوار، هەوارەکۆن، دەرەتفی، گریانە).

*سەرچەمە/ هەورامان... لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی _ کەلتووریە

بەرگی یەکەم و دوەم جە نویستەی (ئەیوب ڕۆستەم)... چاپی دوەم (٢٠٠٨ز).

٥-مامۆسا و ڕۆشنۆیر و تاریخ نویس (م. جەمال بێدار):

هۆرامانو کوردەسانو عێراقی، وەڵی ساڵەو (١٩٧٨ز) ئی شارەکڵی و دەگایا گێرێوە: تەوێڵی، سۆسەکانە، پاڵانیا، بەڵخەی سەرین، بەڵخەی وارین، دەگاشێخان، دەرەقەیسەر، خەرپانی، خارگێڵانە، بنجۆدڕەی، دەرەوکی، بیاری، نارنجڵە، گوڵپ، باخەکۆن، گەچینە، سەرگەتە، هانەودنی، دەرەو مەڕی، زەڵم، هانەو قوڵی، ئێڵانپی، بانیشار، ئەحمەدئاوا.

سەرچمە:هۆرامان و هۆرامی و واتەو وەڵینا (م. جمال حبیب الله فرج)

بەرگی یەکەم ... ساڵەو (٢٠٠٠ز).

٦-نویسەر و ڕۆشنویر (هیدایەت هەورامی_مەلّلا زادە)

١-تەوێڵی

٢-بیاری

٣-گوڵپ

٤-بەڵخە

٥-دەگا شێخان

٦-نارنجڵە

٩-سەرگەتە

١٠- هانەودنی

١١-دەرەو مەڕی

١٢-زەڵم

١٣-ئەحمەدئاوا

١٤-ناوباخان

٧-گەچینە ١٥-هانەو قوڵی

٨-باخەکۆن ١٦-یاڵانپی

١٧-دەرەوکێ ١٨-بنجۆ درەی ١٩-زەردەهاڵە

٢٠-دەرەقەیسەر ٢١-خارگیڵانە ٢٢-خەرپانی

٢٣-دۆڵبیان ٢٤-پاڵانیا ٢٥-سۆسەکانە.

٢٦-**دەگایەکێ دلێ سەرزەمینو جوگرافیاو هۆرامانی**: (تاوێرە، دەرەتفێ، گریانە، هاوار، هەوارەکۆن، جاور، شێخان).

٢٧-**دەگا نزیک مەرزەکێ هێڵەو تەماسی**

هێڵەو تیکەڵبیەی و وەریۆکۆتەی: (دێکۆن، ئاوایی ڕۆسەم بەگی، خورماڵ، بانیشار).

ڕیزبەنیی دەگایەکانو هۆرامانو ئیدیمی بەشو لهۆنی (هەرێمو کوردەسانو ئێراق).

***** سەبارەت بە ڕیزبەنیی دەگایەکان، ئیجارە ئەچی سەردەمو وەڵکۆتەی و جیهان ۋینیەنە بە پاو چن پرنسیپێ چەنی وەرچەم گێرتەی چن بار و دۆخێ و هۆکارا، دوەبارە دەگایەکێما ڕێک ۋستێنێ و سەرجەنۆ ڕیزمان کەردێنێ، ئەچا ڕێزکەردەیەنە چن چێوێ بە شەرت گێریێنی، چا پرەنسیپ و شەرتاچە:

١-یاگێ جوگرافیەو دەگێ.

٢-پاگای دیارەو دەگێ جە کۆن و ئیسەنە.

٣-زووگیڵایۆ و بنیاڎنیایۆ و ئاوەڎانکەردەیۆ دەگێ.

٤-ئاوەڎانکەردەییۆە سەردەمیانە و شارەسانیانە پەی وستەی وەڵێ دەگێ.

٥-فرەیی و خەلیسی نیشتەجایا جە کۆن و ئیسەنە.

٦-گۆرەپی و فرەپی یانە نیشتەجایا جە کۆن و ئیسەنە.

٧-ڕیزبەنیی بە پاو سنووری و شۆنیرەئامای دەگایەکا.

٨-وەشبیەی و بنیاڎنیای چن دەگێوە تازێ دمای خێزیاکەی (ڕاپەڕین).

٩-ئاردەرەیکاریچ کریان دلێ برێ دەگایانە (هێڵەو وەریۆکۆتەی و تێکەڵبیەی).

ئیسەیچ پی تەرزە ڕیزبەنیمان کەردەن پەی دەگایەکانو هۆرامانو ئیدیمی/ بەشو لهۆنی.

١-تەوێڵێ ٢-بیارێ ٣-گوڵپ ٤-بەڵخە ٥-دەگاشێخان ٦-نارنجڵە

٧-گەچینە ٨-باخەکۆن ٩-سەرگەتە ١٠-هانەودنێ ١١-دەرەو مەڕێ

١٢-زەڵم ١٣-ئەحمەڎئاوا ١٤-ناوباخان ١٥-هانەو قوڵی ١٦-یاڵانپێ

١٧-دەرەوکێ ١٨-بنجۆ دڕەی ١٩-زەردەهاڵە ٢٠-دەرەقەیسەر

٢١-خارگێڵانە ٢٢-خەرپانی ٢٣-دۆلبیان ٢٤-پاڵانیا ٢٥-سۆسەکانە.

٢٦-دەگایەکێ دلێ سەرزەمینو جوگرافیاو هۆرامانی:

تاوێرە، دەرەتفێ، گریانە، هاوار، هەوارەکۆن، جاوری، شێخان.

٢٧-دەگا سەرسنووریەکێ نزیک بە هێڵەو تەماسی، هێڵەو تێکەڵبیەی و وەریۆکۆتەی: (دێکۆن، ئاوایی ڕۆسەم بەگی، خورماڵ، بانیشار).